

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

AFAD QURBANOV

Ümumi dilçilik

I cild

Afad Qurbanov

(1929–2009)

*Beynəlxalq və milli akademiyaların akademiki,
Azərbaycanın görkəmli dilçi alimi, türkoloq və
ictimai xadim, müasir Azərbaycan Əlifbasının müəllifi və
Azərbaycan Onomastika Elmi Məktəbinin banisi*

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

AFAD QURBANOV

Ümumi dilçilik

I cild

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Prezidentinin
121 sayılı 07 mart 2019-cu il tarixli sərəncamı ilə çap olunur.

Afad Qurbanovun “Seçilmiş əsərləri” toplusunun
hazırlanması üzrə məsul şəxslər:

Akademik İsa Həbibbəyli
Akademik Kamal Abdullayev
Akademik Nizami Cəfərov
Akademik Möhsün Nağısoylu
Akademik Yaqub Mahmudov

Afad Qurbanov. Ümumi dilçilik. I cild (3 cildə). Bakı, 2019, 448 səh.

Kitabın bu nəşri də Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş proqram əsasında yazılmışdır. Dörd bölmədən ibarət bu kitabda dilçiliyin ümumi nəzəri məsələləri, yazı nəzəriyyəsi və s. problemlər aydınlaşdırılır. Bütün məsələlər müxtəlif sistemli dillərin materiallarından götürülmüş faktlar əsasında təhlil olunur.

Universitet tələbələri üçün nəzərdə tutulmuş bu dərslikdən müəllim, magistr, aspirant, dissertant, elmi işçi və eləcə də dilçiliklə maraqlanan hər bir insan faydalana bilər.

Dünya dilçiliyini geniş əhatə edən bu əsər rus, türk, ingilis və fransız dillərində nəşr olunmuşdur.

Dərslik Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmişdir. Təkmilləşdirilmiş 4-cü nəşr.

ISBN 9 789952 835908

© Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2019

www.afadgurbanov.az

ÖN SÖZ

Görkəmli dilçi alim Afad Qurbanov vətənimizi və ana dilimizin şöhrətini ucaltdığı kimi, özü də ucalmış, alimliyinin kamillik zirvəsini fəth etmişdir. O, elmin çox nadir simalarına müyəssər olan geniş diapazonlu alim olmuşdur. Dilçilik elminin elə bir sahəsi yoxdur ki, bu məhsuldar və əməksevər alim oraya nüfuz etməsin. A.Qurbanovun adı dilçilik elminin korifeyi kimi görkəmli dilçilər Kononov, Şerbak, Tenişev, Baskakov, Budaqova, Şirəliyev, Dəmirçizadə və başqaları ilə bir sırada çəkilir. Professor Afad Qurbanov elmi məktəb yaratmış və yazdığı çoxsaylı elmi əsərlərə görə dövlət təltiflərinə layiq görülmüş nadir dilçilərimizdəndir.

Azərbaycan dilçilik tarixində ümumi dilçiliyə aid müxtəlif tipli əsərlər yazılmasına baxmayaraq, dilçiliyin bu sahəsi ölkəmizdə konseptual səviyyəyə yüksələ bilməmiş, kitablar qəliz dildə yazılmış və ümumi dilçiliyin sahələri tam əhatə olunmamışdır. Azərbaycan dilçiliyində ümumdilçilik problemləri sahəsindəki ilk sanballı elmi araşdırmalar Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının üzvü, Əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatı, filologiya elmləri doktoru, professor Afad Qurbanovun adı ilə bağlıdır. O, ümumi dilçilik sahəsinə dair davamlı olaraq tədris proqramları, kitablar, dərsliklər, dərs vəsaitləri yazmışdır ("Ümumi dilçilik məsələləri" dərs vəsaiti [1972], "Dilçiliyin sistemi", "Dilçiliyin tarixi" əsərləri [1976], "Ümumi dil-

çilik" dərsliyi [1977], ikicildlik "Ümumi dilçilik" monoqrafiyası [1989, 1993, 2004]).

A.Qurbanovun 1977-ci ildə çap olunmuş "Ümumi dilçilik" adlı dərsliyi Azərbaycanın pedaqoji təhsil müəssisələrində üçün milli zəmində yazılmış ilk dərslik kimi çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu əsər keçmiş SSRİ məkanında müsbət əks-səda doğurmuşdur. Əsər Jdanov adına Leningrad Dövlət Universitetinin professoru, ümumi dilçilik sahəsində görkəmli mütəxəssis professor V.Koduxov tərəfindən yüksək qiymətləndirilərək, orada ümumdilçilik məsələlərinin tam əhatə olunduğu, müəllifin bir çox orijinal fikir və mülahizələr söylədiyi qeyd edilmişdir. Bu, əslində, Afad Qurbanovun ilk kitabdan ümumi dilçilik sahəsində öz dəsti-xətti, elmi konsepsiyası olduğunun təsdiqi idi.

Əsər uzun illərin sınağından uğurla çıxdıqdan sonra müəllif onun üzərində təkmilləşdirmə işi apararaq 1989 və 1993-cü illərdə dünya dilçiliyinin ən aktual problemlərini işıqlandıran 60 çap vərəqi həcmində ikicildlik fundamental "Ümumi dilçilik" dərsliyini nəşr etdirmişdir. Afad Qurbanovun ümumi dilçiliyin bütün sahələrini əks etdirən bu əsəri Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrində 20 ildən artıq müddət ərzində istifadə olunan yeganə dərslik olaraq qalmaqdadır.

A.Qurbanov həmin dərsliyində dilçilik elminin yararlanması və inkişaf tarixi, nəzəri dilçiliyin əsas şöbələri – fonetika, leksikologiya, frazeologiya, semasiologiya, onomalogiya, etimologiya, sözyaratma, habelə morfologiya və sintaksis haqqında ümumi dilçilik aspektində bəhs etmiş, tətbiqi dilçiliyin əsas şöbələri, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya, leksikoqrafiya, tərcüməşünaslıq haqqında məlumat vermişdir.

İkicildlik "Ümumi dilçilik" əsərində A.Qurbanov ümumdilçilik problemlərindən olan dünya dillərinin genealoji bölgüsündə özünəməxsus bir mövqe tutaraq dünya

dillərinin təsnifinə dair yeni bölgü vermişdir. Onun Altay dilləri ailəsi haqqındakı təsnifi bir sıra cəhətlərinə görə dünyada yeni, orijinal bölgü hesab olunur. Müəllifin yaradıcılığında Altay dilləri ailəsində türk dillərinin mövqeyi yeni istiqamətdə aydınlaşdırılır və ilk dəfə 20-yə qədər dil ailəsi haqqında sistemli elmi məlumat verilir. Ümumiyyətlə, onun bu dil ailəsinin türk dilləri, monqol dilləri, mancur dilləri, tunqus dilləri qruplarından və yapon, koreya dillərindən ibarət olmasını göstərməsi elmi cəhətdən yenilikdir.

Eyni zamanda, dilçilik üçün ən çətin və maraqlı problemlərdən olan dünya dilçiliyinin inkişaf tarixinin dövrləşdirilməsi yeni aspektdə verilmiş və inandırıcı təsnifat irəli sürülərək dövrləşdirmə düzgün şəkildə əsaslandırılmışdır.

Bununla yanaşı, türk dilləri qrupunun yarımqruplarının dəqiqləşdirilməsində də müəyyən faydalı mülahizə və konsepsiyalar irəli sürülmüşdür. Müəllif dilçilik elminin yaranması və inkişafı tarixindən yazaraq qədim Hind, Çin, Yunan, Roma dilçiliyi ilə yanaşı, haqlı olaraq, rus müəlliflərinin nüfuz edə bilmədikləri Şərq dilçiliyindən, onun Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi, Sibaveyhi, Əbu Əli ibn Sina kimi nümayəndələrdən bəhs etmişdir.

A.Qurbanovun orta əsr dilçiləri sırasında Mahmud Kaşqarlıya geniş yer verməsi və onu türk dilçisi hesab etməsi təqdirəlayirdir. A.Qurbanovun orijinal mövqeyi onda özünü göstərir ki, bir sıra alimlər ərəbcə yazdığı üçün M.Kaşqarlını ərəb dilçiliyi nümayəndəsi hesab etdikləri halda, o, Kaşqarlının türk oğlu olub, əsərlərini türk dillərinə həsr etdiyini göstərir.

Müəllifin İntibah dövründə dilçiliyin inkişaf istiqamətləri haqqındakı üç bənddən ibarət mülahizəsi bəzi alimlərin fikrini alt-üst etmişdir. Belə ki, B.Qolovin "В Европе средние века не дали ничего нового в лингвистике" ("Avropada Orta əsrlərdə linqvistikada heç bir yenilik olmamışdır") deyərək orta əsrlər və Renessans dövründə bir

neçə lüğətin adını çəkdiyi halda, Afad müəllim o dövrün dilçiliyi haqqında geniş və ətraflı məlumat vermişdir.

Əsərdə qeyd olunmuş “Dil və düşüncə”, “Dil və nitq”, “Dil və norma”, “Dil və üslub”, “Dil və mədəniyyət”, “Dil və cəmiyyət”, “Dil və siyasət”, “Dil və kontakt”, “Dil və universallıq”, “Vahid ümumdünya dili”, “Dil tədqiqinin mərhələləri və metodları”, “Transkripsiya və transliterasiya problemləri” də yeni baxımdan şərh olunmuşdur.

Müəllif dilin mənşəyi kimi vacib bir problemi kitabına daxil etmişdir. Hələ XIX əsrdə Paris Beynəlxalq Linqvistlər Cəmiyyəti belə hesab edirdi ki, dilin mənşəyi məsələsi izah edilməzdir, buna görə də ona heç toxunmaq lazım deyil. Afad Qurbanov əsərində fransız dilçisi Vandriyesin və Amerika dilçisi Eduard Sepirin də dilin mənşəyi barəsindəki fikirlərini göstərərək cəsarətlə onlara qarşı çıxır və deyir: “Dilin mənşəyi məsələsinin dilçilikdən kənar məsələ olduğunu söyləyənlər, şübhəsiz ki, bu problemin son dərəcə çətin və çoxcəhətli olduğuna əsaslanmışlar. Dilin əmələ gəlməsi nə qədər çətin və mürəkkəb olsa da, bunu dilçiliyin problemləri sırasından xaricdə düşünmək olmaz. Çünki dil dilçilik elminin obyektidir. Dilin əmələ gəlməsinin tam həqiqi və elmi şərhə məhz müvafiq elmlərin qarşılıqlı tədqiqatları əsasında mümkün olacaqdır”.

Bəhs etdiyimiz “Ümumi dilçilik” kitabı elm və təhsil sistemimiz üçün nə qədər əhəmiyyətli olsa da, Afad müəllimi qane etməmişdi. Buna görə də müəllif həmin kitab üzərində yenidən işləyib həcmcə iki dəfə ondan böyük və sanballı bir əsər ortaya qoyaraq, onun 2004-cü ildə latın qrafikası ilə nəşr etdirilməsinə nail olmuşdur. Bu kitabda alimin apardığı bütün ümumdilçilik tədqiqatları öz əksini tapmışdır.

A.Qurbanovun ali məktəblərdə tədris olunan bir çox dilçilik fənninin (ümumi dilçilik, türkoloji dilçilik, Azərbaycan nitq mədəniyyəti, bədii mətnin linqvistik təhlili, onomalogiya və s.) müəyyənləşdirilib formalaşdırılmasında

müstəsna xidmətləri olmuşdur. O, ilk dəfə olaraq respublika ali məktəblərində tədris olunan dilçilik fənlərini qruplaşdırmış və onların tədrisində bir sistem yaratmağa nail olmuşdur. A.Qurbanov dilçilik fənlərini iki böyük qrupa ayırmışdır: ümumdilçilik fənləri (ümumi dilçilik və dilçilik tarixi) və xüsusi dilçilik fənləri (tarixi-lingvistik fənlər, müasir dil fənləri, üslubi lingvistik fənlər, ortoloji lingvistik fənlər).

Bununla yanaşı, A.Qurbanovun 1962-2009-cu illər ərzində ali məktəblər üçün dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə bağlı tərtib etdiyi tədris proqramları və çalışmalar xüsusilə diqqəti cəlb edir. Onun hazırladığı tədris proqramları və çalışmalar Azərbaycan dilinin, türk dilçiliyinin və ümumi dilçiliyin müəyyən sistem və ardıcılıqla, elmi əsaslarla öyrənilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu proqram və çalışmalardan ali məktəblərdə uzun illər geniş istifadə olunur, müəllimlər və tələbələr onlardan dəyərincə faydalanırlar. Həmin proqramlarda dilçiliyin tədrisi sahəsində mövcud olan dolaşiq, mübahisə doğuran məsələlər düzəltşdirilmiş, onlara aydınlıq gətirilmişdir. Beləliklə, A.Qurbanovun 45 ildən artıq bir müddət ərzində ölkədə təhsilin, o cümlədən “Ümumi dilçilik” fənninin tədrisinin təşkilində böyük xidmətləri olmuşdur.

“Ümumi dilçilik” əsərində dünya dilçiliyinə və türk dillərinin mövqeyinə dair yeni elmi konsepsiyalar irəli sürüldüyündən bu kitab türk, rus və ingilis dillərinə tərcümə olunmuş və xarici dilçi alimlərin, o cümlədən geniş oxucu kütləsinin böyük marağına səbəb olmuşdur.

Afad Qurbanov ümumi dilçilik sahəsində əldə etdiyi elmi nailiyyətləri ilə Azərbaycan dilçiliyi ilə yanaşı, dünya dilçiliyinin və türkoloji dilçiliyin inkişafına öz tarixi töhfəsini vermişdir.

Mahmud Kərimov,
akademik, Azərbaycan Milli Elmlər
Akademiyasının prezidenti (2001-2013)

GİRİŞ

Ömrünü elmə sərf edən insan heç vaxt ölmür!
Məhəmməd Peyğəmbər

Ali məktəblərdə filoloq müəllim kadrları hazırlığında dilçilik fənlərinin xüsusi yeri və rolu vardır. Tələbələrə dilin fonetik, qrammatik, leksik, frazeoloji, onomastik sisteminə dair ətraflı məlumatın verilməsi, habelə onların dilin mənşəyi, yaranması tarixi ilə müxtəlif dilçilik nəzəriyyələri ilə dərinlən tanışlığı tələbələrin ixtisaslarına dərinlən yiyələnmələrinə və elmə böyük həvəs göstərmələrinə səbəb olur.

Bu cəhətdən filologiya fakültələrində tədris olunan **“Ümumi dilçilik”** fənni tələbələrdə elmə daha böyük maraq və həvəs oyadır. Burada dilçilik elminin obyekt, təşəkkülü, mövqeyi, sahələri, şöbələri haqqında məlumat verilməklə tələbədə dilçilik elminin ictimai mahiyyəti haqqında daha aydın təsəvvür yaranır. Müəllif **“Ümumi dilçilik”** fənninin bu böyük elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyətini nəzərə alaraq ilk dəfə 1977-ci ildə 7 fəsildən ibarət **“Ümumi dilçilik”** dərsliyini¹ çap etdirmişdir. Sonradan üzərində işləyərək onun iki cildə² nəşrinə nail ola bilmişdir.

Hazırda dərsliyin I cildi, əvvəlki nəşrində olduğu kimi, giriş və dörd bölmədən ibarətdir. Girişdə linqvistik fənlər sistemində **“Ümumi dilçilik”** kursunun yeri aydınlaşdırılır. Burada fənnin konkret vəzifələrindən, onun quruluş və həcmindən də bəhs olunur. Bütün bunların hamısı fənnin düzgün təşkilinə kömək etmək məqsədi daşıyır.

Birinci bölməyə dilçiliyin ümumi problemləri daxildir. Burada dil haqqında elmin obyektindən, onun yaran-

¹ Afad Qurbanov. Ümumi dilçilik. Bakı, 1977.

² Afad Qurbanov. Ümumi dilçilik. Bakı, 1989.

masından, elmlər sistemindəki mövqeyindən, əlaqəsindən, sahə və şöbələrindən bəhs olunur.

İkinci bölmədə dil və onun xüsusiyyətlərinə aid problemlər aydınlaşdırılır, dilin mahiyyəti, təbiəti, mənşəyi, işarəviliyi, inkişafı və s. məsələlər bu bölmənin məzmununu təşkil edir.

Üçüncü bölmə dillər və onların təsnifi məsələlərinin şərh olunmasına həsr edilmişdir. Burada müxtəlif dillərin yaranma səbəbləri göstərilir. Dillərin morfoloji və genealogi bölgüsünün xüsusiyyəti aydınlaşdırılır.

Dördüncü bölmə dil ilə yazının münasibəti, yazının yaranması, xüsusiyyətləri və onun inkişaf mərhələlərinə həsr olunmuşdur.

Dərslik yazılarkən ümumi dilçilik sahəsində dünya elminin nailiyyətlərinə əsaslanılmış, son illərdə müxtəlif dillərdə nəşr olunmuş əsərlərdən¹ geniş istifadə edilmiş və bəzi fəsilərdə ümumməqbul sayılan bölgülər eynilə saxlanılmışdır.

Kitab ümumi dilçiliyin tədrisi ilə bağlı ən zəruri problemlərə həsr edilmişdir. Şübhəsiz ki, əsərdə unudulmuş, tam əhatə olunmamış və ya oxucunu təmin etməyən bəzi mövzular ola biləcəkdir. Dərslikdə müşahidə edilən qüsurları qeyd edənlərə, xeyirxah təklif və arzularını, tənqidi qeydlərini söyləyənlərə qabaqcadan öz təşəkkürümüzü bildiririk.

0.01. LİŖQVİSTİK FƏNLƏR SİSTEMİNDƏ “ÜMUMİ DİLÇİLİK” FƏNNİNİN YERİ

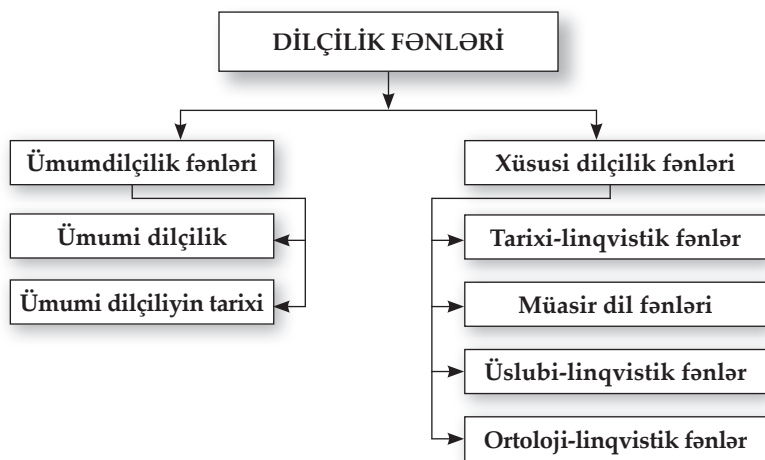
Filoloji təhsil verən ali məktəblərin tədris planlarında xüsusi yerlərdən birini dilçilik fənləri tutur. Bu fənlərin mövzuları başqa-başqa olsa da, onlar müəyyən sistem xarakteri daşıyır. Bəzi dilçilik fənlərində dünya dillərinin

¹ Biblioqrafiya əsərin sonunda verilmişdir.

ümumi qanunauyğunluqlarından bəhs olunur, onların bir sıra xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır. Bu cəhətlər nəzərə alınaraq dilçilik fənlərinin sistemi iki qrupa bölünür: ümumdilçilik fənləri sistemi və xüsusi dilçilik fənləri sistemi. Xüsusi dilçilik fənləri sistemi birinci sxemdə olduğu kimi dörd yerə ayrılır.

Hazırda universitetlərdə ümumdilçilik fənlərinin sistemini **“Ümumi dilçilik”** və **“Ümumi dilçiliyin tarixi”** fənləri təşkil edir. Bu fənlərdən **“Dilçiliyin tarixi”** ümumdünya və milli dilçiliklərin inkişaf prosesini öyrənməyi, onların özünə aid cəhətlərini aşkar etməyi, ayrı-ayrı görkəmli dilçilərin, klassiklərin yaradıcılığı və elmdəki mövqeyini müəyyənləşdirməyi qarşıya məqsəd qoyur. **“Ümumi dilçilik”** isə dilçiliyin nəzəri əsaslarını təşkil edir. Ona görə də bu fənn mahiyyətcə *fəlsəfi* xarakter daşıyır.

Dilçilik fənlərinin hər birinin, o cümlədən ümumdilçilik fənlərinin də xüsusi yaranma səbəbi və inkişaf tarixi vardır. Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, ümumdilçilik fənlərinin vəzifələri, xarakteri ictimai tələblərlə əlaqədar olaraq dəfələrlə dəyişmiş, inkişaf edib təkmilləşmişdir.

1-ci sxem. Dilçilik fənləri sistemi

XX əsrdə ümumdilçilik fənlərinin inkişafına xüsusi əhəmiyyət verilmiş, onların tam formalaşmasına böyük səy göstərilmişdir. Bu məqsədlə keçən əsrin 50-ci illərində ümumdilçilik fənlərinin xarakteri, təbiəti, tədris sistemində mövqeyi problemləri geniş müzakirə olunmuşdur. Müzakirə zamanı ali məktəblərdə ümumdilçilik fənlərinin mövqeyi müəyyənləşdirilmiş, bunların hər birinin problemləri, əsasən, dəqiqləşdirilmişdir.

Ali məktəblərdə 1950-ci ilə kimi "Ümumi dilçilik" fənnində, əsasən, *N.Y.Marrın* "Dil haqqında yeni nəzəriyyə"si və ümumi şəkildə yazı haqqında məlumatlar tədris edilirdi. Lakin 1950-ci il müzakirələrindən sonra həmin fənnin məzmunu tam dəyişdirilmiş, buraya dilçiliyin müxtəlif sahələrinə dair başlıca problemlər daxil edilmiş və əsaslı şəkildə tədris olunmağa başlanılmışdır.

Ümumi dilçilik problemləri müəyyən illər ərzində iki müstəqil fənn kimi tədris olunmuşdur: "Dilçiliyə giriş" və "Ümumi dilçilik".

1985-ci ildən ali məktəblərdə dilçiliyin əsaslarını təşkil edən problemlər "Ümumi dilçilik" adı altında bir fənn kimi tədris edilməyə başlanılmışdır.

Dilçilik fənləri sistemində xüsusi yer tutan "Ümumi dilçilik" fənni filoloji təhsilin məzmununu zənginləşdir-məkdə və onun səviyyəsini yüksəltməkdə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. "Ümumi dilçilik" fənnini düzgün təsəvvür etmək üçün ilk növbədə iki anlayışı – *ümumi dilçilik sahə kimi* və *ümumi dilçilik fənn kimi* – bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Ümumi dilçilik sahə kimi olduqca geniş anlayışdır. Dil haqqında elmin ümumi dilçilik sahəsi dedikdə bütün ümumi nəzəri məsələlər buraya aid olur. Lakin ümumi dilçilik fənn kimi dar mənada, tədris mənasında götürülən anlayışdır. Buna görə də "Ümumi dilçilik" fənnində dilçiliyin bütün fənlərinin əsaslarını təşkil edən

müəyyən problemlərdən *normativ şəkildə* bəhs olunur. “Ümumi dilçilik” fənni bəzən “Dil nəzəriyyəsi”, “Dilçilik nəzəriyyəsi” və “Dilçiliyin əsasları” kimi də adlandırılmışdır. Son müzakirələrdə fənnin adı birmənalı olaraq “Ümumi dilçilik” formasında məqsədəuyğun sayılmışdır.

0.02. “ÜMUMİ DİLÇİLİK” FƏNNİNİN MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Ümumi dilçiliyin müasir dilçilikdə məqsəd və vəzifələri nədən ibarətdir? Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, bir-birindən çox uzaqda olan dillər mahiyyətə bir-birinə uyğundur. Başqa sözlə desək, bu dillər öz mövcudiyyətinə, istifadəsinə, “quruluşuna”, xarici əlaqəsinə, vəzifəsinə, tarixinə görə nədə isə bir-birinə uyğun gəlir. Müxtəlif dillərdə bu ümumilik olmasa idi, müxtəlif dil işarələri arasında qarşılıqlı əlaqə də ola bilməzdi. Müxtəlif qrammatik quruluşa malik olan dillərdə bu ümumiliklər, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

- a) bizə məlum olan dillərin hamısı səslərdən, sözlərdən, qrammatik vasitələrdən və cümlələrdən ibarətdir;
- b) bütün dillər insanlar arasında şifahi və yazılı fikir mübadilə vasitəsi vəzifəsini yerinə yetirir;
- c) bütün dillər fikrin formalaşmasında və ifadəsində yaxından iştirak edir;
- ç) bütün dillər inkişaf prosesində ədəbi dil normalarına, üslubi keyfiyyətlərə yiyələnir.

“Ümumi dilçilik” fənninin vəzifəsi məhz bu ümumi xüsusiyyətləri öyrənməkdən və onun nəzəri əsaslarını işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Başqa linqvistik fənlər kimi, “Ümumi dilçilik” fənninin də əsas məqsədi yüksək ixtisaslı, yaradıcı filoloq-müəllim hazırlanmasına xidmət etməkdən ibarətdir. Bu fənnin

qarşısında duran məqsədə aşağıdakı vəzifələrin icrasında nail olmaq mümkündür.

Tələbələrin orta məktəbdə dilçiliyin əsaslarından aldığı bilikləri davam və inkişaf etdirmək bu fənnin başlıca vəzifələrindəndir. Tədris prosesində tədrisən əldə olunmuş linqvistik biliklər "Ümumi dilçilik"də elmi-məntiqi əsasda ümumiləşdirilir. Bununla yanaşı, dil hadisələrinə dair hər bir elmi məlumat həm də genişləndirilərək dərinləşdirilir. Bütün bunların nəticəsində oxucu-tələbə planlaşdırılmış bilik sisteminə əsaslı şəkildə yiyələnə bilər.

"Ümumi dilçilik" fənni tələbələrdə linqvistik dünyagörüşün formalaşmasında xüsusi rol oynayır. Dilçilikdə bu vəzifənin yerinə yetirilməsi üçün tələbələrin bütün dilçilik fənlərində mənimsədikləri nəzəri məlumatlarla ideya-fəlsəfi əhəmiyyəti olan biliklərin vəhdəti yaradılmış olur. Belə vəhdət "Ümumi dilçilik" kursunun tədrisində fəlsəfi məsələlər öyrədilən materiallarla daha da möhkəmləndirilir. Bu sahədə "Ümumi dilçilik" özünü həm *başlanğıc*, həm də *bünövrə* fənn kimi göstərir.

Nəhayət, tələbələrdə tədqiqatçılığa olan meylin gücləndirilməsi, onların linqvistik təhlilin müasir elmi metodları və metodikası ilə silahlandırılması da "Ümumi dilçilik" fənninin əsas vəzifələrindən biri hesab olunur. Buna görə də fənnin tədrisi prosesində elmi tədqiqata dair məsələlərə xüsusi yer vermək, müntəzəm referatlar yazdırmaq həmişə diqqət mərkəzində durmalıdır.

0.03. "ÜMUMİ DİLÇİLİK" FƏNNİNİN HƏCMİ VƏ QURULUŞU

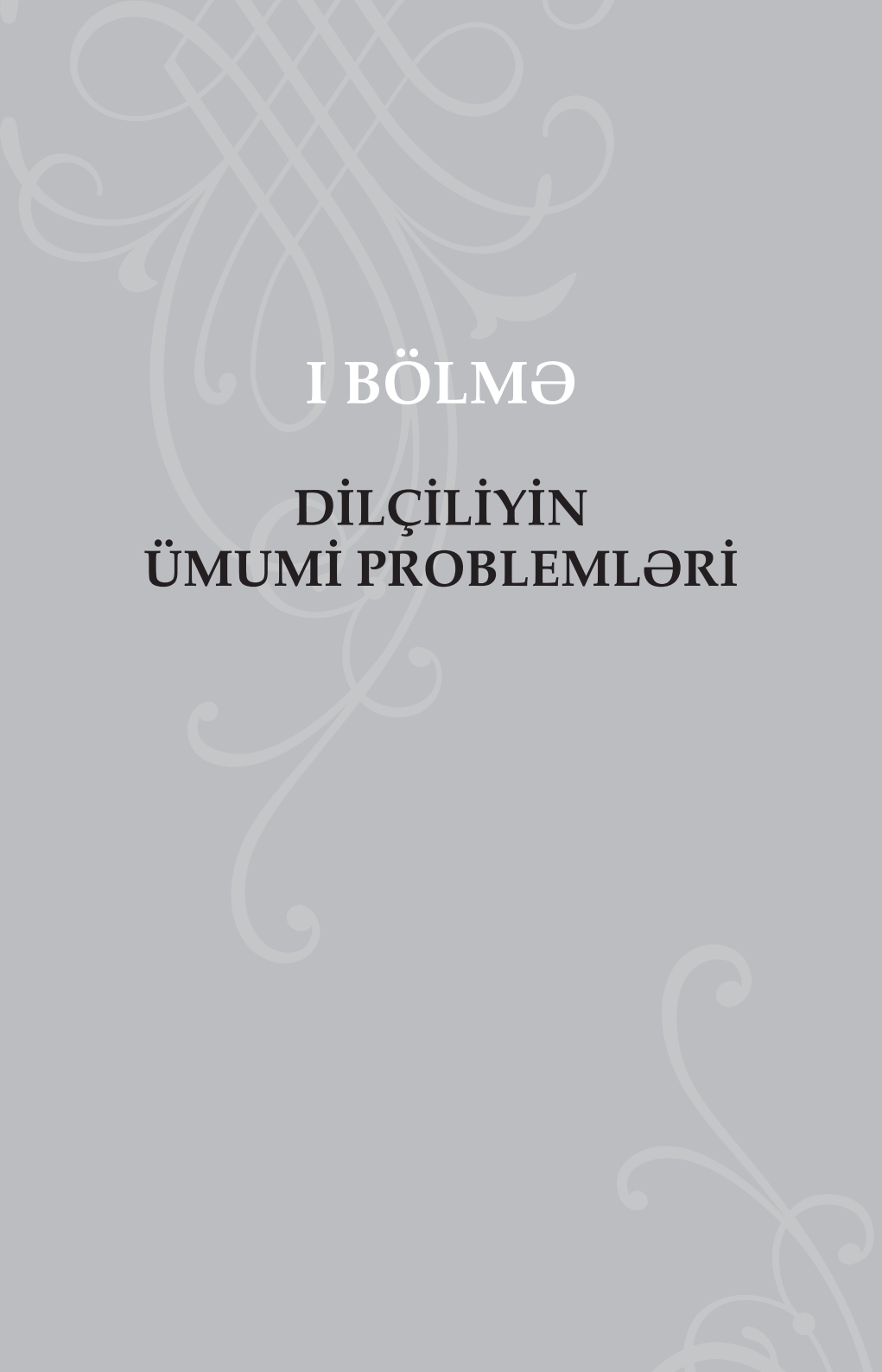
Ümumi dilçiliyin əsaslarını başlıca olaraq aşağıdakı problemlər təşkil edir: dilçilik bir elm kimi və onun obyekt-

ti, dilçiliyin elmlər sistemində yeri, başqa elmlərlə əlaqəsi, sahələri, şöbələri; dilin mahiyyəti, təbiəti, işarəvililiyi, sistemliliyi, onun inkişaf qanunları, dünya dilləri, dillərin təsnifi, dil ilə təfəkkürün vəhdəti, dil və nitqin münasibəti, dilin üslub müxtəlifliyi, dillə cəmiyyətin əlaqəsi, yazının mənşəyi, dilin tədqiqat metodları və sair.

Universitetlərin tələbələri üçün hazırlanmış bu kitabda, əsasən, seçmə-sistemləşdirmə, seçmə-dərinləşdirmə prinsiplərindən istifadə olunmuşdur. Seçmə-sistemləşdirməyə dilçiliyin şöbələri bəhsini misal göstərmək olar. Məlumdur ki, dilçiliyin şöbələri ayrı-ayrı dilçilik fənlərinin tədrisi prosesində şərh olunur. Lakin bütövlükdə heç bir fəndə şöbələr tam şəkildə təsvir edilmir. “Ümumi dilçilik” fənnində şöbələrin belə sistemləşdirilməsi tələbələrdə dilin sistem xarakterdə olduğu qənaətinə bir daha möhkəmləndirir.

“*Ümumi dilçilik*” fənninin xarakterik cəhətlərindən biri onun orta məktəblə əlaqəsidir. Məlum olduğu üzrə, orta məktəbin yeni proqramında ümumi dilçiliyin bəzi problemlərindən (dilə əmələ gəlməsi, dilçiliyin şöbələri, yazının inkişafı...) şagirdlərə bilik verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Həmin problemlərin əksəriyyəti dərslərdə geniş şərh olunur ki, bu da tələbələrin – gənc filoloq müəllimlərin orta məktəblər üçün daha yüksək ixtisaslı mütəxəssis kimi hazırlanmasına xidmət edir.

“Ümumi dilçilik” fənnində hansı problemlərin seçilib öyrədilməsi ilə yanaşı, problem ardıcılığı, fənnin quruluşu da çox vacib hesab edilən məsələlərdəndir. Buna görə də “Ümumi dilçilik”də əvvəlcə dilçiliyin ümumi problemlərindən, dilin xüsusiyyətlərindən, sonra dillə əlaqədar məsələlərin nəzəri əsaslarından və daha sonra dilçiliyin metodlarından bəhs olunur.

I BÖLMƏ

DİLÇİLİYİN ÜMUMİ PROBLEMLƏRİ

I FƏSİL

DİLÇİLİK ELMİ VƏ ONUN OBYEKTİ

1.01. DİLÇİLİYİN MÖVZUSU VƏ NƏZƏRİ ƏSASLARI

İnsanın ictimai fəaliyyətinin xüsusi bir növünü elm təşkil edir. Elm insanların ciddi əmək səyi nəticəsində əldə etdikləri biliklər kompleksidir. O, maddi aləmin, hadisələrin inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənir.

Elm son dərəcə güclü tərəqqi vasitəsidir. İnsan onun əsasında yeni-yeni zirvələr fəth edir, irəliyə, gələcəyə doğru böyük inkişaf yolu keçir. Elmin qüvvəsi sənayenin, texnikanın inkişafına təsir göstərdiyi kimi, ideologiyaya, onun tərəqqisinə də xüsusi təkan verir. Müxtəlif sahələrdəki elmi nəticələr və kəşflər insanların şüurundakı geriliyin, keçmişin qalıqlarının, dini mistikanın aradan qaldırılmasına kömək edir. Nəzəri biliklər daim tərəqqidə olan insan təfəkkürünün bütün sahələrinə nüfuz edərək öz müsbət təsirini göstərir. Elm, onun bütün sahələri insanların rifahını yaxşılaşdırmaqda xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Biliklərin cəmi olan hər bir elmin özünəməxsus tədqiqat obyekti vardır. Həmin obyekt onun adını müəyyən edir və varlığını şərtləndirir.

Dilçilik anlayışını ifadə etmək üçün Azərbaycan dilində *dilçilik*, *dilşünaslıq*, *lingvistika* və *dil haqqında elm* terminlərindən istifadə olunur¹. Birinci terminin ünsürləri (*dil+çi+lik*) mənsəbə xalis Azərbaycan dili vahidlərindən

¹ Qohumluğa görə Azərbaycan dilinin mənsub olduğu türk dilləri ailəsində dilçilik anlayışı müxtəlif terminlərdə ifadə edilir, məsələn, türklər dil bilimi, türkmənlər dilçilik, özbəklər tilşunoslik, qazaxlar til bilimi, qaraqalpaqlar til bilimi terminlərini işlədirlər.

ibarətdir. İkinci terminin (*dil+şünas+lıq*) tərkibindəki *şünas* morfemi fars mənşəli olub, həmin dildəki *öyrənmək* mənasını ifadə edən “şenaxtən” feilindəndir. Son zamanlar dil haqqında elm anlayışını bildirmək məqsədilə dilçilik ədəbiyyatında *lingvistika* termininin də işlənilməsinə rast gəlik. *Lingvistika* termini latınca *lingua* (yəni *dil*) sözündən və yunanca – *istika* şəkilçisindən əmələ gəlmişdir. Hazırda dilçiliyimizdə hər üç termin sinonim kimi işlənir; lakin *dilçilik* terminindən daha çox istifadə olunur.

Lingvistika termininin işlədilməsinə dair dünya dilçilik ədəbiyyatında bir-birinə əks olan iki başlıca mülahizə mövcuddur. Bu mülahizələrin birində *lingvistika* beynəlxalq elmi termin kimi qiymətləndirilir. Bu fikri yürüdənlər həmin terminin bir sıra Avropa dillərində geniş işlənilməsinə əsaslanmışlar. Məsələn, hazırda ingilis və fransız dillərində dil haqqında elm anlayışını bildirmək üçün müəyyən fərqli variantda *lingvistika* termini işlədilir.

İkinci mülahizədə *lingvistika* termininin *dilçilik* terminə məzmunca bərabər olmadığı göstərilir. Bir qrup xarici ölkə dilçilərinin fikrincə, *lingvistika* termininin məna sərhədi *dilçilik* termininə nisbətən məhduddur. Buna görə də *dilçilik* termini həm təbii, həm də süni dillərin tədqiqi problemlərini əhatə edə bildiyi halda, *lingvistika* təbii dildən bəhs edir və eyni zamanda, təbii dili bütöv yox, onun ancaq müəyyən cəhətini öyrənir. Bu səbəbdən də ikinci fikrin tərəfdarları *lingvistika* termininin *dilçilik* termini əvəzində (və ya sinonim kimi) işlədilməsini məqsədəuyğun hesab etmirlər.

Dilçiliyin obyektı nədir? Dilçilik nəyi öyrənir və necə öyrənir? Birinci sualın cavabı konkret olaraq belədir: ***dilçilik elminin obyektı dildir.***

Azərbaycan dilində “*dil*” sözü bir-birindən tamamilə fərqli olan iki müstəqil anlayışı bildirir; birincisi, insan

orqanizminin bir üzvünü (dadbilmə vasitəsini), ikincisi, insanlar arasında əsas ünsiyyət vasitəsinin adını.

Ünsiyyət vasitəsinin adı – **“dil”** sözü dünya xalqlarının bir çoxunda ağız üzvü olan dilin adı ilə adlandırılır. Məsələn:

Dillərdə	Ağız üzvünün adı	Ünsiyyət vasitəsinin adı
azərbaycanda	dil	dil
ruscada	yazık	yazık
latıncada	lingva (lingua)	lingva
fransızcada	lanq	lanq
farscada	zəban	zəban
gürcücədə	ena	ena

“Dil” həm bizim dildə, həm də başqa xalqların dillərində çoxmənalı sözlərdəndir.

Dilimizin lüğət tərkibinə nəzər saldıqda aydın olur ki, bu söz həm təklikdə, həm də tərkib daxilində işlənərək bir çox müxtəlif mənə və mənə çalarlarını ifadə edir. Məsələn, *“təbii dil”, “süni dil”* (beynəlxalq köməkçi dil), *“şərti dil”* – *arqo, jarqon, “ümumxalq dili”, “ədəbi dil”, “müasir dil”, “şairin dili”, “obrazın dili”, “musiqi dili”, “texnika dili”, “qəzet dili”, “jurnal dili”, “kitab dili”, “heyvanların dili”, “quşların dili”, “açarın dili”, “portfelin dili”, “zəngin dili”* (zəngi səsləndirmək üçün onun içərisində olan dəmir parçası), *“alovun dili”* (alovun bölünən hissələri), *“dilini bilmək”, “dil tökmək”, “dilə tutmaq”, “dilini kəsmək”*...

Dil sözünün bütün mənalarının hamısı dilçilik elminin obyektinə aid deyildir. Buna görə də dilçiliyin obyektinin adı olan *dil* termininin hansı konkret anlayışı ifadə etdiyini bilmək lazımdır. Dilçilikdə dil termini insanlar

arasında zəruri ünsiyyət vasitəsi olan ictimai hadisə anlayışını bildirir.

Dilçilik elminin obyektindən bəhs olunarkən dilin nitqə münasibəti məsələsinə də toxunmaq lazımdır. Dil öz varlığını nitqdə təzahür etdirir. Belə ki, onun ayrı-ayrı vahidlərindən nitq prosesində istifadə olunur. Buna görə də dilçilik elmi üçün ancaq dilin xüsusiyyətləri deyil, nitq və nitq prosesləri də maraqlıdır.

Dil olduqca mürəkkəb və həm də çoxcəhətli bir ictimai hadisədir. Onun elmi tədqiqi ilə təkcə dilçilik deyil, bir sıra başqa elmlər, o cümlədən *fəlsəfə, məntiq, psixologiya, antropologiya, loqopediya, kibernetika* elmləri də məşğul olur. Bu elmlərin hər biri dilə öz mövqeyindən yanaşır. Başqa sözlə desək, həmin elmlərin nümayəndələri dildə ancaq maraqlandıqları cəhətləri axtarırlar, lakin dilçilik elmində dil geniş və hərtərəfli öyrənilir. Bu elm öz obyektinin hər iki cəhəti ilə, yəni həm zahiri səslənməsi, həm də daxili – məna cəhəti ilə maraqlanır. Bu cəhətlərə məxsus olan hər bir hadisənin təbiəti, mahiyyəti və xüsusiyyətlərini bütün incəliyi ilə öyrənir, bunların necə və nə üçün yarandığı səbəblərini obyektiv şəkildə aydınlaşdırır.

Dilçiliyin öyrəndiyi *dil hadisəsi* nəyə deyilir? *Dil hadisəsi* anlayışı həm dar, həm də geniş mənada başa düşülür. Geniş mənada dildə baş verən bütün dəyişikliklər dil hadisəsidir; məsələn, sözlərin müxtəlif hal şəkilçisi qəbul etməsi, sözün çoxmənalılığı və s.

Dil hadisələri saysız-hesabsızdır. Bu hadisələri heç də bir-birindən təcrid edilmiş halda öyrənmək olmaz. Bunlar böyük zəncirin ayrılmaz ünsürləridir və aralarında möhkəm dialektik əlaqə mövcuddur. Buna görə də müasir dilçilik elmi dil hadisələrini vəhdət halında, bir-birilə əlaqədə öyrənir.

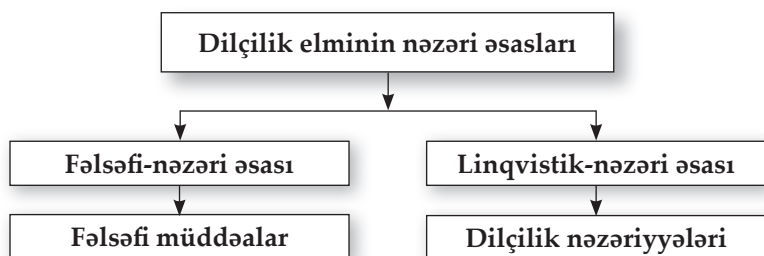
Məlum olduğu kimi, dil daim dəyişib inkişaf edir. Bu prosesdə dil faktlarının bir çoxu köhnəlir, yenisi meydana çıxır və s. Bu dəyişikliklər müəyyən qanunlara tabedir ki, bunları da dilçilik elmi araşdırır.

Dilçilik elmi konkret dil hadisələrinin şərhı ilə bərabər, dilin başqa ictimai hadisələrdən fərqlini, onun ictimai hadisələr arasındakı mövqeyini də müəyyənləşdirir.

Nəhayət, dilçilik bir elm kimi dilin mahiyyətini açaraq onun cəmiyyətin inkişafındakı rolunu aydınlaşdırır. Dilçilik elmi külli miqdarda olan dünya dillərindən ancaq birini və ya bir neçəsini öyrənməklə məhdudlaşmır; o, müasir dillərlə yanaşı, qədim və ölü dilləri də araşdırıb öyrənir. Bu dillərin hətta öyrənilmə meyarı da eynidir. Belə ki, müasir dillərə hansı tələblə yanaşılırsa, ölü və qədim dillərə də həmin tələb şamil edilir. Həmçinin bunların öyrənilmə səviyyəsinin dərəcəsində də heç bir fərq qoyulmur. Bütün bunlar dilçilik elminin inkişafında böyük rol oynayır.

Dilçiliklə bağlı olaraq elmdə bir sıra anlayış və bunlara aid terminlər meydana çıxmışdır. Bu anlayışlar müxtəlif səbəb və məqsəddən irəli gəlmişdir; məsələn, tədqiqat sahəsinə görə *“nəzəri dilçilik”*, *“tətbiqi dilçilik”*; ideya-fəlsəfi əsasına görə *“materialist dilçilik”*, *“idealist dilçilik”*; ölkələrə görə *“Azərbaycan dilçiliyi”*, *“yapon dilçiliyi”*; xalqa görə *“hind dilçiliyi”*, *“ərəb dilçiliyi”*; qitələrə görə *“Avropa dilçiliyi”*, *“Amerika dilçiliyi”*; qütblərə görə *“Qərb dilçiliyi”*, *“Şərq dilçiliyi”*; elmin inkişaf tarixinə görə *“klassik dilçilik”*, *“ənənəvi dilçilik”*, *“qədim dilçilik”*, *“müasir dilçilik”* və s.

Bütün bu anlayışlar heç də bir neçə dilçilik elmi olduğunu göstərmir. Çünki bunların hamısının obyektı ümumdür, yəni ünsiyyət vasitəsi olan dildir.

2-ci sxem. Dilçiliyin əsasları

Dilçilik ictimai-filoloji elm kimi nəzəri əsaslar üzərində təşəkkül tapıb inkişaf etmişdir. Müasir dilçilik elminin nəzəri əsasları mövcud müddəalar və dilçilik nəzəriyyələrindən ibarətdir.

Dilçilik lap qədimdən fəlsəfəyə əsaslanmışdır. Buna görə də təsadüfi deyildir ki, XIX əsrin ortalarına qədər fəlsəfənin sahəsi kimi təsəvvür edilmişdir.

Dilçiliyin linqvistik-nəzəri əsasları əsrlərlə dünya elmində yaranıb formalaşmışdır. Bu elm sahəsi özünün xüsusi tədqiqat metodlarını yaratmışdır ki, bu da onun inkişafında başlıca rol oynamışdır.

1.02. DİLÇİLİYİN ELMİ VƏ ƏMƏLİ ƏHƏMİYYƏTİ

Dilçiliyin mühüm əhəmiyyəti, hər şeydən əvvəl, özünü onda göstərir ki, bu elmin tədqiq etdiyi obyekt insanlıq üçün olduqca zəruri bir ictimai hadisədir. Bunsuz cəmiyyətin nəinki inkişafı, hətta varlığı belə qeyri-mümkündür. Dilçilik elminin ictimai əhəmiyyəti də məhz onun bu cəhəti ilə müəyyənləşir. Lakin qeyd etməliyik ki, dilçiliyin rolunu azaltmağa, onun əhəmiyyətini kölgədə qoymağa çalışanlar da olmuşdur. Belə ki, bəziləri XX əsrin əvvəllərində

ancaq yazı məsələlərini (hətta, ümumiyyətlə, yazı problemi deyil, təkcə düzgün yazı-orfoqrafiya məsələlərini) dilçilik elmi üçün obyekt hesab etmiş və çox mübahisəli olan bu orfoqrafiya məsələləri öz həllini tapa bilmədikdə dilçiliyi lüzumsuz bir elm kimi qələmə vermişlər. Bundan başqa, bəzi alimlər dilçiliyin elm naminə yarandığını söyləyib, onun əməli mahiyyətini inkar edərək, ancaq az-çox nəzəri əhəmiyyətə malik olduğunu göstərmişlər. Dilçiliyin əhəmiyyətindən bəhs olunan bəzi yazılarda belə bir fikir də var ki, guya dilçilik elmi yalnız xarici dilləri öyrənmək üçün faydalıdır. Göründüyü kimi, bu fikirləri iddia edənlər dilçiliyin əhəmiyyətini azaltmağa çalışmışlar. Bütün bu səhvlər elmin obyektini, onun sərhədini düzgün başa düşməməyin, məsələyə birtərəfli yanaşmağın nəticəsində meydana çıxmışdır.

Xüsusi ictimai mahiyyət kəsb edən dilçilik elminin həm nəzəri, həm də əməli əhəmiyyəti böyükdür. Onun əhəmiyyətini qısa şəkildə aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Dilçilik elminin ümumelmi dünyəvi əhəmiyyəti.

Dil haqqında elmin nailiyyətləri dünya elmində müəyyən mövqeyə malikdir. Cəmiyyətin çoxcəhətli fəaliyyətinin bütöv və hərtərəfli öyrənilməsi müəyyən mənada dilçilik elmi ilə də bağlıdır. Belə ki, insanların dil fəaliyyəti bu elmin köməyi ilə tədqiq olunur. Dilçilik insanın danışmağı nə vaxt, necə öyrəndiyini aydınlaşdırmağa çalışır. Əgər dilçilik elmi yaranmasaydı, yəqin ki, onda ümumbəşəri elmin bir sahəsində boşluq hökm sürərdi. Elə buna görə də dilçilik elmi insanın müəyyən cəhətdən tədqiqində çox zəruri və əvəzedilməz bir elm olub, ümumelmi, dünyəvi əhəmiyyət kəsb edir.

2. Ana dilinin öyrənilməsində dilçilik elminin əhəmiyyəti.

Filoloji ədəbiyyatda dilçiliyin ana dilini öyrənməkdə mühüm rolunu və əhəmiyyətini inkar edən fikir-

lərə də təsadüf edilir. Belə ki, bəzi alimlər dilçiliyin mahiyyətini ancaq dili elm üçün öyrənməkdə görmüşlər. Onlar belə hesab etmişlər ki, guya dilçilik ana dilinin yaxşı öyrənilməsi üçün yox, yalnız insanın necə danışmaq fəaliyyətini aşkar etmək üçündür. Əlbəttə, bu, doğru fikir deyil. Ana dilinin dərinədən öyrənilməsində bizim elmimiz xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Dilin bütün hadisələri elmi cəhətdən aydınlaşdırıldıqda, onun öyrənilməsi də bir o qədər asan olur. Deməli, dilçilik ana dilinin düzgün dərk olunmasına, yaxşı mənimsənilməsinə kömək edən bir elmdir. Bu elm insanda ana dilinə şüurlu münasibət bəsləməyi aşılır. Məlum olduğu kimi, insan kiçik yaşından ətrafdakılarla ünsiyyətə nitq vasitəsilə alışır. O, dili başqasından eşidərək bəzən qeyri-şüuri dərk edir. Belə dərkətmə prosesində isə çox zəngin xəzinə olan dilin bütün xüsusiyyətləri, incəlikləri öyrənilə bilmir. Dilin bütün cəhətlərinin öyrənilməsinə imkan yaratmaq dilçiliyin üzərinə düşür.

Ana dilinin incəliklərini, spesifik cəhətlərini elmi əsasda aşkar etmək müasir dövrdə maşınla tərcümə işi üçün çox zəruridir. Buna görə də hazırda maşınla tərcümə problemi dilçilik elminin qarşısında çox böyük tələblər qoymuşdur.

3. Dilçilik elminin başqa dillərin mənimsənilməsinə əhəmiyyəti. Məlumdur ki, hələ qədimdə dünya dilləri öyrənilmədikdə insanlar arasında əlaqə zəif idi, bəlkə də, yox dərəcəsində idi. Başqa dilləri bilmək insanların inkişafını müəyyən qədər asanlaşdırmışdır. Belə ki, insanlar ayrı-ayrı dillərə bələd olduqca müxtəlif xalqların kəşflərini, nailiyyətlərini mənimsəyə bilmişlər. Dillərin öyrənilməsi, eyni zamanda, qarşılıqlı əlaqələri daha da artırır və qüvvətləndirir. Özgə dillərin öyrənilməsində müqayisəli fonetikanın, müqayisəli leksikologiya və qrammatikanın xüsusi rolu vardır. Məsələn, müqayisəli fonetika əsasında

rus və Azərbaycan dillərinin səciyyəvi və fərqli fonemləri aşkar edilmişdir. Bu fonetik bilik, öz növbəsində, rus dilinin mənimsənilməsinə asanlaşdırmağa xüsusi kömək edir.

4. Dilçilik elminin mədəni tərəqqidə əhəmiyyəti. Digər filoloji elmlərlə yanaşı, mədəni tərəqqidə dilçilik elminin də əhəmiyyəti az deyildir. Ayrı-ayrı xalqların yazıları üçün əlifbalar yaratmaq, düzgün yazı qaydaları və ədəbi tələffüz normaları müəyyənləşdirmək, bunları tənzim edib xalqın istifadəsinə vermək, müxtəlif məqsədli lüğətlər hazırlamaq və s. mədəni tərəqqidə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən faktlardır. Dilçilik elminin nailiyyətləri nəzərə alınmadan mədəni tərəqqini əsl və geniş mənada təsəvvür etmək olmaz. Elə buna görədir ki, dilçiliyə olan tələbat get-gedə artır.

5. Dilçilik elminin ümumtəhsil əhəmiyyəti. Müasir dövrdə dilçilik elminin təhsil əhəmiyyəti də diqqəti cəlb edir.

Hazırkı şəraitdə dilçiliyə müraciət edilmədən hərtərəfli filoloq-müəllim yetişdirmək qeyri-mümkündür. Çünki filoloji təhsildə dilçilik biliyinin xüsusi mövqeyi vardır. Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olan əsrimizin I rübündən etibarən dilçilik biliyinə maraq və tələb xeyli çoxalmışdır. Bu sahədəki ehtiyac və tələblərin yerinə yetirilməsi ali məktəb sistemində bir sıra dilçilik fənlərinin tədrisi prosesində həyata keçirilir.

6. Dilçilik elminin başqa elmlər üçün əhəmiyyəti. Hazırkı dövrdə dilçilik elminin nailiyyətlərindən geniş istifadə olunur. Bu və başqa problemin həllində bir sıra elmlər dilçiliyə, onun əldə etdiyi faktlara müraciət edir. Məsələn, loqopediya elmi nitqi nöqsanlı olan uşaqların danışığını qaydaya salmaqda mütləq dilçiliyin fonetik şöbəsinin elmi nəticələrindən geniş istifadə etməli olur və s.

7. Dilçilik elminin dövlət əhəmiyyəti. Müasir dövrdə dilçilik elminin də rolu və əhəmiyyəti xeyli dərəcədə

artmışdır. Elmin başqa sahələri kimi, dilçilik də yüksək inkişaf etmiş cəmiyyət uğrunda mübarizədə öz əhəmiyyətini tam saxlayır. İndiki dövrdə bu elm dövlətin yaxın köməkçisidir. Buna görə də dilçilik elminin əhəmiyyəti dövlət tərəfindən xüsusi olaraq qiymətləndirilir.

Demək, dilçilik ancaq müəyyən bir dövr və ya dövrlər üçün faydalı olmayıb, həm dünən, həm bugün, həm də sabahın progressiv elmlərindəndir. Bu elm, heç şübhəsiz, cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı şəkildə gələcəkdə də xüsusi əhəmiyyətə malik olacaqdır.

II FƏSİL

DİLÇİLİK ELMİNİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

2.01. MƏSƏLƏNİN QOYULUŞUNA DAİR

Hər bir elm insanların həyatı, zəruri tələbləri nəticəsində yaranır. Bütün elmlərin kökü təcrübə ilə bağlıdır. Təşəkkül tapan bu və ya başqa elm hər hansı bir faktın öyrənilməsi və təsvir edilməsi ilə başlamışdır. Məhz dilçilik elmi də təcrübənin nəticəsi olaraq insanların vacib tələblərini ödəmək məqsədilə yaranmışdır.

Dilçilik elminin yaranma tarixindən bəhs edilərkən iki məsələ – dilçiliyin təşəkkülü və dilçiliyin ayrıca elm kimi tam müstəqilləşməsi məsələsi bir-birilə qarışdırılmış və buna görə də dilçiliyin yaranma tarixinə dair iki fikir meydana çıxmışdır. Bunlardan birincisində dilçiliyin yaranma tarixi XIX əsrdən götürülür, ikincisində isə dilçiliyin hələ eramızdan əvvəl təşəkkül tapdığı və ayrı-ayrı dövrlərdə inkişaf etdiyi göstərilir.

Dilçiliyin tarixini XIX əsrin birinci rübündən götürənlər nəyə əsaslanmışlar? Əvvəla, deməliyə ki, bir sıra ictimai elmlər, o cümlədən pedaqogika (o vaxt buna tərbiyənin fəlsəfəsi deyilirdi), psixologiya, ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik uzun zaman ümumfəlsəfi tədqiqatların hissələri olmuşdur. Dilçilik məsələləri fəlsəfənin tərkibində əhatə edildiyindən müstəqil filologiya elm hesab edilmirdi. Bu elm ancaq XIX əsrdə fəlsəfədən tam ayrılıb müstəqilləşmişdir.

Dilçiliyin tarixini XIX əsrdən hesab edənlərin əsaslandırıqları digər amil dilçilikdə müqayisəli-tarixi metodun tətbiqidir. Dilçiliyin tarixini yaxın dövrdən götürənlər alman

alimi **Frans Boppun** 1816-cı ildə yazılmış *“Sanskrit dilinin yunan, latın, fars və german dilləri ilə müqayisədə təsriflənmə sistemi haqqında”* əsərini elmi dilçiliyin başlanğıcı, bünövrəsi hesab etmişlər. Frans Bopp müqayisəli-tarixi metodu dilçilik tədqiqatına geniş tətbiq edərək dil haqqında elmin inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Bu dilçilik metodu dillərin müqayisə yolu ilə öyrənilməsinin mahiyyətini müəyyənləşdirmiş, beləliklə də dilçilik elminə yeni istiqamət verə bilmişdir. Dilçilik elminin XIX əsrdə yaranması haqqında mülahizə, əlbəttə, şərtidir, çünki dilçilik elminin ilk rüşeymləri hələ eramızdan əvvəlki əsrlərlə bağlıdır. Buna görə də dil haqqındakı elmin yaranma tarixinin XIX əsrdən başlanması anlayışı düzgün hesab edilə bilməz.

Dilçiliyin tarixini eramızdan əvvəlki dövrdən götürmək fikri elmi və məntiqi cəhətdən tamamilə doğrudur. Məlumdur ki, insanlar hələ lap uzaq keçmişdə dilin nə olduğu, onun quruluşu, bir dilin, xüsusən öz ana dilinin başqa xalqın dilindən fərqlənməsi ilə maraqlandığı dövrdən dilçilik elmi tədricən yaranmağa başlamışdır. Belə ki, dilçilik heç də, bəzilərinin güman etdiyi kimi, gənc elm deyil. Onun yaranma tarixi çox-çox qədimdir; bu elmin tarixi eramızdan əvvəlki əsrlərdən başlayır.

2.02. DİLÇİLİYİN İNKİŞAF TARİXİNİN DÖVRLƏŞDİRİLMƏSİNƏ DAİR

Qədim və çox maraqlı elm olan dilçilik cəmiyyətin tərəqqisi ilə əlaqədar ictimai tələblərə müvafiq surətdə inkişaf etmiş və edir. Bu elmin, təxminən, **2500 ildən** çox inkişaf tarixi vardır. Dilçiliyin keçib gəldiyi inkişaf yolu heç də düz xətlə və asan olmamışdır. Belə ki, bu elm ictimai-siyasi məsələlərlə əlaqədar müəyyən dövrlərdə aşağı, yaxud

yüksək səviyyədə tərəqqi etmişdir. Məsələn, XIX əsrdə dilçilik o dərəcədə inkişaf etmişdir ki, əvvəlki əsrlərin heç birini onun nailiyyəti ilə müqayisə etmək mümkün deyil. Dil haqqında elmin əsrlərə görə belə qeyri-bərabər inkişafı onun tarixini dövrləşdirmək problemini son dərəcə çətinləşdirir. Ümumiyyətlə, bu məsələyə dair filoloji ədəbiyyatda müxtəlif mülahizələr vardır. Belə ki, bəzi alimlər dilçiliyin tarixini üç dövrə, bəzi alimlər isə iki dövrə bölmüş və XIX əsrə kimi olan dövrü qeyri-elmi, yaxud elməqədərki dövr adlandırmışlar. Əlbəttə, XIX əsrdə olan dövrü qeyri-elmi hesab etmək fikri doğru deyil, çünki hələ qədim dövrlərdə dilçiliyin çox mühüm problemlərindən, o cümlədən dilin mənşəyi, mahiyyəti, cümlə üzvləri, nitq hissələri, qrammatik kateqoriyalar, sözün morfoloji tərkibi və sair müəyyən dərəcədə elmi surətdə şərh olunmuşdur.

Dilçilik elminin bu günə qədər olan inkişafını beş dövrə bölmək olar:

Ümumi dilçiliyin inkişaf dövrləri

- I dövr** – Dilçilik rüşeymlərinin (dil haqqında görüşlərin) tədricən meydana çıxması, dil haqqında elmin təşəkkül yoluna qədəm qoyması [*eramızdan əvvəl – yeni eranın IV əsri*].
- II dövr** – Şərqdə nəzəri dilçilik mülahizə və görüşlərinin get-gedə çoxalması [*V–XV əsrlər*].
- III dövr** – Nəzəri dilçiliklə yanaşı, tətbiqi dilçilik axtarışları **coğrafiyasının genişlənməsi** [*XVI–XVIII əsrlər*].
- IV dövr** – Dilçiliyin tam müstəqil ictimai elm statusunu alması [*XIX əsr*].
- V dövr** – Dilçiliyin şaxələnməsi, elmi-tədqiqat metodlarının kəmiyyətə zənginləşməsi, yeni perspektiv istiqamətlərin meydana gəlməsi [*XX əsr – XXI əsrin əvvəli*].

2.03. QƏDİM DÖVRDƏ DİLÇİLİYİN İNKİŞAFI

Bu dövr eramızdan əvvəlki zamanı və eramızın I-IV əsrlərini əhatə edir. Qədim dövrü təşkil edən əsrlərin tarixi şəraiti, ictimai-siyasi vəziyyəti, əsasən, quldarlıq quruluşu ilə bağlı idi. Həmin dövrdə dünyanın Şərq qütbündə bir sıra dövlətlər, ölkələr təşəkkül tapmışdı. Bu ölkələrin xalqları dünya mədəniyyətinin və elminin yaranmasında xüsusi rol oynamışlar. Belə qədim mədəniyyətə malik olan xalqlardan şumerləri, akkadları, qədim misirliləri və nəhayət, hindliləri, yunanları, romalıları göstərmək olar.

Dilçilik elminin yaranması və ayrı-ayrı tarixi dövrlərdəki inkişafında bu göstərilən xalqlarla bərabər, dünyanın daha bir çox xalqları da iştirak etmişlər. Buna görə də dilçiliyin yaranması və inkişafını ancaq bir xalqın və ya bir neçə millətin adı ilə bağlamaq doğru olmaz. Bu, yəni dilçilik elmi dünyanın müxtəlif qitələrində yaşayıb-yaradan onlarca qədim və müasir xalqın zehni əməyinin məhsuludur.

1. QƏDİM MƏDƏNİ ÖLKƏLƏRDƏ DİLÇİLİK RÜŞEYMLƏRİ

Dilçiliyin tarixindən bəhs edərkən, adətən, qədim Misirdə və ya Babilistandakı dilçilik haqqında heç bir məlumat verilmir. Bu da, şübhəsiz ki, yeni eradan çox əvvəl həmin ölkələrdə nəzəri və sistemli dilçiliyin hələ yaranmaması ilə bağlıdır. Qədim Misirdə, eləcə də Babilistanda dilin qrafik quruluşu, bu və ya digər kateqoriyası haqqında heç bir məlumat yoxdur. Lakin dilçiliyin ilk rüşeymləri məhz ən qədim mədəniyyət ocağı olan həmin ərazilərdə meydana çıxmışdır. Bundan əlavə, nəzəri ədəbiyyatların yoxluğu heç də qədim misirlilərin və şumerlərin dil və onun mücərrəd problemləri haqqında düşünmədiklərini söyləməyə əsas vermir. Misirlilər eramızdan əvvəl III minillikdə Misir fironu *IX Amenxo-*

çepin tərtib etdiyi “Menfist fəlsəfi-ilahi risaləsi”nin yaradıcısı Exnaqon göstərir ki, allahlar ilahı *Pçax* öz üstünlüyünü sübut etmək üçün danışiq dilini yaratmışdır. Bundan min il sonra – eramızdan əvvəl II minillikdə (1400-cü ildə) göstərilir ki, dilin yaradıcısı baş allah *Atondur*, guya, o, dili uşaq hələ beşikdə ikən gətirib onun dodaqları üstünə qoyur.

Qədim Misirdə allah elan olunan fironlar dilin yaradıcısı hesab edilirdisə, “kitab sahibləri” düzgün şifahi nitqin, hesablamaların, ölçü və bütün biliklərin yaradıcıları kimi qəbul edilirdilər.

Qədim misirlilərdə dil hadisələrinə maraq eramızdan əvvəl XVII-XVI əsrlərdən başlanmışdır. Misirlilər ilk dəfə öz *fonetik-ideoqrafik* yazı işarələrini xarici görkəminə görə qruplaşdırmaq və onların tələffüzünü izah etməkdən başlayır. Sonra onlar 323 sözü əhatə edən “*Raisey onomaçinonu*”nu tərtib edirlər. Həmin mətnə quş, balıq, göyərtili, heyvan və s. adları bildirən sözlər qruplaşdırılmışdır. Eramızdan əvvəl XII əsrdə 600 sözü əhatə edən “*Amenomoseonomaslinonu*” meydana çıxır.

Qədim misirlilər təbiət hadisələri üzərində müşahidələr aparmaq, ilin fəsillərini dəqiq müəyyən etmək, təbiət hadisələrinin, xüsusilə daşqınların baş verdiyi zamanı qabaqcadan bilmək, insanların sağlamlığını qorumaq və başqa bu kimi zəruri məsələlərlə əlaqədar bir sıra elm, o cümlədən tibb, fizika, hesab, astronomiya, coğrafiya elmlərini yaratmışlar. Bu elmlərin təşəkkülü ilə bağlı yazı vasitəsi – heroqliflər kəşf etmişlər ki, buradan da dilçiliyin yazı problemi ilə əlaqədar rüşeymlər əmələ gəlməyə başlamışdır.

Ümumiyyətlə, qədim dövrün mədəni xalqlarında yazı məsələlərinə dair baxışlar, təcrübələr, əməli bacarıqlar və bununla yanaşı, dil haqqında təsəvvürlər də get-gedə artmış və genişlənmişdir.

Qədim Babilistanda da dilçiliyin ilk rüşeymləri buna bənzər bir şəkildə meydana çıxmışdır. Babilistanda dil

haqqında anlayış eramızdan əvvəl III minillikdə meydana çıxmış, III-I minilliklər ərzində özünəməxsus bir inkişaf yolu keçmişdir. Şumerlərin və babilistanlıların dil haqqında mühakimələri, qədim misirlilərin əksinə olaraq, məktəbdə tədris prosesində əmələ gəlmişdir. Qədim Mesopotamiyada məktəblərin əsas vəzifəsi bu və ya digər biliyi əzbərlətdirməkdən ibarət olmuşdur. *Şumer dilini* öyrənən *akkadlar* şumer sözlərinin tələffüz qaydalarına və onların yazı işarələrinə, akkad dilinə, tərcümələrinə xüsusi fikir verirdilər. Məktəblərdə şumer dilini öyrənməyə daha çox fikir verən akkadlar şumer sözlərini mənalarına görə qruplaşdırır, onların şumer əlifbası ilə yazılışını müəyyənləşdirir, az və çox işlənən sözləri, terminləri qruplaşdırma bilirlər. Beləliklə, qədim akkadlar şumer dilinin ensiklopedik lüğətini tərtib etməyə müvəffəq olmuşlar. Maraqlıdır ki, şumer yazı mətnlərində frazeoloji birləşmələrin başqa rəngdə yazılışı onların sabit söz birləşmələrinə fərqli qoya bildiklərini göstərir.

2. QƏDİM HİNDİSTANDA DİLÇİLİK

Hindistanda çox qədim zamanlarda dilçilik elmi yaranmış və inkişaf etmişdir. Hind dilçiliyi praktiki məqsədlərlə bağlı olaraq təşəkkül tapmışdır. Belə ki, qədim hindlilər uzaq keçmişdə, təxminən bizim eradan 1500 il əvvəl yaranmış və xalq tərəfindən əzbər öyrənilən dini-fəlsəfi məcmuələrin (vedaların) mətnindəki arxaikləşmiş söz və ifadələrin dil cəhətdən izahı zərurəti nəticəsində dil haqqında elmin bünövrəsini qoymalı olmuşlar.

Hindlilərin müqəddəs dini məcmuələri veda adlanırdı. Onlarda müxtəlif adlı 4 veda vardı: *Riq-veda*, *Sama-veda*, *Yacur-veda*, *Atxarva-veda*.

Bu dini-fəlsəfi traktatların öyrənilməsinə o zamanlar xüsusi fikir verilmiş və bunun nəticəsində bir sıra şərhədicilər

ədəbiyyat yaranmışdı. Vedalara aid olan həmin ədəbiyyat *vedanq* adlanırdı.

Uzun zamanlardan bəri yaşayan vedaların dili qədim hindlilərin xalq danışığı formalarından – prakritdən çox-çox fərqlənib tanınmaz, anlaşılmaz şəkil almışdı. Qədim hindlilər müqəddəs mətnlərin mənimsənilməsini asanlaşdırmaq, başa düşülməyən sözlərin mənalarını izah etmək, səsləri və onların tələffüzünü, deyilişini öyrənmək, müqəddəs hesab edilən həmin himnlərin dilini canlı hind danışığı dilinin (prakrit) təsirindən qorumaq, şeirlərin vəzlərini başa salmaq məqsədilə onların təbii tələffüz formalarını aydınlaşdırmış, vedalardakı dil hadisələrini diqqətlə müşahidə etmiş və bunları aydınlaşdırmağa ciddi fikir vermişlər. Məhz həmin məqsədlə vedaların dilini öyrənən vedanqlar dörd qrupa ayrılır. Bunlardan *şikşa* deyilən vedanqda fonetika və orfoepiya, *nirukta* vedanqında etimologiya və leksikologiya, *vyakarana* vedanqında qrammatika, *çxanda* adlanan vedanqda isə poeziya nəzəriyyəsinə dair məsələlər şərh olunurdu.

Vedaların dili ilə qədim dövrün ayrı-ayrı alimləri çox məşğul olmuşlar. Bizim eradan əvvəl V əsrdə hind alimi Yaska vedaların dilinə dair geniş və ətraflı kommentariya yazmışdır.

Yaska (Yaska) – ilk və peşəkar hind dilçisidir. Öz dövründə böyük şöhrət tapmış Yaska “Nirukta” (Nirukta) adlı vedanqın müəllifidir. “Nirukta” dini məcmuə olan vedaların dilinin müəyyən cəhətinin aydınlaşdırılmasına həsr edilmişdir. Bu əsərdə, əsasən, leksikoloji, etimoloji məsələlər işıqlandırılır. “Nirukta” beş bölmədən ibarət irihəcmli əsərdir. Burada sözlər müəyyən prinsiplərə görə qruplaşdırılmış və ayrı-ayrı bölmələrdə şərh edilmişdir¹.

¹ Bu haqda geniş məlumat almaq üçün bax: История лингвистических учений. Древний мир. Ленинград, 1980, с. 69-73.

Yaska "Nirukta"da dövrü üçün yeni və zəruri olan bir sıra qrammatik elmi məlumatlar da vermişdir. Onun qrammatika məsələlərinə dair ən qiymətli fikri dilçilik tarixində nitq hissələrinə dair əsaslı elmi təsnif irəli sürməsidir. Yaska, müasirlərindən fərqli olaraq, sözlərin qrammatik təsnifini verərkən 4 nitq hissəsi müəyyənləşdirmişdir. Həmin nitq hissələri aşağıdakılardır:

1. *İsim* (ñaman).
2. *Feil* (ākhyāta).
3. *Önlük* (upasarga).
4. *Hissəcik* (nipata).

Yaska bunlardan isim və feili başlıca nitq hissəsi kimi götürmüş, ismi əşya bildirən və feilin hərəkətə aid olduğunu göstərmişdir. O, önlüyü dilin göstərici ünsürü kimi izah etmişdir. Müəllifin fikrincə, önlüyün vəzifəsi isim və feillərin mənalərini təyin etməkdir. Hissəciklər öz mənalərinə görə izah olunmuş və bunlar 3 qrupa bölünmüşdür:

- 1) müqayisə bildirən,
- 2) birləşdirici,
- 3) mənası olmayan formal hissəciklər¹.

Yaska əsərdə zəngin qrammatik terminlər sistemi yaratmışdır. Onun hazırladığı bu elmi terminlər sistemi həm müasirlərinin, həm də sonralar meydana çıxan bir sıra dilçi alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Görkəmli hind dilçisi *Panini* onun yaratdığı qrammatik terminləri məqbul bilmiş və bunlarda dəyişiklik aparmadan olduğu şəkildə öz qrammatikasında istifadə etmişdir.

Yaska qrammatika məsələlərinə toxunarkən onaqədərki fikirlərə heç də biganə qalmamış, bu sahəyə dair mövcud bilikləri ümumiləşdirmişdir.

¹ В.А.Звегинцев. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Часть I, 1960, с. 7.

Yaskanın elmi fəaliyyəti dünya dilçilik elminin yaranmasında xüsusi rolu olan hind dilçiliyinin formalaşmasında böyük əhəmiyyətə malikdir.

Qədim hindlilər dilin qrammatik quruluşu üzərində çoxlu müşahidə aparmışlar. Onlar həm morfoloji, həm də sintaktik hadisələrlə ciddi maraqlanmışlar. Elə buna görə də yalnız bizim eradan əvvəl V–IV əsrlərdə Hindistanda 60-dan artıq alim-qrammatik fəaliyyət göstərmişdir. Qədim hind qrammatikləri içərisində Panini diqqəti daha çox cəlb edir.

Panini – qədim Hindistanın ən məşhur dilçisidir. O, eradan əvvəl IV əsrdə yaşamışdır. Məlum olduğu üzrə, bizim eradan əvvəl V əsrə qədər *sanskrit* hind ədəbi dili kimi işlənirdi. Lakin V əsrdən həmin dildən gündəlik həyatda istifadə olunmamışdır. Bunun da nəticəsində sanskrit get-gedə prakritdən əsaslı surətdə fərqlənmiş, anlaşılmazlıq başlanmış, o dildə yazılmış əsərlərin oxunulması, öyrənilməsi olduqca çətinləşmişdir. Panini sanskriti asanlıqla mənimsəmək işinə xidmət göstərmək üçün ilk dəfə həmin dilin ətraflı qrammatikasını yazmağı qarşıya məqsəd qoymuşdur.

Panini “*Aṣṭadhyai*” (*Aṣṭādhyāyī*) – “Səkkiz kitab” adında sanskritin qrammatikasını yaratmışdır. Müəllif bu əsəri hind dilçilik ənənələri üzərində qurmuşdur. Belə ki, o, əsəri yazarkən onaqədərki qrammatiklərin fikirlərini ümumiləşdirmiş, bəzi məsələlərdə mövcud biliklərə əsaslanmışdır. Panininin qrammatikası, qeyd etdiyimiz kimi, 8 kitabdan (buna fəsil də deyilir) ibarətdir. Bu kitabların (fəsillərin) cəmini 3996 sutra (*Sūtra* – sap) təşkil edir. Xüsusi formada yazılmış bu sutraların hər biri yığcam və qısa şəkildədir. Nəzmlə yazılmış həmin əsərin hər bir misrası iki və ya üç sözdən ibarətdir.

Panini əsərdə sanskritin bütün dil vahidlərini əhatə etmək istəmişdir. Buna görə də o, qrammatik vahidlərlə yanaşı, digər məsələlərə də toxunmuşdur.

Fonetika və orfoepiya məsələləri. Panininin əsərində fonetika məsələlərinə geniş yer verilmişdir. Əsərdə sanskritin səs sistemi fonetik tədqiqata cəlb olunmuş, hər bir səsini özünəməxsus keyfiyyət və xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmışdır. Müəllif səslərin fizioloji əsaslarını şərh edərkən danışığı üzlərini fəal və qeyri-fəallığa görə təsnif etmiş və bunlara dair məlumat vermişdir. Panini dilin səslərini müxtəlif prinsiplərə görə qruplaşdırmış, hər bir qrupa aid əlamətləri aşkara çıxarmağa sövq etmişdir. O, fonemlər sistemində sait və samitləri bir-birindən fərqləndirmiş, bunlardan saitlərə üstünlük verib onları müstəqil fonetik ünsür adlandırmışdır. Müəllif saitləri müstəqil hesab edərkən onların heca yaradıcılığında rolunu əsas götürmüşdür. Əsərdə saitlər vokallaşdırılmış, rezonanslı səs kimi izah olunur.

Panini fonetik hadisələrlə bağlı düzgün tələffüz məsələlərini də işıqlandırmağa səy göstərmişdir. Sözlərdə vurğunun yeri və rolu bu əsərdə ayrıca olaraq izah edilmişdir.

Ümumiyyətlə, tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, Panini öz məşhur qrammatikasında sanskritin fonetik sistemini bütün incəliyi ilə işləmiş və bunu geniş təsvir etmişdir¹.

Etimologiya və leksikoqrafiya məsələləri. Bu geniş əhatəli əsərdə ayrı-ayrı lüğəvi vahidlərin mənşəyi və lüğətə məxsus məsələlər də özünə müəyyən yer tapmışdır. Panininin etimoloji təlimi dilin ilkin ünsürlərini müəyyənləşdirməkdən ibarət olmuşdur. Əsərdə söz köklərinə dair siyahılar verilmiş və qeydə alınan sözlərin mənaları şərh olunmuşdur. Bu istiqamətdəki işlər hind dilçiliyində leksikoqrafiyanın tərəqqisinə xüsusi təsir göstərmişdir.

Morfologiya və sintaksis məsələləri. Panini qrammatikasının əsasını sanskrit dilinin qrammatik quruluşunun başlıca məsələlərinin şərhini təşkil edir. Müəllif həm morfoloji, həm

¹ Д.П.Димри. Панини и его «Восьмикнижие». Народы Азии и Африки. № 6, 1973.

də sintaktik sistemlə bağlı hadisələri daha ətraflı araşdırmış, elmi-praktik əhəmiyyətli fikirlər meydana çıxarmışdır.

Panini morfoloji hadisələri tam incəliyi ilə fərqləndirərək hər hadisəyə dair elmi məlumat verməyə nail olmuşdur. Əsərdə söz kökü, söz əsası, sonluq, şəkilçi (sözdə-yişdirici, sözdüzəldici), daxili fleksiya, nitq hissələri anlayışları şərh edilir.

Tədqiqatçılar Panininin sintaktik təlimini xüsusi olaraq qiymətləndirirlər. Panininin təlimində sintaksisin bir sıra məsələlərindən, o cümlədən söz birləşməsi, nitq hissələrinin sintaktik vəzifələri və cümlə anlayışından geniş bəhs olunur. Müəllif bu əsərdə feili və ismi söz birləşmələrinin ekvivalentliyindən ətraflı danışır. Tədqiqatçılar Panininin ismin sintaktik vəzifəsinə dair fikirlərini daha sistemli və daha tamamlanmış hesab edirlər¹. Panininin mürəkkəb cümlə haqqındakı mülahizələri də elm üçün maraqlıdır. Ümumiyyətlə, onun bir çox fikirləri öz elmi əhəmiyyətini indiyə qədər saxlamış və hazırda müasir dilçilikdə istifadə olunur.

Panininin qrammatikası təsviri metod əsasında yazılmışdır. Bu cəhəti nəzərə alanlar onu təsviri qrammatikanın ilk nümunəsi hesab edirlər. Bu əsər praktik məqsədlər üçün yaradılmış və ona görə də normativ xarakterə malikdir. Hind dilçiliyi tarixində ilk dəfə olaraq müqayisəli metodun nümunələri də bu qrammatikada verilmişdir².

Panini qrammatikanı yazarkən müxtəlif ixtisar formalarından geniş istifadə etmişdir. Bunun nəticəsində əsər formaca yığcam, lakin oxunulması, öyrənilməsi cəhətdən isə son dərəcə qəliz və mürəkkəbdir. Əsəri izahsız anlamaq qeyri-mümkündür. Elə buna görə də hələ qədim Hindistanda Panini qrammatikasının dərk olunmasını asanlaş-

¹ История лингвистических учений. Древний мир. Ленинград, 1980, с. 78.

² А.П.Баранников. Элементы сравнительно-исторического метода в лингвистической традиции. «ВЯ». №2, 1952.

dırmaq məqsədilə bir çox *aydınlaşdırıcı ədəbiyyat-kommentariyalar* yazılmışdır.

Panininin qrammatikası hind dilçiliyinin inkişafı tarixində xüsusi mövqeyə malikdir. Bu əsərin meydana gəlməsi ilə hind dilçiliyi eradan əvvəl yüksək səviyyəyə ucala bilmişdir. Eyni zamanda, həmin əsər öz müəllifinə dünya şöhrəti qazandırmışdır.

Eramızdan əvvəl Hindistanda xalq danışq dili də alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Eradan əvvəl III əsrdə *Vararuçi* prakritin qrammatikasını yazmışdır.

Qədim Hindistanda alimlər dil məsələləri ilə mütəmadi məşğul olmuşlar. Buna görə də dil haqqında elm yeni erada da inkişaf etdirilmişdir. Bizim eranın I əsrinə hind alimi *Bxartxari* qrammatik kateqoriyaları fəlsəfi əsasda şərh etmişdir.

Nəhayət, qədim hind dilçiliyi öz inkişafı tarixində olduqca böyük müvəffəqiyyətlər əldə etmiş, bu dilçilik məktəbi sonralar qazandığı nailiyyətləri ilə çin, yunan və ərəb dilçiliyinə də xüsusi təsir göstərmişdir. Ümumiyyətlə, dünya dilçilik elminin yaranma və inkişaf tarixində hind dilçiliyinin xidmətləri əvəzsizdir.

3. QƏDİM ÇİNDƏ DİLÇİLİK

Çin qədim dünyanın yüksək mədəniyyətə və zəngin elmi nailiyyətlərə malik ölkələrindən biri olmuşdur. Hələ uzaq keçmişdə Çində fəlsəfəyə, tarixə, coğrafiyaya, ədəbiyyatşünaslığa və başqa elmlərə aid bir çox əsər yazılmışdır.

Qədimdə hindlilərin bir çox xalqlara, o cümlədən çinlilərə də təsiri olmuşdur. Bizim eradan əvvəl III əsrdə hind buddizmi Çində də yayılmışdı. Buddizmin çinlilər arasında yayılması Çin mədəni tarixinə böyük təsir göstərmişdir.

Eramızdan əvvəl qədim Çində elm və ədəbiyyat məktəblərdə öyrədilirdi. Çinlilər qədim milli ədəbiyyat mətn-

lərinin dil xüsusiyyətlərinin məktəbdə aydınlaşdırılması prosesində dilin elmi problemləri ilə qarşılaşmışlar. Buradan da çin dilçiliyi təşəkkül tapmağa başlamışdır.

Qədim Çinin mədəni tərəqqisi dilçiliyin yüksək səviyyədə inkişafına səbəb olmuşdur. Çin dilçiliyi eradan əvvəl 206-cı ildən bizim eranın 220-ci ilinə qədər xüsusi inkişaf yolu keçmişdir. Həmin illər Çin tarixində *Xan dövrü* adlanır. Xan dövrünün dilçiləri çin dili və yazısının xüsusiyyətlərini şərh etmək işində böyük nailiyyətlər qazanmışlar.

Eramızın I əsrində Xan dövrünün ən görkəmli dilçisi *Syuy Şen* özünün "*Ünsürlər və mürəkkəb işarələr haqqında*" adlı məşhur əsərini çin yazısının nəzəri məsələlərinə həsr etmişdir. Burada heroqliflər əlamətlərinə görə təsnif olunmuş və bununla bağlı digər bir sıra vacib məsələlər də aydınlaşdırılmışdır.

Qədim və orta əsrlərdə Çində dilin öyrənilməsi ilə əlaqədar olaraq üç filoloji sahə yaranmış və inkişaf etdirilmişdir. Bunlardan birincisi və ən qədimi sünqü (sxolasika) idi. Bu elm sahəsi qədim sözlərin izahı və ya sadəcə olaraq tərcüməsi ilə, eləcə də sözün adlandırdığı qədim əşyanın təsviri ilə məşğul olmuşdur.

İkinci dilçilik sahəsi yazılı sənədləri, heroqliflərin quruluşunu və etimologiyasını öyrənməklə məşğul olmuşdur.

Üçüncü dilçilik sahəsi fonetika və ya filologiya idi. Bu sahə, əsasən, dildə mövcud olan fonetik fərqləri müəyyənləşdirib ortaya çıxarmaqla məşğul olmuşdur. Qədim dilçilər tərəfindən çin dilində intonasiyanın növləri müəyyənləşdirilmişdir. III əsrdə dilçilər çin dilində hecaya müstəqil vahid kimi baxmışlar. IV əsrdən başlayaraq Çin dilçiləri fonetik hadisələr üzərində çoxlu müşahidələr, tədqiqatlar aparmışlar. Lakin bu dilçilik sahəsi səslərin tələffüzü mexanizminə, fizioloji təbiətinə nəzər salmamışdır. Bununla belə, üçüncü dilçilik sahəsi qədim Çində daha çox inkişaf etmişdir.

Dilçiliyin əsas sahəsi olan qrammatika isə Çində yalnız XVIII əsrdən inkişaf etmiş və tədricən sxolastikadan ayrılmağa başlamışdır. Bu o deməkdir ki, Çin dilçiliyinin əsas obyektini nitq deyil, heroqliflər olmuşdur. Heroqliflərin isə xüsusi izahat tələb edən formaları, oxunuşu və mənaları vardır.

Çin dilçisi *Van Li* Çin dilçiliyi tarixini üç dövrə bölmüşdür. Birinci dövrdə dilçilik, əsasən, sxolastik baxımdan öyrənilmiş, ayrı-ayrı fonetik hadisələr dini ehkamlar əsasında tədqiq olunmuşdur. İkinci dövrdə – yeni eranın V əsrində Çində fonetik araşdırmalar ön plana çəkilmişdir. Çin dilçiliyinin üçüncü dövrü eramızın XVII əsrinə təsadüf edir. Bu əsrin ortalarından başlayaraq (Tsin sülaləsi dövründə) Çində həmin üç dilçilik sahəsi paralel şəkildə inkişaf etdirilir.

Çin dilinin fonetikasını öyrənmək tarixi də, öz növbəsində, üç mərhələyə bölünür. Birinci dövr fonetik lüğətlərin meydana çıxmasından, ikinci dövr isə fonetik cədvəllər tərtib olunduğu dövrdən başlayır; üçüncü mərhələ Çin dilçiliyinin üçüncü inkişaf mərhələsi ilə eyni vaxta düşür. XVII əsrə təsadüf edən bu dövrdə çin dilinin tarixi fonetikasının tədrisinə xüsusi fikir verilir. Burada əsas məqsəd unudulmuş fonetik əlamətləri bərpa etməkdən ibarət olmuşdur. Eramızdan əvvəl V–III əsrlərdə Çində dilə aid xüsusi risaləyə təsadüf olunur. O zaman, qədim Hindistanda və Yunanıstanda olduğu kimi, dilçiliklə yalnız filosoflar məşğul olurdular. Çin filosofları arasında əsas mübahisə sözün adlandırdığı əşyaya, hərəkətə münasibəti ətrafında keçirdi. Konfutsilər və onların davamçıları belə hesab edirdilər ki, sözün mənası onun adlandırdığı əşya və ya hərəkətə uyğun gəlməlidir. Məsələn, onların fikrincə, “yol ona görə belə adlanır ki, biz onun üstündə yeriyirik; əşyalar ona görə belə adlanır ki, onların mahiyyəti belədir. Pis və ya yaxşı davranış yoxdur və s.”

Eramızdan əvvəl III əsrdə yaşamış *Syun Kuan* belə hesab edirdi ki, əşya adları razılıqla müəyyənləşdirilir və adətə görə onlar möhkəmlənir, vərdişə çevrilir.

Dilçiliklə əlaqəsi olan ən qədim Çin kitabı *“Şi cıqou Nyan”*dir. Yazılış tarixi çox mübahisəli olan bu kitabın eramızdan əvvəl 221-ci ildə meydana gəlməsi haqqında mülahizəyə tərəfdar çıxanlar daha çoxdur.

Qədim Çin dilçiləri *lüğətçilik sahəsində* də böyük işlər görmüşlər. Çinlilər müxtəlif tip lüğətlər yaratmağa, o cümlədən ensiklopedik lüğətlərin hazırlanmasına xüsusi əhəmiyyət vermişlər. Şeirləri düzgün oxuya bilmək üçün qafiyə lüğətləri tərtib etmişlər. Bunlarla yanaşı, eramızın II əsərində *Lyu Si “Şilmin”* (“Adların izahı”) adlı lüğət tərtib etmişdir ki, orada etimologiya və semasiologiya məsələlərinə xüsusi yer verilmişdir.

Eramızdan əvvəl III əsrdə meydana çıxan və II əsrdə əlavələrlə zənginləşdirilən *“Er ya”* adlı izahlı çin dili lüğətidir. Əsasən Xan dövründə yazılmış olan bu lüğətdə sözlər mənalarına görə qruplaşdırılmışdır.

Xan sülaləsi dövründə Çində həqiqi mənada lüğətlər tərtib olunur. Bunlardan birincisi *“Fan yan”* adlı lüğətdir.

Çin leksikoqrafiyası tarixində *“Şo ven tsze tszi”* əsəri diqqəti xüsusi cəlb edir. Qısa şəkildə *“Şo ven”* adlanan bu lüğət *Syu Şen* eramızın əvvəllərində yazmış, 100-cü ildə tamamlamışdır. Bu lüğət ilk dəfə bütün Çin heroqliflərini əhatə etmişdir. Həmin lüğətdə müəllif təkcə heroqliflərin mənalarını izah etməklə məhdudlaşıb qalmamış, eyni zamanda onların quruluşunu və mənşəyini də izah etmişdir. Maraqlıdır ki, Syu Şen bir çox heroqliflərin qarşısında onların adlandırdıqları əşyaların şəklini də vermişdir. Məsələn, “ma” – “at” (at şəkli çəkilib), şan – “dağ” (qarşısında dağ şəkli çəkilib).

Xan sülaləsindən sonra Çində fonetika tezliklə dilçiliyin əsas tədqiqat obyektinə çevrilir. Bu zaman əsas diqqət

qafiyəli lüğətlərin tərtibi məsələsi üzərinə yönəldilir. Bu dövrdə buddizmin Çində yayılması hind mədəniyyətinin müəyyən dərəcədə çinlilər arasında yayılmasına səbəb oldu. Həmin dövrə qədər Çin lüğətçilərini yalnız heroqliflərin yazılışı və mənası maraqlandırır, tələffüzə heç bir fikir vermirdilər. Beləliklə, Çində qafiyəli lüğətlərin tərtibi üçün geniş meydan açıldı. Bu sahədə Çində poeziyanın geniş inkişafı da böyük rol oynadı. Həmin tipli lüğətlərə Li Danın *“Şen ley”* (“Səslərin kateqoriyası”) əsərini, Lyuy Tszinin *“Yun tezi”* (“Qafiyələr toplusu”) əsərini (300-cü il), Lu Fayanın 601-ci ildə yazdığı *“Tse yun”* (“Qafiyələrin doğranması”) əsərini və s. göstərmək olar.

Çində səslərin düzülüşünə görə də lüğətlər tərtib edilmişdir. Bu cür lüğətləri ilk dəfə budda abbatı İouven tərtib etmişdir. İouven həmin lüğəti hind əlifbasının sırasına görə qurmuşdur. O, ilk dəfə dilucu samitləri, dilortası samitləri, qoşadodaq samitləri ilə başlayan sözləri ayrıca olaraq qruplaşdırır.

XII əsrdə Çində ilk dəfə fonetik cədvəllər meydana çıxır. *“Yun tszin”* (“Qafiyələrin güzgüsü”) adlanan bu cədvəlin müəllifi məlum deyil. Yazılış tarixi 960-cı ilə aid edilən həmin cədvəl 1161-ci ildə nəşr edilmişdir.

Ümumiyyətlə, Çin dilçiliyindən bəhs edərkən qeyd etməliyik ki, o, dünya dilçiliyi tarixində müəyyən rol oynamışdır.

4. QƏDİM YUNANISTANDA DİLÇİLİK

Avropa dilçiliyinin bünövrəsi qədim Yunanıstanda qoyulmuşdu. Qədim Yunanıstanda bir sıra başqa elmlər kimi, dilçilik də yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi.

Qədim yunan dilçiliyinin iki inkişaf dövrü olmuşdur: a) yunan dilçiliyinin fəlsəfi dövrü, b) yunan dilçiliyinin qrammatika dövrü.

Birinci dövrdə yunan dilçiliyi dil hadisələrini fəlsəfi baxımdan şərh etmişdir. Bu dövr, təxminən, iki əsr davam etmişdir. Dilçiliyin fəlsəfi dövründə diqqəti cəlb edən birinci problem əşya ilə onun adı arasında münasibət məsələsi olmuşdu. Bu problemin müzakirəsində antik dövrün bir sıra görkəmli mütəfəkkirləri, o cümlədən Heraklit, Demokrit, Platon və başqaları iştirak etmişlər. Bunlar müxtəlif mövqedən çıxış etdikləri üçün məsələnin şərhində iki cəbhəyə bölünmüşlər.

Heraklit (eramızdan əvvəl 540–480-ci illər) əşya ilə söz arasında bölünməz əlaqə olduğunu göstərirdi. Heraklitin fikrinə görə, əşyanın mahiyyəti onun adı olan sözdə aydınlaşır.

Demokrit (eramızdan əvvəl 460–370-ci illər) isə Heraklitin görüşünün əksini söyləyir. O, sözlə əşya arasında əlaqə olmadığını, ona verilən adın şərti mənə daşdığını göstərir.

Qədim yunan dilçiliyində sözlərin təsnifi problemi də filosofların diqqətini cəlb etmişdir. Dövrün görkəmli alimi Platon (eramızdan əvvəl 427–347-ci illər) dildə mövcud olan bütün sözləri məntiqi əsasda iki yerə bölmüşdür: ad və feil.

Platon (Əflatun) ad altında o söz qrupunu nəzərdə tutmuşdur ki, onlarda nə isə deyilir və bu sözlər cümlədə mübtəda olur. Feil adlanan sözlər isə adda deyiləni təsdiq edir.

Nitq hissələri probleminə dair antik dövrün məşhur filosofu **Aristotel** də (eramızdan əvvəl 384–322-ci illər) fikir söyləmişdir. O, Platonun göstərdiyi ad və feil kateqoriyasına üçüncü bir nitq hissəsini – bağlayıcını artırmışdır. Aristotel ad və feili müstəqil mənalı sözlər; bağlayıcını isə qrammatik vəzifə yerinə yetirən söz kimi izah etmişdir.

Ümumiyyətlə, Aristotel "*Poetika*" və "*Ritorika*" əsərlərində nitq hissələrini müxtəsər şəkildə izah etmişdir.

Nitq məsələləri ilə stoiklər də məşğul olmuşlar. **Xristipp** (eramızdan əvvəl 280–206-cı illər) və **Krates** (eramız-

dan əvvəl II əsrdə) dil məsələlərinin şərhinə ciddi fikir vermişlər. Stoiklərin fəlsəfi məktəbi nitq hissələri haqqındakı görüşləri davam etdirərək daha iki nitq hissəsi (zərf və artıqlıq) müəyyənləşdirmişdir. Stoiklər ismi iki yerə bölüb (xüsusi və ümumi isim) bunları müstəqil nitq hissəsi adlandırmaqda səhv etmişlər. Onlar bütün nitq hissələrinin mənalı (konkret məna) olduğunu göstərmişlər. Stoiklər qrammatika sahəsində xeyli iş görmüşlər. Belə ki, ismin beş halını müəyyən etmiş və hər bir hala xüsusi ad vermişlər. Bundan əlavə, daxili nitq və xarici nitq deyə nitqin iki formasını fərqləndirmişlər.

Əşya ilə onu adlandıran söz arasında bölünməz bir əlaqə olduğunu sübut etməyə çalışan stoiklər etimoloji araşdırmalara çox mühüm yer vermişlər. Ona görə də dilçilik elmində stoikləri çox vaxt etimoloji tədqiqatın atası hesab edirlər.

Qədim yunan dilçiliyinin yüksək inkişaf zirvəsi onun ikinci dövrü, yəni qrammatika dövrü hesab edilir. Bu dövr yunan dilçiliyi tarixində, eyni zamanda, *İsgəndəriyyə dövrü* də adlandırılır.

Məlum olduğu kimi, eramızdan əvvəl yunan qullarının bir hissəsi qaçıb İsgəndəriyyədə sığınacaq tapmışdı. İsgəndəriyyə o dövrdə böyük mədəni və elmi mərkəz idi. Bu elmi mühit yunan alimlərinin yetişməsinə xüsusi imkan yaratmışdı. O zaman Yunanıstanın yuxarı təbəqəsində belə bir fikir var idi ki, elmlə, poeziya ilə məşğul olmaq yalnız cəmiyyətin aşağı təbəqəsinə xasdır. Ona görə də qədim Yunanıstanda başqa elmlərlə, bədii yaradıcılıqla yalnız cəmiyyətin aşağı təbəqələri, xüsusilə hüquqsuz qullar məşğul idilər.

Beləliklə, eramızdan əvvəl III və II əsrlərdə İsgəndəriyyədə yunan qrammatiklərinin məktəbi yaranmışdı. Bu məktəbin başçısı *Aristarx* (eramızdan əvvəl 215–143-cü illər) öz şagirdləri ilə birlikdə klassik yunan ədəbiyyatının

dili üzərində böyük işlər aparmışdır. Onun şagirdi *Dionisi* (eramızdan əvvəl 170–90-cı illər) ilk dəfə olaraq yunan dilinin sistemli qrammatikasını yazmışdır. Bizim eranın II əsrində *Apolloni Diskol* yunan dilinin sintaksisini tədqiq etmişdir.

İsgəndəriyyə dilçiləri nitq hissələri haqqında təlimi və eləcə də morfologiyaya aid digər bir sıra məsələləri sintaksisə nisbətən daha dərin və geniş işləmişlər. Aristarx yunan dilində 8 nitq hissəsi müəyyənləşdirmişdir: *isim, feil, feili sifət, şəxslilik, zərf, bağlayıcı, önlük, artıqlıq*.

İsgəndəriyyə filoloqları feilin zamanlarını (keçmiş, indiki, gələcək), feil formalarını və başqa bir çox morfoloji məsələləri də aydınlaşdırmışlar.

Yunan dilçiliyinin, xüsusilə qrammatika sahəsindəki nailiyyətlərin bir çoxu bu gün də öz əhəmiyyətini saxlayır. Hazırda bütün Avropa xalqlarının qrammatikaları yunan qrammatik anlayışlarına əsaslanır. İndi qrammatikalarda istifadə olunan terminlər latınlaşdırılmış yunan qrammatika terminləridir.

Nəhayət, deməli ki, yunan dilçiliyi dil haqqında elmin tarixində əvəzsiz əhəmiyyətə malikdir. Bu klassik ənənə hələ qədim dövrdə Roma dilçiliyinin yaranmasında da xüsusi rol oynamışdır.

5. QƏDİM ROMADA DİLÇİLİK

Qədim Yunanıstanın Roma elminə güclü təsiri olmuşdur. Bu təsir, sözün tam mənasında, dilçilik elminə də aiddir.

Bizim eradan əvvəl II əsrdə yunan mədəniyyəti Romada çox geniş və həm də sürətlə yayılırdı. Qədim Romada gənclərə hüquq, fəlsəfə və başqa elmlərlə bərabər, yunan dili də öyrədilirdi. Yunan dilinin tədrisində yunanların yaratdıqları qrammatikadan, o cümlədən *Dionisinin* qrammatikasından istifadə edilirdi. Romalılar yunan qrammati-

ka təlimi ilə yaxından tanış olduqdan sonra bu qrammatikanın təsiri altında latın dilini tədqiq etməyə başlamışlar. Lakin qədim yunan mədəniyyətinin güclü təsirinə məruz qalan Romada yeni dilçilik məktəbi yaranmadı. Roma dilçiləri yalnız yunan dilinin qrammatik sxemlərini latın dilinə tətbiq etməklə məhdudlaşdılar. Bununla belə, Roma dilçiliyi yunan dilçiliyinin Avropada yayılmasında və yunan dilçilik terminlərinin Avropada vətəndaşlıq hüququ qazanmasında çox mühüm rol oynadı.

Eramızdan əvvəl I əsrdə görkəmli Roma alimi **Mark Terensi Varron** (eramızdan əvvəl 116-27-ci illər) "*Latın dilinin qrammatikası haqqında*" adlı irihəcmli əsər yazmışdır. Bu əsər 25 kitabdan ibarət idi. Varron və eləcə də başqa Roma alimləri yunan qrammatika terminlərini eynilə öz əsərlərində işlətmişlər.

Bizim eranın I əsrində qədim Romanın ən məşhur müəllimlərindən biri olan **Mark Fabiy Kvintilian** (35-100) "Natiqlik dərslisi" adlı əsər yazmışdı. 12 kitabdan ibarət olan bu əsərin natiqliyə həsr edilməsinə baxmayaraq, burada qrammatika məsələlərinə də xüsusi fikir verilmişdir.

Eramızın başlanğıcında Romada leksikologiya sahəsində də tədqiqatlar aparılmışdır. Həmin illərdə görkəmli Roma dilçisi **Flakk** daha böyük işlər görmüşdü. O, leksikologiyaya aid özündən əvvəlki tədqiqatları da yekunlaşdıraraq böyükhəcmli əsər yaratmışdır.

II əsrin ortalarında dilçi alim **Donat** latın dilinin qrammatikasını yazmışdır. O öz əsərində latın dilinin qrammatik quruluşuna aid kateqoriyalara dair ətraflı və dərin elmi məlumat vermişdir.

Qədim Roma dilçiliyinin inkişafı prosesində bir sıra yeniliklər, nailiyyətlər əldə olunmuşdur.

1. Yunanlardan fərqli olaraq, romalılar qrammatikadan əlavə, üslubiyyat məsələləri ilə də maraqlanmışlar.

2. Romalılar nitq hissələri cərgəsinə yeni bir morfoloji kateqoriyanı – nidanı artırmışlar.
3. Nitq hissələri cərgəsindən artikli çıxarmışlar, çünki latın dilində bu nitq hissəsinə aid anlayış yoxdur.
4. Roma dilçiləri sayları fərqləndirib mənaca iki yerə bölmüşlər: miqdar sayları və sıra sayları.

Bütün yuxarıda deyilənlərdən göründüyü kimi, qədim dövrdə dilçiliyin inkişafında iki ənənənin – hind və yunan dilçiliyi ənənələrinin əhəmiyyəti böyük olmuşdur. Bu ənənələrin dünya dilçiliyinin yaranması tarixində və inkişafında rolu əvəzsizdir.

2.04. ORTA ƏSRLƏRDƏ DİLÇİLİYİN İNKİŞAFI

Dilçiliyin inkişafı tarixindən bəhs edərkən orta əsrlər dedikdə, adətən, V əsrdən təxminən XVI əsrə qədərki dövr nəzərdə tutulur. Bu əsrlər ərzində dünyanın müxtəlif ölkələrində dil məsələlərinin öyrənilməsi ilə bağlı əhəmiyyətli dərəcədə işlər görülmüşdür. Orta əsrlərin dilə dair fikir və mülahizələrini Qərb və Şərq qütblərinə görə ümumiləşdirib təsvir etdikdə aşağıdakı elmi mənzərə alınır.

Şərq dilçiliyi

Feodalizmin ilk dövrlərində, konkret demiş olsaq, V–XV əsrlərdə Şərq xalqları (Qərb xalqlarına nisbətən) olduqca böyük maddi və mədəni nailiyyətlər əldə etmişlər. Şərq xalqları orta əsrlərdə bir sıra elm xadimləri, o cümlədən filosof, tarixçi, riyaziyyatçı, coğrafiyaçı, botanik, astronom, ədəbiyyatçı və dilçi yetişdirmişlər ki, bunlar da dünya elminin inkişafında xüsusi rol oynamışlar.

Orta əsrlərdə digər elmlərlə yanaşı, dil haqqında elm də müəyyən inkişaf yolu keçmişdir. V əsrdən başlayaraq

Hindistanda, Çində və başqa Şərq ölkələrində dilçiliyə dair bir çox əsərlər yaranmışdı.

Orta əsrlərdə dilçilik elmi diqqətəlayiq səviyyədə, əsasən müsəlman feodal dövləti olan ərəb xilafətində inkişaf etmişdir. VII əsrin ortalarında ərəb aristokratiyası islam bayrağı altında çoxlu hərbi toplamış, Suriya, Misir, İran, Azərbaycan, Gürcüstan, Orta Asiya və başqa ölkələri istila etmişdi. Ərəb hakimiyyəti və onun xilafəti 600 ilə qədər hökm sürmüşdür.

Ərəb xilafəti dövründə elm və mədəniyyət sürətlə inkişaf etmişdir. Bütün dünyada ilk dəfə olaraq Şərq ölkələrində kağız meydana çıxmışdır. VIII əsrdə ərəblərin təsiri ilə Səmərqənd şəhərində kağız istehsal olunmuşdur ki, bu da xilafətin tərkibində olan xalqların mədəni inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir. İqtisadi tərəqqi, ticarət və sənayenin Şərq ölkələrində inkişafı elmi biliyin müxtəlif sahələrinin inkişafına səbəb olmuşdu. Ticarətin, dənizçiliyin, əkinçiliyin, sənayenin inkişafı ilə bağlı coğrafiya, riyaziyyat, astronomiya və başqa elmlərlə yanaşı, dilçilik də inkişaf etmişdir. VII əsrin ortalarından başlayaraq Yaxın və Orta Şərq ölkələrində yaranmış zəngin və çoxcəhətli dilçilik elmi *ərəb dilçiliyi* adlanır. Ərəb dilçiliyi mahiyyətinə görə istila olunmuş xalqların dil haqqında biliklərinin məcmusudur. Ərəb elminin görkəmli xadimləri xilafətin tərkibindəki müxtəlif xalqların, yaxud da onlarla iqtisadi, mədəni əlaqəsi olan xalqların nümayəndələridir. Burada ərəblərlə bərabər suriyalılar, farslar, misirlilər, yəhudilər, türklər, yunanlar və başqaları da vardır.

Ərəb xilafəti dövründə ərəb dili elm və dövlət dili idi. Buna görə də dilçiliyə dair bilik ərəb dilində inkişaf etdirilirdi. Hətta başqa sistemli dillər tədqiq olunanda, məsələn, türk dilləri öyrəniləndə də izahat ərəbcə verilirdi.

Orta əsrdə ərəb dilçiliyinin yaranması və inkişafı ilk növbədə İslamiyyətin müxtəlifdilli qəbilə və xalqlar arasında yayılması hadisəsi ilə bağlı olmuşdur. İslam dininin

yayıldığı xalqlar arasında ərəbcə yazılmış **Qurani** təbliğ etmək əsas vəzifələrdən biri idi. Bunun üçün isə ərəb dilinin fonetikasını, lüğət tərkibini, morfologiyasını, sintaksisini elmi əsaslar üzrə işləyib hazırlamaq və onun tədrisi metodikasını müəyyənləşdirmək ən mühüm vəzifələrdən biri idi. Beləliklə, ərəb dünyasında dilçilik geniş bir surətdə inkişaf etdirilirdi. Lakin ərəb dilçiliyini təkcə ərəblər deyil, eyni zamanda hind, yunan, fars, türk, yəhudi alimləri inkişaf etdirirdilər.

Ərəb xilafətinin dilçiləri qədim dövrün dilçilik ənənələrindən istifadə etmişlər. Hind və yunan dilçiliyindən istifadə olunduğu üçün bəzi Avropa dilçiləri ərəb dilçiliyinin müstəqilliyinə şübhə ilə yanaşmışlar. Orta əsr Şərq dilçiliyinin qədim dövr dilçiliyinin ənənələrindən istifadə etməsi ərəb dilçiliyinin müstəqilliyinə heç cür xələl gətirmir. Ərəb dilçiliyi qədim dilçiliyə əsaslanaraq müstəqil inkişaf etmiş və yeni-yeni elmi müddəalarla dilçiliyi zənginləşdirmişdir.

Şərq xalqlarının dilçiliyi ərəb xilafəti dövründə nəzəri və əməli dilçiliyin bir sıra məsələlərini işləmiş, dil haqqında elmə yeniliklər gətirmişdir. Bu dövrün dilçiliyi *fonetik*, *qrammatik* və *leksikoloji* məsələlərin aydınlaşdırılması ilə xarakterizə edilir.

VII və VIII əsrlərdə ərəb dilçiliyinin elmi mərkəzi xilafətin iki böyük şəhəri – *Bəsrə* və *Kufə* şəhərləri idi. Bu şəhərlərin hər birində ayrıca qrammatika məktəbləri yaranmışdır və bunlar arasında tez-tez geniş elmi mübahisələr olurdu. Bir neçə əsrdən sonra elmi mərkəz ərəb xilafətinin paytaxtı Bağdad şəhəri olmuşdu.

Ərəb dilçiliyinin banilərindən biri *Xəlil Fərahidi* (718–791) hesab olunur. Bəsrə məktəbinin nümayəndəsi olan Xəlil "*Kitab əl-Ain*" adlı ilk ərəb dili lüğətini tərtib etmişdir.

Şərq filologiyasının inkişafında *Sibaveyhinin* də xüsusi rolu olmuşdur. Milliyyətə fars olan bu alim Xəlil Fəra-

hidinin tələbəsi olmuşdur. O, “*Əl-kitab*” adlı əsərində ilk dəfə olaraq ərəb dilinin sistemli qrammatikasını yazmışdır. Burada klassik ərəb dilinin qrammatik xüsusiyyətləri geniş işlənilmişdir. Uzun zaman bu əsərdən ərəb dilini əməli surətdə öyrənmək məqsədilə istifadə olunmuşdur. Müəllifdən sonra bu əsərdə dilçilər çox az dəyişikliklər etmişlər. Bu nəhəng əsər dərin məzmununa malik olduğundan onu yalnız *Bəsrə məktəbinin* yox, həm də *Kufə məktəbinin* nümayəndələri yüksək qiymətləndirirdilər.

Şərqi ən böyük alimi olan *Əbu Əli İbn Sina* (980–1037) ərəb dilçiliyinin inkişafında böyük işlər görmüşdür. O, “*Dənışiq səslərinin səbəbləri*” adlı filoloji əsər yaratmışdır.

Orta əsrlər dövrü Şərq dilçiliyində diqqəti cəlb edən alimlərdən biri də *Mahmud Kaşqarlıdır*. Mahmud Kaşqarlı dövrünün ensiklopedik biliyə malik ən görkəmli alimlərindəndir. O, ilk türkoloq-filoloqdur¹.

Mahmud ibn əl-Hüseyn ibn Məhəmməd

əl-Kaşqarının (Kaşqarlı) həyat və yaradıcılığı

haqqında bizə heç bir konkret məlumat

gəlib çatmamışdır. Onun həyatı XX əsr ictimaiyyətinin nəzər-diqqətini daima cəlb etmiş, buna görə də alimin haqqında mübahisəyə səbəb ola bilən və ya bəyənilən, qəbul edilən bir sıra maraqlı elmi mülahizələr meydana çıxmışdır. M.Kaşqarlının həyat və yaradıcılığına aid fikir yürüdənlər, əsasən, onun əldə olan əsərinə istinad etmişlər. Mahmud Kaşqarlı əsərində mənsub olduğu qəbilə haqqında da az-çox məlumat vermişdir.

Türkologiyanın bahadırı adlanan Mahmud Kaşqarlı XI əsrdə yaşayıb-yaratmışdır. Onun doğulduğu il dəqiq mə-

¹ Кононов. Махмуд Кашгарлы и его «Дивану лугат ит-турк», «Советская тюркология», № 1, Баку, 1972.

lum deyildir. Lakin bu məşhur türkoloqun 1029-1038-ci illər arasında anadan olduğu fərz edilir. O, Şərqi mədəni mərkəzlərindən biri olan *Kaşqar şəhərində* doğulmuşdur. Orta əsrlərin ənənəsinə görə, ona da anadan olduğu yerin adı təxəllüs kimi (Kaşqarda doğulmuş – Kaşqarlı – Kaşqari) verilmişdir. İlk təhsilini Kaşqar şəhərində alan Mahmud sonralar biliyini artırmaq məqsədilə Orta Asianın mədəniyyət mərkəzləri olan bir sıra şəhərlərində oxumuşdur. Bu şəhərlər elmə böyük həvəs göstərən Mahmudun tələblərini ödəmədiyindən o, ərəb mədəniyyətinin mərkəzinə – *Bağdad şəhərinə* getmiş, orada öz dövrünün təhsilinə ətraflı və dərinlən yiyələnə bilmişdir¹. Mahmud Kaşqarlı ərəb xilafətinin paytaxtı Bağdad Universitetində ərəb dilində təhsil almışdır. Tədqiqatçıların məlumatlarına görə, o, ərəb dili ilə yanaşı, fars dilini və bütün türk dillərini bilir, onlardan həm elmi, həm də praktik məqsədlər üçün istifadə edirmiş.

Ərəb filologiyasını dərinlən öyrəndikdən sonra Mahmud Kaşqarlı lingvistik fəaliyyətə başlamışdır. O, əldə etdiyi nəzəri filoloji bilik əsasında bütün dünya dilçiliyini təcübləndirən məşhur əsərlərini yazmağa nail olmuşdur. Mahmud Kaşqarlının elm aləminə iki əsərinin adı bəllidir: *“Divanü lüğət it-türk”* və *“Kitabi-cərahirül-nəhm fil lüğət-it-türk”*. Bunlardan birincisi türk dillərinin leksik, eləcə də fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərinə, ikincisi isə türk dillərinin sintaksisinə həsr olunmuşdur.

Mahmud Kaşqarlının əsərlərindən bizə yalnız *“Divanü lüğət-it-türk”* (*“Türk dillərinin lüğəti”*) adlı əsəri gəlib çatmışdır. XX əsrin 20-ci illərində əlyazması formasında olan bu əsəri ilk dəfə 1915–1917-ci illərdə (üç cildlə) Türkiyədə Kilisli Rifət nəşr etdirmişdir. *“Lüğət”*in əldə

¹ В.А.Звегинцев. История арабского языкознания. М., 1958, с. 68.

olunması və nəşri, akademik A.N.Kononovun qeyd etdiyi kimi, türkologiyanın tarixində son dərəcə böyük hadisə olmuşdur. Bu əsər yalnız filoloqların deyil, başqa bir sıra elm nümayəndələrinin də arasında maraq doğurmuşdur¹.

Mahmud Kaşqarlının "Türk dillərinin lüğəti" adlı əsəri böyük zəhmətin, uzunmüddətli səyahətin və ciddi filoloji axtarışların məhsuludur. Müəllif orta əsrlər dövrünün şah əsərlərindən biri sayılan bu əsəri yaratmaq məqsədilə türkdilli xalqların yaşadığı yerləri – Türkünstanı, Sibiri və Volqaboyu ölkələri, oradakı şəhərləri, kəndləri, oymaqları bir-bir gəzib dolaşmış, müxtəlif türk qəbilələrinin dillərinə dair külli miqdarda söz və söz birləşmələri, şeir parçaları, folklor nümunələri toplamış, ayrı-ayrı dillərə məxsus fonetik, leksik, qrammatik hadisələri qeydə almış, müəyyən sözlərin ayrı-ayrı xalqlarda hansı mənada işləndiyini dəqiq müşahidə etmiş və bundan sonra əsəri yazmağa başlamışdır². Əsər 1073-1075-ci illərdə ərəb dilində yazılmışdır³. Müəllif əsəri tamamladıqdan sonra üzərində son dərəcə ciddi dəqiqləşdirmə işi aparmış və bu məqsədlə onun *üzünü dörd dəfə yenidən köçürmüş*, prosesdə əlavələr, düzəlişlər etmiş, nəticədə tam təkmilləşmiş, əvəzsiz bir əsər meydana çıxarmışdır. Mahmud Kaşqarlı özünün bu məşhur əsəri haqqında lüğətin əvvəlində yazır: *"Mən bərabəri olmayan bir əsər yaratmışam"*.

Mahmud Kaşqarlının "Lüğət"i hazırkı lüğətlərdən olmayıb, lingvistik-nəzəri məlumatlarla zəngin dilçilik əsəridir. Bu əsərdə leksik-semantik məsələlərlə yanaşı, dilin

¹ Mahmud Kaşqarlı "Lüğət"inin şərqşünas Karl Brokelman tərəfindən alman dilinə tərcüməsi 1928-ci ildə, Besim Atalayın türk dilinə etdiyi tərcümə 1939–1941-ci illərdə, Saleh Mütəllibovun özbək dilinə tərcüməsi 1960–1963-cü illərdə nəşr olunmuşdur.

² Lüğətin harada yazılması mübahisəlidir. Bəzi alimlər bu əsərin Kaşqarda, bəziləri isə Bağdadda yazıldığını qeyd edirlər.

³ Lüğətin yazılma tarixi haqqında türkoloji tədqiqatlarda və ümumiyyətlə dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bax: a) A.Н.Кононов. Махмуд Кашгарски о его "Дивану лугат ит-турк", "Советская тюркология", №1, 1972, с. 8-9. b) dilçilik tarixinə dair əsərlər.

fonetik xüsusiyyətlərinə, qrammatik quruluşuna dair də fikirlər irəli sürülür. Buna görə də, haqlı olaraq, dilçilik ədəbiyyatında bu əsər “türkoloji ensiklopediya” adlandırılır. Mahmud Kaşqarlının “Lüğət”i türk dillərinin tarixini öyrənməkdə ən mötəbər mənbələrdən biridir.

“Türk dillərinin lüğəti” həmcə çox böyük əsərdir. Bu əsərdə müxtəlif türk dillərinə aid 9.000-ə yaxın söz və söz birləşməsi əhatə olunmuşdur.

Lüğətin quruluşu. Lüğətin quruluşu və tərkibi prinsipləri haqqında əsərin əvvəlində qeydlər vardır. Müəllif əsəri 8 fəslə böldüyünü göstərir. Bu fəsillər eyni zamanda kitab da adlanır. Söz və söz birləşmələri bu fəsillərdə (kitablarda) müxtəlif cəhətlərə əsasən qruplaşdırılmışdır. Məsələn, əliflə başlayan sözlər I kitabda (fəsildə), tərkibində əlif, vav, yay hərfləri olmayan sözlər II kitabda toplanılıb və s. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, o, hər bir kitabı da iki hissəyə bölmüş, birinci hissədə adları, ikincidə isə feilləri vermişdir.

Mahmud Kaşqarlı əsərdə ərəb dili terminlərini işlətməmişdir. Bu haqda o yazır ki, mən hər kəsin asanlıqla başa düşə bilməsi üçün ərəb dilində qəbul olunmuş terminlərdən istifadə etmişəm.

Lüğətdə sözlərin yerləşdirilməsinin özünəməxsus, təkrarolunmaz prinsipi vardır. Burada, həmçinin, hər bir sözlə əlaqədar türkdilli xalqların folklor poeziyasından, ədəbi-bədii yaradıcılığından nümunələr – atalar sözü, zərbi-məsəl, hikmətli ifadə, nəsr, şeir parçası, tapmaca verilir.

Lüğətin metodu. Mahmud Kaşqarlı topladığı zəngin materialın təhlilində müqayisəli metoddan da istifadə etmişdir. Tədqiqatçılar onu, doğru olaraq, bu sahənin pioni hesab edirlər¹. Mahmud Kaşqarlının türk dillərinin öy-

¹ Вах: Н.А.Баскаков. Тюркские языки, Москва, 1960, с. 6; А.Н.Кононов. Махмуд Кашкарский и его «Дивану лугат ит-турк», «Советская тюркология», №1, 1972, с. 14.

rənilməsində müqayisəli metodu tətbiq etməsi yalnız türkologiya üçün deyil, ümumiyyətlə, *dünya dilçiliyi tarixində də xüsusi əhəmiyyətə malikdir*. Əsərdə türk dillərinin həm fonetik sisteminə, həm lüğət tərkibinə, həm də qrammatik quruluşuna dair materiallar müqayisə edilmişdir¹. Müqayisə metodundan istifadə nəticəsində Mahmud Kaşqarlı türk dillərinə məxsus bir sıra əlamət və xüsusiyyətləri elmi əsasda meydana çıxara bilmişdir.

Lüğətin məzmunu. Mahmud Kaşqarlının lüğəti məzmununa görə olduqca zəngindir². Burada linqvistik baxımdan aşağıdakı məsələlər diqqəti daha çox cəlb edir.

1. Türk dillərinin miqdarı və onların təsnifi məsələsi.

Mahmud Kaşqarlı bütün türk dillərini elmi baxımdan müşahidə etməyi, onlara dair ümumi və fərqli xüsusiyyətləri işıqlandırmağı qarşıya məqsəd qoymuşdur. O, lüğətin əvvəlində müşahidə etdiyi türkdilli xalqlar və onların dilləri haqqında geniş məlumat verir. Mahmud Kaşqarlı türkdilli xalqların İtil (Volqa) çayı hövzəsindən Çinə qədər olan böyük ərazidə məskən saldığını göstərir. O deyir: “Əsl türklər **20 qəbilədən** ibarətdir. Mən onları... sıra ilə Rum yaxınlığından Şərqə qədər sadalayacağam”. Mahmud Kaşqarlı *Becənək, Qıfcaq, Oğuz, Yemək, Başxurt, Basmıl, Qay, Yaboğu, Tatar, Qırğız, Çigil, Toxsı, Yağma, Uyğur, Cumul* və s. əsas qəbilələri sadaladıqdan sonra qeyd edir ki, bunlar başlıca qəbilələrdir, kiçik qəbilələr, tayfalar daha çoxdur, onların miqdarını müəyyənləşdirmək olduqca çətindir. Mahmud Kaşqarlı türkdilli əsas qəbilələrin yaşadığı və yayıldığı yerlərə dair *xəritə* də tərtib etmişdir.

Mahmud Kaşqarlı bu əsərində *türk dillərinin qohum olduğunu* göstərmişdir. O, türk dilləri arasındakı qohumluğu

¹ А.Демирчизаде. Сравнительный метод Махмуда Кашгари «Советская тюркология», №1, 1972.

² А.Н.Кононов yuxarıda adıçəkilən məqaləsində bu əsərin məzmununu altı yerə bölmüş və dördü haqqında ətraflı məlumat vermişdir.

sübut etməklə bərabər, bunların bir-birinə olan münasibətini də çox məharətlə aydınlaşdırmışdır.

Alim bir-biri ilə qohum olan türk dillərini müəyyən cəhətlərə görə təsnif etmişdir. O, türk dillərini ilk təsnif edən tədqiqatçıdır. A.N.Kononov yazır ki, Mahmud Kaşqarlı təsnifi dilin (nitqin) təmizliyi (düzgünlüyü), eləcə də fonetik və grammatik əlamətinə əsaslanır¹.

1. *Dillərin saflığı əlamətinə görə təsnifi.* Bu əlamətə görə Mahmud Kaşqarlı türk dillərini iki yerə bölmür: a) saf dillər, b) saf olmayan dillər.

Mahmud Kaşqarlı “saf” və “saf olmayan” dil dedikdə öz kökü etibarı ilə türk olan və türkləşən qəbilə və ya xalqı nəzərdə tutmuşdur. Mahmud Kaşqarlıya görə, türk dilindən başqa gizli dili olan qəbilələr əslən başqa xalqlardan çevrilmişlər. “Saf türklər” adı altında o, ikinci gizli dili olmayan türk qəbilələrini nəzərdə tutmuşdur. Belə saf və düzgün dilə o, oğuz, qıpçaq, peçeneq, toxsi, yağma, basmal, yabaku, çarun, başqurd dillərini daxil etmişdir. Saf olmayan türklər qrupuna isə tatar, xıçay, qabğaç dillərini daxil etmişdir.

2. *Dillərin fonetik və morfoloji əlamətlərinə görə təsnifi.* M.Kaşqarlı bu əlamətləri nəzərə alaraq türk dillərini iki qrupa bölmüşdür: a) şərq qrupu dilləri – yağma, toxsi; b) qərb qrupu dilləri – oğuz, qıpçaq, beçənək...²

II. Türk dillərinin fonetikasına dair məlumat. Mahmud Kaşqarlı türk dillərinin fonetik sistemi üzərində böyük axtarışlar aparmış, səs, hadisə və qanunlarına dair külli miqdarda fakt toplamışdır. Alim əsərdə türk dillərinin səsləri haqqında məlumat verir, bu dillər üçün səciyyəvi olan səsləri fərqləndirir. O, türk dillərinə xas olan *ñ*,

¹ A.Н.Кононов. Махмуд Кашгарский и его «Дивану лугат ит-турк», «Советская тюркология», №1, Баку, 1972.

² Yənə orada.

F tipli səslərin tələffüzünə toxunur, bunları qeyri-millətlərin nümayəndələrinin tələffüz edə bilmədiyini göstərir.

Mahmud Kaşqarlı ilk dəfə olaraq türk dillərində *ahəng qanununun olmasını* aşkar etmişdir. O, dildə saitlərin saitlərlə, saitlərin samitlərlə və hətta samitlərin samitlərlə həmahəngləşdiyi halları incəliyi ilə qeyd edə bilməmişdir¹.

Mahmud Kaşqarlının fonetikaya dair fikirləri türk dilinin tarixi fonetikasını yaratmaqda ən yararlı mənbədir.

III. Türk dillərinin lüğəvi vahidləri və onların semantikasına aid məlumat. Mahmud Kaşqarlı bu əsərində, əsasən, Orta Asiyadakı türk dillərinə aid minlərlə lüğəvi vahid toplamışdır. Tədqiqatçı lüğətə xalis türk mənşəli sözləri daxil etməyi nəzərdə tutmuşdur. Sözlər qeydə alınanda və onun elmi şərh verilərkən həmin leksik vahidin hansı dilə mənsub olduğu və necə işləndiyi göstərilir.

Lüğətə daxil edilmiş sözlər insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələri ilə bağlıdır. Buna görə də bu əsər hər hansı bir sahənin deyil, türk xalq dillərinin əhatəli lüğətidir. Mahmud Kaşqarlı lüğətdə sözləri şərh edərkən onların semantik cəhətini nəzərdən qaçırmır, bu və ya başqa lüğəvi vahidin hansı mənanı ifadə etdiyini nümunələr əsasında aydınlaşdırır.

Lüğətdə leksik material şərh edilərkən diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də sözlərin hərfin sayına görə (iki, üç, dörd, beş, altı hərflili sözlər) qruplaşdırılmasıdır². Bu məsələdə ərəb yazısının xüsusiyyətləri əsas götürüldüyündən sözlərin çoxunda səslə hərfin miqdarı qeyri-bərabərdir. Məsələn, dörd hərflili *yağmur* sözü misal göstərilmişdir.

IV. Türk dillərinin qrammatikasına məxsus məlumat. Əsərdə türk dillərinin qrammatik xüsusiyyətlərinin şərhinə

¹ А.Демирчизаде. Сравнительный метод Махмуда Кашгари. «Советская тюркология», №1, 1972, с. 14.

² А.Н.Кононов. Махмуд Кашгарский и его «Дивану лутат ит-турк», «Советская тюркология», №1, Баку, 1972, с. 16.

də az yer verilmir. Burada, əsasən, türk dillərinin morfoloji əlamətləri ətraflı surətdə izah olunur. Mahmud Kaşqarlı müəyyən etmişdir ki, söz kökünün dəyişməməsi türk dilləri üçün xarakterik cəhətdir. O bu dillərdə qrammatik formanın şəkilçi artırılması yolu ilə düzəldiyini göstərmişdir. Mahmud Kaşqarlı aqlütinativ dillərə aid əlamətləri türk dilləri materialları əsasında ətraflı şərh etmişdir.

Mahmud Kaşqarlının *“Türk dillərinin lüğəti”* əsəri dilçilik elminin tarixində xüsusi əhəmiyyətə malik olduğu kimi, başqa bir sıra elm sahələri üçün də çox qiymətli mənbədir. Burada XI əsrə aid tarix, coğrafiya, etnoqrafiya elmlərinə, klassik poeziya və folklora dair elmi əhəmiyyət kəsb edən maraqlı məlumatlar az deyildir.

Ümumiyyətlə, görkəmli filoloq Mahmud Kaşqarlının yaradıcılığı türkologiyanın və eləcə də dilçilik elminin inkişafı tarixində əvəzsiz mövqeyə malikdir. Çox təəssüflə qeyd etməliyik ki, Şərqi bu böyük aliminin nə vaxt və harada vəfat etdiyi indiyə kimi elm aləminə məlum deyildir.

XIII əsrdə Şərqi alimlərindən misirli *İbn Mənsur* (1232–1311) *“Ərəb dili”* adı ilə məşhur olan irihəcmli lüğət hazırlamışdır.

XIV əsrdə şirazlı fars *Firuzabadi* (1329–1414) *“Qamus”*¹ adında lüğət tərtib etmişdir. Bu lüğət elm aləmində böyük şöhrət qazanmışdır.

Ərəb alimləri dilçilik sahəsində bir çox nailiyyətlər əldə etmişlər. Onlar yunanlara nisbətən fonetika məsələlərini daha dəqiq işləmiş, lüğətlərin müxtəlif növlərini yaratmış, səslə hərfi bir-birindən dəqiq fərqləndirmiş, söz kökünə aid anlayışı düzgün müəyyən etmişlər və s. Ümumiyyətlə, ərəb dilçiliyi dil haqqında elmin inkişaf tarixində çox maraqlı və mənalı bir dövr təşkil edir.

¹ *Qamus* – okean deməkdir.

Şərq filoloqları Qərbi Avropa dilçiliyinin inkişafına böyük təsir etmişlər. Bu məsələdə şərhçi və tərcüməçilərin də fəaliyyəti az olmamışdır. Tərcüməçilər Avropa elm aləminə Şərq ənənələrini keçirməkdə böyük qüvvə idilər. Onlar müxtəlif məzmunlu bir çox materialları Qərbi Avropanın universal elm dili olan latın dilinə çevirmişlər.

Qərbdə dilçilik

Orta əsrlərdə Qərb aləmində elm sahəsində böyük durğunluq baş vermişdir. Bu dövrdə elmin inkişafına din və dini hökmranlıq mane olurdu. Orta əsrlər dövrünün Avropa elmi müstəqilliyini itirərək kilsənin nökrəri vəzifəsini ifa edirdi. Elm dinin qoyduğu sərhədin hüdudlarından bir addım belə kənara çıxa bilmirdi. Bundan əlavə, dini cəhətdə boğulan Avropa elmində daxili ziddiyyətlər də az deyildi.

Feodalizm dövründə (orta əsrlərdə) katolik kilsəsinin gücü və təsiri çoxalmışdı. V–XV əsrlərdə kilsə feodalizmin dayağı hesab olunurdu. Bu əsrlərdə elmlə yanaşı, mədəniyyət də kilsənin zərbəsi altında olub, son dərəcə ağır qədəmlər atırdı.

Orta əsrlər Avropa elminin fəlsəfi əsasını Aristotelin təlimi təşkil edirdi. Lakin onun təlimi təhrif olunur, ilahiyyətə xidmət vasitəsinə çevrilirdi. Feodalizm dövrünün X–XIII əsrlərində Qərbi Avropa fəlsəfəsində sxolastika hökm sürürdü. Sxolastikaya görə bütün biliklər müqəddəs yazılarda əks olunmuşdu. Sxolastikanın məqsədi kilsə ideologiyasını müdafiə etmək idi. Məhz buna görə də o, mütərəqqi fikirləri dolaşdırır, onun hərərətini söndürür, inkişafının qarşısını alır və hər şeyi dini mövqedən şərh edirdi.

Orta əsrlərdə Avropada başqa sahələrdə olduğu kimi, dilçiliyin inkişafında da xüsusi durğunluq hökm sürmüşdür. Bu dövrdə ancaq latın dili öyrənilirdi. Latın dili orta əsrlərdə elm dili, kilsə dili idi. Bu dilin öyrənilməsində sxol-

lastikaya əsaslanılırdı. Mexaniki olaraq latın dilinin xüsusiyyətləri başqa dillərin üzərinə köçürülürdü. Buna görə də ayrı-ayrı dillər öz müstəqilliyindən istər-istəməz uzaqlaşdı. Latın dilinin xüsusiyyətlərinə uyğun gəlməyən milli dil cəhətləri isə əhəmiyyətsiz əlamət kimi yavaş-yavaş unudulurdu ki, bu, həmin dillərin varlığına öz mənfi təsirini göstərirdi.

Qərbdə orta əsrlər dilçiliyinin mərkəzi universitetlər idi. Məlumdur ki, XI-XII əsrlərdən başlayaraq Avropa ölkələri arasında iqtisadi əlaqələr get-gedə çoxalırdı. Bu əlaqələr hər bir sahədə dərin bilik tələb edirdi. Buna görə də bir sıra ölkələrdə universitetlər yaranırdı. XI əsrdə İtaliyadakı Salernoda, XII əsrdə Parisdə (1110), Oksfordda (1167), XIII əsrdə Kembridə (1209), XIV əsrdə Praqada (1386) universitet təşkil olunmuşdu. Universitetlərin tədris planına katolik kilsəsi tərəfindən nəzarət edilirdi.

Ümumiyyətlə, katolik kilsəsi əsrlər boyu təhsilə rəhbərlik etmiş və onu öz monopoliyasında saxlamışdır.

Universitetlərdə bir sıra antik yazıların öyrənilməsinə icazə verilirdi. Bu və ya başqa görkəmli yazıçının əsərlərinə verilən kommentariya dilçilik işinin əsas forması idi.

Orta əsrlərdə xristianlığın yayılması ilə əlaqədar bir sıra xalqların yazısı meydana çıxmışdı. Bununla əlaqədar bəzi dillərin xüsusən qrammatik quruluşunu öyrənməyə maraq göstərilmişdir. Lakin bütün bunlar dilçilik elminə yeni fikirlər əlavə edə bilməmişdi.

Nəhayət, deməli ki, orta əsrlərdə dil haqqında elmin lideri ərəb dilçiliyi olmuşdur. Bu dilçilik, yəni geniş mənada Şərq dilçiliyi İntibah dövrünün progressiv dilçilik elmi üçün ən faydalı mənbələrdən birini təşkil etmişdir.

2.05. İNTİBAH DÖVRÜNDƏ DİLÇİLİYİN İNKİŞAFI

XIV əsrin ortalarından başlayaraq Qərbi Avropada geniş mədəni hərəkət başlanmış və bunun nəticəsində də cəmiyyətin ideoloji həyatında böyük dəyişiklik əmələ gəlmiş, elmdə, ədəbiyyatda, incəsənətdə əsaslı çevriliş yaranmışdı. Avropada baş vermiş bu hərəkət İntibah, yaxud Renessans adlanır. Bu hərəkətin mənbəyi İtaliya olmuş, lakin az vaxtdan sonra, yəni XV əsrin ortalarından Avropanın bir sıra başqa ölkələrində də bu hərəkət yayılıb intişar etmişdir.

İntibah dövründə milli ədəbi dillərin formalaşması, coğrafi kəşflər, kəşf olunmuş ölkələrin dilləri ilə tanışlıq, xristianlığın həmin xalqlar arasında təbliği, qədim dövrlərə maraq, kitab çapının yaranması – bütün bu tarixi hadisələr Avropada dilçilik görüşlərinin coşqun tərəqqi etməsinə səbəb olmuş, eyni zamanda dil haqqında elmin qarşısında bir sıra yeni vəzifə və məqsədlər qoymuşdur.

İntibah dövründə dilçilik tədqiqatları əvvəlki dövrlərə nisbətən çox-çox genişlənmişdi. XVI–XVIII əsrlərdə misli görünməmiş şəkildə dilçilik faktları toplanmışdır. Adətən, dilçilik tarixində bu əsrlər dil materiallarının toplanması dövrü adlandırılır. Bu dövrdə əldə edilmiş materialların şərhinə fəlsəfi cəhətdən yanaşılırdı. Dilçiliyin əsas problemləri daha çox o dövrün görkəmli filosoflarından Russo, Dekart, Leybnits, Viko və başqalarının əsərlərində öz həllini tapmışdır. XVI–XVIII əsrlərdə dilçiliyin inkişafını aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1) Klassik filologiyaya marağın artması. İntibah dövründə latın və yunan dillərindəki dini kitabların dili üzərində aparılan mətnşünaslıq işi klassik filologiyaya marağı gücləndirirdi. Həmin işlərin nəticəsində əldə edilmiş materiallar isə yeni-yeni filoloji əsərlərin meydana çıxmasına səbəb olurdu.

Bu dövrdə Avropa alimləri sami dillərə də böyük həvəs göstərmişlər. Qədim yəhudi, arami və ərəb dillərinin lüğət tərkibi, qrammatik kateqoriyaları və digər hadisələri öyrənilmişdir. Görkəmli alman alimi *Qotfrid Vilhelm Leybnits* (1646–1716) qədim yəhudi dilinin ilk ulu dil hesab edildiyi və bütün dillərin bu dildən əmələ gəldiyi fikrinin tamamilə yalan və uydurma olduğunu sübut etmişdir.

2) Dilin bütövlüklə obyektə çevrilməsi. Keçmiş dövrlərdə dilçiliyin obyektini ancaq dilin bu və ya digər hadisələri – söz, nitq hissələri, cümlə və sair idi. Lakin İntibah dövründə tədqiqatçılar dilin ayrı-ayrı hadisələri üzərində düşünməklə məhdudlaşmayıb, dili təşkil edən bütün vahidlərin və bu vahidlərə aid olan hadisələrin məcmusu ilə maraqlanmağa başlamışlar. Buna görə də dil bütövlükdə tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

3) Dilin mənşəyi probleminin diqqəti cəlb etməsi. Bu dövrdə dilin mənşəyinin ümumi nəzəriyyəsi ilə dünyanın bir sıra ölkələrinin görkəmli mütəfəkkirləri məşğul olmuşlar. Həmin alimlər tərəfindən dilin mənşəyi haqqında əvvəlki dövrlərdən fərqli olan çox cəsarətli elmi-nəzəri fikirlər, mülahizələr yürüdülmüşdür. İntibah dövrünün alimləri dilin ilahi qüvvə tərəfindən yaradılması fikrinə qarşı çıxaraq onu əsaslı surətdə inkar etmişlər. Dil məsələsinə dair “İlahi nəzəriyyə”nin inkarı o dövrün elmində irəliyə doğru progressiv və ən böyük addım idi.

XVIII əsrin alimləri dilin əmələgəlmə tarixini insanlaşma prosesinin tarixi ilə əlaqələndirmişlər. *Jan Jak Russo* “*Dillərin əmələ gəlməsinə dair təcrübə*” (1761) və *İohan Herder* (Johann Herder) “*Dilin mənşəyinə dair tədqiqat*” (1772) adlı əsərlərində dilin mənşəyi problemindən bəhs edərək, onun (dilin) meydana çıxmasının insanla bağlı səbəbini aydınlaşdırırlar. Hər iki əsərdə dilin yaranma səbəbinin insan olduğu göstərilir.

4) *Öyrənilən dillərin sərhədinin genişlənməsi*. Dövrün tarixi hadisələri, o cümlədən coğrafi kəşflər, ticarətin inkişaf edib genişlənməsi, dünya səyahətləri yeni-yeni dillərlə tanışlığa səbəb olurdu. Bunun nəticəsində isə dilçilikdə bir çox dilin əhatə olunması üçün imkan yaranırdı. Ayrı-ayrı dillərlə tanışlıq get-gedə artdıqca dilçilik məsələlərinə maraq da güclənirdi. Ümumiyyətlə, dilçilik elmi birinci dəfə olaraq İntibah dövründə dillərin müxtəlifliyi problemi ilə qarşılaşmış və bu əsrlərdə həmin məsələnin elmi həllində müəyyən işlərin bünövrəsi qoyulmuşdur.

5) *Dillərin qohumluğunun öyrənilməsi*. İntibah dövrünün dilçilik elmində dillərin qohumluğunu müəyyənləşdirmək problemi mühüm yerlərdən birini təşkil edirdi. Dillər arasındakı qohumluq, qohumluğa görə dillərin təsnifi dövrün alimlərinin diqqətini özünə cəlb edən ən aktual məsələlər idi.

Görkəmli holland filoloqu *İosif Yustus Skliger* (1540-1609) latın, yunan, german və slavyan dillərinin qohum olduğu fikrini irəli sürmüşdür. O, 1599-cu ildə yazdığı "*Avropalıların dilləri haqqında mühakimə*" ("*Diatriba de europaeorum linguis*") adlı əsərində Avropada 11 dil qrupu müəyyənləşdirmişdir.

6) *Dilin inkişaf etməsi anlayışının meydana çıxması*. XVIII əsrdə dil dəyişməyən, inkişaf edib zənginləşməyən bir hadisə kimi təsəvvür olunurdu. Lakin dünya dillərinin müxtəlifliyinin açılması, dillərdəki oxşar və fərqli cəhətlərin müəyyən edilməsi, ayrı-ayrı dil hadisələrinin dərinədən müşahidə olunması dilçilər qarşısında dilin inkişaf etməsi ilə məşğul olmaq kimi mühüm vəzifə qoymuşdur. XVIII əsrin alimləri toplanılmış materialları təhlil edərək dildəki dəyişikliklərin səbəbini aydınlaşdırmış və onu inkişaf edən ictimai hadisə kimi müəyyənləşdirmişlər. Bu, həmin əsrin ən böyük elmi-nəzəri dilçilik nailiyyətlərindən idi.

Dilin inkişaf prosesi haqqında ilk dəfə görkəmli İtaliya filosofu **Cambatist Viko** fikir söyləmişdir. O özünün "*Mil-lətin ümumi təbiəti haqqında yeni elmin bünövrəsi*" (1725) adlı əsərində dilin inkişafında 3 əsas mərhələ müəyyən etmişdir. C.Viko dilin tarixini cəmiyyətin tarixi ilə əlaqələndirmişdir¹.

Dilin tarixi inkişaf prosesi haqqında Viko tərəfindən irəli sürülmüş ideya XVIII əsrin məşhur alimlərindən Jan Jak Russo, Adam Smit və başqalarının əsərlərində daha da inkişaf etdirilmişdir.

7) Canlı milli dillərin yeni tipli lüğətlərinin meydana çıxması. İntibah dövründə dilçiliyin coşqun inkişafına səbəb olan tarixi hadisələrdən biri lüğətlərin yaradılması idi. XVII-XVIII əsrlərdə bir çox dillərin lüğətləri yaradılmışdır.

Məlumdur ki, lüğət hələ lap qədim dövrlərdə, hətta eramızdan əvvəl meydana çıxmışdı. Lakin XVII-XVIII əsrlərin lüğətləri xarakterinə, həcminə, məqsədinə və s. görə keçmiş dövrlərin lüğətlərindən çox-çox fərqlənirdi. Elə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, əvvəlki əsrlərin lüğətləri, əsasən, əcnəbi və ya çətin sözlərin, ifadələrin şərhinə xidmət edirdisə, XVII-XVIII əsrlərdəki lüğətlər böyükhəcmli, çoxdilli və yeni tipli lüğətlər idi.

XVII-XVIII əsrlərdə yaranmış lüğətlər xarakter və tipinə görə iki yerə bölünür: a) normativ izahlı lüğətlər, b) çoxdilli kataloq lüğətlər.

Normativ izahlı lüğətlər. XVII əsrin sonu və XVIII əsrin əvvəllərində meydana çıxan lüğət tiplərindən biri *normativ izahlı lüğət* adlanır. Bu tipli lüğətlər, adətən, yalnız ədəbi dil sözlərini əhatə edirdi. Ona görə də həmin lüğətlər *normativ lüğət* adı altında tanınırdı.

İlk normativ izahlı lüğət 1612-ci ildə çap olunmuş İtaliya dilinin lüğəti hesab edilir. Bundan sonra 1694-cü ildə fransız dili-

¹ Вах: В.И.Кодухов. Общее языкознание. М., 1974, с. 14.

nin lüğəti meydana çıxmışdır. 1726–1739-cu illərdə ispan lüğəti, 1789–1794-cü illərdə isə rus dilinin lüğəti nəşr edilmişdir.

XVII–XVIII əsrlər dilçiliyinin inkişafında bu lüğətlərin xüsusi əhəmiyyəti olmuşdur. Məlumdur ki, belə lüğətlərin yaranması tarixdə həm elmi, həm də mədəni əhəmiyyət kəsb edir.

Çoxdilli kataloq lüğətlər. XVII–XVIII əsrlərdəki çoxdilli lüğətlər faktik dil materiallarının kataloqu kimi təsəvvür olunurdu. Çoxdilli kataloq lüğətləri tərtib edilərkən, adətən, iki-üç, bəzən daha artıq söz götürülür və onların bir neçə yüz dildə qarşılığı (müqayisəsi) verilirdi. Buna görə də onlar *kataloq lüğət* adlanırdı.

Çoxdilli kataloq lüğətlər heç də gərəkli lüğət vəzifəsini yerinə yetirə bilmirdi. Bu tipli lüğətin ilk nümunəsi Peterburqda meydana çıxmışdır. Rus səyyahı **Pyotr Simon Pallas** özünün 4 cildlik *“Bütün dillərin və ləhcələrin müqayisəli lüğəti”* nə (1787–1789) Avropa, Asiya, Amerika və Afrikanın **272 dil** və dialektinin materialını daxil etmişdi¹.

İspan alimi **Lorenzo Ervasın** 1784-cü ildə *“Məlum dillərin kataloqu və onların qohumluğu və fərqləri haqqında qeydlər”* adlı əsəri nəşr olunmuşdur. Altı cilddən ibarət olan bu əsərdə **307 dilin** materialı əhatə olunmuşdur.

Alman alimi **İ.X.Adelunqun** 1806–1817-ci illərdə yazdığı *“Mitridat, yaxud ümumi dilçilik”* adlı çoxdilli kataloq lüğəti isə çox məşhurdur. Həmin lüğətdə **500 dil** və dialekt əhatə olunmuşdur.

İstər normativ izahlı lüğətlərdə, istərsə də çoxdilli “müqayisəli” – kataloq lüğətlərdə cəmləşdirilmiş materiallar dillərin yeni planda nəzəri əsaslar üzrə öyrənilməsinin əsasını qoymuşdur.

8) Milli dillərin qrammatikalarının yaradılması. İntibah dövründə canlı dillərə və onların keçmişinə müraciət

¹ Вах: В.И.Кодухов. Общее языкознание. М., 1974, с. 14.

nəticəsində Avropanın bir sıra milli dillərinin, o cümlədən ingilis, fransız, alman, ispan, macar, çex, polyak və s. dillərin qrammatikaları meydana çıxmışdır. XVI–XVIII əsrlərdə yaradılmış qrammatikalar xarakterinə görə iki tipə bölünür: a) normativ qrammatika, b) ümumi rəsonal qrammatika.

a) Normativ qrammatikalar. İntibah dövründə milli dillərin normativ qrammatikalarının tərtibi və nəşri xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Yazılı ədəbi dillər inkişaf etdikcə onların normativ qrammatikalarının yaradılmasına xüsusi ehtiyac hiss olunurdu. Belə bir ehtiyac və tələbin nəticəsi olaraq 1562-ci ildə fransız dilinin, 1653-cü ildə ingilis dilinin normativ qrammatikası tərtib edilmişdir. 1755-ci ildə M.V.Lomonosov rus dilinin qrammatikasını yazmışdır. *M.V.Lomonosovun* (1711–1765) *“Rusiya qrammatikası”* adlı məşhur əsəri yeni tipli, yəni təsviri normativ – üslubi qrammatika idi¹. Bu orijinal qrammatika rus dilçiliyinin tarixində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

b) Ümumi rəsonal qrammatika. Məlum olduğu kimi, XVII əsrdə başlıca fəlsəfi cərəyan rəsonalizm idi. Rəsonalizm əqlə inanır, fakta bir o qədər əhəmiyyət vermirdi. XVII əsrin ortalarında rəsonalizm Avropanın bir sıra ölkələrində, xüsusilə Fransada daha geniş yayılıb inkişaf etmişdi. Bütün sahələri əhatə edən rəsonalizm məntiq elmi vasitəsilə dilçiliyə də daxil olmuşdur. Rəsonalizmin tələbi əsasında dilçilikdə ümumi, rəsonal qrammatika yaratmaq ideyası meydana çıxmışdı.

Dünyada mövcud olan yüzlərlə dildən elə biri tapılmaz ki, onda başqa dillərdə olan ümumi cəhətlərə təsadüf edilməsin. Deməli, dillərin varlığını şərtləndirən fərqli cəhətlərlə bərabər bütün dillərdə olan ümumi cəhətlər də mövcuddur. XVII əsrdə dillərin bu ümumi cəhətləri nəzərə alınıb, 1660-cı ildə Fransada ən böyük elm və maarif

¹ Вах: В.И.Кодухов. Общее языкознание. М., 1974, с. 18.

mərkəzi olan *Por-Royal* monastırında monax məntiqşünas *Anton Arno* və dilşünas *Klod Lanslo* tərəfindən ilk rasio-nal qrammatika yaradılmışdır. Bu qrammatika “bütün dil-lərdə ümumi nə varsa” ona əsaslanmağı qarşıya məqsəd qoymuşdu. *Por-Royal*da meydana çıxmış qrammatikanın adı çox uzundur¹. Bu əsər elmi ədəbiyyatda qısaldılmış formada bir neçə adla göstərilir². Bunlardan daha münasib ad “*Por-Royal qrammatikası*” hesab olunur. Bu əsərdə deyilir: “Bütün insanlar üçün bir məntiq olduğundan, bütün dünya dilləri üçün də yalnız bir qrammatika vardır”.

Öz həcmnin böyüklüyü ilə diqqəti cəlb edən “*Por-Royal qrammatikası*” iki hissədən ibarətdir. Birinci hissəyə – fonetika məsələlərinə 6 fəsil, ikinci hissəyə – qrammatika problemlərinə isə 24 fəsil həsr edilmişdir.

“*Por-Royal qrammatikası*” məntiqi müddəalar üzərində qurulmuşdur. Burada əsas məqsəd “bütün dillər üçün ümumi olan və onlarda təsadüf edilən başlıca fərqləri” aş-kara çıxarmaqdır. Bu əsərin müəlliflərinin fikrincə, qrammatika məntiqə əsaslanmalıdır. Həmin kitaba görə, məntiqsiz qrammatikanı təsəvvür etmək olmaz.

“*Por-Royal qrammatikası*”nın müəllifləri məqsədlə bağlı olaraq əsərdə bir neçə konkret dilin – qədim yəhudi, qədim yunan, latın və fransız dillərinin materiallarından istifadə etmişlər. Fransız dilində yazılmış bu qrammatika Avropa xalqlarından bir neçəsinin dilinə tərcümə edilmiş və uzun zaman əsas qrammatika kimi istifadə olunmuşdur.

Dilçiliyin tarixində “*Por-Royal qrammatikası*”nın xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu əsər dilçilik elminin inkişafı

¹ A. Arnaud, C. Lancelot. Grammaire generale et raisonnee contenant les fondemens de l'art de parler, expliquees d'une maniere claire et naturelle; les raisons de ce qui est commun a, toutes les langues, et des principales differences qui sy rencontrent; et plusieurs remarques nouvelles sur la langue francaise, Paris, 1960.

² Т.А.Амирова, Б.А.Олховников, Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвисти-ки. М., 1975. с. 267.

tarixində yeni səhifə açmışdır. “Por-Royal qrammatikası”nda dilin quruluşunun dərin təhlili verilmiş, yeni dilçilik ənənəsinin bünövrəsi qoyulmuşdur. Bu əsər yarandığı tarixdən dilin geniş elmi tədqiqi başlanmışdır. “Por-Royal qrammatikası”nın qaldırdığı məsələlər dilçiliyin aktual problemləri olmuşdur¹.

9) Sanskritlə tanışlıq. Bu dövrdəki ən mühüm dilçilik hadisələrindən birini də sanskrit² dili ilə tanışlıq təşkil edir. Sanskrit haqqında Avropaya ilk məlumat XVI əsrdə İtaliya taciri Filippo Sasseti tərəfindən gətirilmişdir. Sasseti beş il Hindistanda yaşamışdı. Bu illərdə (1583–1588) o, sanskrit dili ilə maraqlanmış və vətənə göndərdiyi məktublarının birində İtaliya dilindəki sözlərə qohum olan bir neçə sanskrit sözü göstərmişdi.

Qədim hind dili ilə yaxından tanışlıq, həqiqi mənada, XVIII əsrin sonlarından başlanmışdır. Bu sahədə ingilis şərqşünası və hüquqşünası *Vilyam Counzun* (1746–1794) fəaliyyəti çox böyük olmuşdur.

Counz Hindistanda işləyərkən hind xalqlarının dillərini və mədəniyyətlərini tədqiq etmək üçün cəmiyyət yaratmışdı. Onun özü 1796-cı ildə həmin cəmiyyətdə elmi məruzə ilə çıxış etmişdir. Kəlkətdə oxunulmuş bu məruzədə müəllif sanskritin yunan, latın, kelt, qot və qədim fars dilləri ilə əlaqəsini aydınlaşdırmışdır. Bu dövrdə hind-Avropa dilləri ailəsinin qədim qohumluğu haqqında fikir yürüdülmüşdür.

Vilyam Counz sanskriti hind-Avropa dilləri ailəsinə aid etmiş və bu dilin başqa dillərdən fərqlənən qəribə quruluşa malik olduğunu göstərmişdir³. Counzun hind-Av-

¹ Т.А.Амирова, Б.А.Олховников, Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвистики. М., 1975. с. 204-205.

² Sanskrit qədim hindlilərin müqəddəs dini kitablarının dilidir.

³ Т.А.Амирова, Б.А.Олховников, Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвистики. М., 1975. с. 262-263.

ropa dillərinin qohumluğu ideyası sonralar bir sıra dilçilərin fəaliyyətinə güclü təsir bağışlamışdır.

Avropa alimlərinin klassik hind filologiyası və xüsusən sanskritlə tanışlığı dilçilik elminin inkişafı tarixində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Sanskrit hind-Avropa dil quruluşuna malik olan fonetik vahidlərin samit səslərin və morfoloji hadisələrin, formaların arxaik sistemini özündə mühafizə edib saxlamış qədim dildir. Buna görə də sanskritə nəzər yetirdikdə ulu hind-Avropa dilinin¹ vəziyyətini aydın təsəvvürə gətirmək olur. Bu cəhəti nəzərə alaraq alimlər sanskriti Avropa dilləri ilə müqayisə etmək ideyasını irəli sürmüşlər. Sanskritlə tanışlıq hind-Avropa dillərinin müqayisəli qrammatikalarının yaradılmasına yol açmışdır.

Hind-Avropa dillərinin quruluşu haqqında təsəvvür yaranan sanskrit dilinin XIX əsrdə geniş və müqayisəli tədqiqi isə yeni dövrdə dilçilik elminin ən mühüm nailiyyəti oldu.

2.06. YENİ DÖVRDƏ DİLÇİLİYİN İNKİŞAFI

Cəmiyyət tarixində təkcə XIX əsrin bir dövr, özü də yeni dövr adlandırılması heç də təsadüfi deyil. XIX əsr hər cəhətdən özündənqabaqkı dövrlərdən fərqlənir. Bu dövr elmdə də tamamilə yeni və əzəmətli dövrdür.

Tarixdən məlum olduğu kimi, XVIII əsrin sonunda Qərbi Avropanın inkişaf etmiş bir sıra ölkələrində kapitalizm quruluşu qələbə çalmağa başlamışdı. XIX əsrdə kapitalizm şəraitində elmdə, o cümlədən dilçilikdə də kökündən çevriliş əmələ gətirmişdir. Əgər yeni dövrə qədərki

¹ Bəzi alimlər, o cümlədən Fridrix Şlegel sanskriti ulu hind-Avropa dili hesab etmiş və hind-Avropa dilləri ailəsinə aid olan bütün dillərin bu dildən yarandığını söyləmişlər.

dilçilikdə ancaq kommentariyalar hazırlamaqla, normativ qrammatikalar, lüğətlər yaratmaqla kifayətlənilirdisə, XIX əsrin yeni ictimai şəraiti bununla razılaşmamış və müqayisə yolu ilə qohum dillərdən hər birinin tarixini dərinlən açmağı qarşıya məqsəd qoymuşdur. XIX əsrdə qohum dilləri quruluşuna görə müqayisə etmək əsasında bir sıra müqayisəli qrammatikalar meydana çıxmışdır.

Dilçiliyin tarixində XIX əsr öz mündəricatına görə çox zəngindir. Demək olar ki, bu əsrin hər rübü, hətta hər ili belə xüsusi nailiyyətlərə malikdir.

1. XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ DİLÇİLİK

XIX əsrin əvvəllərində dilçilik dedikdə əsrin 30-cu illərinə qədərki dövr nəzərdə tutulur. Əsrin bu illərində dil haqqında elmin tarixi bir neçə cəhətdən əlamətdardır.

Əsrin başlanğıcında dilçilik məsələləri. XIX əsrin başlanğıcında dilin fəlsəfəsinə və qrammatik təhlilinə dair bir sıra əsərlər meydana çıxmışdır ki, bunlar dilçilikdə yeni dövrün bünövrə daşlarını təşkil edirdi. Belə əsərlərdən *A.F.Bernqardın* (1769–1820) *“Dil haqqında təlim”* (1801–1803) və *“Dilçiliyin ilk əsasları”* (1805) adlı əsərlərini göstərmək olar¹.

A.F.Bernqard dilin öyrənilməsinin iki aspektini müəyyən etmişdir: tarixi və fəlsəfi aspekt. O, dilin öyrənilməsində bunlardan fəlsəfi aspekti başlıca hesab edirdi. A.F.Bernqardın əsərlərində dilçiliyin bir sıra mühüm məsələlərinə toxunulmuşdur. Onun dilçilik ideyalarının XIX əsrin görkəmli dilçilərindən Frans Boppa və Vilhelm Humboldta böyük təsiri olmuşdur.

XIX əsrin başlanğıcında diqqəti cəlb edən ən mühüm dilçilik tədqiqatlarından biri də *Fridrix Şlegelin* (1772–1829)

¹ В.А.Звегинцев. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Часть I, М., 1960, С. 23-24.

“Hindlilərin dili və hikməti” adlı əsəri olmuşdur. 1808-ci ildə yazılmış bu əsərdə Fridrix Şlegel sanskrit dilindən bəhs edərkən onu ideal dil adlandırır. O, romantizmin nümayəndəsi kimi digər hind-Avropa dillərinin sonradan sanskritdən yarandığı ideyasını söyləyir¹. Hind-Avropa dillərinin bir mənbədən, yəni sanskritdən yarandığı fikri əksər alimlər tərəfindən qəbul edilməmişdir, çünki sanskrit ulu dil deyildir.

F.Şlegel sanskrit dili ilə yunan, latın, fars və alman dillərinin yaxın olduğunu göstərmişdir. Bu dillər arasındakı qohumluğun həm söz köklərində, həm də qrammatik quruluşda olduğunu izah etmişdir.

F.Şlegel ilk dəfə olaraq dünya dillərinin morfoloji təsnifini vermişdir. Onun bu bölgüsü sonra XIX və XX əsrlərin ən görkəmli alimləri tərəfindən qəbul olunmuşdur. Şlegel dillərin müqayisəli öyrənilməsi zəruriliyini qeyd etmiş və öz əsərində ilk dəfə olaraq “müqayisəli qrammatika” terminini işlətmişdir².

F.Şlegelin *“Hindlilərin dili və hikməti”* adlı əsəri elmi dilçiliyin inkişafında böyük rol oynamışdır. Burada bir çox nəzəri problemlər qoyulmuş, dilçiliyin müxtəlif məsələlərinə dair maraqlı fikirlər irəli sürülmüşdür. Bu əsər, hər şeydən əvvəl, müqayisəli qrammatika ideyasını geniş yaymış və bir sıra bu tipli qrammatikaların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Dillərin tarixi və müqayisəli öyrənilməsi ideyasının inkişaf etdirilməsi. Elmdə tarixilik görüşlərinin yaranması hələ əvvəlki əsrlərlə bağlıdır. Dilçilik ictimai elm olduğu üçün və həm də ictimai elmlər içərisində yetişdiyinə görə buraya tarixi inkişaf ideyası, məlum olduğu üzrə, fəlsəfə,

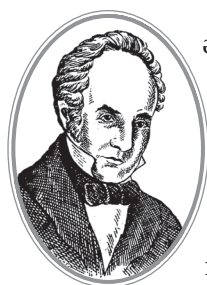
¹ Т.А.Амирова, Б.А.Олховников, Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвистики. М., 1975, с. 263.

² Я.В.Лоя. История лингвистических учений. М., 1968, с. 39.

sosiologiya və hüquqşünaslıq elmlərindən keçmişdir. Dilçilikdə bu ideyanın nümayəndələri dilin müxtəlif hadisələrinin tarixi prinsip əsasında şərh olunmasını vacib bilmiş və özləri də elmi-tədqiqat fəaliyyətlərində buna müəyyən dərəcədə əməl etmişlər. Bütün bu işlər XIX əsrdə dilə tarixi baxımdan yanaşmaq zəruriliyini bir daha əsaslandırmışdır. Bu ideya ilə yanaşı, dillərin müqayisəli öyrənilməsi ideyası da XIX əsrin başlanğıcından yeni istiqamət almışdır. Məlumdur ki, müqayisədən hələ XI əsrdə istifadə olunmuşdur. Lakin dillərin müqayisəli öyrənilməsinə XIX əsrdə xüsusi əhəmiyyət verilmiş, müqayisə ideyası çox geniş yayılmış və inkişaf etdirilmişdir.

Dillərin tarixi və müqayisəli öyrənilməsi ideyasının inkişafı, bu ideyaya uyğun bəzi əsərlərin yaranması XIX əsr dilçilik tədqiqatında yeni metodun meydana çıxması üçün əsas olmuşdur ki, bu da *müqayisəli-tarixi metod* adlanmışdır.

Dilçilikdə müqayisəli-tarixi metodun tətbiqi. XIX əsrin başlanğıcında dilçilikdə ən böyük hadisələrdən biri müqayisəli-tarixi metodun kəşfidir. Dilçilik elmində bu metodun baniləri Frans Bopp, Rasmus Rask, Yakob Qrimm, Aleksandr Vostokov hesab olunurlar.

Frans Bopp (Franz Bopp, 1791–1867). XIX əsr dilçiliyinin ən məşhur nümayəndələrindən alman alimi Frans Boppdur. O, hələ gimnaziyada oxuyarkən Şərq dillərini, o cümlədən sanskrit, qədim yəhudi, ərəb, fars dillərini öyrənməyə xüsusi həvəs göstərmişdir. Boppun bu dillərə olan marağı get-gedə daha da güclənmiş, adları çəkilən dillərin abidələri ilə tanış olmağa böyük səy etmişdir. Qədim dillərdən sanskrit onun diqqətini daha çox cəlb edirdi. Buna görə o, sanskrit abidələrini

oxumaq üçün (20 yaşından sanskriti öyrənməyə başlamışdı) Berlindən Parisə gəlmiş (1812–1816-cı illərdə) və kitabxanada sanskrit abidələrini oxumuş, onun sirlərinə ətraflı bələd olmuşdur. Bu zaman Bopp bir sıra başqa dillərin materiallarını da gözdən keçirmiş, yeni-yeni dil faktları ilə bilik dairəsini genişləndirmişdir.

1816-cı ildə Frans Boppun *“Sanskrit dilinin yunan, latın, fars və germau dilləri ilə müqayisədə təsriflənmə sistemi haqqında”* adlı əsəri nəşr edilmişdir. Bu kitab 25 yaşlı Boppun ilk əsəridir. Burada müəllif 5 dilin müqayisəsini vermişdir. Əsərdə müqayisələrin mərkəzində ən qədim hind-Avropa dillərindən biri olan sanskrit dili durur.

Frans Bopp bu məşhur əsəri ilə dilçilikdə müqayisəli-tarixi metodun bünövrəsini qoymuşdur. O, birinci olaraq müqayisəli planda dillərin “ilk vəziyyətini” müəyyən etməyin mümkün olduğunu göstərmişdir. Frans Bopp dil-dəki ilk, ibtidai qrammatik formaları açaraq onları aydınlaşdırmış, bir dilin hadisəsini başqa dil faktının köməyi ilə işıqlandırmışdır. Onun bu yeniliyi dilçilikdə tarixi-müqayisəli metodun əsasını təşkil etmişdir.

Frans Boppu maraqlandıran mühüm məsələlərdən biri dillərin qohumluğu olmuşdur. Buna görə də o, dillərin qohumluğunu aydınlaşdırmağı qarşısına əsas məqsəd qoymuş və buna nail olmaq üçün bir sıra dilləri müşahidə etmiş, onlarda oxşar və yaxın cəhətləri müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Bopp tədqiqata cəlb etdiyi dilləri dilçilik elmində ilk dəfə olaraq hind-Avropa dilləri adlandırmışdır.

Məlumdur ki, dillərin qohumluğundan hələ Frans Boppdan əvvəl Vilyam Counz və Fridrix Şlegel bəhs etmişlər. Bəs belə olduqda F.Boppun xidməti nədən ibarətdir? Deməli ki, F.Boppa qədər dillərin qohumluğu ayrı-ayrı leksik və qrammatik hadisələrin oxşarlığında görülürdü. Lakin F.Bopp topladığı materialları müqayisə edib belə bir

nəticəyə gəlmişdir ki, qohum dillərdə yalnız ayrı-ayrı oxşar hadisələr yox, bütöv oxşar sistem mövcuddur. Eyni zamanda, o, dillərin müqayisəsində qrammatik quruluşu əsas götürmüş, hər bir hissənin ancaq zahiri oxşarlığına və ya yaxınlığına əsaslanmayaraq onun tarixinə müraciət etmişdir. Bütün bunların əsasında Bopp sistemli nəzəriyyə yaratmışdır.

Bu qeyd olunan yeniliklər Frans Boppun dilçilik tarixindəki xidmətləridir.

Frans Boppun adını çəkdiyimiz əsəri XIX əsrin əvvəllərində dilçiliyin yeni qaydada inkişafına xüsusi təsir göstərmişdir.

Hind-Avropa dillərinin ilk müqayisəli qrammatikası da Frans Bopp tərəfindən yaradılmışdır. Onun "*Zend, sanskrit, erməni, yunan, latın, litva, qədim slavyan, qot və alman dillərinin müqayisəli qrammatikası*" adlı məşhur əsəri (1833-1849) üç cildə ibarətdir. Bu tarixi əsər hind-Avropa dillərinin qrammatik formalarının şərhinə həsr edilmişdir. Lakin burada fonetikadan da bəhs olunur. Əsərdə əsas yer morfologiyanın tədqiqinə verilmiş, sintaktik hadisələrə isə toxunulmamışdır. Buna görə də Boppun "Tarixi qrammatikası" mahiyyətə tarixi morfologiyadır. Burada kök və fleksiyanın şərhə əsas xətt təşkil edir.

F.Boppun "Müqayisəli qrammatikası" hind-Avropa dillərinin qohumluğunu elmi şəkildə və dərinlən sübut etmişdir. Bu əsər dilçiliyin inkişafı tarixində böyük əhəmiyyətə malikdir. Onun elmi qiyməti indi də yüksəkdir.

Hind-Avropa dillərinin müqayisəli öyrənilməsində Boppun xidməti əvəzəlməzdir. Bu sahədə dilçilik elminin nailiyyətləri Boppun yaradıcılığı ilə bağlıdır. Boppdan sonra yaranmış hər bir əsər onun yaradıcılığına əsaslanmış, ondan elmi istiqamət almışdır. Bir çox dünya dilçilərinin yetişməsində də Frans Bopp böyük rol oynamışdır.

Rasmus Rask (Rasmus Rask, 1787–1832). Hind-Avropa dillərinin müqayisəli tədqiqi ilə məşğul olanlardan biri də Danimarka dilçisi Rasmus Kristian Raskdır.

Rasmus Raskın dillərin müqayisəli öyrənilməsinə həsr olunmuş əsəri *“Qədim şimal dili üzərində tədqiqlər və ya island dilinin mənşəyi”* adlanır. Bu əsər 1814-cü ildə yazılmış, lakin 1818-ci ildə çap olunmuşdur. Müəllif bu əsərində island dili ilə bəzi Avropa dilləri arasında leksik və qrammatik əlaqələrin, oxşarlığın olduğunu müəyyənləşdirmişdir.

Dillərin qohumluğunu müəyyən etmək üçün Rask ərazicə island dilinə yaxın olan dilləri də müqayisə etmişdir. Məsələn, island dili ilə kelt, bask, fin və başqa dilləri müqayisə etmiş və belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, bu dillər bir-biri ilə qohum deyil.

Raskın bu əsərində ilk dəfə olaraq əsaslandırılmışdır ki, Baltik dillərinin slavyan dilləri ilə əlaqəsi olmasına baxmayaraq, bunlar hind-Avropa dilləri ailəsində müstəqil budaq təşkil edir.

Adıçəkilən əsərdə Raskın tətbiq etdiyi tədqiqat üsulları, onun metodikası dilçilik elminin gələcək inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. O, ardıcıl müqayisəyə geniş yer vermişdir. Tədqiqatdakı bu ardıcılıq dillər arasındakı qohumluğun dərəcəsini, vəziyyətini müəyyən etməkdə başlıca vasitəyə çevrilmişdir. Rask qrammatik uyğunluğu qohumluğun ən mötəbər əlaməti hesab edir. Buna görə də o, müqayisəli tədqiqatda qrammatik oxşarlığa əsaslanmağı ən vacib və zəruri bilir. Rask təcrübədən nəticə çıxararaq dillərin qohumluğunu müəyyən etməkdə leksik uyğunluğun qətiyyət inandırıcı olmadığını qeyd edir. O bu fikri söyləyərkən dillərin birindən digərinə söz keçməsi hadisəsinə əsaslanırdı.

“Qədim şimal dili üzərində tədqiqlər, yaxud island dilinin mənşəyi” əsərində bir çox maraqlı müşahidələr, el-

mi-nəzəri baxışlar vardır. Bu əsər dat dilində yazıldığına görə uzun zaman yarandığı ölkənin (Daniya) sərhədlərini aşıb dünya elminə yol tapa bilməmişdi. Lakin həmin əsər geniş elm aləminə məlum olduqdan sonra dilçiliyin yeni formada inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Şübhə yoxdur ki, F.Boppun və R.Raskın işləyib hazırladıqları müqayisəli-tarixi metodla müasir dilçilikdə istifadə olunan müqayisəli-tarixi metod arasında çox ciddi fərq vardır. Əvvəllər Avropa dillərinin qohumluq əlaqələrini müəyyənləşdirmək üçün yalnız sanskrit yazılarının dili əsas götürülürdü. İndi isə müqayisəli-tarixi metodun ümumi tələblərinə uyğun olaraq qohum dillərin müqayisəsi ilə onların ən qədim dil vahidlərini aşkara çıxarmaq və onların ilk şəklini, mənasını bərpa etmək məqsədi güdülür.

Yakob Qrimm (1785–1863). Dilçiliyin tarixinə müqayisəli-tarixi metodun banisi kimi daxil olanlardan biri də görkəmli alman alimi Yakob Qrimmdir.

Yakob Qrimm müqayisəli-tarixi metod əsasında german dillərini tədqiq etmiş və ilk dəfə olaraq həmin dillərin müqayisəli qrammatikasını yaratmışdır.

Dilçilik tarixində Yakob Qrimmi məşhur edən onun *“Alman qrammatikası”* əsəri olmuşdur. Bu nəhəng əsər 4 cildə ibarətdir. Birinci cild fonetikaya, ikinci cild morfolojiyaya, üçüncü cild söz yaradıcılığına, dördüncü cild isə sintaksisə həsr edilmişdir. Əsərin I cildi 1819-cu ildə nəşr olunmuşdur.

“Alman qrammatikası” əsərinin əsasını alman dili ilə bütün german dillərinin müqayisəsi təşkil edir. Müəllif müqayisədə hətta ən qədim yazılı abidələri də unutmamışdır. Y.Qrimm dildəki hər bir dəyişikliyi qanunauyğun inkişaf kimi təsvir etmişdir.

Yakob Qrimmin fəaliyyəti qardaşı Vilhelmlə əlaqədar olmuşdur. Onlar bir sıra əsərləri birlikdə hazırlamışlar.

Qrimm qardaşları alman filologiyasının inkişafında da xüsusi rol oynamışlar.

Yakob Qrimmin yaradıcılığı öz dövrünün nəzəri dilçiliyinin inkişafında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda, onun dilçilik fəaliyyəti gələcək dilçilər nəslinin yetişməsinə də böyük təsir göstərmişdir.

Aleksandr Vostokov (1781-1864). Görkəmli rus alimi akademik Aleksandr Xristoforoviç Vostokov dilçilik tarixində müqayisəli-tarixi metodun banilərindən biri kimi məşhurdur. Onun əsas əsərlərindən biri *“Slavyan dili haqqında mülahizə”* adlanır. 1820-ci ildə nəşr edilmiş bu əsərdə rus dilinin fonetik quruluşunu və onun inkişaf tarixini öyrənməkdə müqayisəli metod dəqiq tətbiq olunmuşdur. Həmin əsərdə slavyan və rus dillərinin tarixinin dövrəşdirilməsi, qədim rus dilinin kilsə slavyan dilinə, həmçinin polyak və serb dillərinə münasibəti şərh edilir.

Aleksandr Vostokov slavyan dillərinin müqayisəli qrammatikasının əsasını qoymuşdur. O, müqayisəli-tarixi istiqamətdə tədqiqat aparənlərin hamısından çox sintaksislə məşğul olmuşdur.

A.Vostokov tədqiqat zamanı ölü dilin abidələrinə də müraciət etməyi zəruri hesab etmişdir. O, canlı dillərin və dialektlərin faktlarını tarixi aspektdə yoxlamaq və əsaslandırmaq üçün ölü dillərin abidələrindəki faktlarla qarşılaşdırmağı tədqiqatın başlıca cəhəti kimi qiymətləndirirdi.

Aleksandr Vostokovun yaradıcılığı dilçiliyin müqayisəli-tarixi istiqamətdə inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Onun elmi irsi indi də öz yüksək qiymətini saxlamaqdadır.

Beləliklə, qeyd etməliyik ki, XIX əsrin başlanğıcında bir sıra müxtəlif ölkələrdə müqayisəli-tarixi metodun dilçilik tədqiqatına tətbiqi dünya dilçiliyinin inkişafında misilsiz hadisəyə çevrilmiş və dil nəzəriyyəsinə dair bir çox elmi-tədqiqat əsərlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Ümumi nəzəri dilçiliyin yaranması

XIX əsrin əvvəllərində bir çox dünya dillərinin konkret müqayisəli-tarixi tədqiqi əsasında nəzəri dilçilik yaranmağa başlamışdır. Bu proses ilk növbədə Humboldtun adı ilə bağlıdır.

Vilhelm fon Humboldt (Wilhelm von Humboldt, 1767–1835). Alman alimi Vilhelm fon Humboldt XIX əsrin ən böyük şəxsiyyətlərindəndir. O, tarixdə filosof, filoloq, dövlət xadimi... kimi məşhurdur. Təsadüfi deyil ki, V.Tomsen onu “alman xalqının böyük oğlu” adlandırmışdır.

Vilhelm Humboldt dilçilik məsələləri ilə hələ dövlət işlərində fəaliyyət göstərərkən maraqlanmışdır. O, 1799-cu ildə bildirmişdi ki, gələcəkdə bir sıra dilləri müqayisə etməyi öz qarşısına məqsəd qoymuşdur. Humboldt çoxlu dil öyrənmişdi. O, bask, sanskrit, çin, malay-polinezi, Avropa dilləri, Amerika hindilərinin dilləri ilə filoloji aspektdə məşğul olmuş, ciddi axtarışlar aparmışdır. Alim öz tədqiqatında bu göstərdiyimiz dillərlə məhdudlaşmayıb, yeri gəldikcə qədim Misir, yapon və başqa bir sıra dünya dillərinin materiallarından da istifadə etmişdir. Çoxlu dünya dilləri ilə elmi cəhətdən məşğul olmaq Humboldtun dilçilik görüşlərinin əhatə dairəsini son dərəcə genişləndirmişdir. Vilhelm Humboldt müxtəlif dillər üzərində apardığı müşahidələr əsasında belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, dilçiliyin özünün nəzəri bazası olmalıdır. Bu baza qohum olmayan müxtəlif dünya dillərinin faktlarının ümumiləşdirilməsinə əsaslanmalıdır. Onun özü yaratdığı nəzəriyyə ilə dilçiliyin inkişaf tarixində ümumi nəzəri dilçiliyin bünövrəsini qoymuşdur.

Dilçiliyin nəzəri məsələlərinə dair Humboldt qədər də müəyyən mülahizələr yox deyildi. Lakin Humboldt təlimi özündən əvvəlkilərdən başlıca olaraq iki cəhətdən fərqlənirdi. Birincisi, Humboldtun toxunduğu problemlə-

rin miqyası çox geniş idi. İkincisi, o öz nəzəriyyəsini müqayisəli-tarixi metodun nailiyyətləri əsasında qururdu. Bütün bunlara görə də XIX əsrin əvvəllərində Humboldtun mövqeyi dilçilik elminə yeni istiqamət verirdi.

Vilhelm Humboldt dilçilik sahəsindəki tədqiqatına bask dilindən başlamış, sonra sanskrit, kavi dilləri üzərində ciddi tədqiqatını davam etdirmişdir. Onun dilçilik görüşlərinin mərkəzi kavi dili ilə bağlı tədqiqatda özünə geniş yer tapmışdır.

Vilhelm Humboldtun dilçilik sahəsində fəaliyyəti, əsasən, 1820-ci ildən başlamışdır. O, həmin ildə akademiya dillərin müqayisəli öyrənilməsinə dair məruzə etmiş və orada dilçilik elminin müstəqil formalaşmasını əsaslandırmış, onun mövzu və sərhədini müəyyən etmişdir. Həmin məruzədə V.Humboldtun dilçilik sahəsində görəcəyi gələcək işin proqramı verilmişdir.

Bununla bərabər, qohum və yad dillərin tipoloji müqayisəli qrammatikasının yaradılması zəruriliyini söyləmişdir. O, ümumi qrammatikanın əleyhinə idi. Çünki bu tipli qrammatikalar dillərin müstəqilliyini inkar edirdi. Onun *"Qrafik yazı haqqında və dilin quruluşu ilə onun əlaqəsi"* (1824), *"Yazının dillə əlaqəsi haqqında"* (1836) və sair əsərləri çap olunmuşdur. Vilhelm Humboldtun dilçiliyə həsr etdiyi ən böyük əsəri ölümündən sonra qardaşı Aleksandr Humboldtun çap etdirdiyi *"Yava adasındakı kavi dili haqqında"* (1836–1839) adlı 3 cildədən ibarət tədqiqatıdır. Müəllif bu əsərə geniş nəzəri giriş vermişdir. Tədqiqatçıların müstəqil əsər hesab etdikləri bu nəzəri girişdə Humboldt özünün mühüm dilçilik görüşlərini şərh etmişdir.

Humboldt əsərlərində ilk növbədə dilçiliyin məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirməyə, dilçiliyin fəlsəfə ilə əlaqəsini aydınlaşdırmağa səy göstərmişdir. Onun dilçilik görüşlərinin əhatə dairəsi çox genişdir. O, XIX əsr dilçiliyi-

nin bütöv sistemini yaratmışdır. Bu sistemin əsasını dilçiliyin aşağıdakı ən mühüm problemləri təşkil edir:

- 1) *dilin mahiyyəti*;
- 2) *dilin forması*;
- 3) *dillə təfəkkürün münasibəti*;
- 4) *dilin mənşəyi və onun inkişafı*;
- 5) *dillərin tipoloji təsnifi* və s.

Vilhelm Humboldt dilin mahiyyətinə geniş təhlil vermişdir. Onun bu məsələyə dair izahı dilçilik elminin inkişafı üçün xüsusi mahiyyətə malikdir. Dilin forması haqqında Humboldt təlimi bu gün də öz qiymətini saxlamaqdadır.

Dillə təfəkkürün münasibəti problemi Humboldtun əsərlərində öz geniş elmi şərhini tapmışdır. Məlumdur ki, bu problemə hələ antik dövrün mütəfəkkirləri də toxunmuşlar, lakin heç bir alim bunu xüsusi tədqiqat obyektı seçməmiş və haqqında ətraflı elmi söhbət açmamışdır. Humboldt dil və təfəkkürün bölünməz dialektik vəhdətdə olduğunu qeyd edir.

Dilin mənşəyindən bəhs edəndə Humboldt dili xalqın və eyni zamanda ayrı-ayrı fərdlərin məhsulu hesab edir. Onun fikrincə, dil ayrı-ayrı adamlarda yaşayır.

Humboldt bütün dillər arasında əlaqə olduğunu aydınlaşdırmağa çalışmışdır. O, dil tiplərini müəyyən etmiş və bu tiplərin yaxınlığına görə dillərin tipoloji təsnifini vermişdir.

Humboldt dil tiplərini dildəki söz və cümlələrin quruluşunda olan ümumi cəhətləri aşkar etmək üsulu ilə müəyyənləşdirmişdir. O, dünya dillərini dörd tipə bölmüşdür: *amorf* (kök), *aqlütinativ*, *polisintetik* və *flektiv* dillər. Humboldt bu dil tiplərini eyni zamanda dillərin inkişaf mərhələləri hesab edirdi. Onun fikrincə, guya kök dillər, o cümlədən çin dili hələ təkmilləşməmiş dildir. Flektiv dillər isə çox inkişaf etmiş dillərdir.

Humboldtun dilçilik və fəlsəfi düşüncələri ziddiyyətliyəldir. O, bəzi məsələləri idealist mövqedən həll edir-

di. Onun idealist baxışları dilin mənşəyi probleminə, tipoloji konsepsiyada və sair məsələlərdə özünü göstərir. Humboldtun əsərlərindəki idealist ünsürlər, ümumiyyətlə, onun yaradıcılığına müəyyən dərəcədə mənfi təsir göstərirdi. Humboldtun fəaliyyətindəki idealistlik onun dövründən gələn təsir idi. O, bir çox məsələlərin həllində bu təsərə məruz qalmır, ona əks-müqavimət göstərərək hadisələrin həqiqi elmi şərhini verirdi.

Dilçilik sahəsində Vilhelm Humboldtun irəli sürdüyü ideyalar dövrün lingvistik fikir zirvəsini təşkil etmişdir. Nəzəri dilçiliyin əsas problemləri Humboldt ideyaları əsasında inkişaf etmişdir. Onun qaldırdığı mühüm məsələlərin bir çoxu hazırda da müasir dilçiliyin zəruri tədqiqat obyektini təşkil edir.

Unudulmuş bəzi yazıların oxunulması. İnsanların vaxtilə yaratdıqları yazılar eyni formada və tipdə olmamışdır. Yazı müxtəlif yerlərdə, ayrı-ayrı xalqlar tərəfindən çox müxtəlif şəkillərdə əmələ gəlmişdir. Dünya xalqlarının yaratdığı yazıların bizə gəlib çatan nümunələrinin bir çoxu heç də asanlıqla oxunulmamışdır. Hətta indinin özündə belə hələ sirri açılmamış yazılar çoxdur. Unudulmuş yazıların oxunulmasının elm və mədəniyyət tarixi üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Belə yazılardan biri də Misir heroqlifləridir.

Misir yazısı Avropa alimlərini çoxdan maraqlandırmış, onlar bu heroqliflərlə tanış olmağa ciddi səy etmişlər.

Məlumdur ki, XVIII əsrin sonunda Fransa dövləti müxtəlif ölkələri ələ keçirmək üçün müharibələr etmişdir. 1799-cu ildə Fransa ordusu Misiri zəbt etmişdir. Misirin qədim və zəngin abidələri ilə tanış olmaq üçün oraya əsgərlərlə bərabər çoxlu alim və rəssam da getmişdir¹.

¹ Alimlər elm üçün əhəmiyyəti olan obyektlərlə maraqlanırlar, rəssamlar bu obyektlərin və abidələrin şəklini çəkir, gördükləri yazıların üzünü köçürürdülər.

1799-cu ilin iyul ayında fransız əsgərləri dəniz sahilində *Rozett qəsəbəsinin* yaxınlığında səngərlər qazmağa başlamışlar. Bu zaman əsgərlərdən biri yumşaq torpağı qazarkən əlindəki alətin daşa toxunduğunu hiss etmişdir. Həmin daşı torpaqdan çıxarmışlar. Bu ləpik daşın uzunluğu 1 metr, eni 75 santimetr, qalınlığı isə 27 santimetr idi.

“Rozett daşı” adı ilə məşhur olan bu abidənin üzərində müxtəlif əlifba və heroqliflərlə yazılan 3 yazı həkk edilmişdi. Birinci yazı qədim Misir heroqlifləri ilə yazılmış 14 sətirdən ibarət idi. Daşın yazı olan hissəsinin sol tərəfi yuxarıdan sınımışdı. Buna görə də bu yazı tam deyildi.

Daşın orta hissəsində Misir demotik yazısı həkk edilmişdi. Orta yazı 32 sətirdən ibarət idi. Bu yazının işarələri birinci və üçüncüdən tamamilə fərqlənirdi. Daş üzərində demotik yazı olduğu kimi saxlanılmışdı.

Sonuncu yazı 54 sətirdən ibarət olub, qədim yunan yazısı idi. Yuxarıdakı (yəni birinci) mətn qədim yunan dilinə tərcümə edilmişdi. Daşın aşağı hissəsinin sağ tərəfi sındığı üçün bu yazı da tam deyildi.

Fransız zabiti Pyer Buşar tapılmış daşın təsvirini yazıb təcili Qahirə hərbi sahəsinə göndərmişdi. Bu daşın elm üçün xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu müəyyən etmək məqsədilə onu Qahirədə nümayiş etdirmişlər. 1801-ci ildə xüsusi müqaviləyə əsasən *“Rozett daşı”* ingilislərə verilmiş və onu Londona gətirib muzeyə qoymuşlar.

*“Rozett daşı”*nın tapılması xəbəri bütün dünya alimlərinin böyük marağına səbəb olmuşdu. Bu abidənin üzü çıxarılıb müxtəlif yerlərə aparılmışdı.

Alimlər daşdakı yunan mətnini oxuyub məzmunu ilə tanış olmuşlar. Bu yazı eramızdan əvvəl II əsrdə hökmdar Ptolomeyin şərəfinə həkk edilmişdi. Məlum olmuşdu ki, hər 3 yazının məzmunu eynidir. Yunan mətnini asanlıqla oxuyan Avropa alimləri Misir yazısının sirrini açmağa

böyük həvəs göstərmişlər. Alimlərin diqqətini, hər şeydən əvvəl, məndəki xüsusi isimlər cəlb etmişdir. Onlar ilk növbədə bu adları oxumağa cəhd göstərmişlər.

Fransız alimi *Silvestr de Sasi* məndə üç adın olduğunu müəyyən etmişdir: Ptolomey, Aleksandr, Arsinoya. Bu adların müəyyənləşdirilməsi təsadüfi olmuşdur. Silvestr de Sasi bir neçə il gərgin işlədikdən sonra belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Misir yazısının oxunulması heç zaman mümkün olmayacaqdır.

İsveç alimi Okerblad Misir yazısı ilə çox maraqlanmışdı. O, məndə daha yeddi xüsusi ad (Aet, Pirra, Filin, Arey, Berenika, Eyrena, Diogen) müəyyən etmişdi. Okerblad bu adlardakı işarələr əsasında 2-ci yazıya müvafiq əlifba tərtib etmiş, lakin mətni heç cür oxuya bilməmişdi.

1814-cü ildə "Rozett daşı"nı oxumağa ingilis alimi Tomas Yunq böyük qüvvə sərf etmişdi. Yunq bir çox dili mükəmməl bilirdi. O, daşdakı 2-ci yazını diqqətlə izləməyə, axtarmağa başlamışdı. Yunq burada bütün xüsusi isimləri seçmiş və yazıdakı işarələri hesablamışdı. Bu yazıda təxminən 100 işarə müəyyən etmiş və bununla da həmin yazının fonetik (əlifba) yazı olmadığı qənaətinə gəlmişdi. Yunq xüsusi adlardan Ptolomeyi oxuya bilmiş və 5 işarəni dəqiq müəyyənləşdirmişdi.

"Rozett daşı"nın tapılmasından 20 il keçsə də, Misir heroqlifləri oxunmamış qalmışdı. Bu yazının sirlərini açmaq 1822-ci ildə gənc fransız alimi Şampoliona nəsis olmuşdur.

Fransua Şampolion (1790-1832). Misir heroqliflərinin oxunması dilçilik tarixində mühüm kəşflərdən biri idi. Şampolionun bu kəşfi heç də təsadüfi deyildi. O, hələ uşaq ikən bu məqsədə çatmaq üçün gecə və gündüz çalışmış. Fransua

Şampolion Fransanın Fijak şəhərində doğulmuşdur. O, kiçik yaşlarından dillərin öyrənilməsinə xüsusi həvəs göstərmiş, 9 yaşından yunan və latın dillərini öyrənməyə başlamışdı. Bundan əlavə, qədim yəhudi, kopt, ərəb və arami dillərini də mükəmməl mənimsəmişdi.

Fransuanı Misir tarixi və mədəniyyəti çox maraqlandırır. Buna görə də o, istər Qrenoblda, istərsə də Parisdə oxuyarkən Misir tarixinə dair çoxlu material toplamağa nail olmuş və "Qədim Misirin coğrafiyası" adlı əsərini yazmışdı. Bu onun çoxcildli əsərinin başlanğıcı idi. O bu əsər haqqında Qrenobl Elmlər Akademiyasında məruzə edir, gördüyü və gələcəkdə yerinə yetirəcəyi işlərdən danışır. Onun məruzəsi dinləyiciləri valeh edib, müəllifin müstəqil elmi işçi olduğunu parlaq şəkildə nümayiş etdirir. İctimaiyyət istedadını görüb, gənc olmasına baxmayaraq, onu 16 yaşında Qrenobl Elmlər Akademiyasına üzv seçir.

Şampolion harada olsa, Misir heroqliflərinə daha çox nəzər yetirir, onun təbiəti ilə maraqlanırdı. O, Parisdə olarkən, demək olar ki, bütün vaxtını kitabxanada keçirir, ekspedisiya zamanı Misirdən gətirilmiş materiallarla tanış olurdu. Bu zaman Fransaya "Rozett daşı"nın ən yaxşı surəti gətirilir. Şampolion da bu surət üzərində tədqiqata başlayır. Şampolion çoxdan tanış olduğu heroqliflərlə "Rozett daşı" abidəsinin surəti çıxarılmış kağızda yenidən rastlaşır. O, "Rozett daşı" üzərindəki heroqliflərlə 1808-ci ildə universitetdə tələbə ikən tanış olmuşdu. O zamandan heroqliflər onun tədqiqatının ön planını təşkil edirdi.

Şampolion Misir heroqliflərinin sirrini necə açmışdı? Fransua əvvəlcə "Rozett daşı"nın yunan mətnini nəzərdən keçirib ayrı-ayrı sözlərin mətndə neçə dəfə işləndiyini hesablamışdı. İkinci mətnə (demotik) oxşar işarələri aydınlaşdırmış, eyni sözləri hesablamışdı. Bundan sonra yunan və demotik mətndəki sözlərin lüğətini tərtib etmişdi.

Şampolion gərgin iş aparmışdı. O, birinci mətndəki heroqlifləri saymışdı, bunların miqdarı 1419 olmuşdu ki, bu da yunan mətnindəki sözlərdən çox idi. Yunan mətnində 486 söz vardı. Bu müşahidədən sonra Şampolion belə nəticəyə gəlmişdi ki, heroqliflər bütöv sözlər deyil, ayrı-ayrı hərflərdir. O, Ptolomeyin adındakı işarələri müəyyənləşdirməyə başlamışdı. Hər işarənin altında bir hərf qoyub *Ptolmis* adını oxuya bilmişdi. Bununla 7 heroqlifin sirri açılmışdı. Bu heroqliflərin oxunuşunun düzgünlüyünü bilmək üçün başqa adda (Kleopatra) da bunları yoxlamışdı. O, heroqliflərlə yazılmış Ptolomey və Kleopatra adlarını müqayisə etmiş, bunlarda *p*, *l*, *o* səslərini ifadə edən yazı işarələrinin eyni olduğunu tam aydınlaşdırmışdı. Uyğun gəlməyən digər heroqlifləri də bu üsulla oxumuşdu.

Misir heroqlifləri üzərində iş aparmış tədqiqatçılarda belə bir fikir meydana gəlmişdi ki, guya Rozett abidəsindəki heroqliflər ayrı-ayrı sözlərdir. Burada ancaq əcnəbi xüsusi adlardakı heroqliflər sözü yox, hərfi bildirir. Bu fikir Şampolionu da çaşdırırdı. Lakin o, 1822-ci ildə heroqliflər üzərində müşahidə apararkən haşiyə içərisində bir adı da oxumuşdu. Bu, *Ramsesin* adı idi. Ramses əcnəbi yox, xalis Misir adıdır. Şampolion öz kəşfinə inanmır, yenə haşiyə içərisində ad axtarır. İkinci dəfə o, *Tutmos* adını oxuyur. Beləliklə, Misir heroqliflərinin sirri açılır. Şampolion bir-bir sözləri oxuyur və öyrəndiyi kopt dilinin vasitəsilə onların mənasını başa düşür.

Fransua Şampolionun nəticələri ilə razılaşmayıb, onun qeyri-dəqiq olması fikrini iddia edənlər də az deyildi. Lakin bir neçə il ərzində Şampolionun nəticələri qədim Misir abidələrində dəfələrlə yoxlanıldı və birdəfəlik onun həqiqiliyi təsdiq olundu. Onun müvəffəqiyyəti dünya elminə səs saldı.

1824-cü ildə Şampolionun "*Heroqliflər sistemi öçerkləri*" adlı işi nəşr olunur. Müəllif bu əsərdə qədim misirlilərin

hansı prinsiplərlə heroqliflərdən istifadə etdiklərini ətraflı şərh edir. Fransua Şampolionun kəşfi Misir tarixinin və mədəniyyətinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Nəhayət, qeyd etməliyik ki, dilçilik XIX əsrin başlanğıcında geniş vüsət almış və böyük inkişaf yolu keçmişdir.

2. XIX ƏSRİN ORTALARINDA DİLÇİLİK

XIX əsrin ortalarında (1830-1870) elmi qüvvə müqayisəli-tarixi metodun üsullarının dəqiqləşdirilməsinə və təkmilləşdirilməsinə, eyni zamanda elmi problemlərin sərhədinin genişləndirilməsinə yönəldilmişdi. Bu illərdə fəaliyyət göstərən dilçilər qədim dillərin öyrənilməsinə daha çox meyil göstərirdilər.

XIX əsrin ortalarında bir-birindən fərqlənən bir çox dilçilik cərəyanı meydana çıxmışdı.

Dilçilikdə naturalizm cərəyanı

XIX əsrin ortalarında meydana çıxan başlıca dilçilik cərəyanlarından biri *naturalizm* adlanırdı. Almaniya da yaranmış bu cərəyana eyni zamanda *bioloji cərəyan* da deyilirdi. Naturalizmin dilçilikdə təşəkkül tapmasına səbəb XIX əsrdə təbiətşünaslığın çox sürətlə inkişaf edib yayılması olmuşdu. Təbiətşünaslığın nailiyyətləri təsirində dilçilər dilə naturalizm baxımından yanaşmışlar və bunun da nəticəsində dilçilik elmində naturalizm formalaşmışdı. Bu cərəyanın əsasını Darwin təlimi təşkil edirdi.

Dilçilikdə naturalizm cərəyanının ən görkəmli nümayəndəsi Avqust Şleyxer olmuşdur. Dil haqqında elmin tarixində naturalizmin inkişafı ilk növbədə Şleyxerin fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Avqust Şleyxer (August Schleicher, 1821–1868). Alman alimi Avqust Şleyxer geniş diapazonla malik olan dilçidir. O, dilçilik nəzəriyyəsinin ümumi məsələləri, hind-Avropa

dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası ilə məşğul olmuşdur. A.Şleyxer german, slavyan və Baltik dilləri üzərində axtarış və tədqiqatlar aparmışdır.

Avqust Şleyxer ümumi dilçilik sahəsində çox görkəmli alimdir. Onun ümumi dilçilik görüşləri bir sıra əsərlərində ifadə olunmuşdur: həmin əsərlər bunlardır: *"Müqayisəli dilçilik tədqiqatları"* (bu əsər iki hissədən ibarətdir. I hissə 1848, II hissə 1850-ci ildə çap olunmuşdur), *"Kilsə slavyan dilinin morfolojiyası"* (1852), *"Litva dilinin öyrənilməsinə dair dərslik"* (1855–1857), *"Alman dili"* (1859), *"Müxtəsər hind-Avropa dillərinin müqayisəli qrammatikası"* (1861–1862), *"Hind-Avropa dillərinin müntəxəbatı"* (1868).

Avqust Şleyxerin naturalist görüşləri *"Darvin nəzəriyyəsinin dil haqqında elmə tətbiqi"* (1863), *"İnsanın təbii tarixi üçün dilin əhəmiyyəti"* (1865) adlı əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Avqust Şleyxerin linqvistik fəaliyyətində aşağıdakı məsələlər diqqəti xüsusilə cəlb edir:

1. Dilin təbiəti və mahiyyəti haqqında. A.Şleyxerə görə, "dil səslərlə ifadə olunan təfəkkürdür". O, dili sistem kimi təsəvvür edir və ona bu baxımdan yanaşmağı vacib bilirdi. A.Şleyxer dili təbiət hadisəsi adlandırırdı. Bu fikrə əsaslanaraq o, dilçiliyin vəzifəsindən bəhs edərkən göstərir ki, dilçilik elmi dili təbiətin yaratdığı hadisə kimi şərh etməlidir, çünki insan iradəsi insan orqanizmində dəyişiklik edə bilmədiyi kimi, dildə də dəyişiklik etməyə qadir deyildir. Bu mülahizə dilin mahiyyətinin A.Şleyxer tərəfindən idealist cəhətdən şərh edildiyini aydınca göstərir.

2. Dilin canlı orqanizmlə eyniləşdirilməsi. Dilçilikdə orqanizm termininin işlədilməsinə hələ XIX əsrin əvvəllərində rast gəlmək olur. O dövrdə görkəmli dilçilərdən Frans Bopp və Vilhelm Humboldt öz əsərlərində bu termindən geniş istifadə etmişlər. Lakin A.Şleyxer orqanizm

terminini özündən əvvəlkilərdən fərqli mənada işlətmiş, bu terminə daha çox təbiətşünaslıq çalarlığı vermişdir.

Məlumdur ki, Ç.Darvin bütün canlı orqanizmlərin xarici mühitin tələblərinə uyğun olaraq təkmilləşmə istiqamətində inkişaf etdiyini kəsb etmişdi. Onun müəyyənləşdirdiyinə görə, bütün canlı orqanizmlər doğulur, inkişaf edir, xarici mühitin tələblərinə uyğun olaraq yeni keyfiyyətlər kəsb edir, doğub törəyir, qocalır və ölür. A.Şleyxer dilə də eyni ölçü ilə yanaşır. O, belə hesab edir ki, *dil də canlı orqanizm kimi doğulur*, inkişaf edir, qol-budaq atır (dialektlərin qohum dilə çevrilməsini o, doğulma kimi başa düşür), qocalır və ömrünü başa vurduqdan sonra ölüb sıradan çıxır. A.Şleyxerin bu nəzəriyyəsi canlı qüvvələrin törənişi və inkişafı ilə eyniləşdirildiyinə görə həm də *“vulqar nəzəriyyə”* adlandırılır.

Beləliklə, Şleyxer dili canlı orqanizmlə eyniləşdirmişdir. Şleyxərə görə, dil başqa canlı orqanizmlərdən – heyvanlardan və bitkilərdən mahiyyətə qətiyyənlə fərqlənir. Buna görə də deyir ki, Darvinin heyvan və bitkilər üçün müəyyən etdiyi növlər, bu növlərə aid qanunlar eynilə də dilə aid edilə bilər.

A.Şleyxerin dilə canlı orqanizm kimi baxması dilçilərin diqqətini cəlb etmiş və bu haqda bəzən tənqidi mülahizələr meydana çıxmışdır. İlk dəfə olaraq Şleyxerin bu mülahizəsini tənqid edən məşhur dilçi İohani Madviq deyirdi: *“Dil boy atan, sonra laxlayan və nəhayət, mütləq ölən müstəqil orqanizm deyil; dil xalq içərisində və xalqla birlikdə yaşayır”*. Aleksandr Potebnya yazırdı ki, dili canlı orqanizm adlandırmaq dil haqqında heç bir şey söyləməmək deməkdir.

3. Ulu dil və onun bərpa edilə bilməsinə dair. A.Şleyxerin yaradıcılığında “ulu dil” anlayışının da aydınlaşdırılmasına xüsusi fikir verilmişdir. Şleyxərə görə, dilçilik elminin başlıca vəzifələrindən biri ulu dili bərpa etməkdən

ibarətdir. O, ulu dilin bərpa olunmasını mümkün hesab edirdi. Lakin bunun son dərəcə çətin olduğunu da göstərirdi. A.Şleyxerin fikrincə, bütün dünya dilləri üçün bir ulu dil müəyyən etmək olmaz, çünki dünyada bir dil deyil, bir çox ulu dillər olmuşdur. A.Şleyxer ulu dildən bünövrə dilin yarandığını söyləyir. Sonra bu bünövrə dilin dillərə, dillərin dialektlərə, dialektlərin isə yarım dialektlərə ayrıldığını qeyd edir.

A.Şleyxerə görə, bir ulu dildən törəmiş bütün dillər dil qəbiləsi (yaxud, dil ağacı) təşkil edir, sonradan bu, dil ailəsinə (yaxud, dil budağına) bölünür.

A.Şleyxer özü hind-Avropa dilləri üçün ulu dil müəyyənləşdirmək problemini həll etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Bunun üçün o, uzun illər müxtəlif dilləri müqayisə etmiş, geniş və dərin axtarışlar aparmışdı. Tədqiqatçı hind-Avropa ulu dilini – tarixdə məlum olmayan xalqın ulu dilini tapmaq yolunda müəyyən nəticəyə gəlmişdi. O, təsəvvür etdiyi həmin ulu dildə hətta təmsil də yazmışdır.¹

A.Şleyxerin ulu dil məsələsi ilə məşğul olması dilçilikdə müəyyən əhəmiyyət kəsb etmişdir. Onun hind-Avropa ulu dili üçün hazırladığı metodika və başqa problemlər dilçilikdə bir sıra yeni ideyaların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

4. Qohum dillər ağacı nəzəriyyəsi. A.Şleyxer dil ailələrinin təbii-tarixi mənzərəsini aydınlaşdırmaq üçün *qohum dillər ağacı nəzəriyyəsi*ni yaratmışdır. Bu nəzəriyyə hind-Avropa dillərinin qohumluğunun tədqiqi əsasında qurulmuşdur.

A.Şleyxer hind-Avropa dillərinin qarşılıqlı münasibətini, bir-biri ilə əlaqəsini, inkişafını ətraflı təhlil etmişdi. O, hind-Avropa dillərinin formalaşma prosesini müəyyənləş-

¹ A.Şleyxerin hind-Avropa ulu dilində tərtib etdiyi təmsil. Вак: В.А.Звегинцев. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Часть I, М., 1960, с. 105.

dirərkən onların təşəkkülü və inkişafını qollu-budaqlı nəhəng "ağac" kimi təsəvvür etmiş və buna dair sxem vermişdir.

Hind-Avropa dilləri sxemində hind-Avropa ulu dilindən iki qol (bünövrə dil) ayrılır. Bu qollardan birincisi iki budağa bölünür: hind-İran və Cənubi Avropa (yunan, İtaliya və kelt). İkinci qol da iki budağa ayrılır: bunlardan birini slavyan və litva dili, digərini isə german dilləri təşkil edir.

A.Şleyxer bu ağacla hind-Avropa dillərinin yaranmasını, qruplarını və ümumiyyətlə, tarixi əlaqələrini əyani surətdə göstərməyə çalışmışdır. Onun qohum dillər ağacı nəzəriyyəsi hind-Avropa dillərinin qohumluğunu aydınlaşdırmaqda xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

5. Dillərin morfoloji təsnifi. Avqust Şleyxerə Darvin təliminin böyük təsiri olmuşdu. Buna görə də o, zoologiya və botanikada istifadə olunan təsnif prinsiplərini eynilə dillərin təsnifinə də tətbiq etmişdi. Şleyxer dilləri morfoloji cəhətə görə təsnif edir, dillərin bölgüsündə məna və münasibətə əsaslanırdı. *Məna sözün kökündə, münasibət şəkilçidə olur.* O, bu prinsipə uyğun dillərin üç tipini müəyyənləşdirmişdi:

a) köksözlü dillər; b) aqlütinativ dillər; c) flektiv dillər.

A.Şleyxerə görə, dillərin morfoloji tipləri dil inkişafının 3 mərhələsi kimi dərk edilməlidir. Belə ki, o, köksözlü dilləri inkişafın başlanğıcı adlandırır. Onun fikrincə, köksözlü dillər ən qədim dil tipidir ki, bunlardan aqlütinativ, ondan da flektiv dillər əmələ gəlmişdir. Deməli, inkişaf səviyyəsinə görə də flektiv dillər ən yüksəkdə durur.

A.Şleyxerin bu müddəası sünidir, çünki burada tarixin faktları, qanunauyğunluqları təhrif olunmuşdur.

Dilçiliyin inkişaf tarixində Avqust Şleyxerin xüsusi mövqeyi vardır. Onun yaradıcılığında həm mənfi, həm də müsbət cəhətlər mövcuddur. Lakin dilçiliyin tərəqqisi baxımından onun əhəmiyyətli mülahizələri daha çoxdur.

Naturalizm ancaq Şleyxerin yaradıcılığına aid deyil. Dilin bioloji konsepsiyası başqa bir sıra dilçilərin də əsərlərində özünə yer tapmışdır. Dilçilikdə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində də naturalizmin tərəfdarları olmuşdur.

Dilçilikdə məntiqizm cərəyanı

XIX əsrin ortalarında dilçilikdə inkişaf etmiş cərəyanlardan biri *məntiqizm cərəyanı* hesab olunur. Bu cərəyan XIX əsrin I yarısından formalaşmağa başlamış və get-gedə onun tərəfdarları artmışdı.

Dilçilikdə məntiqizm cərəyanının ən görkəmli nümayəndələrindən biri *Karl Bekker* (Karl Bekker, 1775–1849) olmuşdur. K.Bekker məntiqə qrammatikanın həqiqi sərhədini müəyyən edə bilmirdi. Buna görə də məntiqin cümlə və sair haqqında olan qanunlarını eynilə qrammatikaya tətbiq edirdi. Onun tətbiq forması çoxları tərəfindən məqbul hesab edildiyi üçün uzun illər müasir dillərin qrammatikalarında istifadə olunmuşdur.

Dilçilikdə məntiqizm cərəyanı dilin quruluşuna, morfoloji əlamətlərə və cümlə növlərinə deyil, onların semantikasına üstünlük verirdi. Ona görə həmin cərəyanın təsiri altında yazılan qrammatikalarda semantikanın izahı qrammatik araşdırmaları üstələyirdi.

Məntiqizm cərəyanı rus dilçiliyində də özünə geniş yer tapmışdır. Burada həmin cərəyanın bir sıra tərəfdarları meydana çıxmışdır. Rusiyada məntiqizm cərəyanının məşhur nümayəndəsi Buslayevdir.

Fyodor İvanoviç Buslayev (1818–1897). Rus dilçisi F.İ.Buslayevin yaradıcılığı rus və Avropa dilçilik ənənələrinə əsaslanırdı. O, özündən əvvəlki dilçilərin, o cümlədən Bekkerin fəaliyyətinə münasibətini bildirir, razılaşmadığı məsələlərə dair mülahizələr irəli sürürdü.

Buslayev məntiqizm cərəyanına mənsub olan dilçilərdən seçilirdi. O, hər şeydən əvvəl, özündən qabaqkı dil-

çilərdən (məntiqizm cərəyanına aid dilçilərdən) sintaktik kateqoriyaları məntiqi kateqoriyalarla eyniləşdirməkdə fərqlənirdi¹.

F.İ.Buslayev *“Vətən dilinin tədrisi haqqında”* (1844), *“Rus dilinin tarixi qrammatikası təcrübəsi”* (1858) adlı əsərlərində dilçiliyin bir sıra mühüm məsələlərinə toxunmuşdur.

Dilçilikdə məntiqizm cərəyanı dünyanın bir sıra ölkələrinə yayılmışdır. Bu cərəyanın XX əsr dilçiliyində də tərəfdarları olmuşdur. Lakin XX əsrdə məntiqizm cərəyanı, əvvəlkindən fərqli olaraq, inkişaf edib müəyyən dərəcədə dəyişmişdir².

Dilçilikdə psixologizm cərəyanı

XIX əsrin ortalarında dilçiliyə dair geniş yayılmış elmi cərəyanlardan biri də *psixologizm* adlanırdı. Psixologizm cərəyanı dilə fərdi-psixoloji baxışın dilçilik elminə nüfuz etməsi nəticəsində meydana çıxmış, naturalizm və məntiqizm cərəyanlarına qarşı mübarizə aparmışdır.

Dilçilikdə psixologizmin əsasını alman filosofu və psixoloqu *İohann Fridrix Herbartın* (Yohann Friedrich Aerbart, 1776-1841) psixoloji təlimi təşkil edirdi.

Dilçilikdə psixologizm cərəyanının tərəfdarları dil haqqında elmi psixologiya əsasında qurmağı tələb edirdilər. Buna görə də onlar öz əsərlərində dil hadisələrini psixologiya mövqeyindən, psixoloji anlayışlarla aydınlaşdırmağa çalışırdılar. Eyni zamanda, onlar fərdin rolunu üstün tutaraq ümumxalq dili anlayışından imtina edirdilər ki, burada da, hər şeydən əvvəl, dilin ictimai əsası inkar olunurdu³.

¹ Вах: Хрестоматия по истории русского языкознания. М., 1973, с. 100.

² В.И.Кодухов. Общее языкознание. М., 1974, с. 41.

³ Общее языкознание. М., 1970, с. 428.

Psixologizm cərəyanı tərəfdarlarının fikrincə, dilçilik elmi fərdi nitq aktını öyrənməlidir. Burada dil təhlilinin əsasını psixoloji proses üzərində müşahidələr təşkil etməlidir¹.

Dil hadisələrini psixoloji cəhətdən şərh etmək XIX əsrin bir sıra görkəmli dilçilərinin yaradıcılığı üçün xarakterikdir².

Həmin dilçilərdən Şteyntal və Aleksandr Potebnya psixologizm cərəyanının ən başlıca nümayəndələridir.

Heyman Şteyntal (Aeimann Steinthal, 1823-1899). Dilçilik elminin tarixində psixologizm cərəyanının formalaşması və inkişafında Heyman Şteyntalın böyük rolu olmuşdur. Onun linqvistik psixologizmin mahiyyətini şərh edən əsərləri bunlardır: *“Dillərin təsnifi dil ideyasının inkişafı kimi”* (1850), *“Dilin mənşəyi”* (1851), *“Qrammatika, məntiq və psixologiya, onların prinsipi və qarşılıqlı əlaqəsi”* (1855), *“Dil quruluşunun mühüm tiplərinin xarakteristikası”* (1860).

Bu əsərlərində Şteyntal dilçiliyin bir çox məsələləri, o cümlədən dilin mənşəyi, qanunları, inkişaf prosesləri haqqında fikirlər söyləmişdir. O, dili “psixoloji müşahidələrin mövzusu” hesab etmişdir.

Heyman Şteyntalın linqvistik görüşləri naturalizm və məntiqizm cərəyanını ciddi tənqid etmişdir. Şteyntal Karl Bekkerin müləhizələrini tənqid edərək deyirdi ki, söz və anlayış, cümlə və mühakimə eyniyyət təşkil etmir.

Aleksandr Potebnya (1835–1891). XIX əsrin ən görkəmli dilçilərindən biri olan Aleksandr Afanasyeviç Potebnya linqvistik psixologizmin inkişafında xüsusi rol oynamışdır. O, bu sahədə müstəqil və fərqli yolla hərəkət etmişdir. Onun *“Fikir və dil”* (1862) əsəri dillə təfəkkürün əlaqələri məsələlərinə həsr olunmuşdur. Potebnya dil və təfəkkür problemini şərh edərkən fikrin dil vasitəsilə for-

¹ Т.А.Амирова и др. Очерки по истории лингвистики. М., 1975. с. 320.

² Yəni orada, c. 364.

malaşdığını göstərir. Tədqiqatçı dilin əlaqəsinin ancaq təfəkkürə deyil, eyni zamanda bütün psixika ilə bağlı olduğunu sübut etməyə çalışmışdır.

Aleksandr Potebnya *“Rus dilinin qrammatikasıdan qeydlər”* (1854) adlı əsərində özünün qrammatik müşahidələrini verir. A.Potebnya bir sıra dilçilərin yetişməsinə böyük təsir göstərmişdir.

Psixologizm cərəyanı dilçilikdə çox geniş yayılmış və uzun illər davam etmişdir. XIX əsrin ortalarında təşəkkül tapmış bu cərəyan əsrin sonunda, hətta XX əsrin əvvəllərində diqqəti cəlb etmiş, onun qüvvətli tərəfdarları və inkişaf etdirənləri olmuşdur. Alman filosofu *Vilhelm Vundt* (1832-1920) psixologizmi yeni-yeni ideyalarla zənginləşdirmişdir.

* * *

XIX əsrin ortaları ancaq müəyyən cərəyanların meydana gəlməsi ilə xarakterizə olunmur. Həmin illər bir çox dillərin, o cümlədən türk dillərinin xüsusiyyətlərinə aid ümumi qrammatikalar da meydana çıxmışdı. *1839-cu ildə Mirzə Kazımbəy “Türk-tatar dilinin qrammatikası”* adlı əsərini yazmışdır. Bu kitabda türk dillərinin morfolojiya və sintaksisi ilə yanaşı, fonetik hadisələrin izahına da xüsusi yer verilmişdir.

Mirzə Kazımbəyin bu əsəri türkologiyanın, eləcə də Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı tarixində müəyyən əhəmiyyətə malikdir.

3. XIX ƏSRİN SONLARINDA DİLÇİLİK

XIX əsrin son 30 ilində (1870–1900) dilçilik elmi sahəsində bir çox nailiyyətlər əldə edilmiş, yeni elmi cərəyanlar, məktəblər formalaşmışdı. Bu illərin lingvistik tədqiqatlarında əvvəlcədən mövcud olan ideyalara isnad edilmiş, müəyyən ideyalar tənqid olunmuş, yeni fikirlər irəli sürülmüşdü.

Dilçilikdə "Gənc qrammatiklər" cərəyanı

XIX əsrin 70-80-ci illərində Almaniyada dilçi alimlərin yeni nəsli yaranmışdı. Bu gənclər dilçilərin yaşlı nəslinin, o cümlədən Frans Boppun, Yakob Qrimmin, Avqust Şleyxerin və başqa alimlərin linqvistik baxışlarını açıqdan-açığa kəskin şəkildə tənqid edirdilər. Yaşlı nəslin nümayəndəsi, alman filoloqu Fridrix Sarnke bu dilçiləri yeni ideyalarla çıxış etdiklərinə görə zarafatla "*Gənc qrammatiklər*" ("Yung grammatiker") adlandırırdı. Yeni cərəyanın başçılarından biri olan K.Bruqman həmin ifadəni yeni dilçilik cərəyanının adı kimi işlətməmişdir.

"Gənc qrammatiklər" XIX əsrin sonlarında ən böyük dilçilik cərəyanı idi. Bu cərəyanın meydana çıxması alman alimlərindən *Karl Bruqmanın* (Karl Brugmann, 1849–1919), *Herman Osthofun* (Aermann Osthoff, 1842–1907), *Avqust Leskinin* (August Leskein, 1840–1916), *Herman Paulun* (Hermann Paul, 1846–1921), *Bertold Delbrukun* (Bertold Delbruck, 1842–1922) fəaliyyəti ilə bağlıdır. Alman "Gənc qrammatiklər"inin ideyaları, onların tədqiqat metodları başqa ölkələrdə bir çox dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Fransada *Mişel Breal* (Michel Breal, 1832–1915), İtaliyada *Qrasuiadio İsaya Askoli* (Graziadio Isaia Ascoli, 1829–1907), Amerikada *Vilyam Duayt Uitni* (William Dught Uhitney, 1827–1894), Rusiyada *Filipp Fyodoroviç Fortunatov*, *Boduen de Kurtene* bu və ya digər dərəcədə "gənc qrammatiklər"in tərəfdarları olmuşlar.

"Gənc qrammatiklər" cərəyanının prinsipləri bir sıra əsərlərdə formalaşmışdı. Bunlardan biri *K.Bruqman* və *G.Osthofun* 1878-ci ildə yazdıqları "*Morfoloji tədqiqatlar*" adlı əsərin I cildinə girişdir. Bu nəzəri girişdə "Gənc qrammatiklər"in əsas təlimatı verilmişdir. Buna görə də həmin giriş "*Gənc qrammatiklərin manifesti*" hesab olunurdu. Diqqəti cəlb edən ikinci əsər *G.Paulun* 1880-ci ildə nəşr etdiyi "*Dil tarixinin prinsipləri*" adlı tədqiqatdır. Burada dil-

çiliyin bir sıra mühüm problemləri "Gənc qrammatiklər" mövqeyindən şərh olunmuşdur. Eyni zamanda, kitabda nəzəri ümumiləşdirmələr də çoxdur. "Gənc qrammatiklər" cərəyanının prinsiplərini aydınlaşdırmaqda **B.Delbrükun** "*Hind-Avropa dillərinin öyrənilməsinə giriş*" (1880) adlı əsərinin də rolu az olmamışdır.

Gənc qrammatizmin məqsədi, onun tədqiqat istiqamətləri bu üç əsərdə bütün aydınlığı ilə öz şərhini tapmışdır.

"Gənc qrammatiklər" in proqramı. Bu cərəyanın proqramını bir sıra əsas müddəalar təşkil edirdi.

1. İlk növbədə A.Şleyxerin dil haqqında təlimindən uzaqlaşmaq. "Gənc qrammatiklər" Şleyxerin naturalizminə qarşı çıxıb, onun dili **canlı orqanizm** adlandırmasını ciddi tənqid etmişlər. Onlar dili tarixi hadisə kimi aydınlaşdırmağa çalışmışlar. "Gənc qrammatiklər" in nəzəri başçısı H.Paulun öz əsərini "Dil tarixinin prinsipləri" adlandırması da bu ideya ilə bağlı olmuşdur.
2. Dilin fonetik dəyişikliklərini tədqiq etmək. "Gənc qrammatiklər" fonetik dəyişikliklərdə dəqiq qanunauyğunluq olduğunu göstərirdilər. Bunun da əsasında hind-Avropa dillərinin fonetikasi yeni aspektdə öyrənilmişdir.
3. Canlı dilləri və onların dialektlərini öyrənmək. "Gənc qrammatiklər" dilin tarixini və xüsusiyyətlərini şərh etməklə yazılı abidələri əsas mənbə hesab etmirdilər. Onların fikrincə, müasir dil və onların ləhcələri hər bir dilin tarixini öyrənmək üçün əvəzsiz məktəbdir. "Gənc qrammatiklər" deyirdilər ki, dilin tarixi üçün müasir dilin və dialektlərin verdiyi faktları yazılı dildən almaq qeyri-mümkündür. "Gənc qrammatiklər"ə görə, ləhcə dilin varlığını tam şəkildə mühafizə edən mötəbər və zəngin mənbədir. Onların bu ideyaları əsasında XIX əsrdə dialektologiya və bununla yanaşı, dilçilik coğrafiyası xüsusi inkişaf etmişdir.

4. Dilin qrammatik cəhətlərini araşdırmaq. "Gənc qrammatiklər" dillərin qrammatik xüsusiyyətlərinə müraciət edərkən ən çox morfoloji problemlərin şərhinə yer vermişlər. Sintaksisdən bəhs olunanda sintaktik konstruksiyalara, cümlənin təhlilinə, həmçinin sintaktik münasibətlərə nəzər yetirilmişdir.

Ümumiyyətlə, "gənc qrammatiklər" bir sıra dillərin tarixi fonetikasının, qrammatika və dialektologiyasının tədqiqində xüsusi rol oynamışlar. Bununla bərabər, onlar ümumi dilçiliyin də bir sıra problemlərini həll etməyə qadir olmuşlar.

"Gənc qrammatiklər" in qüsurları. "Gənc qrammatiklər" in fəaliyyətində müsbət cəhətlərlə yanaşı, bir sıra çatışmazlıqlar da var idi. Bunlar, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

1. "Gənc qrammatiklər" in ulu dil haqqındakı təsəvvürləri dumanlı və qeyri-dəqiq şəkildə idi.
2. Onlar dildə mövcud olan vahidlərin, formaların sistem təşkil etdiyini görmürdülər; buna görə də dilin forma və kateqoriyalarını təcrid olunmuş şəkildə öyrənirdilər.
3. "Gənc qrammatiklər" dilin leksik sisteminin tədqiqinə xüsusi əhəmiyyət vermirdilər.
4. "Gənc qrammatiklər" sintaksisin tədqiqində sintaksisin xüsusiyyətlərini nəzərə almırdılar; odur ki, onların fəaliyyətində morfoloji formalizm özünü qabarıq göstərirdi¹.

Dilçiliyin inkişafında "gənc qrammatiklər" cərəyanının rolu. "Gənc qrammatiklər" cərəyanı XIX əsrin sonunda dilçiliyin qarşısında duran bir çox elmi problemləri həll etmiş və bununla da dil haqqında elmin inkişafına böyük təsir göstərmişlər. Bu cərəyanın nümayəndələrinin əsərlərində, başqa dövrlərdən fərqli olaraq, sözün semantik xüsusiyyətləri tədqiqat obyektinə çevrilmiş, dil yalnız fər-

¹ Bax: Y.V.Loya. Göstərilən əsəri, səh. 106.

di-psixoloji deyil, mədəni-tarixi hadisə kimi müəyyənləşdirilmiş, həmçinin dilçiliyin bir sıra elmi-tədqiqat metodları da dəqiqləşdirilmişdir.

“Gənc qrammatiklər”in nailiyyətlərinə əsasən, dilçilərin yeni-yeni nəslı yetişmişdi. Bu nəsil dilçilik elminin sonrakı inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Onlar dilçiliyin elə məsələlərinə toxunmuşlar ki, həmin problemlər bu gün də dilçiləri maraqlandırır və düşündürür. Buna görə də “gənc qrammatiklər”in linqvistik ənənələri bizim əsrimizdə də qiymətli və əhəmiyyətlidir.

XIX əsrdə “gənc qrammatiklər”in əhatə dairəsi geniş, təsir gücü isə çox qüvvətli olmuşdur. Bunun təsirlə müxtəlif ölkələrdə, o cümlədən Rusiyada da elmi dilçilik məktəbləri formalaşmışdır.

Moskva dilçilik məktəbi

XIX əsrin 70–80-ci illərində Rusiyada iki linqvistik elmi məktəb yaranmışdır. Bunlardan biri *Moskva dilçilik məktəbi*, digəri isə *Qazan dilçilik məktəbi* adlanırdı. Dilçilik məktəblərinin nümayəndələri, əsasən, universitet professorları idi.

Moskva dilçilik məktəbi özünün ümummetodoloji quruluşuna görə Leypsiq məktəbinə yaxın idi¹. Məlum olduğu kimi, Leypsiq məktəbi “gənc qrammatiklər”in tərkib hissəsi kimi götürülürdü.

Moskva dilçilik məktəbinə F.F.Fortunatov başçılıq edirdi. Onun yaratdığı bu məktəb müəyyən zaman ərzində bir sıra görkəmli alimləri özünə cəlb etmiş və çox böyümüşdü. Rus alimlərindən A.A.Şaxmatov, M.M.Pokrovski, V.N.Şepkin, A.İ.Tomson, D.N.Uşakov, M.N.Peterson və başqaları

¹ Т.А.Амирова, Б.А.Олховников, Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвистики. М., 1975, с. 440.

F.F.Fortunatovun tələbələri və ardıcılıarı olmuşlar. Moskva dilçilik məktəbi xaricdə də məşhurlaşmışdı. Xarici ölkələrdən Fransa, Almaniya, Hollandiya, Rumıniya, Yuqoslaviya və digər yerlərdə Fortunatovun şagirdləri var idi.

F.F.Fortunatov (1848–1914). XIX əsrin sonunda yetişmiş görkəmli dilçilərdən biri olan Filipp Fyodoroviç Fortunatov gənc yaşlarından dilçilik elminə xüsusi həvəs göstərmişdi. O, görkəmli rus dilçisi F.İ.Buslayevin tələbəsi olmuşdur.

F.F.Fortunatovun elmi irsi çox geniş və zəngindir. O, dövrünün filoloqlarını düşündürən bir sıra mürəkkəb problemləri elmi səpkidə öz mühazirələrində işıqlandırmışdır.

Fortunatovun linqvistik ideyalarını iki qismə bölmək olar: a) ümumdilçilik problemlərinə aid fikirləri; b) hind-Avropa dillərinin müqayisəli-tarixi istiqamətdə öyrənilməsinə dair fikirləri.

Ümumi dilçilik sahəsində F.F.Fortunatov dil və təfəkkürün münasibəti problemi ilə daha çox məşğul olmuşdur. O deyirdi ki, təfəkkür dildən, dil isə təfəkkürdən asılıdır. F.Fortunatov dillə təfəkkürün münasibətini aydınlaşdırarkən mühakimə və cümlə məsələlərinin şərhinə geniş yer vermişdir.

F.Fortunatov dil və təfəkkür problemi ilə yanaşı daha bir sıra ümumi dilçilik problemləri ilə, o cümlədən dillərin tipoloji təsnifi, dillə cəmiyyətin münasibəti və s. məsələlərlə xüsusi olaraq maraqlanmışdır.

XIX əsrin sonunda hind-Avropa dillərinin müqayisəli yolla öyrənilməsində xüsusi yerlərdən birini F.Fortunatov tutur. O, hind-Avropa dillərinin müqayisəli fonetika və qrammatikasının öyrənilməsi sahəsində çox məşhur simalardandır. F.Fortunatovu hind-Avropa dilləri ailəsində slavyan və Baltik dilləri daha çox cəlb etmişdir. Onun geniş yayılmış əsərləri bunlardır: *“Müqayisəli dilçilik”*, *“Flind-Avropa dillərinin müqayisəli fonetikasi”*, *“Müqayisəli morfologiya”* və s.

F.Fortunatov istər bu adıçəkilən əsərlərində, istərsə də mühazirə və digər qeydlərində müqayisəli-tarixi metodun daha da təkmilləşdirilməsinə çalışmışdır.

F.Fortunatovun yaratdığı qrammatika nəzəriyyəsi də elmi cəhətdən çox qiymətlidir. Onun söz birləşmələri, sözün quruluşu haqqında təlimi dilçilik elminin inkişafında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bütün bu elmi fəaliyyəti ilə yanaşı, F.Fortunatov öz dövründə dilçi alimlərin böyük bir dəstəsini tərbiyə edib yetişdirmişdir.

Qazan dilçilik məktəbi

Rusiyada XIX əsrin 70-80-ci illərində yaranmış ikinci böyük elmi məktəb *Qazan dilçilik məktəbidir*. Qazan Universiteti XIX əsrin sonlarında Rusiyada ən başlıca elmi mərkəzlərdən biri olmuşdur. Burada elmin başqa sahələri ilə yanaşı, dilçilik də xüsusilə tərəqqi etmişdir.

Qazan Universitetində formalaşan dilçilər qrupu Qazan dilçilik məktəbi adlanır. Bu məktəbin banisi görkəmli dilçi *Boduen de Kurtene* idi.

Qazan Universitetində dilçilik məktəbi “gənc qrammatiklər” cərəyanının təsiri ilə formalaşmışdır. Lakin bu təsirə baxmayaraq, Qazan dilçilik məktəbi lap ilk başlanğıcdan orijinal dilçilik məktəbi kimi özünü göstərirdi¹. Bu məktəbin elmi prinsiplərinin əsasını dilçilik məsələlərinin həllinə yaradıcı şəkildə yanaşmaq təşkil edirdi. Qazan dilçilik məktəbinin fərqli əlaməti dilçiliyin ən başlıca problemlərinin qoyuluşuna dair nəzəri ümumiləşdirmələr aparmağa səy göstərməsidir. Bu cəhət onu Leypsiq “gənc qrammatiklər”indən və Moskva dilçilik məktəbindən də fərqləndirirdi².

¹ Т.А.Амирова, Б.А.Олховников, Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвистики. М., 1975. с. 455.

² Yənə orada.

Qazan dilçilik məktəbinin bir çox nümayəndələri olmuşdur. Onlardan N.V.Kruşevski, V.A.Boqoroditski, S.K.Buliç, A.İ.Aleksandrov və başqalarını göstərmək olar. Dilçiliyin bir sıra mühüm problemləri Qazan dilçilik məktəbinin nümayəndələrinin və xüsusilə Boduen de Kurtene-nin əsərlərində öz həllini tapmışdır.

Boduen de Kurtene (Boadouin de Courteneg, 1845–1929). İvan Aleksandroviç Boduen de Kurtene XIX əsrin II yarısında yetişmiş ən böyük dilçilərdəndir. O, dünya dilçiliyi tarixində dərin və zəngin zəka sahibi, orijinal tədqiqatçı və nəzəriyyəçi kimi məşhurdur. Boduen nəzəriyyəçi-dilçi olmaqla bərabər, həm də dilçilik tarixçisi, dil tarixçisi, dialektoloq, leksikoqraf, fonoloq idi.

Boduen de Kurtene-nin ata tərəfdən uzaq əcdadları fransız olmuşdur. Onlar XVIII əsrin əvvəllərində Polşaya köçmüş və sonralar polyaklaşmışlar¹.

Boduen fitri istedadla malik alim idi. O, 25 yaşında (1870) Leypsiqdə fəlsəfə, 30 yaşında isə (1875) Peterburqda dilçilik üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almışdır.

30 yaşlı professor Boduen de Kurtene 1875-ci ildə Qazan Universitetində işləməyə başlamışdır. Az vaxt içəri-sində onun istedadı universitetdə alimlərin nəzərini cəlb etmiş və o, ətrafına çoxlu bacarıqlı dilçi alim toplamışdı.

Boduen de Kurtene beş universitetdə (Qazan, Yuryev, Krakov, Peterburq və Varşava universitetlərində) fəaliyyət göstərmiş və mühazirə oxumuşdur. O öz mühazirələrində dilçilik elminə həvəs oyatmağa böyük səy göstərmişdir.

Boduen de Kurtene dil faktlarının dərin və dəqiq tədqiqatçısı olmuşdur. Onun elmi yaradıcılığının, lingvistik nəzəri gö-

¹ Вах: Я.В.Лоя. История лингвистических учений. М., 1968, с. 233.

rüşlərinin əhatə dairəsi çox genişdir. Bu böyük alimin məhsuldar yaradıcılıq dövrü XIX əsrin sonuncu rübünə təsadüf edir. Boduenin elmi fəaliyyətində dil və nitq, dilin sistem kimi dərk edilməsi, dil işarələrinin xarakteri, dilin morfoloji quruluş xüsusiyyətləri, fonem problemi öz geniş şərhini tapmışdır.

Dünya dilçiliyinin inkişafında Boduen de Kurtenenin ən böyük xidməti, hər şeydən əvvəl, fonem nəzəriyyəsini yaratmasıdır. O, "fonem" anlayışını 1870-ci ildə irəli sürmüşdür. Fonem nəzəriyyəsini "*Slavyan dillərinin müqayisəli qrammatikasının bəzi şöbələri*" (1881) adlı əsərində geniş işləmişdir. Boduen de Kurtene elmi yaradıcılığında fonemin nə olduğunu nəzəri cəhətdən müəyyənləşdirmiş, fonemlərin yaranması, tarixi inkişaf etməsi və s. məsələləri hərtərəfli aydınlaşdırmışdı.

Boduen de Kurtene elmi və elmi-pedaqoji fəaliyyəti prosesində dünya elminə bir sıra linqvistik anlayışlar daxil etmişdir. Dilçilikdə fonemlə yanaşı, morfem, leksem, sintaqm, qrafem və sair onlarca belə anlayış bu görkəmli alimin adı ilə bağlıdır¹.

Boduen de Kurtene bütün yaradıcılığı boyu təsviri metoda geniş yer vermişdir. O, dil faktlarının ancaq tarixi və ya müqayisəli aspektdə öyrənilməsini kifayət hesab etmirdi. Ona görə dil həm də təsviri öyrənilməlidir. Bu ideyanı irəli sürərkən o, heç də müqayisəli-tarixi metodun əhəmiyyətini azaltmırdı, əksinə, bunu daha da təkmilləşdirməyi və inkişaf etdirməyi məsləhət bilirdi.

Boduen de Kurtene "gənc qrammatiklər"in tarixilik prinsipini ciddi tənqid edirdi. Çünki onların tarixizmi fraqment səciyyəli idi. Boduen de Kurtene deyirdi ki, dilin tarixi aspektdə təhlilində mütləq dilin sistem xarakterdə olması nəzərə alınmalıdır.

Dilçilik elminin inkişaf tarixində Boduen de Kurtene-nin və onun yaratdığı Qazan məktəbinin xüsusi rolu var-

¹ Вах: Я.В.Лоя. История лингвистических учений. М., 1968, с. 233.

dır. Bu məktəbin ideyaları müxtəlif ölkələrin alimlərinə təsir etmiş və onların əsərlərində geniş istifadə olunmuşdur. Dilçilik klassiklərindən Ferdinand de Sössürün ümumdilçilik nəzəriyyəsinə və N.S.Trubetskoyun fonoloji konsepsiyasına da müəyyən dərəcədə Qazan dilçilik məktəbinin ideyaları nüfuz etmişdir.

Qazan dilçilik məktəbinin irəli sürdüyü problemlər, yaratdığı elmi ənənələr müasir dilçilikdə də yaşayır.

2.07. XX ƏSRDƏ DİLÇİLİYİN İNKİŞAFI

Müasir dövr dedikdə əsrimiz – XX əsr nəzərdə tutulur. Cəmiyyətin tarixində XX əsr böyük elmi nailiyyətlər, əvəzsiz kəşflər dövrüdür. Bu əsrin əvvəllərindən başlayaraq istər təbiət elmlərinin, istərsə də ictimai elmlərin bütün sahələrinin heç bir dövrlə müqayisə edilə bilməz dərəcədə tərəqqi etməsinin bünövrəsi qoyulmuşdur.

XX əsrin üç rübündə dilçilik elmi də öz tarixi üçün böyük əhəmiyyətə malik olan əhatəli yol keçmişdir. Bu illərdə dilçiliyin nəzəri sahəsi geniş inkişaf etmiş, tətbiqi dilçilik sahəsində isə bir çox nailiyyətlər qazanılmışdır. Bir-birindən fərqlənən yeni dilçilik cərəyanları və məktəbləri meydana çıxmış, dilçiliyin bəzi nəzəri fənləri yaradılmış, bununla bərabər, dilçiliyin daha bir sıra elmi metodları formalaşmış, mövcud metodları isə dəqiqləşdirilmiş və təkmilləşdirilmişdir.

Ümumiyyətlə, XX əsrdə dilçilik elminin “coğrafiyası” geniş miqyasda dəyişilmişdir. XX əsrdə dilçilik elminin Şərq dilçiliyi, Amerika dilçiliyi kimi sahələri tərəqqi etmişdir ki, bunlar indi müasir dilçiliyin qabaqcıl dəstələridir¹.

¹ Bax: V.İ.Koduxov. Göstərilən əsəri, səh. 79.

XX əsrdə dilçiliyin inkişafı bu və ya digər bir cərəyan və məktəbin fəaliyyətində təsəvvür edilə bilməz. Bunun üçün əsrimizdə təşəkkül tapmış bütün əsas cərəyan və məktəbləri, həm də dilçiliyin inkişafına dair yeni yollar axtarılmasını nəzərdən keçirmək lazımdır.

XX əsrin başlanğıcında “gənc qrammatiklər”in tənqidi və dilçilikdə yeni yollar axtarılması

Dilçiliyin inkişaf tarixində XX əsrin əvvəlləri bir sıra cəhətlərlə fərqlənir. XIX əsrin II yarısında “gənc qrammatiklər”in əldə etdikləri böyük kəşflərdən sonra XX əsrin ilk illərində dilçilikdə müəyyən dərəcədə sükut əmələ gəlmişdi. Həmin illəri dilçiliyin böhran dövrü adlandıranlar da olmuşdur¹.

Məlumdur ki, “gənc qrammatiklər” dilçilik elmi üçün bir çox yeniliklər gətirmiş, qiymətli fikirlər irəli sürmüşlər. Lakin bununla bərabər, onların əsərlərində mübahisə doğuran və hətta səhv olan cəhətlər də yox deyildir. Bunlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

1) “Gənc qrammatiklər” dil vahidlərinin qarşılıqlı təsirinə diqqət vermirdilər; 2) dialektlər arasında qarşılıqlı əlaqə və təsiri nəzərə almırdılar; 3) dilin sistemini kifayət qədər aydınlaşdırmırdılar; 4) dilçiliyin bəzi köklü problemlərinin müzakirəsindən imtina edirdilər (məsələn, onlardan bir çoxu dilin əmələ gəlməsi problemini dilçilik üçün lazım bilmir, bu problemin fəlsəfi obyekt olduğunu göstərirdi; 5) dilin tarixi inkişafını tədqiq etməkdə qədim yazılı abidələrin əhəmiyyətini heçə endirirdilər.

“Gənc qrammatiklər”in bu qüsurları dilçilər tərəfindən kəskin tənqiddə məruz qalmışdır. Deməliyə ki, onların tənqidinə hələ XIX əsrin axırlarından başlanılmışdır. “Gənc qrammatiklər”in tənqid edilməsi ilə yanaşı, həm də

¹ V.A.Zveginev. Göstərilən əsəri, səh. 264.

dilçiliyin müxtəlif istiqamətlərində yeni yollar axtarılmışdır. Buna görə də dilçiliyin tarixində XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəli “gənc qrammatiklər”in kəskin tənqidi və yeni yollar axtarılması ilə xarakterikdir¹.

Bu illərdə “Gənc qrammatiklər” cərəyanının əleyhinə mövqe tutan bir neçə yeni dilçilik cərəyanı və elmi məktəb yaranmışdır. Buraya “*Sözlər və şeylər*” məktəbi, estetik idealizm məktəbi və neolingvistika cərəyanı aiddir.

Bu cərəyan və məktəblərin, “gənc qrammatiklər”in tənqidinə yönəlməsinə baxmayaraq, heç biri özünə əvəzsiz şöhrət qazandıran böyük dilçilik nəslı yetirməkdə xüsusi nailiyyətlər əldə etmiş həmin dilçilik cərəyanının səviyyəsinə qalxa bilməmişdir.

1. “SÖZLƏR VƏ ŞEYLƏR” DİLÇİLİK MƏKTƏBİ

Dilçilikdə “Sözlər və şeylər” dilçilik məktəbi “Gənc qrammatiklər” cərəyanının kəskin tənqidi əsasında təşəkkül tapmışdır. Bu məktəb dilçilikdə “gənc qrammatiklər”ə qarşı ciddi elmi mübarizə cəbhəsində meydana çıxmışdır.

“*Sözlər və şeylər*” məktəbi 1909-cu ildə formalaşmışdır. *Rudolf Meringer* (Rudolf Meringer, 1859–1931) “Sözlər və şeylər” “*Wörter und Sachen*” adlı jurnal nəşr etmiş və bu elmi məktəb də öz adını buradan götürmüşdür. Həmin jurnalın ətrafında çalışan dilçilər “sözlər və şeylər” məktəbi cəbhəsindən çıxış edirdilər.

“Sözlər və şeylər” məktəbinin üzvləri *şey terminini* çox geniş mənada götürmüşlər. Əhatəsində olduğumuz mühitdə adlandırılaraq bilən hər nə varsa, onu (canlı və cansızları, konkret və mücərrədləri) şey hesab etmişlər. Buna görə də onlar şəxs, hərəkət, vəziyyət, məkan, zaman və sairə şey anlayışı altında başa düşmüşlər.

¹ Т.А.Амирова и др. Очерки по истории лингвистики. М., 1975. с. 480.

“Sözlər və şeylər” məktəbinə görə, dilin mühüm vahidləri olan sözlər şeyləri adlandırmağa xidmət edir. Bu məktəb sözün tarixini öyrənməyi qarşıya məqsəd qoyur. Lakin sözün tarixi öyrənilərkən yalnız linqvistik təhlilə əsaslanmağı qənaətbəxş hesab etmir.

Həmin sözün adlandırıdığı şeyin tarixinin də tədqiqini zəruri bilirdi. Onun nümayəndələrinin fikrincə, bir dildən digərinə söz keçərkən adlandırılan şeydən təcrid olunmur, onunla birlikdə keçir¹.

“Sözlər və şeylər” məktəbinin nümayəndələri deyirdilər ki, söz onun adlandırıldığı əşyalardan asılı olaraq yaşayır. Buna görə də söz və onun adlandırıdığı əşya birlikdə tədqiq olunmalıdır.

Dilçiliyin tarixində “Sözlər və şeylər” məktəbi ancaq leksikologiyanın, semasiologiyanın və etimologiyanın bir sıra problemlərinin şərhilə kifayətlənmişdir.

“Sözlər və şeylər” məktəbinin başlıca nümayəndəsi Hüqo Şuxardt olmuşdur.

Hüqo Şuxardt (Hugo Schuchardt, 1842–1927). Avstriya dilçisi Şuxardt XIX əsrin sonunda elmi şöhrət tapmış görkəmli alimlərdəndir. Dilçilik tarixində Şuxardt ən cəsarətli dilçi kimi məşhurdur. O, dilçilikdə yeni-yeni problemlər irəli sürmüş, bu elmin sərhədlərinin genişlənməsinə, başqa elmlərlə əlaqəsinin artmasına böyük səy göstərmişdi. Buna görə də Şuxardt həmişə “gənc qrammatiklər”i cəsarətsizlikdə ciddi tənqid edirdi.

H.Şuxardt bir sıra dillərin xüsusiyyətləri ilə maraqlanmış, onları elmi cəhətdən tədqiq etmişdir. O, kelt, Qafqaz, bask, slavyan və başqa dillərlə məşğul olmuşdur. Onun tədqiqatının başlıca hissəsini roman dillərinin elmi-nəzəri cəhətdən tədqiqi təşkil edir.

¹ T.A.Amirova və başqaları. Göstərilən əsər, səh. 493-494.

Şuxardt zəngin elmi yaradıcılığa malik olmuşdur. O, dilçiliyin müxtəlif məsələlərinə dair çoxlu əsərin müəllifidir. Həmin əsərlərdə həm xüsusi roman dilçiliyi məsələləri, həm də bəzi ümumnəzəri problemlər işıqlandırılmışdır. Ümumnəzəri məsələlərə dair mülahizələr Şuxardtı ümumi dilçilik sahəsində ixtisasçı kimi məşhurlaşdırmışdır.

Şuxardt öz əsərlərində roman dilçiliyi məsələlərinə daha geniş yer vermişdir. Burada xüsusi olaraq semasiologiya və etimologiya məsələlərindən ətraflı bəhs olunur. Semasioloji məsələlərlə məşğul olarkən Şuxardt dilin semantik quruluşunun inkişaf qanunauyğunluqlarını açmağı qarşıya məqsəd qoymuşdur. O, sözün mənasını hansı səbəblərə görə dəyişdiyini və inkişaf etdiyini aydınlaşdırmağa ciddi çalışmışdır. Ümumiyyətlə, Şuxardtın bu sahədəki tədqiqatları dilçilik elmində semasiologiya problemlərinin inkişafına xüsusi təsir etmişdir.

Şuxardtın etimologiya sahəsində apardığı tədqiqatlar da maraqlıdır. O, *“Etimologiya və sözlərin tarixinin tədqiqi”* adlı məqaləsində yazır ki, sözlərin tarixi öyrənilərkən onların ancaq yaranma səbəblərini axtarmaq kifayət deyildir. Bununla yanaşı, həmin sözlərin gələcək taleyi, dildə necə yayılması və sair cəhətlərlə də maraqlanmaq lazımdır. Şuxardt apardığı etimoloji axtarışların əsasında belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, dilçilikdə adlardan bəhs edən onomasiologiya adlanan sahə ayrılmalıdır. O, bu fikri 1912-ci ildə yazdığı *“Sözlər və şeylər”* adlı məqaləsində daha qabarıq şəkildə ifadə etmişdir.

Şuxardtın *“Fonetik qanunlar haqqında”* məqaləsi birbaşa “gənc qrammatiklər”in tənqidinə həsr edilmişdir. Burada fonem məsələsində “gənc qrammatiklər”in mülahizələri təhlil edilir.

Şuxardt çox güclü tənqidçi olmuşdur. O öz dövründə dilçilik elminin inkişaf səviyyəsini ətraflı bilmiş və onun qüsurlarını tənqid hədəfinə çevirmişdir. Şuxardt tənqid-

lə bərabər, dilçilikdə yeni yollar axtarmış, dilin tədqiqinə yeni formada yanaşmağı, yeni metodlardan istifadə etməyi tələb etmişdir. O öz elmi və elmi-tənqidi yaradıcılığının gücü ilə gənc tədqiqatçıları yeniliyə doğru istiqamətləndirməyə çalışmışdır. Buna görə də Şuxardt dilçilik tarixində köhnənin tənqidçisi, yeninin carçısı hesab olunur¹.

2. DİLÇİLİKDƏ ESTETİK İDEALİZM MƏKTƏBİ

XX əsrin əvvəllərində dilçilikdə yeni-yeni yollar axtaran elmi məktəblərdən biri *estetik idealizm* adlanırdı.

Bu məktəbin mahiyyəti onun adından bəllidir. Estetik idealizm məktəbinin üzvləri dili də estetikanın obyektinə aid olan hadisələrlə bir cərgəyə qoyub, ona estetik baxımdan yanaşırdılar. Bununla bərabər, bu məktəbin nümayəndələrinin elmi lingvistik görüşləri idealist fəlsəfənin müddəalarına əsaslanırdı.

Estetik idealizm məktəbi dilin ekspressiv vəzifəsini əsas götürürdü. Buna görə də bütün tədqiqatlar dilin ekspressiv vəzifəsinə müvafiq aparılırdı.

Dilçilikdə estetik idealizm məktəbinin yaradıcısı Karl Fossler olmuşdur.

Karl Fossler (Karl Fossler, 1872–1949). Alman alimi K.Fossler elm aləmində həm dilçi, həm də ədəbiyyatçı kimi tanınmışdır. Onun hər iki ixtisasa dair elmi irsi çox zəngindir.

K.Fossler dilçiliyin mühüm məsələlərinə bir çox elmi əsər həsr etmişdir. Onun 1904-cü ildə *“Dilçilikdə pozitivizm və idealizm”* adlı əsəri çap olunmuşdur. Bu əsər, bir növ, estetik idealizm məktəbinin proqramı idi. Fosslerin dilçiliyə dair ideyaları *“Dil yaradıcılığı və inkişaf kimi”* (1905), *“Ruh və mədəniyyət dildə”* (1925), *“Fransanın mədəniyyəti və dil”* (1929) adlı kitablarında aydın əks olunmuşdur.

¹ T.A.Amirova və başqaları. Göstərilən əsər, səh. 505.

K.Fosslerin yaradıcılığına idealist fəlsəfənin və estetik Kroçenin görüşlərinin böyük təsiri olmuşdur. Fossler Kroçeni özünün müəllimi adlandırırdı. Kroçe dili estetikanın obyektini hesab edirdi. Dilçiliyi isə estetikanın bir hissəsi kimi qəbul edirdi.

Fossler “gənc qrammatiklər”i pozitivistlər kimi müəyyənləşdirmiş və onları idealist mövqedən tənqid etmişdir. O, bütün ömrü boyu idealist mahiyyətli linqvistik konsepsiya-sına sadıq qalmışdır. Fossler tərəfindən dilçilik məsələlərinin idealist mövqedən aydınlaşdırılmasına baxmayaraq, dil haqqında elmin inkişafı tarixində onun da xidməti vardır. Fossler dilçiliyin qarşısında bir sıra vəzifələr qoymuşdur. Dilin üslublarının linqvistik baxımdan öyrənilməsi, yazıçı dilinin ümumxalq dili ilə münasibətinin müəyyənləşdirilməsi, mədəniyyət tarixi ilə dilin inkişafının qarşılıqlı əlaqəsinin aydınlaşdırılması və sair bu kimi mühüm məsələlərin həll olunmasını irəli sürməsi onun ən böyük xidmətlərindəndir.

3. NEOLİNGVİSTİKA CƏRƏYANI

Neolinqvistika cərəyanı XX əsrin 20-ci illərində İtaliyada meydana gəlmişdi. Neolinqvistika gənc qrammatizmin əksini təşkil edən cərəyan kimi formalaşmışdır. Onun adı – “neolinqvistika” termini həmin cərəyanın nümayəndəsi M.Bartoli tərəfindən yaradılmışdır.

Neolinqvistika cərəyanının üzvləri onun məqsəd və mahiyyətini şərh edərkən göstərirdilər ki, “gənc qrammatiklər” ancaq qrammatikanı öyrənirdilər. Lakin neolinqvistlər isə öz fəaliyyətlərini müəyyən problemlərlə məhdudlaşdırmayıb, dilçiliyin bütün mürəkkəb məsələlərinin tədqiqi ilə məşğul olacaqdılar.

İtaliya dilçilərindən Matteo Bartoli, Culio Bertoni, Culiano Bonfenti, Vittore Pizani neolinqvistika cərəyanının başlıca nümayəndələri hesab olunur.

Neolinqvistika cərəyanının prinsip və metodları C.Bertoni və M.Bartolinin 1925-ci ildə nəşr etdirdikləri "*Neolinqvistikanın müxtəsər öçerki*" adlı əsərdə şərh olunmuşdur. Bu əsər neolinqvistika cərəyanının bünövrəsini qoymuşdur. Neolinqvistika cərəyanının ümumnəzəri vəziyyəti M.Bartolinin "*Neolinqvistikaya giriş*" (1925) və C.Bonfentinin "*Neolinqvistikanın mövqeyi*" (1947) adlı əsərlərində əks olunmuşdur. Ümumiyyətlə, bu sonuncu əsərdə neolinqvistlərin görüşləri qısa və aydın şəkildə ümumiləşdirilmişdir. Həmin məqalədə müəllif neolinqvistlərlə "gənc qrammatiklər" arasındakı başlıca nəzəri fərqləri 51 maddədə şərh edir¹.

Neolinqvistikanın prinsipləri V.Humboldtun, H.Şuxardtın, B.Kroçenin, K.Fosslerin ideyalarına əsaslanırdı. Buna görə də neolinqvistika da idealist cərəyan idi². Bəzi alimlər, doğru olaraq, bunların özlərinin xüsusi prinsipləri olmadığını göstərirdilər.

Neolinqvistlər "gənc qrammatiklər"in əleyhinə çıxış edirdilər. Onlar "gənc qrammatiklər"in həm tədqiqat metodlarını qüsurlu hesab edir, həm də ümumnəzəri məsələləri ilə razılaşmırdılar.

Neolinqvistlərin yaradıcılığında areal haqqında təlimə, lingvistik coğrafiya məsələlərinə geniş yer verilmişdir. Onların dilçilik coğrafiyasına dair apardıqları elmi-tədqiqat işləri diqqəti xüsusilə cəlb edir. Neolinqvistlər bu sahəyə aid faktları müqayisəli-tarixi metod əsasında aydınlaşdırmışlar.

Hind-Avropa dillərinin öyrənilməsində lingvistik coğrafiyanın prinsiplərinin yayılmasında görkəmli dilçi **V.Pizanın** böyük xidməti olmuşdur.

¹ Вах: В.А.Звегинцев. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Часть I, М., 1960, С. 298.

² Yenə orada, c. 266.

Neolinqvistlər dilçiliyin tarixində qiymətli olan bir sıra “areal” tədqiqatlar aparmışlar. Buna görə də neolinqvistikaya bəzən *areal dilçilik* də deyilir.

“Areal” termini fransız mənşəli olub, hazırkı dil hadisəsinin bir dildə və ya dialektə, yaxud da qohum dil qrupunda yayılmasını bildirir.

“Gənc qrammatiklər”dən fərqli olaraq, neolinqvistlərin də dilçiliyin inkişaf tarixində müəyyən xidmətləri olmuşdur. Onların ən böyük xidmətləri dilçilik coğrafiyası sahəsindədir.

XX əsrin əsas dilçilik cərəyanları və

Ferdinand de Sössür

XX əsrdə linqvistik fikir müxtəlif elmi dilçilik cərəyanlarında inkişaf edirdi. Bu əsrdə yalnız Avropada deyil, dünyanın başqa qitələrində, o cümlədən Amerikada da linqvistik fikir sürətlə inkişaf etməyə başlamış, müxtəlif ölkələrdə yeni-yeni cərəyanlar və həmin cərəyanlara məxsus elmi dilçilik məktəbləri yaranmışdır. XX əsrdə diqqəti cəlb edən başlıca cərəyanlar – sosioloji cərəyan və strukturalizm cərəyanıdır. Bu cərəyanların meydana gəlməsində görkəmli İsveçrə dilçisi Ferdinand de Sössürün dilçilik nəzəriyyəsinin böyük təsiri olmuşdur. Belə ki, onun dil haqqında təliminin bir çox nəzəri müddəaları adlarını çəkdiyimiz cərəyanların və eyni zamanda digər elmi məktəblərin bünövrəsini təşkil etmişdir.

Ferdinand de Sössür (Ferdinand de Saussure, 1857–1913) XX əsr dilçiliyinin ən böyük simalarındandır. Dilçilik tarixində onun yeri son dərəcə şərəflidir.

Sössür Cenevrədə anadan olmuşdur. O, uşaq ikən dil öyrənməyə böyük həvəs göstərmiş, latın və yunan dillərini dərindən mənimsəmişdir.

Sössür təhsilə Cenevrə Universitetində başlamış, Leypsiqdə təhsilini davam etdirmişdir. Leypsiq Universitetində oxuyarkən ona "gənc qrammatiklər"dən K.Bruqman, G.Osthof, A.Leskin dərs demişlər. Sössür tələbə ikən, 19-20 yaşlarında elmi tədqiqatla məşğul olmuşdur. O bu dövrdə hind-Avropa dillərinin saitlərinə dair çap etdirdiyi əsərlərindəki ideyalarla öz müəllimlərini arxada qoymuşdur.

De Sössür 1880-ci ildən Parisdə yaşamış, Paris linqvistik cəmiyyətində fəal iştirak etmişdir. 1884-cü ildən ali məktəblərdə mühazirələr oxumağa başlamışdır.

F. de Sössür 1891-ci ildə vətəni Cenevrəyə qayıtmış, Cenevrə Universitetində sanskrit və hind-Avropa dillərinin müqayisəli qrammatikası sahəsində mühazirələr oxumuşdur. Həmin universitetdə Ümumi dilçilik kafedrasına rəhbərlik də etmişdir.

F. de Sössür 1906-1912-ci illərdə Cenevrə Universitetində 3 dəfə "Ümumi dilçilik kursu"nu oxumuşdu. Dilin ümumi nəzəriyyəsinə dair onun oxuduğu bu mühazirələri ölümündən sonra tələbələrindən A.Seşe və Ş.Balli "*Ümumi linqvistika kursu*" adı altında çap etdirmişlər.

"Ümumi linqvistika kursu" kitabı nəşr olunduğu zaman etibarən alimlərin diqqətini cəlb etmiş, dilçilikdə böyük hadisə kimi qarşılanmışdır. Bu əsər az vaxt içərisində geniş yayılmış, bir çox dillərə, o cümlədən rus dilinə də tərcümə edilmişdir. Ümumdünya şöhrəti tapmış "Ümumi linqvistika kursu" əsərinin başlıca əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada dilçilik elminin spesifikasiyası, onun obyektı dəqiq müəyyənləşdirilmişdir. Məlumdur ki, F. de Sössürə qədərki dilçilərin bir çoxu dilə məntiqi, psixoloji, fizioloji və digər mövqedən yanaşmış və bunun əsasında da dilçiliyi düzgün işıqlandırmamışlar. Sössür dili ictimai hadisə kimi qəbul edir və deyirdi: "Dilçiliyin yeganə və əsl obyektı dildir..."

F. de Sössürün linqvistik konsepsiyası dilçilik elmi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Burada dilçilik elminin bir çox yeni və ən mühüm məsələlərinin şərhinə xüsusi yer verilmişdir. Bunlardan bir neçəsini göstərək.

1. Dilin işarəvilik xarakteri. F. de Sössürün mülahizələri içərisində dilin işarəviliyi probleminə xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. O, dilin işarələrdən ibarət olması haqqında bəhs edərkən deyirdi: "Dil işarələr sistemindən ibarətdir". Sössürə görə, dil işarəsi anlayış və akustik obrazın kombinasiyasıdır. Sössürün yaradıcılığında dil işarələrini xarakterizə edən əsas əlamətlər aydın şəkildə şərh edilmişdir.

2. Dil sistem kimi. Sössürə görə, dil sistemlə xarakterizə edilən hadisədir. O, dilin mürəkkəb sistemə malik olduğunu göstərmiş və onun sistem kimi öyrənilməsinə zəruri hesab etmişdir. Sössürün dilin sistem xarakteristikasını vermək ideyasını irəli sürməsi onun XX əsr dilçiliyi qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri kimi qiymətləndirilir.

3. Dil ilə nitqin münasibəti. Ferdinand de Sössürün dilçilik konsepsiyasında dil və nitqin münasibəti problemi irəli sürülmüşdür. Burada nitq və dil anlayışları, bunların sərhədi elmi surətdə şərh edilmiş, dillə nitqin fərqli cəhətləri aydınlaşdırılmışdır.

a) Nitqdə dilin fərqləndirilməsi. Ferdinand de Sössür dillə nitq arasında mühüm fərqlər olduğunu incəliyi ilə müşahidə etmişdir. O göstərirdi ki, nitq fərdidir, dil isə kollektiv məxsusdur. Buna görə də dil bütünlükdə bu və ya başqa bir adamda mövcud deyil. Dil bütünlükdə həmin dildə danışanların nitqlərinin məcmusundan ibarətdir.

b) Nitqlə dilin əlaqəsi. Sössürün təlimində dillə nitqin fərqi nəzəri cəhətdən əsaslandırıldığı kimi, bunların arasında möhkəm əlaqənin mövcud olduğu da şərtləndirilmişdir. Onun fikrincə, nitq və dil nitq fəaliyyətinin iki komponentidir. Bunlar bir-biri ilə möhkəm vəhdət yaradır;

biri digəri üçün vacibdir. Dil üçün nitq, nitq üçün isə dil zəruridir. Sössür dilə nisbətən, nitqin tarixini daha qədim hesab edir.

4. Sinxroniya və diaxroniya məsələsi. Sössürə görə, dili iki aspektdə – birincisi, hazırkı anda olduğu vəziyyətinə və ikincisi isə, tarixi inkişafına görə tədqiq etmək olar. Bunlardan birincisi sinxronik, ikincisi diaxronik aspekt adlanır. Bu aspektlərə uyğun olaraq dilçiliyi Sössür iki sahəyə bölür və bunlardan sinxronik dilçiliyə üstünlük verir. O, bu iki sahəni bir-birindən tam təcrid olunmuş şəkildə təsəvvür etmir; hər iki sahə arasında əlaqə olduğunu göstərir.

5. Daxili və xarici linqvistik. Sössür dilçiliyi daxili və xarici olmaqla iki formada təsəvvür edir, bunların arasında ciddi sərhəd qoyur, onların mövzu və vəzifələrini göstərir. Sössürün fikrincə, daxili dilçilik dilin strukturuna aid məsələləri öyrənməlidir. Xarici dilçilik isə dilin xalqla çoxcəhətli əlaqəsinin tədqiqi ilə məşğul olmalıdır.

XX əsr dilçiliyində bir sıra cərəyan və məktəblərin yaranmasına böyük təsir göstərmiş Ferdinand de Sössürün geniş dilçilik görüşləri müəyyən qüsurlar və ziddiyyətlərdən də azad deyildir.

Dilçilikdə sosiologizm cərəyanı

XX əsrin mühüm dilçilik cərəyanlarından biri sosiologizmdir. Ferdinand de Sössürün adı ilə bağlı olan bu cərəyan dilin sosioloji konsepsiyasına isnad edir. Bu cərəyan belə bir vəziyyətdən çıxış edir ki, insan dili sosioloji fakt və hadisələrlə bağlı öyrənilməlidir¹.

Elmi ədəbiyyatda sosiologizm cərəyanının “sosioloji dilçilik” adlandırılmasına da təsadüf edilir. Sosiologizm

¹ V.A.Zveginsev. Göstərilən əsər, səh. 360.

cərəyanının ən məşhur nümayəndələri A.Meye, J.Vandriyes, A.Seşe, Ş.Balli hesab olunur.

Sosilogizm cərəyanının bir-birinə çox yaxın olan iki məktəbi vardır. Bunlardan biri Cenevrə, digəri isə Paris dilçilik məktəbidir.

1. CENEVRƏ DİLÇİLİK MƏKTƏBİ

Ferdinand de Sössürün ideyaları əsasında yaranmış bu məktəbin üzvləri onun şagirdlərindən A.Seşe və Ş.Balli idi.

A.Seşe (Secheyaye) F. de Sössürün tələbəsidir. O, 1927-ci ildə *“Ümumi linqvistikanın Cenevrə məktəbi”* adlı məqaləsi ilə çıxış etmişdir. Adından da bəlli olduğu kimi, məqalə Cenevrə məktəbindən bəhs edir. A.Seşe öz elmi fəaliyyətini, əsasən, sintaksis probleminə həsr etmiş, bu məsələlərlə daha ətraflı məşğul olmuşdur.

Şarl Balli (Bally, 1865–1947) Cenevrə dilçilik məktəbinin ən görkəmli nümayəndəsidir. O, daima öz müəllimi F. de Sössürün ideyalarına sadıq qalmışdır.

Ş.Balli, əsasən, roman dillərinin qrammatik quruluşlarına və üslub cəhətlərinə aid axtarış və təhlillər aparmışdır. Onun əsas əsərləri *“Fransız üslubiyyəti”* (1909), *“Dil və həyat”* (1913), *“Ümumi linqvistika və fransız dili məsələləri”* (1932) adlı elmi tədqiqatlarıdır. Bu əsərlərdə Balli linqvistik üslubiyyətin nəzəri əsaslarını yaratmışdır. Üslubiyyət probleminə dair nəzəriyyə Ballinin dilçilikdə ən böyük xidmətlərindəndir.

2. PARİS DİLÇİLİK MƏKTƏBİ

Sosilogizm cərəyanının ikinci mühüm məktəbi Paris dilçilik məktəbidir. Bu məktəbin ən görkəmli üzvləri Antuan Meye və onun tələbəsi Jozef Vandriyesdir.

Antuan Meye (Antoine Meillet, 1866–1936). XX əsr Fransa dilçiliyinin başçısı A.Meye elmi fəaliyyətə XIX əsrin

sonlarından başlamışdır. O, 1906-cı ildən Paris Dilçilik Cəmiyyətinin dəyişilməz katibi və onun bülleteninin redaktoru olmuşdur. A.Meyenin elmi irsi çox zəngindir. O, 24 kitabın, 540 elmi məqalənin müəllifidir. Onun əsas əsərlərinə bunları misal göstərmək olar: *“Hind-Avropa dillərinin müqayisəli öyrənilməsinə giriş”* (1903), *“Tarixi dilçilikdə müqayisəli metod”* (1925), *“Klassik dillərin müqayisəli qrammatikası”* (1925), *“Latın dilinin tarixi oçerki”* (1928), *“Ümumslavyan dili”* (1934) və s.

A.Meyenin əsərlərinin bibliografiyasından aydın olur ki, onu təkcə müasir hind-Avropa dilləri deyil, klassik dillər də maraqlandırmışdır. Elə bir hind-Avropa dili tapılmaz ki, Meye yaradıcılığında ondan bəhs etməmiş olsun. Onun əsərlərində german və slavyan dilləri, qədim yunan, tozar, latın və sair dillər geniş tədqiq edilir.

Dilçiliyin tarixində A.Meye, əsasən, hind-Avropa dillərinin müqayisəli qrammatika sahəsinin ixtisasçısı kimi məşhurdur. A.Meyenin müqayisəli qrammatikaya dair görüşləri onun *“Hind-Avropa dillərinin müqayisəli öyrənilməsinə giriş”* adlı sanballı əsərində öz əksini tapmışdır. O, müqayisəli-tarixi qrammatika sahəsində Avropa dilçiliyinin ən yaxşı ənənələrini davam və inkişaf etdirmişdir.

A.Meyenin diqqətini dialekt məsələləri də cəlb etmişdir. Onun əsərlərinin bir qismi hind-Avropa dilləri dialektlərinin tədqiqinə həsr edilmişdir.

A.Meye linqvistik tədqiqatın metod və prinsipləri ilə xüsusi olaraq maraqlanmışdır. O, bu problemə toxunarkən müqayisəli-tarixi metodda qüsurlar olduğunu göstərir və bunun təkmilləşdirilməsini təklif edirdi. Meye deyirdi ki, müqayisəli-tarixi metodu XIX əsrdəki kimi eynilə tətbiq etmək olmaz.

Öz nəzəri mövqeyinə müvafiq olaraq, A.Meye dilin bir çox hadisələrini sosioloji planda izah etməyə çalışmış-

dır. O, sözlərin mənalарının sosioloji əlamətlərinə görə dəyişdiyini göstərirdi. Onun fikrincə, bu və ya başqa söz geniş sosioloji qrupdan məhdud qrupa keçdikdə onun mənası daralır. Əksinə, məhdud sosioloji qrupdan geniş qrupa daxil olanda isə məna genişlənir.

Sosiologizm ideyası fransız dilçiliyində Meyenin müasirləri və davamçılarından F.Bruno, M.Qrammon, A.Doza, J.Maruzo, J.Vandriyesin əsərlərində də özünə yer tapmışdır. Bunlardan J.Vandriyesin fəaliyyəti diqqəti daha çox cəlb edir.

Jozef Vandriyes dilçilikdə sosiologizm cərəyanının məşhur nümayəndələrindən hesab olunur. Əsasən, klassik dillər üzrə ixtisasçıdır. Onun kelt dilinə dair də tədqiqatları vardır. J.Vandriyes ümumi dilçilik problemləri ilə çox maraqlanmış və bu sahədə onun bir sıra elmi çıxışları olmuşdur. Onun "Dil" adlı əsərində dilçiliyin ən vacib problemlərinə toxunulmuşdur. Vandriyes dili sosioloji fakt hesab etmiş və dil hadisələrinin təhlilinə də bu baxımdan yanaşmışdır.

Dilçilikdə strukturalizm cərəyanı

XX əsrdə yaranmış müxtəlif dilçilik cərəyanları içərisində ən görkəmli yeri **strukturalizm** tutur. Strukturalizm dil haqqında elmin müasir mərhələsində son dərəcə geniş yayılmış cərəyandır.

XX əsrin birinci yarısında struktur çox populyar anlayış idi. Bu ümumelmi anlayış elmin müxtəlif sahələrinə aid edilirdi. Struktur ideyası ilə bağlı *strukturalizm* ümumelmi termini meydana çıxmışdır. Bu termin ümumi ad kimi 20-ci illərdə psixologiyada, estetikada, sosiologiyada, tarixdə, ədəbiyyatşünaslıq və sairə əmələ gələn elmi cərəyanlar kompleksini əhatə edirdi.

Dilçilikdə strukturalizmin yaranmasının xüsusi tarixi vardır. Dilçilikdə strukturalizm psixologizm və "gənc

qrammatiklər” cərəyanlarının inkarı kimi meydana çıxmışdır. Hələ 1870-ci ildə Boduen de Kurtene özünün iki məşhur ideyası – dilin sistemliyi haqqında təlim və fonem nəzəriyyəsi ilə strukturalizmin təşəkkülündə xüsusi rol oynamışdır. 1879-cu ildə Ferdinand de Sössür dil hadisələrinin tədqiqinə struktural cəhətdən yanaşmağın nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu göstərmişdir. Onun 1916-cı ildə çap olunmuş “*Ümumi linqvistik kursu*” əsəri gələcək strukturalizmin eskizini vermişdir. Strukturalizm cərəyanının əvvəllər əmələ gəlməsinə baxmayaraq, strukturalizm termini dilçiliyə ilk dəfə 1939-cu ildə daxil olmuşdur. V.Bröndalın 1939-cu ildə çap olunmuş “Struktur dilçilik” adlı məqaləsindən sonra dilçilikdə struktur anlayışı ilə bağlı terminlər geniş işlənilmişdir. Dilçilikdə strukturalizm cərəyanına “struktur dilçilik” də deyilir.

Strukturalizm dilin formasız yığım olmadığını, bunun ayrı-ayrı laylardan ibarət quruluşa malik olduğunu öyrədir və bu quruluşun xarakteristikasının verilməsini tələb edir.

Strukturalizm cərəyanının məktəbləri

XX əsrin 20-ci illərindən dilçilik elmi Ferdinand de Sössürün əsas tezislərinin təsirində inkişaf edirdi. Onun tezislərinin çoxu ümumi xarakter daşıyırdı. Bunlar dilin ümumi nəzəriyyəsinin proqramı hesab olunurdu. Lakin bu tezislərdə aydın olmayan, qaranlıq qalmış məsələlər də var idi. F. de Sössürün bir sıra tezislərində olan bu qüsurlar onun konsepsiyasına müxtəlif cəhətdən yanaşılmasına şərait yaradırdı. Sössürün çoxsahəli təliminə müxtəlif cəhətdən yanaşmaq əsasında dilçilikdə bir neçə elmi məktəb yaranmışdır. Dilçilikdə strukturalizm cərəyanının 3 əsas məktəbi vardır: 1. *Amerika strukturalizm məktəbi*. 2. *Praqa strukturalizm məktəbi*. 3. *Kopenhagen strukturalizm məktəbi*.

Praqa strukturalizm məktəbi

(*Funksional dilçilik*)

Praqa strukturalizm məktəbi Ferdinand de Sössürün ideyası təsirində görkəmli çex dilçisi *Vilem Mateziusun* (1882–1945) elmi fəaliyyəti ilə bağlı yaranmışdır. V.Matezius 1926-cı ildə “Praqa dilçilik dərnəyi”ni təşkil etmiş və bununla da Praqa məktəbinin bünövrəsini qoymuşdur. Bu dərnəyin ətrafında, əsasən, slavyan və german dilləri üzrə ixtisasçı alimlər toplaşmışdılar.

Çex alimlərindən B.Qavranek, B.Tranka, V.Skaliçka, Y.Vaxek, L.Novak və başqaları, xaricdə işləyən rus dilçilərindən N.S.Trubetskoy, R.O.Yakobson, S.O.Kartsevski “Praqa dilçilik dərnəyi”nin fəal nümayəndələri idilər.

Praqa dilçilik məktəbinin üzvləri öz tədqiqatlarını 1929-cu ildən 1939-cu ilə qədər “*Praqa dilçilik dərnəyinin əsərləri*” adı ilə məcmuə şəklində çap etdirmişlər. Bu məcmuə dünya dilçiliyinin inkişafında xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. “Əsərlər”in I cildində Praqa dərnəyinin tezləri nəşr edilmişdir. Həmin tezlər Praqa dilçilik məktəbi üzvlərinin ümumi dilçiliyə dair görüşləri və eyni zamanda bu məktəbin proqramı hesab olunurdu.

“Praqa dilçilik dərnəyi” tərəfindən 1935-ci ildən “*Slovo a Slovesnost*” adlı jurnal buraxılmışdır. Bu jurnal və dərnək bir sıra ölkələrin dilçilərini özünə cəlb etmişdir. İstər dərnəyin müzakirələrində, istərsə də jurnalın səhifələrində keçmiş Sovet İttifaqı, ABŞ, Fransa, İngiltərə, Hollandiya, Danimarka, Polşa və başqa ölkələrin dilçiləri çıxış etmişlər.

Praqa dilçilik məktəbi proqramının əsasında sistem və funksiya anlayışları durur. Praqalılar sistem anlayışını dil vahidlərini təcrid olunmuş şəkildə götürən “gənc qrammatiklər”in avtomizminə qarşı qoyurdular. Onlar dildə müəyyən kateqoriyalara aid sistemlər olduğunu, bunların

bir-birindən asılı olduqlarını və nəhayət, bir-birini tamamladıqlarını göstərirdilər.

Praqa məktəbinin dilçiləri öz konsepsiyalarında funksiya anlayışına geniş yer verirdilər. Onlar linqvistik təhlilə funksional baxımdan yanaşmağı lazım bilirdilər. Dil hadisələrini vəzifələrinə görə təhlil etmək tərəfdarı olan Praqa məktəbi funksional dilçilik adlandırılır və bu aspektdə də xarakterizə olunur. Ümumiyyətlə, funksionalizm Praqa dilçilik məktəbinin fərqləndirici əlamətidir.

Praqa dilçilik məktəbinin ən böyük xidməti fonologiya sahəsindədir. Fonologiya məsələləri N.S.Trubetskoyun 1939-cu ildə çap etdirdiyi "*Fonologiyanın əsasları*" adlı məşhur əsərində daha geniş şərh olunmuşdur. Trubetskoy dillə nitqin fərqli olduğunu əsas götürərək, nitqin səsləri haqqında təlimi *fonetika*, dilin səsləri haqqında təlimi isə *fonologiya* adlandırmışlar. N.S.Trubetskoy öz əsərində təxminən 200 müxtəlif dilin fonoloji xarakteristikasını vermişdir. N.S.Trubetskoy və digər dilçilər tədqiqat prosesində səsin bütün xüsusiyyətlərini nəzərə almış və onun fərqləndirici əlamətlərinə xüsusi nəzər yetirmişlər. "Fonologiyanın əsasları" adlı əsərdə Praqa dilçilərinin fonologiya sahəsində elmi fəaliyyətləri yekunlaşdırılmışdır.

Praqa məktəbinin üzvləri dilçiliyin bir çox məsələləri ilə də məşğul olmuşlar. Qrammatika sahəsində təbliğatlar aparılmış, dillərin tipologiyasına dair fikirlər söylənilmiş, dil ittifaqı problemi irəli sürülmüşdür və s.

Kopenhagen strukturalizm məktəbi

(*Qlossematika*)

XX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində Danimarkada strukturalistlərin Kopenhagen dərnəyi yaradılmışdır. Bu dərnək 1931-ci ildə Kopenhagen strukturalistlərini birləşdirmişdir.

Danimarka dilçilərindən *Viço Bröndal* (1887–1942), *X.Uldal* (1907–1957), *Lui Yelmslev* (1899–1965) “Kopenhagen dilçilik dərnəyi”nin baniləri hesab olunurlar.

Kopenhagen dilçiləri fonologiya və dilin quruluşu məsələləri ilə məşğul olurdular. Onlar Praqa linqvistlərinin fonoloji nəzəriyyəsinin tənqidi ilə çıxış etmişlər.

Kopenhagenlilər öz konsepsiyalarına 1936-cı ildən yeni ad seçmişlər. Bu, “Qlossematika” adlanırdı. Qlossa (glossa) yunanca “dil” deməkdir. Deməli, Kopenhagen strukturalistləri söz əmələ gətirən bütün səslərin mənalı olduğunu iddia edirdilər. Onlar söz tərkibində bir səsini dəyişməsi ilə əmələ gələn məna dəyişmələrini əsas götürməklə səslərin mənalı olduğunu sübut etməyə çalışırdılar. Deməli, qlossematika, əslində, ənənəvi dilçiliyə qarşı qoyulmuşdur.

Kopenhagen dərnəyinin nümayəndələri öz tədqiqatlarını nəşr etmək üçün xüsusi jurnal təsis etmişdilər. Onlar 1934-cü ildən “Bülleten du cercle linguistique de Copenhague”, 1939-cu ildə isə “Acta Linguistica” adlı jurnal buraxmışlar. Bu sonuncu jurnalın müxtəlif illərdə çap edilmiş nüsxələrində qlossematikanın ən mühüm məsələləri öz əksini tapmışdır. 1939-cu ildə çap edilmiş birinci buraxılışda Viço Bröndalın “*Struktural linqvistika*” məqaləsi nəşr olunmuşdur. Həmin məqalə strukturalizmin manifestidir. Burada strukturalizmin ümumnəzəri məsələləri aydın şəkildə əsaslandırılmışdır. Jurnalda X.Uldalın “*Qlossematikanın əsasları*” (1957), L.Yelmslevin “*Dil və nitq*” (1942), “*Linqvistikada struktur təhlilin metodu*” (1950–1951) məqalələri çap olunmuşdur.

Lui Yelmslev Kopenhagen strukturalizminin məşhur nümayəndəsiydi. O, hələ 1928-ci ildə nəşr etdirdiyi “*Ümumi qrammatikanın prinsipləri*” adlı əsərində strukturalizmin nəzəri əsaslarını vermişdir. Böyük nəzəriyyəçi alim

Lui Yelmslevin “*Linqvistik nəzəriyyənin əsasları*” (1943) adlı yekunlaşdırıcı elmi işində isə qlossematikanın prinsipləri şərh edilmişdir.

L.Yelmslev Kopenhagen Universitetinin Fəlsəfə fakültəsinin nəzdindəki Linqvistika və Fonetika İnstitutunun direktoru işlədiyindən məntiqlə, xüsusən riyazi məntiqlə də çox məşğul olmuşdur. Onu riyaziyyat məsələləri də maraqlandırmışdır. L.Yelmslev ilk dəfə olaraq riyaziyyatla məşğul olan dilçidir. O, riyazi metodları dilçiliyə tətbiq etməyə çalışmışdır.

Kopenhagen dilçilik məktəbi universal linqvistik nəzəriyyənin yaradılmasına ciddi-cəhd göstərmişdir. Buna görə də Ferdinand de Sössürün nəzəriyyəsinə əsasən bu problem qlossematikada müəyyən dərəcədə inkişaf etdirilmişdir.

Kopenhagen məktəbi strukturalizmdə xüsusi mövqeyə malikdir. Qüsurlarına baxmayaraq, dilçiliyin inkişafı tarixində bu məktəbin də müəyyən rolu vardır.

Amerika strukturalizm məktəbi

(Deskriptiv dilçilik)

Amerika dilçiliyi XX əsrin I yarısında müxtəlif elmi məktəblərin, dərnək və konsepsiyaların cəmi kimi təsəvvür edilirdi. Bunların arasında deskriptivizm qabaqcıl yer tuturdu.

Deskriptiv dilçilik strukturalizmin bir qoludur. Bu dilçilik məktəbi öz işini strukturalizmin prinsipləri üzərində qurmuşdur. Amerika deskriptivizminin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, onun nümayəndələri dilin formal cəhətlərini nəzərə almışlar. Onların fikrincə, dilçiliyin vəzifəsi dilin faktlarını qeydə almaq, onu təsvir etməkdir. Dil faktlarına belə münasibət həmin dilçilik məktəbinin adlandırılmasında əsas olmuşdur. “Deskriptiv” ingiliscə to *describe* – “təsvir etmək” deməkdir.

Deskriptivizm dövrün ictimai-siyasi şəraiti ilə əlaqədar olaraq Amerikada yaşayan yerli sakinlərin (hindilərin) dillərinin praktik öyrənilməsi zəruriliyi nəticəsində yaranmış və inkişaf etmişdir. Tipoloji cəhətdən çox müxtəlif olan Amerika hindilərinin dillərinin geniş təsviri prosesində Amerika strukturalizm məktəbi formalaşmışdır. Bu məktəb 1933-cü ildən 1957-ci ilə kimi çox sürətli inkişaf yolu keçmişdir.

Amerika deskriptivizm məktəbini yaradanlardan biri F.Boasdır.

Frans Boas (Franz Boas, 1858-1942). Amerika dilçisi və antropoloqu Frans Boas Almaniyada doğulmuş və orada da təhsil almışdır. F.Boas elm aləminə fizioloq olmaq arzusu ilə gəlmişdir. Lakin o, bu fikirlərdən tez əl çəkmiş, dilçilik elminə güclü meyil göstərmişdir.

F.Boasın diqqətini Amerikada yaşayan yazısız çoxdilli yerli hindilərin dili daha çox cəlb etmişdir. O, Amerika hindilərindən dakot, eskimos, oneyda, simşey və başqalarının dillərini sorğu üsulu və fərdi müşahidələrlə öyrənmişdir. Bu xalqların dilləri üzərində elmi müşahidələr apararkən eyni zamanda onların həyatı, adət və ənənələri ilə də yaxından tanış olmuşdur.

F.Boas dilçilikdə hind-Avropa dillərinin tədqiqi üçün müəyyənləşdirilmiş metodları Amerika hindilərinin dillərinin öyrənilməsində tətbiq etməyin yararsız olduğunu göstərirdi. O, hindilərin dillərinin tədqiqi və təsvirində yeni fərqli metodlardan – dilin formal cəhətlərini təsvir edən metodlardan istifadə olunmasını tələb edirdi.

F.Boasın nəzəri ümumdilçilik görüşləri onun böyükhəcmli *“Amerika hindilərinin dillərinə dair rəhbərlik”* (1911-1922) adlı əsərində ifadə edilmişdir. Eyni zamanda, deskriptiv dilçiliyin əsas prinsipləri də bu əsərdə şərh olunmuşdur.

F.Boasin elmi ənənələri, tədqiqat üsulları Amerika dilçiləri E.Sepir və L.Blumfild tərəfindən iki istiqamətdə davam və inkişaf etdirilmişdir.

Eduard Sepir (Eduard Sapir, 1884-1939). Amerika dilçisi və antropoloqu Sepir Avropa, Asiya və Amerika qitələrində yaşayan bir çox xalqların dillərini bilirdi. Onu dil nəzəriyyəsinin bir sıra problemləri də çox maraqlandırır.

Sepirin çoxcəhətli yaradıcılığı müasir dilçiliyin müxtəlif aktual problemləri ilə əhatə olunmuşdur. Onun elmi fəaliyyətində dilçilik elminin təsnifini vermək, dil və mədəniyyətin əlaqəsini müəyyənləşdirmək və sair məsələlər xüsusi yer tutur.

Sepir ABŞ-ın yerli xalqlarının dillərinin tədqiqi ilə məşğul olan alimlərdəndir. O, Kanada və Meksika xalqlarının bir çoxunun dil quruluşunu öyrənmiş və təsvir etmişdir.

Sepirin linqvistik görüş və mülahizələri onun *"Dil"* (1921) adlı əsas nəzəri əsərində, *"Dilçiliyin elm kimi vəziyyəti"* (1929) və başqa məqalələrində əks etdirilmişdir.

Ümumiyyətlə, Amerikada strukturalizmin inkişafına Sepir böyük təsir göstərmişdir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, o, yalnız struktur dilçilik çərçivəsində qalmamış, ondan çox-çox kənara çıxmışdır.

E.Sepir dilə mədəniyyətşünaslıq aspektindən də yanaşmışdır. O, dillə mədəniyyətin münasibəti, əlaqəsi məsələsinə xüsusi fikir vermişdir. Dil və mədəniyyətin münasibəti məsələsinə dair Sepirin mülahizələri Amerika dilçiliyində dillə mədəniyyətin, adət və ənənənin əlaqəsini öyrənən etnolinqvistikanın əsasını qoymuşdur.

Etnolinqvistika sahəsində Sepirin ideyaları **Benjamin Uorf** (1897-1941) tərəfindən davam etdirilmişdir.

Uorf ixtisasına görə dilçi deyildi. O, yanğınsöndürən texnika üzrə mühəndis idi. Uorf boş vaxtlarında Amerika

hindilərinin həyatı, dili, mədəniyyəti, adət və ənənələri ilə maraqlanmış, dil faktlarını qeydə almışdır. Nəzəri və linqvistik bilik əldə etmək üçün Eduard Sepirin mühazirələrinə qulaq asmışdır. O, elmi-nəzəri biliklə silahlandıqdan sonra topladığı materialları tədqiq edərək 1930-cu illərdə elmi məqalələrlə çıxış etmişdir. Bu sahədə Uorfun tədqiqatları son dərəcə dərin və güclü olmuşdur. Dilçilikdə Sepir-Uorf fərziyyəsi çox məşhurdur.

Lionard Blumfild (Leonard Bloomfield, 1887-1949). L.Blumfild XX əsr Amerika dilçiliyi tarixində böyük dilçi alim kimi məşhurdur. Alimlər Amerika dilçiliyində onun mövqeyini, təxminən, Avropa dilçiliyində Ferdinand de Sössürün tutduğu mövqe kimi təsəvvür edirlər.

Frans Boasın davamçısı olan L.Blumfild Çikaqo Universitetində german filologiyası üzrə professor vəzifəsində fəaliyyət göstərmişdir. Leonard Blumfild pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı, dil haqqında elmin nəzəri məsələləri ilə də məşğul olmuşdur. O, geniş və zəngin elmi yaradıcılığa malikdir.

Blumfildin ən böyük elmi-tədqiqat işi 1933-cü ildə çap edilmiş "Language", yəni "Dil" adlı əsəridir. Bu əsər Amerika dilçiliyi tarixində çox böyük hadisə kimi qiymətləndirilmişdir. Blumfild bu məşhur əsərində dilçiliyin vəzifə, prinsip və metodlarını elmi əsasda şərh etmişdir. Buna görə də həmin kitab Amerikanın bütün universitetlərində öyrənilmiş, dilçi alimlərin stolüstü əsərinə çevrilmişdir. Leonard Blumfildi linqvistik təsvirin başlıca prinsipləri daha çox maraqlandırır. O öz elmi konsepsiyasında dili formal cəhətdən təsvir etməyi hərtərəfli əsaslandırmışdır.

Blumfildin "Dil" monoqrafiyasında diqqəti cəlb edən qiymətli cəhətlərdən biri qrammatika nəzəriyyəsidir. Onun qrammatika nəzəriyyəsində qrammatik forma əsas yer tutur. Bu məsələ geniş şərh edilmişdir. Bununla ya-

naşı, Blumfild qrammatik anlayışlara dair əsas terminləri müəyyənləşdirməyə də ciddi səy göstərmişdir. O, sintaksis sahəsində də çox böyük nailiyyətlər əldə etmişdir.

1936-cı ildə Blumfildin *“Dil, yaxud ideya”* adlı məqaləsi çap olunmuşdur. Burada o, fəlsəfi məsələlərdən bəhs edir.

Ümumiyyətlə, Blumfildin dilçiliyə dair mülahizə və görüşləri Amerikada strukturalizmin inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Bu görkəmli alimin ənənələri sonralar onun şagirdləri və ardıcılıarı Blok, Treyser, Xokkit, Herris, Qlison və başqaları tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

1951-ci ildə Zelling Herrisin *“Struktural dilçilikdə metodlar”* adlı əsəri nəşr olunmuşdur. Bu ümumiləşdirici əsər deskriptivizmin manifesti hesab olunur. 1959-cu ildə Q. Qlisonun *“Deskriptiv dilçiliyə giriş”* adlı kitabı çapdan çıxmışdır. Bu əsərdə deskriptivizmin bəzi ümumi prinsipləri aydınlaşdırılır.

Strukturalizmin müxtəlif məktəbləri arasında münasibət

Strukturalizm məktəblərinin hamısı üçün ümumi olan cəhət vardır. Bu cəhət həmin məktəblərin *“Gənc qrammatiklər”* cərəyanına müəyyən dərəcədə əks olmasıdır. *“Gənc qrammatiklər”* dilin tarixi aspektdə öyrənilməsinə qiymətli hesab edir, strukturalizm nümayəndələri isə müasir dilin vəziyyətini öyrənməyi vacib bilirdilər.

Strukturalistlər dilin sinxronik planda öyrənilməsinin dilçilikdə başlıca vəzifə olduğunu göstərirdilər.

Dilçiliyin inkişafı tarixində strukturalizm cərəyanına mənsub olan məktəblərdən hər birinin özünəməxsus yeri və rolu olmuşdur. Bunlardan Praqa strukturalizm məktəbi fonoloji nəzəriyyəni yaratmaqla, Kopenhagen qlossematikası dilə ən mürəkkəb semiotik sistem kimi baxmaqla, Amerika deskriptivizmi isə dilin qrammatik quruluşunun

öyrənilməsinə dair böyük nailiyyətlər əldə etdiklərinə görə dünya dilçiliyində nəzər-diqqəti cəlb etmişlər.

2.08. ÜMUMİ DİLÇİLİK TARİXİNDƏ TÜRKOLOJİ DİLÇİLİYİN MÖVQEYİ

Qədim tarixə malik çoxsaylı türk dillərinin, ləhcələrinin tədqiqi və təbliği tarixini izləmək, meydana olan elmi tədqiqatlara münasibət bildirmək müasir türkşünaslığın ən zəruri problemlərindəndir. Dünya dilçiliyinin ənənələrinə görə, hər bir elm tarixinin araşdırılması xronoloji tələblərə əsaslanır. Türkoloji dilçiliyin təqədimdən başlamış inkişaf tarixinin dövrləşdirilməsində də, təbii olaraq, digər meyar və ölçülərlə bərabər xronoloji ardıcılıq elmi prinsipi həlledici rol kəsb edir. Türk xalqlarının keçib gəldiyi hər bir əsrin, hətta konkret ilin özünəməxsus linqvistik nailiyyətləri, müvəffəqiyyətləri mövcuddur ki, ancaq onlara əsaslanaraq obyektiv dövrləşdirmə aparmaq mümkün olur. Başqa elm sahələrində olduğu kimi, türkologiyada da dilçilik tarixinin dövrləşdirilməsi son dərəcə çətin və müşkül məsələdir. Dünya dilçiliyində xüsusi mövqeyi olan türkoloji dilçilik hazırda öz zəngin tarixinə, keçib gəldiyi dolğun, məzmunlu yollara nəzər salmaq, yeni-yeni elmi istiqamətlərə üz tutmaq mərhələsindədir.

Türk dilləri sahəsindəki elmi araşdırmaların, tədqiqat və təbliğatların tarixi qədim zamanlardan başlayır. Aparılmış geniş və fundamental nəzəri və əməli linqvistik işlər əsasında türk xalqlarının hər birinin özünəməxsus dil haqqında elmi – dilçiliyi yaranıb formalaşmışdır. O cümlədən, Azərbaycan dilçiliyi, türk (osmanlı) dilçiliyi, özbək dilçiliyi, türkmən dilçiliyi, qazax dilçiliyi, tatar dilçiliyi və başqaları, eləcə də adı çəkilməyən digər milli türkoloji dilçiliklər ümumtürk dilçiliyinin tərkib hissəsini təşkil edir.

Türk dillərinin ləhcə, dialekt və şivələrinin tədqiqi, təbliği ilə bağlı meydana çıxmış minlərcə elmi, elmi-metodiki əsər, mülahizə və görüşləri nəzərdən keçirib, saf-çürük etdikdən sonra türkoloji dilçiliyin inkişaf tarixinə dair təxminən dörd dövr və on beş elmi-tədqiqat istiqaməti müəyyənləşdirmək olur¹.

Türkoloji dilçiliyin inkişaf dövrləri

I dövr – Türk dillərinə marağın artması və tətbiqi dilçilik rüşeymlərinin yaranması [*ən qədimdən – X əsrin sonuna qədər*].

II dövr – Türkoloji dilçiliyə aid nəzəri-linqvistik müdəcələrin və tətbiqi işlərin meydana gəlməsi [*XI–XIII əsrlər*].

III dövr – Türkoloji dilçiliyin xüsusi elm sahəsi kimi formalaşması [*XIX əsr*].

1-ci mərhələ: XIX əsrin I yarısında türkoloji dilçilik (1801–1850)

2-ci mərhələ: XIX əsrin II yarısında türkoloji dilçilik (1851–1900)

IV dövr – Türkoloji dilçiliyin geniş şaxələnməsi və yüksək inkişaf vüsəti alması [*XX əsr – XXI əsrin əvvəli*].

1-ci mərhələ: XX əsrin əvvəllərində türkoloji dilçilik (1901–1930).

2-ci mərhələ: XX əsrin ortalarında türkoloji dilçilik (1931–1970).

3-cü mərhələ: XX əsrin sonunda türkoloji dilçilik (1971–2000).

¹ Afad Qurbanov: Türkoloji dilçiliyin inkişaf dövrləri. Bakı. 2000.

4-cü mərhələ: XXI əsrin əvvəllərində türkoloji dilçilik (2001-ci ildən indiyə qədər).

Çoxşaxəli türkoloji dilçilik tarixən əldə etdiyi elmi-nəzəri və praktik-tətbiqi nailiyyətləri ilə ümumi dilçilikdə xüsusi və şərəfli mövqe qazana bilmişdir.

III FƏSİL

DİLÇİLİYİN MÖVQEYİ

3.01. BAŞQA ELMLƏR SİSTEMİNDƏ DİLÇİLİYİN YERİ PROBLEMİ

Problemin qoyuluşu. Məlumdur ki, hər bir elm üçün son dərəcə vacib hesab edilən fundamental problemlər mövcuddur. Bunlardan biri “elmin yeri” problemidir. Müasir dilçiliyin gündəliyində də dil haqqında elmin mövqeyi problemi ən aktual məsələlər cərgəsindədir. Belə ki, bir sıra linqvistik məsələlərin əsaslı və düzgün həlli bu problemlə bilavasitə bağlıdır. Haqqında bəhs olunan problem yalnız nəzəri cəhətdən deyil, həm də böyük əməli əhəmiyyətə malikdir. Dilçiliyin elmlər sistemində yerini bilmədən, onun məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirmədən filoloji təhsil sistemində xüsusi rolu olan dilçilik fənlərini yüksək elmi-nəzəri səviyyədə tədris etmək qeyri-mümkündür.

Dilçiliyin yeri – mahiyyətinə görə çox mürəkkəb və çətin problemlərdəndir. Dil haqqında elmin başqa bilik sahələrində yerini müəyyənləşdirməyi çətinləşdirən bəzi səbəblər, amillər vardır. Bunların ən başlıcalarından biri dilçiliyin dünya elmlərinin çoxu ilə olan əlaqəsidir.

Elmlər sistemində dilçiliyin yeri problemi uzun illər mütəxəssislərin diqqətini cəlb etmiş, bu məsələyə XIX əsrə qədər toxunulmamışdır. Bunun obyektiv səbəbi, hər şeydən əvvəl, dil haqqında elmin tam müstəqilləşməməsi idi. XIX əsrdən başlamış XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər

bu problemə müxtəlif istiqamət və cəhətdən yanaşılmış, bunun da nəticəsində dilçiliyin elmlər sistemində yeri dəqiqləşməmiş, mübahisəli şəkildə qalmışdır. Dilçiliyin yeri problemi dil haqqında Azərbaycan elmində də xüsusi olaraq diqqəti cəlb etmişdir. Dünya filoloji elmində problemin dəqiqləşdirilməsinə dair bir sıra əsaslı mülahizələr irəli sürülmüşdür ki, bunlar da məsələnin düzgün həllində mühüm rol oynayır.

Dilçiliyin elmlər sistemində yerinin dürüst müəyyənləşdirilməsi üçün ilk növbədə dünya elmlərinin qruplaşdırılması, ümumi təsnifi məsələsinə müraciət edilməlidir.

3.02. ELMLƏRİN TƏSNİFİ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Məlumdur ki, kainat rəngarəng varlıqların, müxtəlif hadisələrin məcmusundan ibarətdir. Elm çox mürəkkəb olan maddi aləmi, ona məxsus bütün əlamət və xüsusiyyətləri tədqiq edir. Buna görə də dünyada bir-birindən fərqlənən müxtəlif bilik sahələri yaranır və formalaşır. Elm tarixinə həsr olunmuş bəzi əsərlərdə belə bir fikrə rast gəlmək olur ki, guya elm ancaq bir və ya bir neçə ölkədə meydana çıxa bilər və sonra ölkələrə yayılır. Bu ideya doğru hesab edilə bilməz. Çünki elm hər bir ölkədə meydana çıxa bilər və bununla belə, ölkənin böyük və ya kiçikliyinin, xalqın az və ya çoxluğunun buna heç bir dəxli yoxdur. Elə kiçik ölkə və ya xalq vardır ki, elmi fəaliyyət baxımından onun nailiyyətləri müqayisə edilə bilməz dərəcədə yüksəkdir.

Hər bir elm cəmiyyətin inkişafına öz müsbət təsirini göstərir. Lakin qeyd etməliyik ki, elmin təsiri heç də birtərəfli deyil, onunla cəmiyyət arasında təsir qarşılıqlıdır. Bu məsələni aydın dərk etmək üçün dilçilik sahəsində bir fakta nəzər yetirək. Məlumdur ki, finikiyalılar uzaq

keçmişdə əlifbanı kəşf etmişlər. Bu kəşf nəticəsində asan yazı sistemi meydana gəlmiş və hazırda dünya əhalisinin təxminən üçdə-iki hissəsindən çoxu hərfi yazıdan istifadə edir ki, bu da, öz növbəsində, cəmiyyətin mədəni tərəqqisində xüsusi rol oynayır. Deməli, cəmiyyətin yaratdığı elm onun inkişafının əsas vasitəsinə çevrilir.

Zaman keçdikcə insan fəaliyyətinin digər sahələri ilə yanaşı elm də inkişaf edir, yeni-yeni bilik sahələri meydana çıxır və əsaslı şəkildə formalaşmış ümumi sistemdə xüsusi yer tapır. Yeni elmlər son zamanlarda əsasən iki formada – toxunulmamış sahənin öyrənilməsi ilə bağlı və mövcud müxtəlif elmlərin bir-biri ilə olan yaxın əlaqəsi nəticəsində əmələ gəlir. Tarix boyu yaranmış bütün qədim və yeni elmlər əhatə etdikləri sahəyə, miqdara görə olduqca şaxəli və zəngindir. Çoxluq təşkil edən dünya elmlərinin qruplaşdırılması və onların təsnif olunması elmin qarşısında duran ən zəruri məsələlərdən biri olmuş və öz aktuallığını itirməmişdir. Hələ XIX əsrin ortalarında Fridrix Engels bu problemin vacibliyindən və əhəmiyyətindən bəhs edərək demişdir: “Elmlərin təsnifatı, o elmlər ki, onlardan biri hərəkətin ayrıca bir formasını, yaxud bir-biri ilə əlaqədar olan və bir-birinə keçən bir sıra hərəkət formalarını təhlil edir: bu təsnifat, eyni zamanda, həmin hərəkət formasının daxilən onlara xas olan ardıcılıqla təsnifatıdır, düzlülüştür; elmlərin təsnifatının əhəmiyyəti də məhz bundadır”¹.

Fridrix Engels “Təbiətin dialektikası” adlı məşhur əsərində elmlərin təsnifinə dair mühüm nəzəri ideya irəli sürmüşdür. O, elmlərin, xüsusilə təbiət elmlərinin bir çox problemlərini həll edərkən dünya elmlərinə aid sxem vermişdir. Sxemin ön hissəsini təbiət elmləri təşkil edir ki,

¹ F.Engels. Təbiətin dialektikası. Bakı, 1996, səh. 219.

burada da riyaziyyat birinci yerdə durur. F.Engelsin öz sxeminin riyaziyyat elmindən başlaması heç də təsadüfi deyildir. Bunun başlıca səbəbi, əsasən, riyaziyyatın elmlərə nüfuz etməsi idi.

Elmlərin qruplaşdırılması və təsnifi ilə ayrı-ayrı dövrlərdə maraqlananların sayı az olmamışdır. Elm tarixinə həsr edilmiş əsərlərdən aydın olur ki, bu məsələnin uzun tarixi olmasına baxmayaraq, hələ də tam həll edilməmiş, son dərəcə mübahisəli bir şəkildə qalmaqdadır. Hazırda hər bir elmin tam dəqiqliyi ilə yerini müəyyənləşdirməyə imkan verən bütöv, tam əhatəli sxemin hazırlanmasına son dərəcə böyük ehtiyac vardır. Elmlərin təsnifi tarixinə nəzər salındıqda bu məsələyə bir neçə cəhətdən yanaşıldığına rast gəlmək olur. Belə ki, bir qrup alim elmlərin bölgüsü üçün bu və ya başqa bir elmin inkişaf səviyyəsini, sahələrini, xarakterini, digər qrup isə obyektin təbiətini, yaxud tədqiqatın metodlarını nəzərə almış və müxtəlif meyarlara əsaslanaraq elmlərin bölgüsündən bəhs etmişdir. Bütün bunların da nəticəsində elmlərin təsnifi ilə əlaqədar müxtəlif bölgülər, anlayışlar, ifadələr və terminlər meydana gəlmişdir. Bunlardan bir neçəsini aşağıdakı kimi xatırlamaq olar.

1. DƏQİQ VƏ TƏSVİRİ ELMLƏR

Elmləri *dəqiq* və *təsviri* adlandırır iki yerə bölmək ənənəvi təsniflərdən biridir. Bu təsnifə müasir dövrdə hələ də geniş yer verilir. Belə ki, elm tarixindən bəhs olunan ayrı-ayrı elmi və ya elmi-metodiki əsərlərdə haqqında danışılan bölgü ilə bağlı anlayış və terminlərə tez-tez rast gəlmək olur.

Bu bölgünün tərəfdarları coğrafiya, geologiya, tarix, ədəbiyyatşünaslıq və digər bu növ elmləri təsviri adlandırmışlar.

"*Təsviri elm*" anlayışı necə təsəvvür olunur? Bu anlayış müxtəlif şəkildə izah edilmişdir. Təsnifin tərəfdarlarının fikrinə görə, təsviri elmdə obyektə təsvir etmək başlıca

cəhətdir. Guya təhlil bu növ elmlər üçün xarakterik deyildir. Məsələn bu cür düşüncələr səhv olaraq hər bir elmdə təhlilin vacib olduğunu unutmuşlar.

Bölgünün tələblərinə əsasən dünya elmlərinin bir qrupu, o cümlədən *fizika, riyaziyyat, mexanika, elektronika* və s. dəqiq elm hesab olunmuşdur. “Dəqiq elm” anlayışının əsasını dəqiqlik təşkil edir. Bu təsnifin baniləri başqa cəhətlərin heç birini nəzərə almayıb, yalnız dəqiqliyi elmlərin təsnifi üçün başlıca meyar hesab etmişlər. R.A.Budaqov haqlı olaraq elmlərin təsnifində dəqiqliyi meyar götürməyi kobud səhv kimi qiymətləndirir¹. Elmləri təsnif etməkdə dəqiqlik meyar deyil və ola da bilməz. Dəqiqlik bütün elmlər üçün zəruridir. Hər bir elm dəqiqlik üzərində yaranır və formalaşır. Deməli, dəqiqlik hər bir elmin varlığını müəyyənləşdirən cəhətdir.

Dəqiqlik olmayan hər hansı tədqiqatı elmi hesab etmək qeyri-mümkündür. Çünki tədqiqata cəlb olunan bu və ya başqa hadisənin, faktın həllində dəqiqlik başlıca şərtlərdəndir. Hər bir elmin nəzəriyyəsi üçün fəlsəfi kamillik, məntiqi ciddilik nə dərəcədə lazımsa, dəqiqlik də bir o qədər gərəklidir. Bütün bu deyilənlərə əsasən yalnız fizika, riyaziyyat kimi elmləri dəqiq adlandırmaq fikri ilə qəti razılaşmaq olmaz.

“Dəqiqlik” termini altında geniş məfhum başa düşülür. Dəqiqliyin dərəcəsi, növləri (məntiqi dəqiqlik) mövcuddur. Lakin bunların hamısı vahid anlayışın tərkibini təşkil edir. Buna görə də dəqiqliyi müxtəlif yox, vahid plan-da təsəvvür etmək lazımdır. Nəhayət deməliyik ki, təbiət elmlərində olduğu kimi, hər bir ictimai elm, o cümlədən dilçilik də dəqiqlik tələb edir. Dilçiliyin tədqiqi tarixindən aydın olur ki, həmişə *lingvistik dəqiqliklə filoloji həssaslığın*

¹ Р.А.Будагов. О предмете языкознания. “Изв. АН СССР отд. лит. и яз.” 1973, том 31, вып. 5.

vəhdəti yüksək keyfiyyətli əsərlərin yaradılmasının əsasını təşkil edən amillərdən olmuşdur.

2. EKSPERİMENTAL VƏ QEYRİ-EKSPERİMENTAL ELMLƏR

Bu bölgüyə görə, dünya elmləri iki növdədir: eksperimental və qeyri-eksperimental elmlər. Bölgünün tərəfdarları kimya, fizika elmlərini eksperimental hesab etmişlər.

Bu bölgü üçün elmi-tədqiqat üsulu əsas götürülmüşdür. Lakin qeyd etməliyik ki, tədqiqat üsulu ancaq eksperimentdən ibarət olmayıb, müxtəlif elmlərlə əlaqədar çoxlu miqdardadır. Buna görə də ancaq bir tədqiqat üsulu əsasında elmləri təsnif etmək doğru hesab oluna bilməz. Hazırda eksperiment üsulu çox geniş yayılmışdır, ondan elmlərin əksəriyyətində istifadə olunur. Qeyri-eksperimental hesab edilmiş filologiya elmlərinin, o cümlədən dilçiliyin də bir sıra məsələlərinin tədqiqində eksperimentə müraciət edilir. Məsələn, dilin səs sisteminin tədqiqi ancaq eksperiment əsasında dəqiq elmi şərhini tapmışdır. Dilçilikdə eksperimentin geniş tədqiqi nəticəsində “eksperimental fonetika” anlayışı da formalaşmışdır. Bundan başqa, linqvistik üslubiyat məsələlərinin öyrənilməsində də eksperiment dilçi tədqiqatçıların işinə yararır.

Deməli, eksperiment ilk dəfə tətbiq olunmuş elmlərin çərçivəsində qalmayıb, başqa elmlərin də sərhədinə əsaslı şəkildə daxil olmuşdur.

3. FUNDAMENTAL VƏ QEYRİ-FUNDAMENTAL ELMLƏR

Bu bölgünün tərəfdarları dünya elmlərini iki qrupa bölmüşlər: fundamental elmlər, qeyri-fundamental elmlər. Belə bölgüyə görə, əsas məsələlərlə məşğul olan elm (məsələn, fizika, kimya və s.) fundamentaldir.

Bölgünün əsasını obyektin təbiət və cəmiyyətdəki mahiyyəti təşkil edir. Lakin burada obyektin mahiyyətinin subyektiv münasibət əsasında müəyyən edildiyi hiss olunur. Məlumdur ki, biri üçün fundamental hesab edilən hər hansı bir elm, başqasının fikrincə, qeyri-fundamental adlandırıla bilər. Bizcə, heç bir mütəxəssis öz seçdiyi elm sahəsini qeyri-fundamental hesab etmək istəməz. Bütün elmlər cəmiyyəti maraqlandıran məsələlərə həsr edilir; heç bir elm sahəsi elm xatirinə yaranmır. Elmlər vacib məsələlərin öyrənilməsi əsasında meydana çıxır, fundamental əsərlər yaranır.

4. NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ ELMLƏR

Bölgünün adından bəlli olduğu kimi, burada elmlər iki qrupa ayrılır: nəzəri və tətbiqi elmlər.

Bu bölgü "*elm sahəsi*" anlayışı əsasında yaradılmışdır. Məlumdur ki, hər bir elmin nəzəri sahəsi ilə yanaşı, həm də tətbiqi sahəsi vardır. Buna görə də elmləri sırf *nəzəri* və ya *tətbiqi* adı altında qruplaşdırıb təsnif etmək doğru nəticə verə bilməz.

Elmdə tətbiqilik həmin bilik sahəsinin əhəmiyyətini bir daha şərtləndirən cəhətlərdəndir. Dilçilik elminin tətbiqi əhəmiyyəti cəmiyyətin inkişafı üçün heç də az deyildir. Müasir cəmiyyətin mədəni tərəqqisi üçün zəruri olan bir çox problemlərin həlli dilçilik elminin bir sahəsini təşkil edən tətbiqi dilçiliklə bağlıdır.

5. İCTİMAİ VƏ TƏBİƏT ELMLƏRİ

Bu bölgü elmin tədqiqat obyektinə əsaslanmışdır. Ona görə də təbiətdən bəhs edən elmlər (fizika, kimya, biologiya, astronomiya...) *təbiət elmləri*, cəmiyyətə aid bilik sahəsi isə (tarix, pedaqogika, psixologiya...) *ictimai elmlər* adlandırılmışdır. Bu bölgü həqiqətə uyğundur. Çünki obyekt, onun xüsusiyyətləri elmləri təsnif etməkdə əsas meyardır.

Lakin deməliyik ki, dünya elmləri qruplaşdırıldıqda onların hamısını bu iki növə daxil etmək olmur. Bəzi elmlər vardır ki, onlar həm ictimai elmlərdən, həm də təbiət elmlərindən əsaslı surətdə fərqlənir. Bu cəhət nəzərə alınaraq hazırda dünya elmləri üç qrupa bölünür:

- 1) *ictimai elmlər*;
- 2) *təbiət elmləri*;
- 3) *texnika elmləri*.

Dilçilik bunlardan hansına mənsubdur? Bu suala cavab vermək üçün ilk növbədə elmlərin müəyyənləşdirilməsində nəzərə alınan cəhətləri dilçilik əsasında xatırlamalıyıq.

Hazırda hər bir elmin yerini müəyyən etmək üçün aşağıdakılar əsas şərt hesab olunur:

Obyekt — metod — məqsəd

Bunlardan elm üçün *obyekt* daha əsasdır. Elmdə obyekt müştərəkliyi də ola bilər. Belə ki, müəyyən bir obyektin müxtəlif sahələrini ayrı-ayrı elmlər öyrənir. Məsələn, yer haqqındakı elmlərə (coğrafiya, geologiya) fikir verək. Bunlardan coğrafiya elmi *yerin səthini*, torpağın morfologiyasını, flora, fauna və əhalisini öyrənir. Geologiya elmi isə yerin altını, yer qatlarının quruluşunu və onun meydana gəlmə tarixini izah edir. Deməli, hər bir elmin obyektini maddi aləmin varlığını bütövlükdə və ya onun bir sahəsini təşkil edə bilər.

Dilçilik elminin obyektini dildir. Lakin dillə başqa elmlər də (fəlsəfə, məntiq, psixologiya, antropologiya, loqopediya, kibernetika, coğrafiya, ədəbiyyatşünaslıq, tarix, semiotika...) maraqlanırlar¹.

Dilçilik isə öz obyektinin tədqiqi ilə hərtərəfli məşğul olur.

Dilçilik elminin mövcud olduğu bütün dövrlərdə dilin təbiət və mahiyyətinin necə başa düşülməsi və ayrı-ayrı dillərin

¹ Bax: A.Qurbanov. Ümumi dilçilik. Bakı, 1977, səh. 9; Ф.М.Березин, Б.Н.Головин. Общее языкознание. М., 1979, с. 30-31.

elmi inkişafının istiqamətindən asılı olaraq dilçiliyin başqa elmlər sistemində yeri müxtəlif şəkildə müəyyənləşdirilmişdir.

Əvvəla qeyd etməliyik ki, dilçiliyin müstəqil elm olması haqqında uzun illər fikir eyniliyi olmamışdı. Bəziləri dilçiliyi müstəqil elm hesab etməmişlər. Dilçiliyin müstəqilliyinə şübhə ilə yanaşanlara indi də təsadüf edilir. Onlar bu elmi riyaziyyatın bir sahəsi adlandırırlar. Belə fikirlərlə heç cür razılaşmaq olmaz. Dilçilik bizim eradan əvvəl başlamış, XIX əsrə kimi başqa bir sıra elmlər kimi (o zaman pedaqogikaya tərbiyənin fəlsəfəsi, fizikaya natural fəlsəfə deyilirdi) fəlsəfənin tərkibində olmuş və bu sahədəki biliklər dilin fəlsəfəsi adlanmışdır.

XIX əsrdə dünya elminin sürətlə inkişafı ilə bağlı dilçilik də elmin müstəqil sahəsinə çevrilmiş, onun obyektı tamamilə müəyyənləşmiş, xüsusi tədqiqat metodları çoxalmış, dilin xüsusiyyətlərini açan onlarca elmi əsər meydana çıxmışdır. Bütün bunların nəticəsində dilçilik elminin müstəqilliyinə heç bir şübhə yeri qalmamışdır.

XIX əsrdən başlayaraq dilin mahiyyətinin necə başa düşülməsi ilə bağlı dilçilik haqqında müxtəlif mülahizələr yürüdülmüşdür. Həmin əsrin məşhur dilçi alimlərindən Avqust Şleyxer (1812-1868) dili orqanizm adlandırırdı. O deyirdi: "Səs materialından əmələ gəlmiş dillər təbii orqanizmdir..." Məlum olduğu üzrə, XIX əsrdə təbiətsünaslıq yüksək səviyədə inkişaf etmişdir. Bu elm başqa sahələrdə olduğu kimi, dilçiliyə də güclü təsir göstərmişdir. Əsrin böyük təbiətsünası Ç.Darvinin təkamül nəzəriyyəsi başqa dilçi alimlərdən daha çox A.Şleyxeri öz təsiri altına almışdı. A.Şleyxer "*Darvin nəzəriyyəsinin dil haqqında elmə tətbiqi*" adlı əsərində yazırdı ki, Darvinin heyvan və bitki növlərinə aid müəyyən etdiyi qanunları dillərin orqanizminə də tətbiq etmək olar¹.

¹ А.Шлейхер. Теория Дарвина в применении к науке о языке. СПб, 1864, с. 5.

A.Şleyxer dili bioloji hadisə kimi – insan iradəsindən asılı olmayaraq yaranan, inkişaf edən və ölən təbii orqanizm kimi təsəvvür etdiyi üçün dilçiliyi təbiət elmi hesab edirdi¹. A.Şleyxerin dilçiliyi təbiət elmləri sırasına daxil etmək ideyası onun davamçıları tərəfindən möhkəm müdafiə olunmuşdur.

XIX əsrdə dilçiliyi təbiət elmi sayanlardan biri də Oksford Universitetinin professoru Maks Müllər (1823-1900) olmuşdur. Naturalizmin nümayəndəsi olan bu alim dilçiliyin yerini ancaq təbiət elmləri arasında axtarırdı.

XIX əsrin məşhur dilçilərindən Avstriya alimi *Huqo Şuxardt* da (1842–1927) dilçiliyin hansı elm növünə aid olduğuna dair məsələ ilə maraqlanmışdır. Şuxardt görə, dilçiliyi nə təbiət elmlərinə, nə də ictimai elmlərə aid etmək olar. H.Şuxardt yazır ki, dilçilik ayrıca elm olaraq qalmalıdır.

Dilçiliyin hansı elm növünə aid olması problemi ilə XIX əsrin axırlarında Polşa alimi Karl Appel də məşğul olmuşdur. O, dilçiliyin xarakterinə görə ictimai elm olduğunu göstərmişdir. Dilçiliyin ictimai elm olduğu fikrinin alimlər tərəfindən əsasən qəbul edilməsinə baxmayaraq, bu haqda bir sıra tərəddüd edənlər də olmuşdur. Dilçiliyin qeyri-ictimai elm olması fikrinin tərəfdarları indi də az deyildir. “Bəzi müasir xarici alimlərin fikrinə görə, dilçiliyin yeri dəqiq elmlər (qeyri-ictimai elmlər – A.Q.) arasında olmalıdır².

Göründüyü kimi, dilçiliyin elmlər sırasında mövqeyi problemi uzun zaman müxtəlif şəkildə şərh edilmiş və hazırda da dünya dilçiliyində fikir ayrılığı mövcuddur. Bütün bunlara baxmayaraq, müasir elmin nailiyyətləri əsasında deməliyik ki, dilçilik öz xarakterinə görə tamamilə ictimai elmlərə məxsusdur. Bu elmin ictimai elmlərə aid

¹ Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. Редактор член-корреспондент АН СССР Б.А.Серебрянников. М., 1970, с. 417.

² Е.Н.Шенделс. Связь языкознания с другими науками. М., 1962, с. 6.

olduğunun əsaslarını onun ictimai hadisə olan (dil) obyektinə, özünəməxsus xüsusi elmi-tədqiqat metodları¹ və müəyyən məqsədə malik olması təşkil edir.

3.03. İCTİMAİ ELMLƏR SİSTEMİNDƏ DİLÇİLİYİN MÖVQEYİ

Ümumdünya elmləri sistemində ictimai elmlər əsas yerlərdən birini tutur. Elmlərin bu qrupunu təbiət hadisələrinə nisbətən daha mürəkkəb və dəyişkən olan ictimai hadisələri tədqiq edən elmlər sistemi təşkil edir. İctimai elmlər başqa qrup elmlərdən təkcə öyrəndiyi obyektinə yox, həm də tədqiqat metodlarına görə fərqlənir. İctimai elmlər cəmiyyətin müxtəlif fəaliyyət sahələri ilə bağlıdır. Buna görə də çoxlu miqdarda ictimai elm yaranmışdır. Elmsünaşlar ictimai elmləri müəyyən prinsiplərə görə müxtəlif növlərə bölmüşlər. Bunlardan biri ictimai elmləri xarakterinə görə təsviri və analitik növlərə ayırmaqdır. Bu bölgüyə əsasən cəmiyyətin keçmişini və indisini təsvir edən elmlər, o cümlədən sosiologiya, arxeologiya... təsviri adlanır.

Cəmiyyətin əxlaqi cəhətlərini tədqiq edən elmlər – *hüquq, pedaqogika, iqtisad elmləri* analitik elm hesab olunur.

Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar son zamanlar ictimai elmlər daha da çoxalmışdır. Mövcud bölgülərin heç biri hazırda bu elmləri tam əhatə edə bilmir.

Müasir ictimai elmləri ümumi şəkildə, təxminən, aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- a) ictimai-siyasi elmlər;
- b) ictimai-tarix elmləri;
- c) ictimai-ilahiyyat elmləri;

¹ A.Qurbanov. Dilçiliyin metodları. Bakı, 1978.

- ç) ictimai-tərbiyə elmləri;
- d) ictimai-filologiya elmləri.

Dilçilik bu ictimai elmlər arasında təşəkkül tapmışdır. Onun yaranması, formalaşması və tərəqqi etməsinin əsasını ictimai elmlərin bünövrəsi təşkil edir.

Dilçilik filologiya¹ elmlərinə aiddir. Lakin bunun *filoloji elm olması* məsələsi tarixən mübahisəli olmuş və indi də davam etməkdədir. XIX əsrin məşhur dilçilərindən Avqust Şleyxer dilçiliyi filologiyaya aid etmir. O, filologiya ilə dilçiliyi xaraktercə bir-birinə yaxın olmayan elm sahələri kimi aydınlaşdırır. Buna görə də filologiya ədəbi mətnləri, yazılı abidələri təhlil və tədqiq edir. A.Şleyxer deyirdi ki, yazısı olan dilləri filologiya, yazısı olmayan dilləri isə dilçilik elmi öyrənməlidir. Bu, səhv mülahizədir, dilçilik bütün dilləri tədqiq edir və etməlidir.

Avqust Şleyxərə görə, elə sahə vardır ki, orada dilçiliklə filologiya bir-birinə çox yaxınlaşır, bunların hər ikisi eyni məsələni öyrənir. O, belə sahəyə sintaksisi aid edir. A.Şleyxer üslubiyyatın dilçiliklə qəti əlaqəsi olmadığını söyləyir. Onun fikrinə görə, üslubiyyat dilçiliyə qarşı qoyulan filologiyanın tərkibinə məxsus bilik sahəsidir.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən Hüqo Şuxardt dilçiliyin filologiya elmlərinə məxsus olması fikrinin tam əleyhinə çıxış etmişdir. H.Şuxardt filologiyanın ayrıca elm sahəsi adlandırılmasını məsləhət bilmirdi. O deyirdi ki, dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq ayrıca elm kimi göstərilməməli, bunlar bu və ya başqa elm növünə aid olmalıdır².

¹ Filologiya yunanca *filos* (sevirəm) – *logos* (söz, öyrənmək) ünsürlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. "Filologiya" anlayışı haqqında müxtəlif mülahizələr vardır. Bəziləri filologiyayı dar mənada götürmüş, ancaq mətnin bərpa və redaktə olunmasını bu elmin obyektı hesab etmişlər. Bu, doğru deyildir. Çünki mətnin redaktəsi ilə başqa elmlər də məşğul olur. Filologiyanın belə təsəvvür olunması "uydurulmuş filologiya" adlanır. "Dəqiq filologiya" anlayışı isə geniş mənada götürülür ki, buraya dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq aiddir.

² Т.А.Амирова и др. Очерки по истории лингвистики. М., 1975.

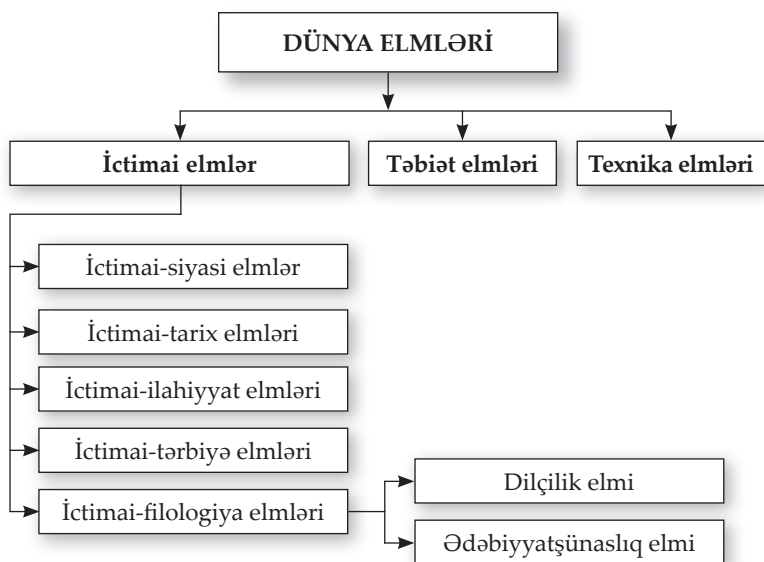
Bir sıra alimlər baş beyni dilin əsası hesab etmiş, dili psixi hadisə adlandırmışlar. Bunun nəticəsində uzun illər dilçilik psixoloji elm kimi təsəvvür olunmuşdur. XIX əsrin dilçilərindən “Heyman Şteyntala görə, dilçilik psixologiya elmləri sırasına aiddir”¹. Ümumiyyətlə, yalnız psixologiya cərəyanının nümayəndələri deyil, başqa bir çox dilçilər də dil haqqında elmin psixologiya elmlərinə məxsus olması fikrini müdafiə etmişlər. Hətta bəziləri dilçiliyi psixoloji-sosioloji elm hesab etmişlər. Görkəmli fransız dilçisi Antuan Meye dili sosioloji hadisə kimi təsəvvür etmiş və buradan da qeyri-dəqiq nəticəyə gələrək dilçilik elmini sosiologiyanın bir hissəsi adlandırmışdır. Bu fikir doğru hesab edilmir. Ona görə ki, əvvəla, dil sosioloji yox, ictimai hadisədir, ikincisi, müstəqil obyekt olan elm heç bir vaxt başqa elmin hissəsini təşkil etməz.

XX əsrin görkəmli alman dilçi və ədəbiyyatşünası *Karl Fossler* (1872–1949) dil haqqında elmdə tarixiliyin daha güclü olduğunu təsəvvür etmişdir. Bunun təsirində o, dilçiliyin tarix elmləri qrupuna məxsus olduğu fikrini söyləmişdir. Dilçiliyi tarix elmləri cərgəsində hesab etmək doğru deyildir.

Hazırda dilçiliyi filologiyadan kənarda təsəvvür edənlər yenə də vardır. Lakin qətiyyətlə deməliyik ki, heç zaman belə mülahizələrə haqq qazandırmaq olmaz, çünki dilçilik məzmun və mahiyyətinə görə xalis filoloji elmdir.

Beləliklə, bütün deyilənləri ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticəni çıxarmaq olar: dilçilik dünya elmlərinin ümumi təsnifi nəticələrinə görə ictimai elmlərə, ictimai elmlər içərisində isə filologiya elmləri sırasına daxildir.

¹ Т.А.Амирова и др. Очерки по истории лингвистики. М., 1975.

3-cü sxem. Elmlərin təsnifi

3.04. DİLÇİLİK MÜASİR ALƏMDƏ VƏ ONUN BAŞLICA VƏZİFƏLƏRİ

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, hər bir elmin xüsusi tədqiqat obyekti və metodları ilə yanaşı, onun müəyyən məqsədi də olur. Məqsəd elmin varlığını şərtləndirməkdə mühüm amildir. Dilçiliyin özünəməxsus məqsədi mövcuddur. Bu elmin məqsədi spesifik təbiətli funksional-ictimai hadisə olan dili tədqiq və təsvir etməkdən ibarətdir.

Digər elmlərdəki kimi, dilçiliyin də inkişafının hər mərhələsində məqsəddən doğan və onunla bağlı zəruri vəzifələri olmuşdur. Hazırda intensiv inkişaf edən elmlər sırasında böyük nəzəri və tətbiqi əhəmiyyəti olan dilçilik elminin sahələri qarşısında bir çox həm ümumi və konkret,

həm böyük və kiçik, həm də asan və çətin aktual vəzifələr durur.

Məlumdur ki, mövcud elmlərin hər birinin taleyi onun vəzifələri ilə bağlı olur. Düzgün müəyyən edilmiş vəzifələr elmin inkişafında başlıca rol oynayır. Elmin mövqeyi onun məqsədli vəzifələrinin müvəffəqiyyətli həlli nəticəsində möhkəmlənir. Belə bir cəhət eynilə dilçilik elminə aiddir.

Başqa elm sahələrində olduğu kimi, dilçilikdə də vacib məsələlərin müəyyən edilməsi son dərəcə zəruri məsələlərdəndir. Dilçilik elminin vəzifələri iki amil əsasında müəyyənləşdirilir. Həmin amillər aşağıdakılardır.

Birinci amil. Buraya ictimai tələblər aiddir. Cəmiyyətin irəli sürdüyü tələblər dövrün ictimai şəraiti ilə bağlı olur. Buna görə də hər bir tələb cəmiyyətin mövcud ictimai şəraiti ilə əlaqədar şəkildə meydana çıxır. Məsələn, XX əsrin 20–30-cu illərindən meydana gəlmiş ictimai tələblərdən birini xatırlayaq.

Tarixi faktlardan aydın olur ki, keçmiş sovet hakimiyyətinin ilk illərindən bütün xalq kütlələrinin mədəniyyətinə hərtərəfli inkişaf etdirmək ictimai tələbi irəli sürülmüşdür. Bu tələbə müvafiq olaraq dilçilikdə, əsasən, aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir.

1. Yazısı olmayan xalqlar üçün əlifba yaratmaq. Keçmiş sovet ölkəsində bir çox xalq üçün əlifba hazırlanmış və bununla onların mədəni inkişafına əvəzi olmayan şərait yaradılmışdır.
2. Yazısı çətin olan xalqların yazı sistemində dəyişiklik aparmaq.
3. Ədəbi dilləri dərindən öyrənmək. Bu məqsədlə keçmiş sovet xalqlarının ədəbi dilləri bütün xüsusiyyətləri ilə tədqiqata cəlb edilmişdir. Alimlər dünya dilçiliyində ədəbi dil nəzəriyyəsini tam əsaslandırıb.
4. Ədəbi dillərin norma və qaydalarını təkmilləşdirmək.

Dilçilikdə ayrı-ayrı xalqların ədəbi dillərinin təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, onun təbliği və öyrənilməsi sahəsində də az iş görülməmişdir. Hər bir xalqın ədəbi tələffüz və düzgün yazı formalarının sabitləşdirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. Bütün bunların nəticəsində ümumi mədəniyyətin tərkib hissəsi olan *nitq mədəniyyəti* inkişaf etdirilmişdir.

Müasir dövrdə cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar qanunauyğunluq əsasında dilçilik elminə aid yeni-yeni ictimai tələblər meydana çıxır. Bu tələblər dil haqqında elmin qarşısında mühüm vəzifələr qoyur ki, bunların da yerinə yetirilməsi nəticəsində dilçilik daima inkişaf edir, onun xəzinəsi genişlənir və zənginləşir.

İkinci amil. Bunu dilçilik elminin konkret inkişaf səviyyəsi təşkil edir. Dilçilik elmi dilin tədqiqi sahəsində az iş görməmiş, onun bir çox məsələlərinin aydın və dərin elmi şərhini vermişdir. Bu elm son dərəcə inkişaf edərək öz sərhədini çox-çox genişləndirmişdir. Vaxtilə bu və ya digər elm sahəsində görülən dilçilik indi müasir elmin qabaqcıl elmləri cərgəsindədir. Hazırkı dövrdə elmlərin bir çoxu dilçiliyə müraciət nəticəsində lazımı müvəffəqiyyətə nail ola bilər.

Lakin bütün bunlarla yanaşı, deməliyə (dil haqqında elmin inkişaf səviyyəsindən göründüyü kimi) ki, hələ dilçiliyin həll olunmamış zəruri məsələləri çoxdur. Buna görə də dilçiliyin işlənməmiş problemləri ilə əlaqədar yeni tələblər meydana çıxır və bunun da əsasında qarşıya yeni-yeni vəzifələr qoyulur. Elmin yeni vəzifələri dedikdə, adətən, çox hallarda yeni tələblərdən doğan vəzifələr yox, həm də vaxtilə irəli sürülmüş, ancaq hələ həll edilməmiş vəzifələr də unudulmur. Müasir dilçiliyin vəzifələri müəyyənləşdirilərkən bu iki cəhət mütləq nəzərə alınır.

Dilçiliyin həm nəzəri, həm də tətbiqi əhəmiyyəti olan problemlərinə dair vəzifələri vardır.

Nəzəri sahəyə dair vəzifələr. Bu sahənin vəzifələrinin əsasını dilçiliyin nəzəri problemlərinin öyrənilməsi təşkil edir. Dil haqqında nəzəri elmin inkişafının indiki mərhələsində bir çox mürəkkəb problemlər və zəruri vəzifələr öz həllini gözləyir. Bunlardan bir neçəsini xatırlatmaq yerinə düşər.

Müasir dilçiliyin qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri bu elmin tədqiqat metodlarını, üsul və prinsiplərini təkmilləşdirməkdən ibarətdir. Məlumdur ki, hər bir elm öz xüsusi tədqiqat metodlarını təkmilləşdirmək yolu ilə inkişafını sürətləndirməyə nail olur. Dil hadisələrinin tədqiqinə bir sıra elmi metodlar tətbiq olunur. İndiyə kimi bunların mahiyyətini açma bilən əsərlər yaradılmamışdır. Bu metalinqvistik problemin həlli sahəsində dilçilikdə ciddi işlər aparılmalı, hər bir metodun elmi səciyyəsi verilməli, onun nə dərəcədə səmərəli olduğu aşkar olunmalı, eyni zamanda, yeni üsullar işlənib hazırlanmalıdır.

Hazırda kifayət qədər öyrənilməmiş məsələlər içərisində dilin semantikasi diqqəti daha çox cəlb edir. Dilçiliyin bu sahədəki birinci dərəcəli vəzifəsi dilin həm leksik, həm də qrammatik sisteminə aid semantik cəhətləri tədqiq etmək və bununla da semasioloji nəzəriyyəni daha da zənginləşdirməkdir. Son illərdə dünya dilçiliyində, o cümlədən Azərbaycan elmində semantikanın tədqiqinə maraq artmış, bir sıra tədqiqat işi meydana gəlmişdir. Bu sahədəki əsərləri ancaq ilk mərhələ hesab etmək olar. Ona görə də elmi tədqiqatın istiqamətini semantikanın öyrənilməsinə doğru yönəltmək və onu gücləndirmək əsas vəzifələrdən hesab edilir.

Müasir dövrdə dünya dillərindəki universallıq, ümumbəşəri dil, vahid yazı sistemi, bunun inkişaf etdirilməsi və sair onlarca belə problemlərin həlli müasir dilçilik elminin qarşısında mühüm vəzifə kimi durur.

İndiki dilçiliyin nailiyyətlərindən aydındır ki, dilçiliyin şöbələrinin bir çoxu elmi-nəzəri məlumatlarla zəngindir. Bu şöbələrin mövzuları elmi tədqiqata ətraflı cəlb edilmişdir. Lakin elə dilçilik şöbələri də vardır ki, onlara diqqəti artırmaq lazımdır. Belə şöbələrdən biri *onomalogiya*dır. Onomastikaya aid tədqiqatları daha da inkişaf etdirmək müasir dilçiliyin vacib vəzifələrindəndir. Toponim və hidronimlərin linqvistik baxımdan tədqiqi dilin və xalqın tarixinin bir sıra mühüm məsələlərinin aydınlaşdırılmasında olduqca əhəmiyyətlidir. Azərbaycan ərazisinə aid zəngin və rəngarəng toponimik material mövcuddur. Dili-mizin leksik sistemində xüsusi mövqeyə malik olan toponimik vahidlərin tədqiqi həm nəzəri, həm də praktik bir məqsəd daşmalıdır. Bunun üçün tədqiqatçı hər bir toponimin elmi-nəzəri tədqiqi ilə yanaşı, onun düzgün deyilişi və yazılışı ilə də maraqlanmalı, praktik əhəmiyyətli nəticələr əldə etməyə çalışmalıdır.

Tətbiqi sahəyə dair vəzifələr. Dilçilik sahəsində elmi tədqiqatların səmərəsinin artırılmasına və onların nəticələrinin təcrübədə tətbiq edilməsinə nail olmağa səy göstərmək hər bir dilçi tədqiqatçının əsas vəzifəsidir. Dilçiliyin tətbiqi sahəsinin problemləri dil haqqında elmin böyük praktik əhəmiyyətə malik olduğunu bir daha aydın göstərir. Dilçiliyin tətbiqi sahəsinə dair bir çox vəzifələrin həll edilməsinə baxmayaraq, burada hələ müasir elmin qarşısında duran vəzifələr az deyildir. Linqvistik tərcüməşünaslığın əsaslarını inkişaf etdirmək, ədəbi tələffüz normalarını səlisləşdirmək, terminologiyanı zənginləşdirmək, dilçilik fənlərinə dair orta və ali məktəblər üçün *dərslilər yaratmaq* və sair məsələlərin şərhə mühüm vəzifələrlə bağlıdır¹.

¹ Afad Qurbanov. Azərbaycan dilçiliyi problemləri. Bakı, 2004, səh. 109-167.

Dilçiliyin yuxarıda qeyd olunan konkret vəzifələri ilə bərabər, onun həm də ümumi vəzifələri vardır. Dilçiliyin müasir dövrün elmi səviyyəsindən geridə qalmaması onun ümdə vəzifəsi hesab olunur. Elə buna görə də dil haqqında elm öz inkişafını müntəzəm olaraq davam etdirməli, həmişə qabaqcıl elmlər sırasında irəliləməlidir.

Hər bir elmin inkişafında elmi kadr hazırlığının rolu və əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Buna görə də bütün elmlərdə olduğu kimi, dilçilik sahəsində də *elmi kadrların yetişdirilməsi* ən zəruri və məsuliyyətli vəzifədir. Bu vəzifənin həlli üçün dilçilikdə ardıcıl və planlı olaraq əsaslı iş aparılmalı, elmi kadrların tək-cə kəmiyyət-cə yox, həm də keyfiyyət-cə artmasına nail olmağa səy göstərilməlidir. Dilçilik üzrə kadr yetişdirmək sahəsində elmi idarələrlə yanaşı, ali məktəblərin də üzərinə müəyyən iş düşür. Deməliyə ki, elmə həvəsi olanlar içərisindən ən bacarıqlılarını seçməkdə ali məktəbin imkanları daha genişdir.

Nəhayət, dilçilik elminin başlıca ümumi məsələlərindən biri də bu elmin başqa elm sahələri ilə möhkəm *əlaqə yaratmasıdır*. Dilçiliyin başqa elm sahələri ilə ümumi və konkret əlaqələri yaranmışdır. Bu əlaqələr get-gedə artaraq onun inkişafına müsbət təsir göstərən vasitələrdən birinə çevrilmişdir.

IV FƏSİL

DİLÇİLİYİN ƏLAQƏSİ

DİLÇİLİYİN BAŞQA ELMLƏRLƏ ƏLAQƏSİ PROBLEMI

Elmlərarası əlaqə dedikdə, müxtəlif elmlərin bir-birinin elmi və əməli nəticələrindən istifadə etmələri təsəvvür olunur. Bütün elmlər arasında dialektik şəkildə əlaqə mövcuddur. Dünya elmləri sırasında elə bir elmə təsadüf etmək olmaz ki, o, başqa elmlərlə bu və ya digər formada əlaqəyə girməsin. Hər hansı bir elm qohum və ya qonşu elmlərlə əlaqədə olmadan yaşayıb tərəqqi edə bilməz. Ona görə də elmlərarası əlaqə, hər şeydən əvvəl, inkişaf üçün olduqca zəruri və qanunidir. Elə buna görə də müasir dövrdə elmlərarası əlaqəyə, onun genişlənməsinə dövlət tərəfindən son dərəcə böyük əhəmiyyət verilir. Bu problem haqqında tələb belədir: İctimai elmlərin təbiət və texnika elmləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi daha da gücləndirilsin.

“Elmlərarası əlaqə problemi” müasir dilçilikdə aktual məsələlər cərgəsindədir. Dilçiliyin başqa elmlərlə əlaqəsinin müəyyənləşdirilməsi bu elmin bəzi məsələlərinin işıqlandırılması üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etməliyik ki, elmlərarası əlaqə problemi heç də hamı tərəfindən müsbət hal kimi qiymətləndirilməmişdir. Bəzi alimlər belə bir fikir irəli sürmüşlər ki, madam ictimai elmlər təbiət elmlərindən öz xarakterinə və digər cəhətlərinə görə fərqlənir, onun üçün də guya bu müxtəlif növ elmlər arasında təbii əlaqənin yaranması qeyri-mümkündür. Bundan başqa, bir sıra ideoloqlar da dilçiliyi “saf elm” adlandırıb, onun həttə daxilində yaranıb tərəqqi tapdığı ictimai elmlərlə belə

əlaqəsi olmadığını göstərməyə çalışmışlar. Bu fikirlər tamamilə əsassızdır.

Dilçilik çoxcəhətli əlaqəyə malik elmlərdəndir. Ümumi və geniş mənada bu elm bütün dünya elmləri ilə bağlıdır. Bunu aşağıdakı faktla sübut etmək olar. Məlumdur ki, müəyyən anlayışları ifadə etmək üçün elmdə xüsusi *terminlərdən istifadə* olunur. Terminsiz elm yoxdur və ola da bilməz. Elmi terminlərin hər biri isə dilçiliyin işləyib hazırladığı nəzəri əsaslara, prinsiplərə uyğun yaranır və tətbiq olunur. Deməli, ümumi halda dilçiliyin əlaqə telləri hər elmdə mövcuddur.

Dilçiliyin başqa elmlərlə konkret əlaqəsi birtərəfli olmayıb, qarşılıqlı təsir xarakterindədir. Belə ki, dilçilik özünün bir sıra problemlərinin həllində mütləq başqa elmlərə müraciət etməli olur. Məsələn, dilçilikdə dilin səslərini akustik və fizioloji cəhətdən xarakterizə edərkən fizika və fiziologiya elminin nailiyyətlərinə əsaslanıldıqda lazımi elmi nəticələr əldə edilir. Eləcə də başqa bir sıra elmlər dilçiliyin nəticələrindən istifadə edərək bəzi məsələlərin obyektiv və hərtərəfli həllinə nail ola bilər. Elmlər arasındakı belə ikitərəfli əlaqə həm dilçilik, həm də onun nailiyyətlərindən istifadə edən digər elmlərin inkişafı üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Dilçiliyin başqa elmlərlə konkret əlaqəsinin coğrafiyası get-gedə daha sürətlə genişlənir. Əgər XX əsrin əvvəllərində dilçilik ancaq bir neçə elmlə, o cümlədən ədəbiyyatşünaslıq, fəlsəfə, məntiq, psixologiya və tarixlə konkret əlaqədə idisə, indi bu əlaqələrin əhatə dairəsinə onlarca yeni elm daxil olmuşdur. Müasir dövrdə elmlərarası qarşılıqlı təsir prosesinin belə sürətlə getməsinin mahiyyəti bir çox məsələlərlə bağlıdır. Bəzilərinin qeyd etdikləri kimi, bu proses ilk növbədə hazırkı dövrün elmə olan yüksək ictimai tələbi ilə əlaqədardır.

İndi ayrı-ayrı elmlərin qarşısında duran problemlərin əksəriyyətini bir elm həll edə bilmir. Buna görə də bu və ya başqa bir elmə aid problemin müştərək işlənməsi zəruriliyi meydana çıxır.

Dilçiliyin başqa elmlərlə əlaqəsi probleminə, əsasən, aşağıdakı məsələlər həll edilir:

- 1) dilçiliyin başqa elmlərlə konkret əlaqələrini müəyyənləşdirmək və bunun dilçilik üçün əhəmiyyətini göstərmək;
- 2) dilçiliyin başqa elmlərlə əlaqəsi əsasında yaranan elm sahələrinin xarakteristikasını vermək.

Müasir dövrdə müxtəlif elmlərin bir-biri ilə əlaqəsi nəticəsində yeni-yeni elm sahələri təşəkkül tapır və formalaşır. Dilçiliyin psixologiya, pedaqogika, coğrafiya, riyaziyyat, texnika ilə əlaqəsi nəticəsində *psixolinqvistika, pedaqoji dilçilik, dilçilik coğrafiyası, riyazi dilçilik, mühəndis dilçiliyi* kimi elm sahələri əmələ gəlmişdir. Ümumiyyətlə, elmlərarası əlaqə ümumən elmin şaxələnməsi, onun inkişafı üçün əhəmiyyətli prosesdir.

Dilçiliyin elmlərlə olan əlaqəsi bütün elm sahələrində eyni forma və xarakterdə deyildir. Belə ki, bu əlaqə bəzi elmlərlə çoxsahəli və daha yaxın olduğu halda bəzi elmlərdə bunun əksinə təsadüf edilir.

Başqa elmlərlə dilçiliyin əlaqəsini dəqiqliyi ilə təsvir etmək üçün dilçiliklə əlaqəli elmləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq lazım gəlir:

- 1) dilçiliyin ictimai elmlərlə əlaqəsi;
- 2) dilçiliyin qeyri-ictimai elmlərlə əlaqəsi.

Dilçilik ictimai elm olduğundan onun əlaqəsi bu qrup elmlərlə daha dərin və genişdir. Buna görə də ilk növbədə onun ictimai elmlərlə əlaqəsini nəzərdən keçirmək daha məqsədmüvafiq olar.

I. DİLÇİLİYİN İCTİMAİ ELMLƏRLƏ ƏLAQƏSİ

Dilçiliyin ictimai elmlərlə əlaqəsinin tarixi uzaq keçmişlə bağlıdır. Dil haqqında elm başqa ictimai elmlərin əhatəsində formalaşmışdır. Bu elm, təbii olaraq, bəzi tədqiqat üsullarını həmin elmlərdən əxz etmiş, ilk dövrlərdə onların köməyi ilə inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Dünya elmləri cərgəsində öz nailiyyətləri ilə nəzəri cəlb edən dilçilik indi də ictimai elmlərlə əlaqəli şəkildə öz inkişafını davam etdirir.

Hazırda dilçilik ictimai elmlərdən, əsasən, *ədəbiyyatşünaslıq, mətnşünaslıq, fəlsəfə, məntiq, psixologiya, pedaqogika, tarix, sosiologiya və estetika* ilə daha sıx əlaqədardır.

1. DİLÇİLİK VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Ədəbiyyatşünaslıq – ədəbiyyat haqqında elmdir. Bu elm üç şöbədən ibarətdir: ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbiyyat tarixi, ədəbi tənqid. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi bədii ədəbiyyatın ictimai mahiyyətini, onun özünə aid cəhətlərini, qanunauyğunluqlarını, bədii əsərlərin janr, dil və digər xüsusiyyətlərini öyrənir. *Ədəbiyyat tarixi* ədəbiyyatın inkişaf tarixini ardıcıl şəkildə tədqiq edir. Bu, ədəbi prosesləri izləyir, hər bir ədəbi hadisənin ümumi inkişaf dairəsində əhəmiyyətini müəyyənləşdirir.

Ədəbi tənqid isə bu və ya başqa ədəbi hadisəni ideya-bədii cəhətdən qiymətləndirir, hər hansı bir dövrün ədəbi prosesinə istiqamət verir. Ədəbi tənqiddə təhlil olunan əsərin digər cəhətləri ilə yanaşı, onun sənətkarlıq əlamətləri, dili, ifadə və təsvir vasitələri, obrazların danışıq xüsusiyyətləri və s. aydınlaşdırılır.

Dilçilik ədəbiyyatşünaslığın hər üç şöbəsi ilə sıx əlaqədədir. Dil haqqında elmin ədəbiyyatşünaslıqla daha yaxın və möhkəm əlaqəli olması ilk növbədə bu elmlərin qohum-

luğu ilə bağlıdır. Məlumdur ki, ədəbiyyatşünaslığın obyektı olan söz sənəti – bədii ədəbiyyat dilsiz qeyri-mümkündür. Bununla bərabər bədii ədəbiyyat vaxtilə dildə baş verən və hazırda mövcud olan hadisələri mühafizə edən vasitədir. Buna görə də bədii ədəbiyyat dilçilik tədqiqatı üçün başlıca mənbədir. Hər bir fakta aid misallar, nümunələr də ən çox ədəbiyyatdan götürülür. Məsələn, sintaksis şöbəsinə nəzər yetirək. Burada cümlənin növləri şərh olunarkən hər bir növə aid fərqli əlamətlər, xarakterik cəhətlər məhz bədii ədəbiyyatdan götürülən nümunələr üzərində təhlil olunur. Yaxud, onomalogiyanın bir sahəsi olan poetik onomastika bədii əsərlərdəki xüsusi adları öyrənir.

Dilçiliyin ədəbiyyatşünaslıqla əlaqəsi qarşılıqlı və çoxcəhətlidir. Dil haqqında elmin elə problemləri, zəruri məsələləri vardır ki, onları ədəbiyyatşünaslığın köməyi olmadan həll etmək imkan xaricindədir.

Dil haqqında elmin ədəbiyyatşünaslıqla əlaqəsi aşağıdakı sahələrdə daha bariz şəkildə özünü göstərir¹.

Dil tarixinin tədqiqində. Dilin tarixi ədəbiyyatın tarixi ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Bu hər iki ictimai hadisənin inkişafı prosesində bir ümumilik, paralellik mövcuddur. Bunların arasındakı münasibət sadə analogiya olmayıb, qarşılıqlı təsir xarakterindədir.

Dil tarixinin, əsasən, *ədəbi dil tarixi* sahəsi ədəbiyyat tarixi ilə daha çox əlaqəlidir. Doğrudan da, “üslublar, ifadələr, terminlər, ayrı-ayrı alimlərin, yazıçı və şairlərin dil və üslub xüsusiyyətləri, ümumiyyətlə, dil tarixini aydınlaşdırmaqda çox mühüm və mötəbər mənbələrdəndir”².

XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı şərh olunarkən başqa bir sıra mənbələrlə yanaşı, M.P.Vaqifin ya-

¹ В.И.Кодухов. Введение в языкознание. М., 1979, с. 10.

² Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979, səh. 28.

radıcılığına müraciət edilməsə, həmin dövrün dil tarixi məsələləri düzgün aydınlaşdırıla bilməz. Eləcə də M.F.Axundovsuz XIX əsrin, C.Məmmədquluzadə və Sabir-siz XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili məsələlərini işıqlandırmaq qeyri-mümkündür. Deməli, müxtəlif dövrlərdə yaşayıb-yaratmış hər bir məşhur söz sənətkarının ədəbi-bədii fəaliyyəti dil tarixinin əsaslı öyrənilməsi üçün də çox əhəmiyyətlidir.

Üslubiyyat məsələlərinin həllində. Üslubiyyat filologiyasının ən mürəkkəb sahəsini təşkil edir. Bu məsələlərlə filoloji aspektdə həm dilçilik, həm də ədəbiyyatşünaslıq məşğul olur. Üslubiyyat məsələlərinin həllində hər iki filoloji elmin qarşılıqlı əlaqəsi çox konkret şəkildə özünü göstərir. Belə ki, dilçilik ədəbiyyatşünaslığın, ədəbiyyatşünaslıq da dilçiliyin nailiyyətlərindən, tədqiqat üsullarından geniş istifadə edir.

Bütün bunlarla belə, üslubi məsələlərlə bu elmlərin münasibətində fərqli cəhətlər də mövcuddur. Dilçilikdə ünsiyyətin məqsəd və məqamından asılı olaraq dil vasitələrinin istifadə olunma xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Üslubiyyatla məşğul olan dilçi alim dilin fonetik, leksik və qrammatik üslubu imkanlarını təhlil edir¹. Lakin ədəbiyyatşünaslıqdan fərqli olaraq, üslubiyyat məsələləri izah olunarkən ədəbi proseslərlə, bədii cərəyanlarla bağlı məsələlərə müraciət edilir. Üslub ədəbiyyatşünaslıqda yazıçının qələmi ilə dünyagörüşünün vəhdəti kimi təsəvvür olunur.

Üslubiyyat məsələlərinin həllinə həm dilçilik², həm də ədəbiyyatşünaslıq mövqeyindən yanaşıldığı üçün iki formada üslubiyyat meydana gəlmişdir: *a) lingvistik üslubiyyat; b) bədii üslubiyyat, yaxud ədəbiyyatşünaslıq üslubiyyatı.*

¹ Üslubiyyat – iki ünsürün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Ərəb dilinə məxsus olan “*üslub*” sözü düzmək, tərz mənasını bildirir. Beynəlxalq məzmun kəsb edən “*stilistika*” termini isə yunanca “qələm” mənasını bildirən “*stil*” sözündəndir.

² Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1962.

Bədii ədəbiyyatın dil xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması ilə həm ədəbiyyatşünaslıq, həm də dilçilik elmi məşğul olur. Ədəbiyyatşünaslığın xüsusi şöbələrindən biri olan ədəbiyyat nəzəriyyəsində bədii əsərin dilinin nəzəri məsələləri şərh olunur. Burada dilçiliyə məxsus bir çox anlayışlar, o cümlədən dilin lüğət tərkibi, leksik sistem, arxaizm, neologizm, vulqarizm, dialektizm, sinonim, çoxmənalılıq, məcazi məna, intonasiya və sair haqqında elmi məlumatlar verilir. Bu məlumatlar dilçiliyin əldə etdiyi nailiyyətlərə əsaslanır.

Bədii əsərlərin dilinin öyrənilməsində dilçi ilə ədəbiyyatçının tədqiqat üsulunda müəyyən fərqlər olur. Dilçi bədii mətni linqvistik baxımdan tədqiq edir. Bu o deməkdir ki, dilçi bədii əsərin dilini təhlil edərkən yazıçının nitq fəaliyyətini, dildən istifadə bacarığını aydınlaşdırmağa çalışır. Lakin ədəbiyyatçı dili bədii formanın ünsürü kimi izah edir.

Bədii ədəbiyyatın dili istər dilçilik və istərsə də ədəbiyyatşünaslıq baxımından təhlil olunarkən hər iki elmin nailiyyətlərindən qarşılıqlı şəkildə istifadə olunur, bunun da nəticəsində elmi əlaqə daha da möhkəmlənir.

2. DİLÇİLİK VƏ MƏTNŞÜNASLIQ

Mətnşünaslıq – hər hansı mətnin dəqiqləşdirilməsi, tədqiqi və təhlili ilə məşğul olan filoloji elmdir. Mətnşünaslıq əhatəli anlayışdır. Məlum olduğu üzrə, alim-mətnşünas məqsədlə bağlı həm ədəbi-bədii, həm də digər növ tarixi abidələrin orijinal və ya tərcümə mətnini araşdırmaqla məşğul olur. Buna görə də mətnşünaslığın müxtəlif növləri meydana çıxır.

Bədii ədəbiyyat mətnşünaslığının obyektı bədii abidələrdir. Burada müxtəlif elmi metodlardan istifadə edilərək əsərlərin ilk və ya yaxın olan şəklini müqayisə yolu

ilə bərpa etmək, düzəlişlər etmək və onu çap etmək qarşıya məqsəd qoyulur. Hər hansı bir əsərin mətni öyrənilərkən mətnşünas izə düşərək abidəni yad təsirlərdən, qondarma vasitələrdən təmizləməyə, təhrifləri aradan qaldırmağa çalışır. Bu çətin işdə müvəffəq olmaqda ixtisas biliyi ilə yanaşı, həm filoloji, həm də başqa bir sıra elm sahələrinin də nailiyyətlərini bilmək gərəkli olur¹. Azərbaycan mətnşünasları fənlərarası əlaqəyə böyük əhəmiyyət verirlər. "...Müasir mətnşünaslıq bir sıra qonşu və köməkçi fənlərə aid biliklər kompleksinə əsaslanır. Məsələn, ədəbi məxəzlərlə, mətnlərlə bərabər, milli ədəbiyyatın tarixini, mülki tarixi bilmədən, dilçilik, ədəbiyyat nəzəriyyəsi və s. b.k. fənlərə, heç olmazsa, konkret tədqiqat mövzusu dairəsində vəqif olmadan bu sahədə müvəffəqiyyət qazanmaq qeyri-mümkündür"².

Dilçiliyin və eləcə də başqa elmlərin nailiyyətlərindən bəhrələnen mətnşünaslıq sürətlə inkişaf etməyə, öz elmi mövqeyini genişləndirməyə qədəm qoymuşdur. Elmi əlaqə mətnşünaslığın faydalı amilinə çevrilmiş və bu, get-gedə genişlənməkdə və möhkəmlənməkdədir. "Son 20–25 ildə Azərbaycan mətnşünaslığı coşqun inkişaf yoluna düşmüş, onun daxilində müxtəlif yeni istiqamətlər, yeni keyfiyyətlər əmələ gəlmişdir: klassik və müasir ədəbiyyatın onlarca nümunələri bu günün elmi tələbləri əsasında, lazım gəldikdə və mümkün qədər elmi-tənqidi mətn halında çap olunmuş və olunmaqdadır; paleoqrafiya, dilçilik, məxəzşünaslıq, biblioqrafiya və s. qonşu fənlərlə əlaqə möhkəmlənməyə başlamışdır"³.

Dilçiliyin nailiyyətləri mətnşünaslığın bir sıra nəzəri və praktik problemlərinin həlli üçün gərəkli olduğu kimi,

¹ Отновы текстологии. Москва, 1962.

² Ə.Mirəhmədov. Azərbaycan mətnşünaslığının vəziyyəti və inkişaf perspektivləri. "Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri", Bakı, 1979, səh.29.

³ Yəni orada, səh. 15-16.

elmi mətnşünaslıq tədqiqatları da dilçilik üçün vacib və zəruridir. Dilçilikdə bir çox tədqiqat məsələləri ancaq mətnşünaslıqla bağlandıqda uğurlu həll oluna bilər.

Mətnşünas hər bir mətnin bərpa edilməsi ilə dilçi-tədqiqatçıya da xidmət göstərmiş olur. Məlumdur ki, dildə baş verən hadisələrin izi bədii əsərlərin, yazılı tarixi abidələrin mətnində mühafizə olunur. Dilçi həmin hadisələri dəqiqləşmiş, dürüst, əslinə uyğun şəkildə götürüb istifadə etmək nəticəsində obyektiv və həqiqi mülahizə söyləyə bilər. Məhz buna görə də həmin işdə mətnşünaslığın nəticələri dilçilik üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Mətn üzərində iş aparmaq tarixən dilçilik üçün faydalı olmuşdur. Hələ lap qədim zamanlarda hindlilər müxtəlif məzmunlu kitabələrin mətni üzərində iş aparmaqla dilçilik elminin nəzəri əsasını qoymuşlar.

3. DİLÇİLİK VƏ FƏLSƏFƏ

Fəlsəfə – təbiət və cəmiyyət hadisələrinin ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənən ən qədim elmdir. Fəlsəfə¹ öz-özlüyündə müəyyən dünyagörüşü yaradır, ətraf aləm haqqında insanlarda ümumi baxış əmələ gətirir, kainatda insanın yerini müəyyənləşdirir, materiya və şüurun hansının əvvəl olduğunu bizə aydınlaşdırır. Fəlsəfənin əsas məsələsi kimi məlum olan bu problem bütün elmlərin, o cümlədən dilçiliyin əsasını təşkil edir. Fəlsəfi dialektikanın qanunları bütün elmlərə, o cümlədən dilçiliyin düzgün inkişafına istiqamət verir.

Ta qədimdən başlayaraq fəlsəfi biliklərdə elmlərin əksəriyyətinin əlamətləri öz əksini tapmışdır. Buna görə də qədim yunan filosoflarının əsərlərində sırf fəlsəfi təlimlə yanaşı, müxtəlif xüsusi elmlərə, məsələn, dilçilik, ədəbiyyat

¹ Yunanca *phileo* – sevirəm, *Sophia* – hikmət, yəni ağıla, hikmətə məhəbbət deməkdir.

yatşünaslıq, məntiq, tarix, psixologiya, pedaqogika, fiziologiya və s. aid nəzəri məlumatlara da rast gəlinir. Qədim yunan filosofu *Aristotel* bu cəhətdən dahi ensiklopedik biliyə malik şəxsiyyət olmuşdur. Onun məşhur "*Poetika*" əsərində müxtəlif dil hadisələri dialektik inkişaf qanunauyğunluqları əsasında şərh olunur¹. Buradan məlum olur ki, lap qədim dövrdən dilçilik fəlsəfənin tərkib hissəsi olmuşdur.

Qədim yunan filosoflarından Platon, Demokrit öz əsərlərinin bir qismini dilçiliyin fəlsəfi problemlərinə həsr etmişlər.

Orta əsrlər dövründə dilçiliyin fəlsəfi aspektdə tədqiqi daha geniş yayılmışdır. Bu dövrün görkəmli filosofları F.Bekon, C.Lokk fəlsəfi dilçilik sahəsində xüsusi təlim yaratmışlar².

Əsrlər ötdükcə dilçilik fəlsəfənin tərkibindən ayrılaraq xüsusi elmə çevrilsə də, filosoflar dilə olan maraqlarını heç vaxt azaltmamışlar. XX əsrdə fəlsəfə ilə dilçilik arasındakı əlaqələrdə bir sıra mühüm problemlər diqqət mərkəzində durmuşdur. Burada fəlsəfi təfəkkürlə dil arasında çox yaxın əlaqələrin mövcudluğu əksəriyyət tərəfindən təsdiq edilmişdir. Bu əlaqələr içərisində dilçiliyin nəzəri əsasları, dilin ictimai şüurun bir forması kimi öyrənilməsi, dil qanunauyğunluqlarının obyektivliyi və s. problemlərin tədqiqi fəlsəfə ilə dilçiliyi qırılmaz tellərlə bir-birinə bağlayır.

Göründüyü kimi, bəşər tarixində fəlsəfənin dilçiliklə, yaxud dilçiliyin fəlsəfə ilə əlaqəsi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu elmlərin konkret əlaqəsinə dair bir çox əsərlərdə müəyyən məlumatlar vardır³.

¹ Bax: Aristotel. *Poetika*. Bakı, 1974, səh. 92-98.

² Pedaqogikanı da tətbiqi fəlsəfəyə aid etmişlər. Məsələn, P.Natop (1854–1924), F.Paulsen (1846–1908), Q.Kerşenşteyn (1854–1932) bu fikirdə olmuşlar. XX əsrin əvvəllərinə qədər bu fikir qaldı. İndi də bəzi xarici ölkələrin pedaqoji məktəblərində "pedaqogika" tərbiyənin fəlsəfəsi adlanır və bu adda fənn tədris olunur.

³ Bax: Энтельс и языкознание. М., 1972; М.В.Попович. Философский аспект проблемы значения и смысла. "Вопросы философии", 1962, №12; В.З.Панфилов. Философские проблемы языкознания. М., 1977; А.М.Қурбанов, Онималогиянын фəлсəфи nəзəри əsasları. "Azərbaycan dilinin onomalogiyası", Bakı, 1988, səh.33-38.

Müasir dövrdə dilçiliyin bir sıra ümumi problemlərinin tədqiqi birbaşa fəlsəfənin müddəalarına əsaslanmalıdır. Bu problemlərdən dil və cəmiyyət, dilin mənşəyi, dil və ictimai-iqtisadi formasiyalar, dil, xalq, irq və s. problemlər indiki dövrdə hər iki elmin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Dilçiliyin müasir elmi-nəzəri zirvəyə çatmasında dilçiliklə fəlsəfi biliklərin vəhdəti çox mühüm rol oynamışdır.

Məlumdur ki, cəmiyyətin inkişaf prosesi fəlsəfənin əsas tədqiqat obyektlərindən biridir. İctimai hadisə olan dil də cəmiyyətlə bağlıdır. Buna görə də mütəfəkkir filosof cəmiyyətin bu və ya digər məsələlərindən bəhs edərkən başlıca ünsiyyət vasitəsi olan dilinə toxunmaya bilməzdi.

Dildə söz və əşyanın hansının birinci olması məsələsi də birbaşa materialist fəlsəfə nöqtəyi-nəzərindən izah edilə bilər. İdealist dilçilər materialistlərin əşyanın birinciliyi fikrinin əleyhinə olaraq sözün birinci yaranması fikrini irəli sürürlər. Deməli, bu məsələni obyektiv şəkildə şərh etmək üçün mütləq dialektik materializmə əsaslanmaq lazımdır.

Dilçilikdə dilin mahiyyəti, inkişafı, ictimai rolu və s. problemlər fəlsəfəyə əsaslanılmadan düzgün şərh edilə bilməz.

4. DİLÇİLİK VƏ MƏNTİQ

Məntiq – düzgün təfəkkür, onun quruluşu və inkişaf qanunauyğunluqları haqqında elmdir. “Məntiq elminin mövzusu təfəkkür prosesidir. Lakin insan təfəkküründən bəhs edən digər elmlərdən (fəlsəfə, psixologiya, kibernetika, ali əsəb fəaliyyətinin fiziologiyası və i.) fərqli olaraq, məntiq elmi təfəkkürü bizi əhatə edən obyektiv gerçəkliyi və sosial həyatı dərk etməyin mühüm vasitəsi kimi tədqiq edir. Məntiq düzgün təfəkkürün forma və qanunlarını öyrənməklə obyektiv gerçəkliyin beynimizdə adekvat (doğ-

ru) inikasına kömək edir"¹. Dil isə təfəkkürün maddi formasıdır. Məntiqi kateqoriyalar və onların ifadə vasitələri dildə mövcud olan leksik və qrammatik kateqoriyalardan kənarda ola bilməz. Həmin dil vahidləri hər bir məntiqi kateqoriyanın mahiyyətini açmaqda əsas vasitə rolunu oynayır. Buna görə də dilçiliyin məntiqlə əlaqəsi obyektiv zərurət kimi meydana çıxır. Dilçiliyin məntiqlə əlaqəsinin qədim tarixi vardır. Hələ eramızdan əvvəl Aristotel dilçilik məsələlərini məntiqi kateqoriyalarla əlaqəli öyrənməyə çalışmışdır. Lakin dilin məntiqi kateqoriyalarla əlaqəsi həmişə birtərəfli aparılmışdır. Burada bəzən birtərəfli məntiqi istiqamət, bəzən də psixoloji istiqamət güclü olmuşdur. Əslində, bu tədqiqat əlaqələri dilçilik və məntiqin bir-birinə qarşılıqlı təsiri nəticəsində baş vermişdir.

Dilçiliklə məntiqin əlaqəsi problemi müasir dövrdə daha aktualdır.

Buna görə də mövcud elmi ədəbiyyatda bu məsələnin müxtəlif aspektdə şərhinə rast gəlmək olur².

Dilçilik dilin, məntiq isə fikrin müxtəlif təzahür formalarını öyrənir. Bunların hər ikisində söz, məfhum, cümlə kateqoriyaları tədqiqat obyektinə çevrilir. Lakin bunlardan başqa da dilçiliyin bir sıra fonetik (vurğu, intonasiya), leksik, morfoloji, semantik, sintaktik problemlərinin öyrənilməsi prosesində onları məntiqi məfhum, hökm, əqli nəticə və s. kateqoriyaları ilə əlaqələndirmək lazım gəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu əlaqələri nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, məntiq həmişə filoloji elmlərə xidmət

¹ M.İ.İsrafilov. Məntiq. Bakı, 1987, səh.8.

² Вах: Д.П.Горский, И.Г.Комелев. К вопросу соотношения педагогики и грамматики. ВФ, 1953, №6; Д.П.Горский. Логика, М., 1963; Проблема значения в логике и лингвистике. М., 1963; В.З.Панфилов. Взаимоотношение языка и мышления. М., 1971; К.Ф.Ромашкин. Логико-грамматическая характеристика сочинительных союзов (на материале современного немецкого языка). Автореф. канд. дисс., М., 1972; Н.А.Тропова. К исследованию логических частиц. ВЯ, 1978, №5; А.В.Кривоносов. О некоторых аспектах соотношения языка и логики. ВЯ, 1979, №6 və s.

etmişdir. Dilçilikdə qrammatik kateqoriyaların aydınlaşdırılmasında məntiqin mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Hətta məntiqlə dilçiliyin konkret əlaqəsi əsasında dilçilikdə *məntiqizm cərəyanı* əmələ gəlmişdir¹.

Dilçilikdə məntiq elminin tətbiqi əhəmiyyəti indi də diqqət mərkəzindədir. Belə ki, dil nəzəriyyəsinin başlıca məsələləri məntiq elminin tələbləri əsasında müəyyənləşdirilir. Buna görə də filoloq məntiqi, özü də formal məntiqin kateqoriyalarını dərinlən öyrənməli və bilməlidir.

5. DİLÇİLİK VƏ PSIXOLOGİYA

Psixologiya – insan psixologiyasında baş verən qanunauyğunluqları və mexanizmləri öyrənən elmdir. Bu mexanizmlər içərisində nitq, ünsiyyət və təfəkkür proseslərinin tədqiqi dilçilik və psixologiya elmlərini hansı nöqtədə isə birləşdirir və əlaqələndirir. Hələ XIX əsrdə dilə fərdi psixoloji baxışın dilçilik elminə dərinlən nüfuz etməsi nəticəsində dilçilikdə *psixologizm cərəyanı* meydana çıxmışdır².

Dilçilik tədqiqatında psixoloji istiqamətlərdən ilk növbədə A.A.Potebnya, Q.Paul, V.Matezius istifadə edərək təfəkkür və başqa psixi proseslərin nitq və ifadəsini, sözün məcazi mənası, təktərkibli və sual cümlələri, cümlə üzvlərinin xüsusişməsi, aktual üzvlənmə və başqa dil kateqoriyalarını öyrənmişlər. Psixoloji tədqiqatlarda dilçilik problemlərinin ətraflı və dərinlən öyrənilməsi nəticəsində *psixolinqvistika* // *psixoloji dilçilik* sahəsi meydana çıxmışdır³.

¹ Bax: A.Qurbanov. Dilçilikdə məntiqizm cərəyanı. "Ümumi dilçilik". Bakı, 1977, səh. 60-61.

² Bax: Yenə orada, səh. 61-62.

³ O.C.Ахманова. О психолінгвистике. М., 1975; А.А.Леонтьев. Языкознание и психология. М., 1966; Yenə orada. Психолінгвистика. Л., 1967.

Avropa ölkələri və Yaponiya alimləri ilə yanaşı, başqa ölkələrin alimləri də psixolinqvistika sahəsində çox maraqlı tədqiqatlar aparmışlar. Bu tədqiqatlarda nitq fəaliyyəti, nitq və qavrayış, nitq mexanizmi, radio verilişlərində nitqin mənimsənilmə xüsusiyyətləri, vurğunun mənimsənilməsi, danışiq səsləri etalonları, qrammatik kateqoriyaların dərk edilməsi, *qrammatik təhlillərin patologiyası*, daxili nitq fasiləsinin mənimsənilməsi, nitq axınında sözün quruluşu və s. məsələlər araşdırılır. Dilçi alimlərin öz tədqiqatlarında psixolinqvistikanın əldə etdiyi nəticələrdən istifadə etməsi, şübhəsiz ki, onların işinə müsbət təsir göstərir. Nitqin daxili cəhətini öyrənən dilçi müəyyən psixoloji hadisələrdən yan keçə bilməz. Məsələn, nitqin növləri həm dilçini, həm də psixoloqu maraqlandırır.

Müasir dövrdə mürəkkəb mahiyyətli *insan və səs* probleminin həlli tək-cə dilçilikdə yox, həm də psixologiya ilə bağlıdır. Bunun ətrafı elmi tədqiqı və təhlili hər iki elmin tələblərinə əsaslanmalıdır.

Dilçilik elminin psixologiya ilə əlaqəsi müasir linqvistika elminin daha da inkişafına öz faydalı təsirini göstərməkdədir.

6. DİLÇİLİK VƏ PEDAQOGİKA

Pedaqogika – tərbiyə, təhsil və təlim haqqında elmdir. Pedaqogika elmində tərbiyə, təhsil və təlimin məzmunu və məqsədi aydınlaşdırılır, onların qanunauyğunluqları göstərilir.

Dilçilik elmi ilə pedaqogika arasında çoxdan möhkəm əlaqə yaranmışdır. Bu əlaqə daha çox təhsil və təlim sahələri ilə bağlıdır. Dilçiliklə pedaqogika arasında qarşılıqlı əlaqə nəticəsində tədris üçün zəruri olan vacib problemlər öz elmi həllini tapa bilir.

Dilçiliklə pedaqogika elminin sıx əlaqəsini *pedaqoji dilçilik* adlandırmaq olur.

Pedaqoji dilçilik. Pedaqoji dilçilik dil tədrisi məsələləri ilə məşğuldur. Dil tədrisi dilçiliyin tətbiqi sahəsinin problemlərinə aiddir.

Dil tədrisinin nəzəri-linqvistik əsaslarını dilçilik elmi verir. Məsələn, fonetika şöbəsinə nəzər yetirək. Dilçilik bu şöbədə səs və fonem anlayışlarını dəqiqləşdirir, dilin fonem sistemini xarakterizə edir, fonemlərin sait və samitə görə fərqlərini aydınlaşdırır, bunlara aid elmi təsniflər aparır və sair. Bütün bu kimi elmi məsələlər fonetikanın linqvistik əsaslarını təşkil edir. Pedaqogika elmi isə dil tədrisinin ümumi və konkret metodiki məsələlərini işləyir, tədrisin səmərəli yollarını müəyyənləşdirir, hər iki elmin nəticələri əsasında dil tədrisi öz məqsədinə çatmaqla bilir.

Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası sahəsində çalışan mütəxəssislər dilçilik elminin nəzəri müddəalarının tədrisdə böyük rolunu çox düzgün qiymətləndirirlər. "Azərbaycan dili tədrisi metodikasının qida aldığı və öz müddəalarını qurarkən əsaslandığı mənbələrdən biri Azərbaycan dilçiliyinin əldə etdiyi nəticələr, onun verdiyi məlumatlardır"¹. Daha bir elmi pedaqoji ədəbiyyatda deyilir: "Dilçilik və onun şöbələri dil tədrisi metodikası elminin linqvistik əsaslarını təşkil edir"².

Dilçiliklə pedaqogika elminin nəzəri və praktik əlaqələri hər iki elmin müasir inkişaf səviyyəsinə çatmasında mühüm rol oynamışdır.

¹ Ə.Fərəcov. Qrammatik məfhum və onun mənimsənilməsinin bəzi məsələləri. Bakı, 1970, səh. 4.

² H.B.Balıyev. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 1988, səh. 15.

7. DİLÇİLİK VƏ TARİX

Tarix – dünyanın insan cəmiyyətlərinin yaranmasına və inkişaf dövrlərinə dair elmdir. Dilin tarixi də cəmiyyətin ümumi tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Dilçiliyin tarixlə əlaqəsi ədəbi dilin inkişaf dövrlərinin müəyyənləşdirilməsi prosesində, qədim dil abidələrinin oxunuşunda, habelə dilin müxtəlif sisteminin, məsələn, onomastik sisteminin tədqiqində daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Tarixin dilçiliklə əlaqəsi tarixi-əşyavi mənbələri, cəmiyyətin qədim maddi mədəniyyətini üzə çıxararkən arxeoloji qazıntılar prosesində, habelə xalqın adət və ənənələrini, etnik birliyini tədqiq edərkən zəruri bir elmi vasitə kimi meydana çıxır. Bu cür elmi əlaqələr nəticəsində *etnolinqvistika* sahəsi əmələ gəlmişdir. Dildə diferensiasiya və integrasiya, miqrasiya, sözləşmə prosesi və s. hadisələr bilavasitə hər hansı xalqın tarixi ilə bağlı ictimai hadisədir.

Ə.Dəmirçizadə göstərir: “Ümumiyyətlə, dilin, yaxud konkret bir dilin tarixini və ya onun hər hansı bir vahidini, hər hansı bir cəhətini düzüst və dəqiq öyrənmək üçün dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edənlərin tarixini tədqiq etmək zəruridir. Çünki dilin ən kiçik vahidi olan fonem də, ən böyük vahidi olan cümlə də və belə vahidlər sistemi haqqında əsrlər boyu yaşayaraq hər bir müstəqil dil də həmin dildə danışılanlarla üzvi surətdə bağlı olur”¹.

Bu, aydın bir həqiqətdir ki, dilçi alim dilin tarixini cəmiyyət tarixindən kənarda öyrənmə bilməz. Hər hansı bir xalqın, ölkənin tarixinin tərkib hissələri olan elm tarixi, mədəniyyət tarixi, iqtisadiyyat, sənaye, kənd təsərrüfatı tarixi dilin müxtəlif leksik laylarında güzgü kimi öz əksini tapır. Məsələn, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin XIX–XX əsrlərdə baş verən bəzi tarixi hadisələri özündə əks

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979, səh. 3.

etdirməsi¹ dilçiliklə tarixin nə dərəcədə zəruri əlaqələri olduğuna sübutdur.

Dilçiliklə tarixin əlaqəsi qarşılıqlı olduqda elmi fayda verə bilər. Belə ki, alim hər hansı bir dil hadisəsinin tarixini, etimologiyasını şərh edərkən tarixçi alimin müvafiq müddəalarına əsaslandığı kimi, tarixçi də xalqın, ölkənin tarixinin şərhində dilçiliyin müəyyən elmi nəticələrinə əsaslanmışdır. Bunsuz hər iki elm sahəsinin gətirdiyi elmi dəlillər həqiqətdən uzaq düşər.

Dilçiliyin bəzi sahələri tarixlə o dərəcədə bağlıdır ki, hətta bir sıra dilçilər onu tarix elminə aid edirlər. Məsələn, fransız alimi M.Breal göstərir ki, semantika daha çox tarix elmləri dairəsinə daxildir. Çünki ancaq tarix sözlərin mənasını dəqiq sərhədini müəyyənləşdirə bilər².

Dilçiliklə tarix elminin əlaqələri beynəlxalq konqreslər, simpoziumlar, konfranslar, seminar və müşavirələr vasitəsilə daha da möhkəmlənir.

8. DİLÇİLİK VƏ SOSIOLOGİYA

Sosiologiya – cəmiyyətin ən çox müasir problemləri ilə məşğul olan elmdir. Sosiologiya ilə dilçilik öz əlaqələrini *sosiolinqvistika* sahəsində tapmışdır. Dilçilik elmi yaranandan dil və cəmiyyət problemi həmişə diqqət mərkəzində durmuşdur. Hər hansı bir cəmiyyətdə dil ictimai biliklərin mənbəyi, qoruyucusu və ötürücüsü rolunu oynamışdır. Cəmiyyətdə dilin sosial funksiyasının öyrənilməsinə marağın uzun bir tarixi vardır. Hələ qədim yunan filosofları dilin sosial xarakterli problemini onun mənşəyi məsələsi ilə bağlı götürürdülər. Lakin nəzəri dilçiliyin meydana gəlməsindən sonra alimlər bu prob-

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979., səh. 29-30.

² M.Breal. Essai de semantique. Science des significations, Paris, 1904, p. 112.

lemə daha çox diqqət yetirərək dil tarixini xalqın tarixi ilə əlaqəli şəkildə öyrənməyə başlamışlar. Y.Qrimm, V.Humboldt, F.İ.Buslayev, İ.İ.Sereznevski, İ.A.Boduen de Kurtenne, F. de Sössür, A.Meye, J.Vandriyes və başqa dilçilərin əsərlərində dilin sosial və fərdi tərəflərinə əsaslanmaqla lingvistik tədqiqatlar aparılmışdır. Bütövlükdə XIX əsrdə dil faktları təsvirçilik yolu ilə təsvirə cəlb olunmuş, dilin cəmiyyətdə ünsiyyət vasitəsi rolunu oynaması probleminin öyrənilməsi isə lingvistik tədqiqatlardan kənarda qalmışdır. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən alimlər dilin sosial tarixinə və başqa məsələlərinə toxunmalı olmuşlar. F.Engelsin “Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi”, “Frank dialekti” adlı əsərlərində sinifsiz cəmiyyətdə dilin ictimai funksiyası, dil əlaqələrinin xarakteri, insan cəmiyyətinin meydana gəlməsi məsələlərinin şərhinə geniş yer verilmişdir.

Sosiolinqvistik tədqiqatlar XX əsrin 60-cı illərindən etibarən daha böyük sürətlə artmağa başlamışdır. Bu sahədə nəşr olunan əsərlər¹ dilçiliklə sosiologiyanın əlaqəsini daha da gücləndirmişdir. Həmin əlaqələr nəticəsində sosiolinqvistikaya dair maraqlı ideyalar meydana gəlmiş, dil və sosial quruluş, dil sosial amil kimi, dil və millət, dil və mədəniyyət, dil və şəxsiyyətin sosiologiyası kimi sosiolinqvistikanın nəzəri problemləri ilə yanaşı, bir çox digər problemləri və metodları da tədqiq olunmuşdur.

¹ Вах: В.А.Аврорин. Проблемы изучения функциональной стороны языка. Л., 1975; Л.Б.Никольский. Синхронная социолингвистика (теория и проблемы), М., 1976; А.Д.Швейцер. Современная социолингвистика. Теория, проблемы, методы. М., 1976; Ю.Д.Дешериев. Социальная лингвистика. М., 1977; Л.П.Крышная, Д.Н.Шмелев. Социально-лингвистические исследования. М., 1976; Научно-техническая революция функционирования языков мира. Под редакцией И.К.Белодеданного. М., 1977; Социальная и функциональная дифференциация литературных языков. М., 1977; Языковая политика в евроазиатских странах. М., 1977 və s.

9. DİLÇİLİK VƏ ESTETİKA

Estetika (yunanca *aisthetikos* – hissi qavrayışa münasibəti olan) “varlıqdakı gözəlliyi, insan tərəfindən dünyanın estetik surətdə dərk olunmasının xüsusiyyətlərini və gözəllik qanunlarına əsaslanan yaradıcılığın ümumi prinsiplərini, o cümlədən varlığı estetik surətdə əks etdirməyin xüsusi forması olmaq etibarı ilə incəsənətin inkişaf qanunlarını öyrənmək elmidir”¹.

Dilçiliklə estetika elminin əlaqəsi, əsasən, bədii dil və sənətkarlıq, onomastika, nitq, mədəniyyət, dil və üslub, orfoepiya məsələlərinin, habelə gözəllik, dramatizm, estetik zövq, bədii obraz, tipiklik, bədii metod, bədii ustalıq kimi estetik kateqoriyaların tədqiqində özünü göstərir.

Dilçilik elmini “quru”, “cəmsixici” adlandırmaq, sırf qrammatika elmi hesab etmək onun estetika elmi ilə qırılmaz əlaqələrini dərk etməməkdən irəli gəlir.

Hələ qədim yunan filosofu Aristotel “Poetika” əsərində də bir sıra dil qanunauyğunluqlarını estetikanın kateqoriyaları baxımından şərh edir: “...İfadələri bir-birinə nə isə xüsusi bir tərzdə qataraq istifadə etmək lazımdır ki, qlossa, metafor, zinət və digər bu kimi başqa növlər nitqin tərəvət və ucalığını aşağı endirib yıpranmış hala salmasın, ümumən işlənən sözlər isə nitqə aydınlıq gətirsin. İfadənin aydınlığına və nəəcibliyinə sözlərin uzadılması, qısaldılması və dəyişdirilməsi də az təsir etmir: (zira bu kimi) sözlər adi olmayıb, yeni şəkildə səsləndiyindən nitqi tərəvətləndirir”².

K.Marks demişdir: “İnsan gözəllik qanunu ilə yaradır...” Şübhəsiz ki, dilçi alim də bu gözəllik qanununa əsaslanıb dilin ahəngdarlığına, zərifliyinə, musiqiliyinə və başqa estetik keyfiyyətlərinə dair maraqlı əsər yaradır.

¹ Qısa estetika lüğəti. Bakı, 1970, səh. 107.

² Aristotel. Poetika. 1974, səh. 100.

Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə bir sıra əsərlər meydana gəlmişdir. Həmin əsərlərdə klassiklərimizin yaradıcılığında dilimizin gözəlliyini və zənginliyini əks etdirən poetik ifadələr, bədii vasitələr, qanadlı sözlər, onların rəngləri, məna çalarları, zövqü oxşayan müasir şəxs adları, yer adları və s. məsələlər öz əksini tapmışdır.

II. DİLÇİLİYİN QEYRİ-İCTİMAİ ELMLƏRLƏ ƏLAQƏSİ

Dilçiliyin qeyri-ictimai elmlərlə əlaqəsi geniş mənada XIX əsrin ikinci yarısından başlamışdır. Lakin müsbət mənada əlaqə XX əsrə təsadüf edir. Son illərdə təbiət elmləri və eləcə də texnika ilə yaranmış əlaqə nəticəsində dilçiliyin mühüm problemlərinin bir çoxunun ətraflı və daha dəqiq aydınlaşdırılmasına şərait yaradılmışdır.

Müasir dövrdə dilçilik aşağıdakı elm sahələri ilə əlaqədardır: *antropologiya, fiziologiya, fizika, semiotika, coğrafiya, riyaziyyat, kibernetika, texnika* və s.

1. DİLÇİLİK VƏ ANTROPOLOGİYA

Antropologiya – insanın əmələ gəlməsi haqqında elmdir. Burada insanın irqi xüsusiyyətlərindən, məkan və zamanla əlaqədar olaraq insan quruluşunun dəyişilməsindən bəhs edilir.

Dilçilik bəzi problemləri antropologiyanın köməyi ilə həll edir. Bunlardan biri nitqin əmələ gəlməsidir. Nitqin necə yaranması çox mürəkkəb problemdir. Ona görə ki, bunu sübuta yetirmək üçün real fakt yoxdur. İnsan nitqinin əmələ gəlməsi insanın yaranması probleminin üzvi hissəsidir. Bu məsələləri bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə həll etmək heç cür mümkün deyildir.

Antropoloqlar nitqin insanlaşma prosesinin hansı dövründə meydana gəlməsinə dair bəzi mülahizələr irəli sürmüşlər. Bununla belə, antropoloji mülahizələrə görə, insan bədəninin dik vəziyyətə uyğunlaşması nitq orqanlarının formalaşmasına xüsusi təsir göstərmişdir.

Antropologiyanın nailiyyətləri əsasında dillə irqin əlaqəsinin olmadığı aydınlaşdırılır. Bu məsələnin işıqlandırılmasında da dilçilər antropoloqlarla müştərək iş aparmaq nəticəsində doğru fikrə gələ bilmişlər. Dilçiliklə antropologiyanın müştərək həll etdiyi problemlərə əsasən elmdə **antropoloji dilçilik** anlayışı yaranmışdır.

Antropoloji dilçilik. Antropoloji dilçilik termini müxtəlif mənalarda işlənir. Mövcud ölkə və milli dilçiliklərin əksəriyyətində bu anlayış dilçiliklə antropologiyanın birgə fəaliyyəti nəticəsində yaranmış nailiyyətləri əhatə edir.

Lakin Amerika antropoloji dilçiliyi fərqlidir. Amerika dilçiləri yazısı olmayan xalqların dillərinə dair lingvistik tədqiqatı antropoloji dilçilik adlandırmışlar. Bu sahə Amerika dilçisi Frans Boasın adı ilə bağlıdır. Onun ideyasını davam etdirməkdə Eduard Sepir az iş görməmişdir. Son illərdə də bu sahəyə geniş yer verilir. Amerikada 1959-cu ildə təşkil olunmuş "Nyu York dilçilik dərnəyi" tərəfindən "Antropoloji dilçilik" ("Anthropological Linguistics") adlı jurnal çap edilir.

2. DİLÇİLİK VƏ FİZİOLOGİYA

Fiziologiya (yunanca *physis* – təbiət, *logos* – elm) – insan və heyvan bədəninin quruluş və fəaliyyətini öyrənən elmdir. Məlumdur ki, nitq prosesində insanın bir sıra üzvləri – *əsəb sistemi*, *hiss və danışq orqanları* fəaliyyət göstərir. Bütün bunların hər biri müəyyən fizioloji quruluşa malikdir. Bu üzvlərin quruluş və fəaliyyəti haqqında elmi fizioloji təsəvvür əldə etmək dilçi üçün çox vacibdir. Dilçi bu sahəyə dair biliyi anatomiya və fiziologiyadan mənimsəyir.

Nitq prosesində fəaliyyət göstərən üzvlər möhkəm və mürəkkəb sistem halındadır. Bunların birinin zədələnməsi nəticəsində nitq prosesində müəyyən çatışmazlıq, anormallıq əmələ gələ bilər. Məsələn, beynin zədələnməsi nitq fəaliyyətinin pozulmasına səbəb olur. İnsan beyninin müəyyən hissələrinin zədələnməsi nəticəsində nitq fəaliyyətində bu və ya başqa qüsurlar yaranır. Belə ki, xəstələrin bəzisi sözləri tələffüz edə bilmir, digəri nitqi dərk etmə qabiliyyətini itirir və s. Nitq fəaliyyətinin pozulmasına səbəb olan başqa faktorlar da vardır. Məsələn, insanda ciddi yorğunluq, sarsıdıcı qorxu, gərgin əsəbilik nəticəsində də nitqin pozulması halları baş verə bilər.

İnsanın nitq fəaliyyətini öyrənməkdə görkəmli fizioloq İ.P.Pavlovun ali əsəb fəaliyyəti haqqındakı nəzəriyyəsi dilçilik elmi üçün çox faydalıdır.

Məlumdur ki, dilçilikdə bütün dil hadisələri ilə yanaşı, səs sistemi də öyrənilir, hər bir fonemin elmi xarakteristikası verilir. Bu məqsədlə danışığ səsləri tədqiq olunarkən onların fizioloji əsasının da aydınlaşdırılması lazım gəlir. Dilin səslərinin fizioloji əsası fiziologiya elminin nailiyyətləri üzərində şərh edilir. Danışığ səsinin fiziologiyası dilin səslərinin anatomiya və fiziologiyasının elmi nəticələri əsasında öyrənilir. Dilin mənşəyinin real şərhı onun fizioloji əsasda izah olunmasını tələb edir. İnsanlar arasında başlıca ünsiyyət vasitəsi olan dilin yaranması və tərəqqi etməsində eşitmə orqanı və danışığ üzvlərinin xüsusi rolu olmuşdur. Dil üçün, hər şeydən əvvəl, onların vəhdəti, birgə fəaliyyəti lazım idi. Belə ki, əgər insanlar ətraf mühitin səslərini və eləcə də öz çıxıntılarını eşitməsəydilər, gələcəkdə danışa da bilməzdilər. Bütün bunları dilçi alimin elmi əsasında, inandırıcı dəlillərlə şərh etməsi üçün mütləq fiziologiya elminə müraciət etməsi lazım gəlir. O, eşitmə orqanının quruluşuna dərinədən bələd olmalı, danışığ üzvlərinin hər birinin funksiyalarını mükəmməl bilməlidir.

3. DİLÇİLİK VƏ FİZİKA

Fizika (yunanca *physis* – təbiət) – təbiət hadisələrinin ümumi qanunauyğunluqları, materiyanın hərəkət qanunları, ümumi xassələri və quruluşu haqqında elmdir. Bu elmdə fiziki hadisələr öyrənilir. Fiziki hadisə geniş anlayışdır, buraya təbiətin bir sıra hadisələri aiddir.

Fizikanın tədqiq etdiyi hadisələrdən biri də təbiətdə mövcud olan səslərdir. Dilçilik dilin səslərini öyrənərkən fizikanın akustika sahəsinin nailiyyətlərindən də istifadə edir, bunun nəticəsində hər iki elm arasında əlaqə yaranır. İnsan və səs probleminin həllində dilçilik bir sıra elmlərlə, o cümlədən fizika ilə əlaqəyə girir. Fizikaya müraciət etmədən bu problemi həll etmək qeyri-mümkündür. Fizikanın müəyyən etdiyinə görə, səs maddənin titrəməsi nəticəsində əmələ gəlir. Təbiətdəki hadisələr çox rəngarəng və son dərəcə mürəkkəbdir. İnsan nitqini təşkil edən səslərin də hər biri, təbiətdəki səslər kimi, ümumi və özünəməxsus əlamətlərə malikdir. Dilçilikdə danışığ səsələrinin yaranma mənbəyi, səbəbi, yayılma mühiti və s. məsələlər tədqiq olunur. Bu məsələlərin dəqiq elmi tədqiqi fizikanın akustika bəhsinin köməyi ilə başa çatır.

Akustika (yunanca *akustikos* – eşitmə) fizikanın səs hadisələrini və onların digər fiziki hadisələrlə qarşılıqlı təsirini öyrənir. XIX əsrdə Avropa alimi Helmholtz nitq sələrinin fiziki təbiətini öyrənmişdir. Sonralar bu sahədəki tədqiqatların inkişafı akustik dilçilik termininin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Həmcinin dilçilər *səs dalğası*, *səs rəqsi*, *tembr*, *vurğu*, *intonasiya*, *sintaqm*, *səs tonu*, *səs gücü* və s. onlarca belə dil hadisəsinin mahiyyətini eksperimental fizikanın köməyi ilə mənimsəyir və ondan istifadə edə bilirlər. Müasir Azərbaycan dilinin fonetik quruluşunda sələrin akustik xüsusiyyətlərini eksperimental fizikanın son nailiyyətləri əsasında daha dərindən öyrənməyə ciddi ehtiyac duyulur.

4. DİLÇİLİK VƏ SEMİOTİKA

Semiotika (yunanca *semeiotikon* – işarə, əlamət) – təbiət və cəmiyyətdəki işarələr sistemi haqqında elmdir. Semiotika öz tədqiqat materialını biologiya, kibernetika, psixologiya, pedaqogika, ədəbiyyatşünaslıq, cəmiyyətşünaslıq və başqa elmlərlə yanaşı, həm də dilçilikdən götürür. Bu elmin aldığı elmi nəticələrdən, eyni zamanda, həmin elmlər yaradıcı şəkildə istifadə edir. Beləliklə, başqa elmlər kimi, dilçilik də bilavasitə semiotika ilə möhkəm əlaqəyə girir.

Dil öz daxili quruluşuna görə işarələr sistemindən ibarətdir. Buna görə də o, başqa işarələr sisteminə yaxınlaşır və birlikdə işarələr sisteminin ümumi nəzəri məsələləri ilə məşğul olan semiotikanın obyektinə çevrilir.

Semiotikanı ilk dəfə bir elm kimi F. de Sössür xarakterizə etmiş və bu gələcək elmin adını da o vermişdir¹. O, həm də dilçiliklə semiotikanın əlaqəsi probleminə toxunmuşdur.

Semiotika bir elm kimi çox gəncdir. Lakin onun tədqiqat obyektini olan təbiətdə və insan cəmiyyətindəki işarələr sistemi çox qədimdir. Keçmişdə işarələr nəzəriyyəsi ilə riyaziyyat məşğul olurdu. Müasir dövrdə semiotik tədqiqatlara² kibernetika daha çox nüfuz etmişdir.

E.Benvenist, L.Prieto (Fransa), U.Kuriloviç, Y.Pelts, V.Martinov, Y.S.Stepanov və başqaları öz tədqiqatlarında dilin tədqiqatını başlıca olaraq ümumi semiotik qanunauyğunluqlara isnad etmişlər.

Semiotikanın dilçiliklə əlaqələri nəticəsində *lingvosemiotika* sahəsi əmələ gəlmişdir³.

¹ Вах: Ф. Де Соссюр. Курс общей лингвистики. М., 1933, с.40.

² Вах: Семиотические проблемы лингвистики. "Вопросы металингвистики", Л., 1973, с.21-25; Г.Б.Кольшанский. Паралингвистика и семиотика. "Паралингвистика", М., 1974, с. 64-69.

³ Вах: Ю.С.Степанов. Семиотика. М., 1971, с. 46.

Burada dillər iki qrupa bölünür: təbii səsli dil; süni işarələrdən ibarət olan dil. Semiotikada işarə sistemlərində ən geniş yayılmış olan təbii dil etalon kimi qəbul edilir. Təbii dillərdən fərqli olaraq, süni dillər (yazı, bayraq signalları, morze əlifbası, korlar üçün Brayl əlifbası, esperanto dili, informatik-məntiqi dillər və s.) insanlar arasında ünsiyyəti çətinləşdirir. Semiotikada bu çətinliklərin xüsusiyyətləri və səbəbləri araşdırılır. Azərbaycan dilçiliyində linqvosemiotik, *semiotik dilçilik* tədqiqatları, demək olar ki, aparılmamışdır.

5. DİLÇİLİK VƏ COĞRAFIYA

Coğrafiya – təbii və istehsal ərazi komplekslərini və onların komponentlərini tədqiq edən elmdir. Bu elmin tərkib hissələrindən biri olan *qitələrin fiziki coğrafiyasında* bu və ya başqa qitənin, məsələn, Afrikanın səthinin formalaşması, relyefi, faydalı qazıntıları, iqlimi, suları, torpağı, bitkiləri, heyvanları və əhalisi haqqında bəhs olunur, əhalinin məşəyi, irqi tərkibi aydınlaşdırılır və bununla bərabər dil ailələri, qrupları haqqında məlumat verilir. Coğrafiya elmi, şübhəsiz ki, burada dil ailələri haqqında dəqiq elmi məlumat vermək üçün mütləq dilçiliyə müraciət etməli olur. Dilçilik də, öz növbəsində, dillərin regionlar üzrə tədqiqi prosesində coğrafi ərazi bölgüləri, dünya xəritəsi, atlaslar, torpağın relyef quruluşu və s. haqqında coğrafi biliklərdən istifadə edir. Dilçiliyin coğrafiya ilə sıx əlaqəsi nəticəsində *dilçilik coğrafiyası* adlanan sahə əmələ gəlmişdir.

Dilçilik coğrafiyası dilçiliyin son nailiyyətlərindən biri kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Burada müxtəlif ərazi üzrə dialektlərin müasir vəziyyəti öyrənilir.

Dilçilik coğrafiyası XIX əsrin son rübündə yaranmağa başlamışdır. XX əsrdə bu sahədə çox böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bir sıra Avropa dillərinin atlasları hazır-

lanmışdır. Slavyan dillərinə dair ciddi tədqiqatlar aparılmışdır. Bu sahədə Azərbaycan dilalektoloqları da müəyyən işlər görmüşlər, dilimizin atlası da yaradılmışdır.

Dilçilik coğrafiyasının nəzəri məsələlərinə dair ədəbiyyatda bu sahədə görülən və görüləsi işlərə toxunulmuşdur¹.

Rus dilinin dialektlərinə dair ilk xəritələri 1915-ci ildə N.N.Durnovo, N.N.Sokolov, D.N.Uşakov hazırlamış və "*Опыт диалектологической карты русского языка в Европе*" adı altında nəşr etdirmişlər. Əllinci illərdən başlayaraq bu istiqamətdə Azərbaycan dilinin dialektləri öyrənilmişdir. Həmin dialektlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini, Azərbaycan milli ədəbi dilinin hansı yerli dialekt əsasında təşəkkül tapdığını, başqa dialektlərin ədəbi dilə göstərdiyi təsiri və dil tarixinin bəzi məsələlərini aydınlaşdırmağa kömək edə biləcək atlaslar hazırlanmağa başlanmışdır. Azərbaycan dilinin dialektləri coğrafi bölgü əsasında 4 qrupa bölünür:

1. *Azərbaycan dilinin şimal qrupu dialektləri.*
2. *Azərbaycan dilinin cənub qrupu dialektləri.*
3. *Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialektləri.*
4. *Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialektləri.*

Şübhəsiz ki, Azərbaycan dialektoloqları bu bölgünü respublikanın fiziki coğrafiyası əsasında aparmışlar.

Dilçiliklə coğrafiyanı birləşdirən problemlərdən biri də coğrafi adların – *toponimlərin* öyrənilməsidir. Toponimlərin öyrənilməsi dilçilik və coğrafiya elmlərinə lazımi elmi faktlar verir. Burada hər iki elmin tədqiqat obyektı bir olsa da, məqsəd və tədqiqat metodları başqa-başqadır. Dilçi alim toponimlərin mənşəyini müəyyənləşdirərkən orada qədim dil ünsürlərini aşkara çıxarmağı, dilin leksik siste-

¹ Вах: Вопросы теории лингвистической географии. М., 1962; Д.И.Эдельман. Основные вопросы лингвистической географии. М., 1968 və s.

mində toponimlərin yerini müəyyənləşdirməyi, onların leksik-qrammatik, fonetik xüsusiyyətlərini (toponimlərin dil tərkibini) öyrənməyi qarşısına məqsəd qoyur.

Coğrafiyaçı isə toponimləri təsviri istiqamətdə öyrənir. Onları nominasiyaya görə təsnif edir. O, toponimlərin tərkibində yerli relyef quruluşuna, iqlim xüsusiyyətlərinə, əhəlinin peşə məşğuliyyətinə, miqrasiyasına və s. məsələlərə dair faktlar axtarmağı qarşıya məqsəd qoyur. Toponimlərin öyrənilməsində dilçilik və coğrafiya elmləri bir-birinin nəticələrindən istifadə edir. Məsələn, Azərbaycan dilçiləri və coğrafiyaçıları bu sahədə xeyli iş aparmışlar¹.

Dilçilik coğrafiyasının nəzəri məsələlərinin öyrənilməsi müasir dilçiliyin aktual problemləri cərgəsində durur.

6. DİLÇİLİK VƏ ASTRONOMİYA

Astronomiya (yunanca *astro* – ulduz, *nomos* – qanun) bütövlükdə göy cisimlərini özündə birləşdirən kainat haqqında elmdir. Astronomiya elmi öz tarixi etibarı ilə daha qədimdir. Qədim Çin, Hindistan, Misir və Babilistan astronomlarının kainat haqqında ilk müşahidələri və qeydlərini astronomiya elminin yaranmasının başlanğıcı hesab etmək olar. Dünya alimləri N.Kopernik, C.Bruno, Q.Qaliley, İ.Kepler, Nəsirəddin Tusi və b. astronomiya elminin müasir inkişaf səviyyəsinə çatmasında əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər. Astronomiyanın *astronometriya*, *göy mexanikası*, *astrofizika*, *ulduzlar astronomiyası*, *kosmoqoniya*, *kosmologiya* kimi bölmələri vardır.

Dilçiliyin astronomiya ilə əlaqəsi *kosmonimlərin* – səma cisminə verilən ad-ləqəblərin öyrənilməsi ilə bağlıdır. Bu sahədə dilçilik öz tədqiqat materiallarını astronomiya-

¹ Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı, 1986, Azərbaycan onomastika problemləri II. Bakı, 1988.

dan götürür. Dilçilikdə bu cür adların tədqiqi nəticəsində onomalogiyanın “*Kosmonimiya*” adlı yarımşöbəsi əmələ gəlmişdir¹.

Dünya dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində də çoxlu miqdarda kosmonim yaranmışdır. Həmin xüsusi adların yaranmasının özünəməxsus qanunauyğunluqları vardır². Bunları öyrənməkdə müasir astronomiya elminin nəticələrindən mütləq istifadə edilməlidir.

7. DİLÇİLİK VƏ RİYAZİYYAT

Riyaziyyat – dünya elminin ən geniş yayılmış və inkişaf etmiş sahəsidir. Onun nüfuz etmədiyi elm sahəsi yoxdur. Riyaziyyatın başqa elm sahələrinə daxil olması onların inkişaf sürətini daha da artırmışdır. K.Marks özünün riyazi düşüncələrində deyir ki, hər bir elm ancaq riyaziyyatdan istifadə etməklə kamil nailiyyətlərə malik ola bilər. Riyaziyyatın dilçiliyə nüfuzu da bu baxımdan təbii və obyektivdir. Dilçiliyin riyaziyyatla sıx əlaqəsi nəticəsində XX əsrin II yarısından başlayaraq *riyazi dilçilik* meydana gəlmişdir. Bu sahədə bir sıra əsərlər yaranmışdır³.

Riyaziyyat dilçiliyə öz tədqiqat üsullarının təsiri nəticəsində nüfuz edə bilmişdir. Müasir dilçilikdə riyazi modellərdən, statistik hesablamalardan, cərgə nəzəriyyəsiindən, ehtimal nəzəriyyəsiindən və başqa riyazi nəzəriyyələrdən geniş istifadə olunur.

Xüsusilə riyazi statistikanın üsullarından dil hadisələrinin tədqiqində geniş istifadə olunur. Dilçilik və ri-

¹ Bax: A.Qurbanov. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild, Bakı, 2004.

² Bax: A.Qurbanov. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild, Bakı, 2004, səh. 323-332.

³ Bax: И.А.Мельчук. Проблемы математической лингвистики. “Вестн. АН СССР”. 1959, N 8; Ю.И.Левин. Математика и языкознание. М., 1964, Математическая лингвистика. М., 1964; В.А.Москвич. Статистика и семантика. М., 1969, Математическая лингвистика. М., 1973; Р.Г.Пиотровский, К.Г.Бектаев, А.А.Пиотровский. Математическая лингвистика. М., 1977 və s.

yazıyyat məzmun etibarı ilə müxtəlif elm sahələridir. Lakin dil hadisələrinin kəmiyyətə öyrənilməsi onu gətirib riyaziyyatla bağlayır. Çünki riyaziyyat yeganə elmdir ki, həm təbiət, həm də cəmiyyət hadisələrinin ancaq kəmiyyət tərəflərini öyrənir. Ona görə də dilçilik dil hadisələrinin kəmiyyət tərəflərini öyrənərkən riyazi üsullardan geniş istifadə edir. Dildə sözlərin işlənmə tezliyi riyazi hesablamaların köməyi ilə aparılır. Müxtəlif morfemlərin və sintaqmların törəməsi və bir-biri ilə əlaqəsi diferensial və integral tənliklərin metodları əsasında nümayiş etdirilir. Bütün bunlar dil hadisələrini və qanunauyğunluqlarını daha düzgün və dəqiqliklə öyrənməyə çox böyük köməklik göstərir.

Riyaziyyatın dilçiliyə tətbiqi formal qrammatikanın meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Burada, əsasən, dilin təsviri verilir.

8. DİLÇİLİK VƏ KİBERNETİKA

Kibernetika (yunanca *kybernetike* – idarəetmə məharəti) – idarəetmə, rabitə və informasiyanın işlənməsi haqqında elmdir. Bu elm çox gəncdir. Kibernetika *riyaziyyat, fizika, fiziologiya, psixologiya, texnika* və s. elmlər əsasında təşəkkül tapmışdır. Kibernetikanın meydana gəlməsi təbiət və cəmiyyət hadisələrinin ətraflı və dəqiq öyrənilməsinə səbəb olmuşdur. Bu elmin inkişafında S.L.Sobolevin, K.N.Berqanın, A.M.Lyapunovun, P.K.Anoxinin, A.N.Kolmoqorovun, A.Kondratovun xidmətləri böyük olmuşdur.

Kibernetikada müasir elektron-hesablama maşınlarının müxtəlif növlərindən istifadə olunur. Dilçilikdə bu maşınların tətbiqi nəticəsində *“hesablama dilçiliyi”* meydana gəlmişdir.

Burada həmin maşınların köməyi ilə hər hansı bir bədi əsərdə sözlərin işlənmə tezliyi, dilin lüğət tərkibi

binin müxtəlif istiqamətdə təhlili, dildə işlənən danışıq səsləri və fonemlərin dəqiq öyrənilməsi, cümlədə söz sırası və s. dil problemləri sürətlə və dəqiqliklə öyrənilə bilir. Bundan başqa, elektron-hesablama maşınları mətni bir dildən başqa dilə tərcümə etməkdə, qədim yazıları oxumaqda dilçi alimlərə yaxından kömək göstərir. Bu cür maşınlara “elektron dilçi” də demək olar. Monqolustan, Şimali Çin və bir sıra ərazilərdə qədim kitabələrin oxunmasında bu cür “*elektron dilçilərin*” böyük rolu olmuşdur.

Azərbaycan dilçiliyində kibernetikanın müasir nailiyyətləri tətbiq olunarkən ən müasir elektron-hesablama maşınlarının köməyindən Azərbaycan dilinin diaxronik və sinxronik istiqamətdə öyrənilməsində səmərəli şəkildə istifadə edilir.

9. DİLÇİLİK VƏ TEXNİKA

XXI yüzillik texnika əsridir. Müasir dövrdə elə bir elm olmaz ki, o, texnikanın gücü və nailiyyətlərindən istifadə etməsin. Başqa elmlər kimi, dilçilik də həm tədqiqat, həm də tədris sahəsində texnikaya müraciət edir. Dilçiliyin texnika elmlərilə əlaqəsi nəticəsində dil haqqında elmin bir sıra aktual problemləri əsaslı şəkildə həll olunmağa başlanmışdır. Dilçiliyin texnika elmlərilə zəruri əlaqəsi əsasında elmdə “*mühəndis dilçiliyi*” anlayışı formalaşır.

“*Mühəndis dilçiliyi*” anlayışı bir sıra məsələləri əhatə edir. Buraya, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, elektron hesablayıcı maşınlarla dilin sisteminin öyrənilməsi, avtomatik tərcümə və leksikoqrafiya məsələləri daxildir.

Dilin tədrisi prosesində texniki vasitələrdən istifadə olunması mühəndis dilçiliyində xüsusi yer tutur. İndi kompüter, displey və başqa maşınlar dilçilik elminin təd-

qiqinə və tədrisinə sürətlə tətbiq olunmağa başlanmışdır. Şübhəsiz ki, dilçiliyin texnika ilə əlaqəsinin güclənməsi bu sahədə elmi-tədqiqat işlərinin və tədrisin inkişafına çox böyük təkan verir.

* * *

Müşahidələr göstərir ki, dilçiliyin başqa elmlərlə konkret əlaqələri get-gedə daha da artır. Bu əlaqələr dilçiliyin müstəqilliyinə zərrə qədər xələl gətirmir, əksinə, onun sürətli inkişafına səbəb olur. Buna görə də dilçiliyin başqa elmlərlə əlaqəsinin azalmasına, zəifləməsinə heç cür yol verməmək, onun zəruriliyini yüksək qiymətləndirmək lazımdır.

V FƏSİL

DİLÇİLİYİN SAHƏLƏRİ

“DİLÇİLİYİN SAHƏLƏRİ” ANLAYIŞI HAQQINDA

Müasir dilçilik elmində son zamanlar diqqəti xüsusilə cəlb edən məsələlərdən biri dilçiliyin sahələri probleimidir. Həqiqətən dilçiliyin sahələri və onların qarşılıqlı münasibəti haqqında təsəvvür aydınlığı dilçiliyin inkişafının hazırkı dövründə çox zəruridir.

Dilçiliyin sahələri problemi ilə dilçilər çoxdan marqlanmışlar. Buna görə də dilçilik elmində həmin problemə müəyyən dərəcədə toxunulmuş, bu və ya digər şəkildə fikir söylənilmişdir. Rus alimlərindən V.A.Boqoroditski özünün 1915-ci ildə çap olunmuş “Ümumi dilçiliyə dair mühazirələr” adlı əsərində dilçiliyi iki sahəyə ayıraraq demişdir: “Dilçilik, hər şeydən əvvəl, saf və tətbiqiyyə bölünür”¹. O, bu sahələrin hər birinin məqsəd və vəzifələrindən də bəhs etmişdir. Lakin deməliyə ki, həmin qeydlər müasir baxımdan qənaətləndirici deyildir və bu problem indiyə kimi də lazımı səviyyədə öz həllini tapmamışdır.

Dilçiliyin sahələri probleminin izahı üçün ilk növbədə *dilçiliyin* sahələri anlayışını aydınlaşdırmaq lazımdır. Dilə aid elmin tərkibə ayrılmasını bildirən sahə termini dilçilik ədəbiyyatında bir çox müxtəlif mənalar-

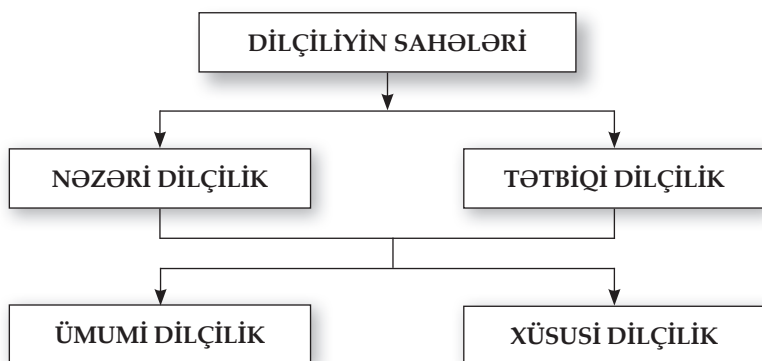
¹ Хрестоматия по истории русского языкознания. М., 1973, с. 438.

da işlənmişdir. Bəzi alimlər **sahə** terminini *şöbə* və *fənn* terminləri ilə qarışdırmışlar. Bunun da nəticəsində səhv olaraq dilçiliyin *fonetika, qrammatika şöbələri*, eləcə də *müasir dil, dialektologiya, dil tarixi* və başqa fənləri sahə adlandırılmışdır.

Dilçilikdə *sahə* anlayışının sərhədinin nəzəri cəhətdən müəyyənləşdirilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Buna görə də *sahə* termininin öz yerində işlənməsinə ciddi əməl edilməlidir. Bu, hər şeydən əvvəl, elmin tələbidir. Çünki elm dəqiqlik tələb edir. Elmdə dəqiqlik isə, əsasən, termin dəqiqliyindən başlanır.

Sahə sözü *şöbə* terminindən daha geniş mənə ifadə edir. Elə buna görə də bir sahəyə bir neçə şöbə aid ola bilər. Məsələn, nəzəri dilçilik sahəsinə *fonetika, leksikologiya, semasiologiya* və s. şöbələr daxildir.

Ümumiyyətlə, *sahə* termini dilçilikdə ümumi və xüsusi dilçiliyə də aid edilir. Dilçilikdə *sahə* (makrosahə) dedikdə tətbiqi, nəzəri, xüsusi və ümumi dilçilik sahələri nəzərdə tutulur. Dilçiliyin bu sahələrini sxemlə aşağıdakı kimi təsvir etmək olar.

4-cü sxem. Dilçiliyin sahələri

İndi bu makrosahələrin şərhinə keçək, onların hər birinin mövzusu, həcmi və digər cəhətləri ilə tanış olaq.

TƏTBİQİ VƏ NƏZƏRİ DİLÇİLİK

Dilçilik həm tətbiqi, həm də nəzəri elmdir. Bu cəhətə görə onun iki geniş sahəsi mövcuddur. Bunlardan biri *nəzəri dilçilik* sahəsi adlanır. Dilçiliyin nəzəri və tətbiqi aspektdə inkişafı heç də bunun iki elm olduğunu göstərmir. Lakin təəssüflə qeyd edilməlidir ki, bəzi elmi ədəbiyyatlarda dilçiliyin bu sahələrinin hər birinin ayrıca müstəqil elm hesab edildiyi fikirlərinə də rast gəlmək olur.

Dilçiliyin tətbiqi və nəzəri sahələrinin fərqləndirilməsinin, bunlar arasında şərti də olsa, sərhədin müəyyənləşdirilməsinin xüsusi elmi əhəmiyyəti vardır. Bu sahələrin hər birinin özünəməxsus müəyyən tədqiqat mövzuları və problemləri mövcuddur.

5.01. TƏTBİQİ DİLÇİLİK VƏ ONUN PROBLEMLƏRİ

Dilçilik elminin *tətbiqi* adlanan sahəsi nəzəri dilçilikdən onunla fərqlənir ki, burada dillə bağlı olan əməli məsələlər həll edilir. Bundan əlavə, tətbiqi dilçilik dilin praktik öyrənilməsi üçün üsullar və vasitələr hazırlayır.

Ayrı-ayrı elmlərin tarixi göstərir ki, elmin başlanğıc dövərində tətbiqi, əməli məsələlər ilk planda dayanır və zəruri hesab olunur, lakin sonralar elmin nəzəri sahəsi təşəkkül tapır. Belə bir cəhət tamamilə dilçilik elminə də aiddir. Tətbiqi dilçiliyin kökləri çox qədimlərdə insan cəmiyyətinin yazı yaratmaq kimi zəruri əməli tələbləri ilə bağlı olmuşdur. Get-gedə əməli tələblər daha da artmış, yeni-yeni məsələlər qarşıya çıxmışdır. İnsanlar yazı yaratmaqla əlaqədar xalq təfəkkürünün nailiyyətlərini müha-

fizə edib saxlamaq imkanı əldə etmişlər. Yaradılmış bədii əsərlərə kommentariyalar yazmağa başlamışlar və sair.

Dilçiliyin tətbiqi sahəsinə alimlər xüsusi qiymət vermişlər. Bunun əhəmiyyətindən görkəmli dilçilərdən Boduen de Kurtene hələ XIX əsrin 70-ci illərində Peterburq Universitetində mühazirə oxuduğu zaman geniş bəhs etmişdir. XX əsr dilçiliyində, o cümlədən ölkəmizdə tətbiqi dilçiliyə dövlət əhəmiyyətli məsələlərin həlli baxımından yanaşılmışdır. İndi başqa elm sahələrində olduğu kimi, dilçilikdə də tədqiqatın tətbiqi istiqamətinə daha çox meyil göstərilir və bu məqsədlə tətbiqi dilçiliyə aid əsərlərin nəşrinə geniş yer verilir.

Müasir vəziyyətinə görə tətbiqi dilçiliyin mövzu dairəsi çox genişdir və bu, get-gedə daha da şaxələnir.

Tətbiqi dilçilik problem zənginliyinə malikdir. Onun ən böyük problemlərindən aşağıdakıları göstərmək olar.

Yazı problemi. Tətbiqi dilçiliyin ən qədim problemi dilə köməkçi olan yazı yaratmaq və onu təkmilləşdirməkdir. Bu problemlə əlaqədar dilçilikdə “yazı nəzəriyyələri” meydana gəlmişdir. Yazı nəzəriyyələri milli yazıların yaradılmasına elmi istiqamət verərək onların inkişafına təsir etmişdir. Ayır-ayrı dillər üçün yazı yaradılarkən bir neçə prinsipə əsaslanılır. Ümumiyyətlə, yazıda sadəlik və vahid formalı olmaq başlıca şərtlərdəndir. Yazı məsələləri müasir dövrdə də aktualdır. Hazırda bir çox xarici ölkə xalqlarının yazılarının sadələşdirilməsi üzərində işlər aparılır. Məlumdur ki, ərəb əlifbası çox çətin öyrənilir. Əlifbadakı 28 hərfin hər birinin 4 və ya 2 forması vardır. Bu əlifbanı bilmək üçün 100-dən artıq işarəni öyrənib yadda saxlamaq lazım gəlir. İndi Misirdə əlifbanı asanlaşdırmaq məsələsi dövrün aktual filoloji problemi kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bu məqsədlə ərəblər 1976-cı ildə islahat əsasında əlifba hazırlamışlar. Həmin əlifba ictimaiyyətin müzakirəsinə verilib sınaqdan keçirilmişdir.

Ədəbi dil normalarının müəyyənləşdirilməsi. Məlum olduğu üzrə, ümumxalq dilinin cilalanmış, normalaşdırılmış hissəsi *ədəbi dil* adlanır. Dilçilik elmi bu “ədəbi” deyilən dil üçün forma yaratmır, canlı dildə mövcud olan normaların hansının ədəbi meyarə uyğun olduğunu müəyyənləşdirir.

Ədəbi norma meyarı müxtəlif dövrlərdə müxtəlif formada olur. Ədəbi normalar da tarixi inkişaf prosesinə malikdir. Buna görə də hər hansı bir dildəki bu və ya digər ədəbi normanın müəyyən tarixi vardır.

Ədəbi norma müəyyənləşdirilərkən dilin quruluşunun hər üç komponenti – fonetik sistemi, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu nəzərə alınır.

Lüğət yaradılması. Təbiiqi dilçiliyin problemləri sırasında müxtəlif tip lüğət yaradılması işi xüsusi mövqeyə malikdir. Məlumdur ki, hər bir lüğət xalqın mədəni inkişaf və tələbatı əsasında yaranır. Lüğət tərtibi son dərəcə çətin, lakin olduqca faydalı və zəruri bir işdir.

Son zamanlar bütün dünya ölkələrində lüğət məsələlərinə böyük əhəmiyyət verilir. İndiyə qədər dünya dillərinə aid minlərlə tam və normativ lüğət yaradılmışdır.

Normativ əsərlərin – dərsliklərin yaradılması¹. Tədrislə bağlı, müəyyən tələb və prinsiplərə müvafiq yaradılmış linqvistik əsərlər normativ xarakter daşıyır. Belə ki, orta və ali məktəblərdə linqvistik təhsilin tədrisi prosesində dilin elmi təhlilinə aid hər nə varsa, bunun hamısı şagird və tələbələrə çatdırılır. Çünki bu, mümkün də deyildir. Ona görə də dil hadisələrinin şərhı müəyyən norma çərçivəsində verilir. Belə əsərlərin yaradılması təbiiqi dilçiliyin mövzusu ilə bağlıdır.

¹ Bəzi əsərlərdə bu problemdən bəhs edilərkən ancaq “normativ qrammatikalar” termini işlədilir. Bizcə, normativ qrammatika əvəzinə “normativ əsərlər” işlənilməsi daha məqsəddə müvafiqdir. Çünki məktəblərdə təkcə qrammatika yox, həm də başqa məsələlər (leksika, fonetika və s.) normativ aspektdə izah olunur.

Avtomatik tərcümə məsələləri. Müasir tətbiqi dilçilik sahəsində ən vacib hesab olunan problemlərdən biri də avtomatik tərcümədir. Avtomatik tərcümə elektron-hesablayıcı maşınların köməyi ilə olur. İndi bu məsələlər dövrün ən aktual linqvistik problemidir.

Bütün bu göstərilən, eləcə də digər mühüm və vacib tətbiqi dilçilik problemlərinin hər biri, heç şübhəsiz ki, müəyyən nəzəri linqvistik bilik olmadan lazımi səviyyədə həll edilə bilməzdi. Məhz buna görə də dilçiliyin nəzəri sahəsi meydana çıxmışdır.

5.02. NƏZƏRİ DİLÇİLİK VƏ ONUN PROBLEMLƏRİ

Nəzəri dilçilik dilin inkişaf qanunlarını öyrənir. Lakin dilçiliyin tarixindən məlum olur ki, bəzi alimlərə görə, guya dilçilik dili ancaq praktiki məqsədlər üçün öyrənən və onun inkişaf qanunları, hadisələri, bu hadisələrin dəyişilmə səbəbi haqqında elmi mülahizələr irəli sürən ictimai elmdir. Nəzəri dilçilik öz problemləri ilə belə fikirlərin tamamilə əsassız olduğunu göstərir.

Bütün dünya dilləri iki məqsədlə (birincisi praktiki, ikincisi isə nəzəri) öyrənilir. Hər hansı bir dilə müraciət edilərkən qarşıya xüsusi nəzəri məqsəd qoyulmursa, belə hal dilin praktiki öyrənilməsidir. Məsələn, Azərbaycanda yaşayan qeyri-azərbaycanlıların Azərbaycan dilini mənimsəmələri, yaxud Gürcüstandakı azərbaycanlıların gürcü dilini öyrənmələri ancaq praktiki məqsəd üçündür. Eləcə də Azərbaycanda rus təhsili verilən məktəblərdə Azərbaycan dilinin, Azərbaycan məktəblərində isə rus dilinin öyrənilməsi, həmçinin, praktiki məqsədlidir.

Lakin dilin nəzəri cəhətdən öyrənilməsində qarşıya müəyyən elmi məqsəd qoyulur. Hər bir dilin nəzəri cəhətdən öyrənilməsi prosesi onun praktiki öyrənilməsindən başlayır. Belə ki, müəyyən dil, o cümlədən Azərbaycan dili praktiki öyrənilərkən sözdə eynicinsli sait səslərin bir-birini izlədiyini görürük. Lakin nəzəri dilçilik praktiki öyrənmə prosesində müşahidə edilən bu hadisəni dərin və ətraflı bilmək üçün uzağa gedir, dildəki digər fonetik hadisələri də aşkara çıxarır, bu hadisələrin mövqeyini, yerini və xüsusiyyətlərini aydınlaşdırır. Bundan əlavə, yeri gəldikcə belə hadisənin başqa qohum və ya yad dillərdə olub-olmadığını müəyyənləşdirir. Bununla nəzəri dilçilik problemləri meydana çıxır.

Nəzəri dilçilik təşəkkül tarixinə görə tətbiqi dilçiliyə nisbətən gəncdir. Lakin bu sahənin cavan olmasına baxmayaraq, onun problemlərinin miqyası çox-çox geniş və əhatəlidir. Xüsusilə elmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq son zamanlar nəzəri dilçiliyin problemləri çoxsahəli və çoxcəhətliyinə görə diqqəti cəlb edir. Müasir dilçilik elmində dilin və dillərin elə bir cəhəti, elə bir hadisəsi yoxdur ki, oraya nəzəri dilçilik nüfuz etməmiş olsun. Buna görə də dilçiliyin bir sıra şöbələri əmələ gəlmişdir.

Onu da qeyd etməliyik ki, nəzəri dilçiliyin hər bir şöbəsinin əldə etdiyi nəticələr heç də elmi bilik kimi qalmır. Bunlar əməli işə tətbiq olunur, cəmiyyətin mədəni inkişafına xidmət edir.

Dilçiliyin nəzəri və tətbiqi sahələrinin qarşılıqlı münasibəti

Dilçiliyin hər iki sahəsi arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Möhkəm və müntəzəm qarşılıqlı əlaqə əsasında bu sahələr məhsuldar şəkildə inkişaf edə bilər. “Əgər bunlar arasında əlaqə pozulsa, nəzəriyyə sxolastikaya, təcrübə isə vulqar empirizmə çevrilər”¹.

¹ В.А.Звегинцев. Теоретическая и прикладная лингвистика. М., 1968, с. 4.

Dilçiliyin nəzəri və tətbiqi sahələrinin biri digəri üçün zəruridir. Məsələn, müasir dövrdə dil haqqında elmin sahəsi kimi tətbiqi dilçilik dilçiliyin ümumnəzəri əsasları ilə bağlı olub, ondan asılıdır. Dilçiliyin bu iki sahəsi bir-birini tamamlayır.

5.03. XÜSUSİ VƏ ÜMUMİ DİLÇİLİK

Dilçilik elmi “*xüsusi*” və “*ümumi*” terminlərinin ifadə etdiyi anlayışlara müvafiq olaraq iki sahəyə bölünür: *xüsusi dilçilik sahəsi* və *ümumi dilçilik sahəsi*.

Dilçiliyin bu sahələrinin də hər birinin müəyyən məqsədi vardır.

Xüsusi dilçilik. Konkret bir dilin və ya dil qrupunun elmi tədqiqi ilə məşğul olan dilçilik sahəsi *xüsusi dilçilik* adlanır. Məlum olduğu kimi, dünya dillərinin hər biri, təbii olaraq, xüsusi cəhətlərə malikdir, bu, onları bir-birindən fərqləndirir. Xüsusi dilçiliklər belə məxsusi cəhətlərin, qanunların tədqiqi əsasında meydana gəlir. Bir dilin tədqiqilə bağlı yaranan dilçilik həmin dilin adı ilə adlandırılır; məsələn, Azərbaycan dilinin öyrənilməsi ilə bağlı Azərbaycan dilçiliyi, gürcü dili ilə əlaqədar gürcü dilçiliyi və s. Yuxarıda deyildiyi kimi, xüsusi dilçilik ayrı-ayrı qohum dil qrupları ilə də məşğul olur. Belə olduqda tədqiq edilən dil qrupu və ya dil ailəsinin adına uyğun olaraq xüsusi dilçilik adı yaranır. Məsələn, türk dilləri qrupunu öyrənən *türkoloji dilçilik*, slavyan dilləri qrupu ilə məşğul olan *slavyan dilçiliyi* və s. Ayrı-ayrı dillərin, yaxud dil qruplarının elmi cəhətdən öyrənilməsi əsasında yaranmış hər bir xüsusi – milli dilçilik inkişaf etdikcə dünya dilçiliyinin faktları kəmiyyətcə artır.

Ümumi dilçilik. Dilin və dillərin ümumi nəzəriyyələrini əhatə edən dilçilik sahəsi *ümumi dilçilik* adlanır. Dil

haqqında ümumi təlim dil qruplarının elmi tədqiqi və təsviri üzərində yaranır. Dilin ümumi cəhətləri, onların tədqiqində tətbiq edilən metodlar, dilin mahiyyəti, təbiəti, mənşəyi, dillərin təsnifi məsələlərinin nəzəri əsasları, yazı nəzəriyyələri ümumi dilçiliyin mövzusunı təşkil edir. XX yüzillikdə ümumi dilçilik sürətlə inkişaf etmiş, dillərin bir sıra qanunlarına dair ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

ÜMUMİ DİLÇİLİKLƏ XÜSUSİ DİLÇİLİK ARASINDA QARŞILIQLI ƏLAQƏ VƏ TƏSİR

Dünya alimləri ümumi və xüsusi anlayışlarını şərh edərkən bunlar arasında əlaqə olduğunu müəyyənləşdirmişlər.

Ümumi ilə xüsusi arasında möhkəm dialektik əlaqə ümumi dilçiliklə xüsusi dilçilik arasında da mövcuddur. Hər şeydən əvvəl, ümumi dilçilik bu və ya digər məsələni həll edərkən xüsusi dilçiliklərin nailiyyətlərinə, elmi nəticələrinə əsaslanır¹. Ümumi dilçiliyin inkişafı xüsusi dilçiliklərin tərəqqisi ilə bağlıdır. Buna görə də ayrı-ayrı dillərin və dil qruplarının geniş və ətraflı tədqiqi zəminində ümumi dilçilik də böyük sürətlə inkişaf yolu keçir.

Xüsusi dilçiliklərin inkişafı üçün də ümumi dilçiliyin böyük təsiri olur. Ümumi dilçiliyin bir sıra müddəaları xüsusi dilçilikdə istifadə edilərkən onun elmi-nəzəri və elmi-fəlsəfi əsaslarını daha da dərinləşdirir və möhkəmləndirir. Xüsusi dilçilikdə ümumi dilçiliyin hazırladığı müasir elmi prinsiplərdən, priyomlardan, faydalı metodlardan geniş istifadə olunur. Bunun da nəticəsində xüsusi dilçilik öz işini ümumi elmin müasir səviyyəsində qura bilir.

¹ Б.И.Косовский. Общее языкознание. Минск, 1969, с. 8.

VI FƏSİL

DİLÇİLİYİN ŞÖBƏLƏRİ

DİLÇİLİYİN ŞÖBƏLƏRİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ

Dilçilik elminin şöbələri, onların müəyyənləşdirilməsi müasir dilçiliyin ən vacib problemlərindəndir. Bu problem dilçiliyin gündəliyində hələ çoxdan özünə yer tapmışdır. XIX əsr dilçilərindən *A.F.Bernhardi* (1769–1820) dilçiliyin tərkibini aşağıdakı şöbələrə bölmüşdür: *fonetika, etimologiya, sözyaratma, morfologiya, söz birləşmələri və sintaksis*. Bu məsələ Praqa dilçilik məktəbinin nümayəndələrini də çox düşündürmüşdür. Onların əsərlərində dilçiliyin şöbələri probleminin bəzi cəhətlərinə toxunulmuşdur.

XX əsr dilçiliyində, o cümlədən dil haqqında Azərbaycan elmində də şöbə problemi diqqət mərkəzində olmuşdur.

İstər XIX əsrə məxsus olan ənənəvi bölgüdə, istərsə də son zamanlarda aparılmış təsniflərdə dilçiliyin şöbələri hələ dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Hətta bəzi hallarda belə “üslubiyyat” şöbə adlandırılmışdır. Bundan başqa, “tipologiya”nın da ayrıca şöbə hesab edildiyinə¹ rast gəlmək olur və s.

Dilçiliyin şöbələrinə dair ümumməqbul təsnifin olmaması şöbə anlayışı meyarının dəqiqləşməməsi ilə bağlıdır. Vahid meyarın olmadığı nəzərə alınaraq bu əsərdə də şöbələrin təxmini bölgüsü verilmişdir.

Dilçilikdə şöbələrin yaranması onların çoxalması və müstəqilləşməsi dil haqqında elmin tərəqqisi ilə bağlıdır. Belə ki, rəngarəng və mürəkkəb dil hadisələri, spesifik

¹ Ф.М.Березин. История лингвистических учений. М., 1975, с. 172.

cəhətlərə malik olan güclü miqdarda dil vahidləri dərin-dən və ətraflı öyrənildikcə ona aid elmi bilik artır və bunun da nəticəsində yeni şöbələr meydana çıxır. Məsələn, dilin səs sistemindən bəhs edən fonetika, məna məsələlərinə aid olan semasiologiya və s. şöbələr məhz belə yaranmışdır.

Dilçiliyin şöbələri yaranma tarixinə görə təbii olaraq bir-birindən fərqlənir. Bəzi şöbələrin tarixi dilçiliyin öz yaşı qə-dər qədim olduğu halda, bəzi şöbələr çox cavandır. Məsələn, etimologiya uzaq keçmişdən formalaşmağa başlamışdır, lakin frazeologiyanın tarixi uzaq olmayan zamandan başlamışdır.

Dilçiliyin şöbələri təsnif edilərkən onun sahələri nə-zərə alındıqda məsələ daha aydın və daha düzgün təsəv-vür oluna bilər.

A. NƏZƏRİ DİLÇİLİYİN BAŞLICA ŞÖBƏLƏRİ

Nəzəri dilçiliyin əsrlər boyu inkişafı əsasında onun bir sıra şöbələri yaranıb müəyyənləşmişdir. Belə müstəqil şöbələr təxminən bunlardır: *fonetika, leksikologiya, onoma-logiya, frazeologiya, semasiologiya, etimologiya, derivatologiya, morfolojiya, sintaksis*.

Bu şöbələrin hər birinin özünə aid mövzusu, məqsədi və tarixi vardır.

6.01. FONETİKA ŞÖBƏSİ

Dilin səs sistemindən bəhs edən dilçilik şöbəsi **fonetika** adlanır. **Fonetika** termini yunan mənşəlidir. Yunan dilində *fone (phone)* “səs” deməkdir. Bu sözdən yaranmış *fonetika* isə danışığ səsinə məxsus olan *təlim anlayışını* bildirir.

Fonetikanın mövzusu danışığ səsləri olduğundan dilin səs sistemini müəyyənləşdirmək, fonem və fonem variantla-rının akustik-fizioloji xüsusiyyətlərini öyrənib geniş fizioloji

xarakteristikasını vermək, fonetik qanunların, hadisələrin mahiyyətini aydınlaşdırmaq onun başlıca vəzifəsidir.

Fonetikanın yaranma və inkişaf tarixi çox qədimdir. "Fonetika" anlayışı hələ eradan əvvəl hind dilçiliyində təşəkkül tapmışdır. Eramızdan əvvəl V əsrdə hind alimləri fonetikanın bir çox məsələləri ilə maraqlanmışlar. Qədim hindlilər dini abidələrin dilinə müraciət edərkən fonetika hadisələrinə biganə qalmamışlar. *Şikşa* adlanan vedanq əsasən vedalardakı fonetika məsələlərinə həsr olunmuşdur. Burada partlayan *səs, sürtünən səs, sait, yarım sait* və s. bu kimi fonetik anlayışlara rast gəlmək olur¹.

Bizim eradan əvvəl görkəmli hind dilçiləri Panini IV əsrdə, Vararuçi Katyayana III əsrdə fonetika məsələlərini öz əsərlərində ətraflı və dəqiq işləmişlər².

Qədim dövrün ən görkəmli fonetikləri hesab olunan hindlilər dilin səslərini daha çox fizioloji cəhətdən təsvir etmişlər. Onlar hər bir səsin əmələgəlmə üsulunu dəqiq göstərə bilmişlər. Səslərin əmələ gəlməsində dilin rolunu müəyyənləşdirmək üçün danışığ üzvü kimi dilin fonetik bölgüsünü vermiş, dilönü, dilortası və dilarxası, dildibi səslərinin yaranmasında müəyyən rola malik olduğunu aydınlaşdırmışlar. Həmçinin hind alimləri səsin yaranmasında dişlərin, yuvaqların, damağın, dodaqların, çənələrin də rolunu izah etmişlər. Hindlilər hecadan bəhs edərkən saithlərin heca yaratmaqda əsas olduğunu qeyd etmişlər. Samitlərə ancaq bitişdirici ünsürlər kimi baxmışlar. Hind alimlərinə görə, saithlər müstəqil ünsürlərdir, bunlar samitsiz də işlənə bilər. Lakin samitlər saithin köməyi olmadan tələffüz edilə bilmir, onlar, bir növ, saithlərə tabedir və s.³

¹ В.А.Звегинцев. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Часть I, М., 1960, с. 6-8.

² Yənə orada, səh. 6.

³ V.A.Zveginsevin adıçəkilən əsərində bu haqda geniş məlumat verilir. Bax: səh. 8-9.

Eramızdan əvvəl II və I əsrlərdə yunan alimlərinin əsərlərində fonetika ünsürlərinə xüsusi yer verilmişdir. Burada da sait və samitlər bir-birindən fərqləndirilmiş, heca bir fonetik vahid kimi müəyyənləşdirilmişdir. Yunanlar səslərin daha çox akustik təsvirini verməyə çalışmışlar. Qədim Roma elmində də fonetika məsələləri öyrənilmişdir. Fonetika məsələləri ilə bizim eranın IV və XII əsrlərində Çin alimləri daha çox məşğul olmuşlar. Onlar bir sıra mühüm məsələləri, o cümlədən səsin tonallığını dəqiqliyi ilə şərh edə bilmişlər. Çin dilçiləri o dövrdə fonetik hadisələrin ancaq istifadə olunduğu andakı vəziyyətini yox, həm də tarixi inkişafını izləmişlər. Bununla da onlar tarixi fonetikanın əsasını qoymuşlar. Çin dilinin tarixi fonetikasını U.Yuyun (1100–1155) fəaliyyəti ilə bağlıdır. Onun *“Nəğmələr kitabı”* adlı əsəri tarixi fonetikaya həsr edilmişdir.

VII–X əsrlərdə ərəb dilçiliyində fonemlər sisteminin tədqiqi sahəsində əldə edilən nəticələr bütün dünya alimlərini təəccübləndirmişdir. Təsadüfi deyil ki, ərəb dilçiləri səslərin nəinki məxrəcini, variantlarını, hətta musiqisinə görə növlərini belə öyrənə bilmişlər. Ona görə də tarixi-müqayisəli metodun banisi Frans Bopp əldə etdiyi öz elmi nəticələrində ərəb dilçiliyinə çox borclu olduğunu göstərmişdir.

XVI əsrdə fonetika məsələlərinin tədqiqi diqqət mərkəzində durmuşdur. Bu əsrin müxtəlif illərində, ayrı-ayrı ölkələrdə bir sıra əsərlər yaradılmışdır. 1520-ci ildə İspaniyada Ponse de Leonun, 1586-cı ildə Danimarkada Yakob Madsenin, 1569-cu ildə İngiltərədə Con Hartın dilin fonetik sistemindən bəhs edən işləri çap olunmuşdur¹.

XVII əsrin ortalarında (1653) Oksford Universitetinin həndəsə professoru Con Vollis dilin daha ətraflı fonetik təsvirini vermişdir.

¹ Я.В.Лоя. История лингвистических учений. М., 1968, с. 107-113.

XVIII əsrdə fonetika məsələlərinin tədqiqinə maraq xeyli güclənmiş, dilin səs sisteminin obyektiv şəkildə təsviri üçün yeni-yeni yollar, üsullar axtarılmışdır. Danışq səsələrinin xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq məqsədilə Volfqanq Kempelen 1778-ci ildə “danışan maşın” hazırlamışdır. Bu maşının köməyi ilə müəyyən nəticələr əldə edilmişdir.

Fonetika XIX əsrdə çox sürətlə inkişaf etdirilmişdir. Həmin dövrdən nitq səsələrinin həqiqi elmi tədqiqi başlamışdır. XIX əsrin I yarısında rus dilinin fonem sisteminə dair bir sıra tədqiqat işləri aparılmışdır. Əsrin II yarısında (1875) Boduen de Kurtene canlı dialektlərin səsələrinin dəqiq təsvirini vermişdir.

XIX əsrdən fonetika məsələlərinə dair İngiltərədə, Almaniyada və başqa ölkələrdə bir çox xüsusi əsərlər meydana gəlmişdir. Fonetikaya aid aparılmış bütün əsərlərdə tədqiqat müşahidə metoduna əsaslanmışdır. Məlumdur ki, şəxsi müşahidə dilin səs və səs variantlarını olduğu kimi qeydə alıb tədqiq etməyə lazımi imkan yaratmır. Bunun üçün də dilçi fonetistlər yeni metod axtarmış və eksperimentə xüsusi meyil göstərmişlər. Ona görə eksperiment əsasında aparılan tədqiqat işləri *eksperimental fonetika* adlandırılmışdır. Rusiyada ilk dəfə Qazan Universitetində Vasili Alekseyeviç Boqoroditski eksperimental fonetik tədqiqat aparmışdır. Onun elmi axtarışları 1880-ci ildə “*Rus dilində vurğusuz saitlər*” adı ilə çap edilmişdir.

Eksperimental fonetik tədqiqatla Fransada Jan Pyer Russlo məşğul olmuşdur. Buna görə də o, Qərbi Avropada eksperimental fonetikanın banisi hesab edilir. 1891-ci ildə Russlonun Parisdə “*Modifications phonetiques du langage*” əsəri çapdan çıxmışdır. Russlo tədqiqat apararkən ilk dəfə kimoqrafdan istifadə etmişdir¹. Dillərin fonoloji sisteminin öyrənilməsində tətbiq olunan eksperimental təd-

¹ Я.В.Лоя. История лингвистических учений. М., 1968, С. 109.

qiqat metodu get-gedə təkmilləşmiş və inkişaf etdirilmişdir. Son zamanlar burada kimoqrafiya ilə yanaşı, fotoqrafiya, rentgenoqrafiya, platoqrafiya, osiloqrafiyadan da geniş istifadə olunmuş, tədqiqata yeni-yeni izahlar daxil edilmişdir. Hazırkı dillərin fonoloji sisteminin bütün kateqoriyalarının dərin və ətraflı aydınlaşdırılmasında eksperimental tədqiqat metodu ən mötəbər hesab olunur. Dünya xalqlarının, demək olar ki, əksəriyyətinin dillərinin fonetik sistemi bu metodla geniş tədqiq edilmiş və edilməkdədir.

Müasir fonetikanın məzmununu təşkil edən başlıca məsələlər aşağıdakılardır:

1. Səs və fonem anlayışı

Danışiq səsləri və fonem anlayışlarının bir-birindən fərqli və oxşar cəhətləri, onların ayrı-ayrılıqda dildə oynadığı rol və təzahür formaları, fonem anlayışının konkret izahına dair dünya dilçiliyində çox müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Bu sahədə Boduen de Kurtene, L.V.Şerba, A.A.Reformatskinin fikirləri daha maraqlı elmi nəticələr vermişdir. Canlı danışiq dili ilə ədəbi dil, habelə ədəbi dilin şifahi və yazılı formalarını müşahidə edərək həmin alimlər müxtəlif danışiq səsi variantları və fonem anlayışının mahiyyətini açmağa çalışmışlar. L.V.Şerba ilk dəfə olaraq fonemin əsl real təbiətini açmağa nail olmuşdur. O göstərir ki, canlı danışiqda tələffüz olunan müxtəlif cür səslərdən fərqli olaraq, fonem mənalı fərqləndirmələrə xidmət edir¹.

Həqiqətən, danışiq səsləri öz funksiyasına görə dildə iki şəkildə özünü göstərir: səs variantları və fonem şəklində. Bütün dünya dillərində buna təsadüf etmək olur. Danışiq səsi dedikdə, danışiq prosesində təzahür edən sait və samit səslərin fonem variantları nəzərdə tutulur. Lakin

¹ Л.В.Щерба. Фонетика французского языка. М., 1963, с. 18.

bunlar dilin leksik və qrammatik quruluşunda aparıcı rol oynamır. Məsələn, Azərbaycan dilində *alim, ana, səadət, Sürəyya, yaşayış, baxış, ağac* və s. sözlərin tərkibində tələffüz edilən *a* saiti, şübhəsiz ki, fizioloji-akustik cəhətdən müxtəlif keyfiyyətdə təzahür edir. Dilin fonetik sisteminə mövcud olan bütün sait və samitlərin bu cür keyfiyyətə müxtəlif variantları mövcuddur. Dünya dillərindən alman, ingilis, fransız, rus, ərəb, fars və başqa dillərdə bu dil hadisəsi aydın şəkildə özünü göstərir.

Danışıqda iştirak edən səslərin bir qismi isə dildə sırf leksik və qrammatik məna yaratmağa xidmət edir. Bu cür danışıq səsləri dilçilikdə *fonem* adlanır. Məsələn; 1) *atam-adam, yaşat-yarat*; 2) *kitaba-kitabı, evim-evin* və s. Azərbaycan dilindən misal gətirdiyimiz bu sözlərin birinci qrupunda sözün tərkibində ancaq bir səsi dəyişməklə (t-d, ş-r) başqa mənalı leksik vahid əmələ gəlir. İkinci qrup sözlərdə isə sözün tərkibində bir səsi dəyişməklə (a-ı, m-n) başqa mənalı leksik vahid deyil, müxtəlif qrammatik mənalara əmələ gəlir; *evim* – I şəxs mənsubiyyəti, *evin* – II şəxs mənsubiyyəti.

Dildə mövcud olan səs variantlarının hamısı əlifbada, yazıda öz əksini tapmır. Lakin bütün fonemlər isə əlifbada, yazıda əks olunur. Buna görə də dildə fonem sisteminin öyrənilməsi əsas problemlərdən biri kimi meydana çıxır.

2. Fonemlər sistemi

Dünya dillərini bir-birindən fərqləndirən əsas elementlərdən biri və başlıcası fonemlər sistemidir. Dildə mövcud olan fonemlər kəmiyyətə, keyfiyyətə və mövqecə bir sistem təşkil edir. Hər bir dilin özünəməxsus fonemlər sistemi vardır. Dünya dilləri sait və samitlərin kəmiyyət və keyfiyyətinə görə bir-birindən fərqlidir. Məsələn, abxaz dilində 60 fonemdən 58-i samit, 2-si (a, i) saitdir. Azərbaycan dilində 33 fonemdən 9-u sait, 24-ü samitdir. Bunlardan başqa, hər

bir dilin özünəməxsus sait və samitlər sistemi vardır. Bu sistemdə sait və samitlər keyfiyyətə sonsuz dərəcədə müxtəliflik təşkil edir. Məsələn, ərəb, fars dilləri üçün uzun saitlər xarakterik olduğu halda, Azərbaycan dilində saitlər bu cür səciyyəvi deyildir. Buna görə də Azərbaycan dili leksikasında uzun saitlər olan sözlər alınma hesab edilir.

Ümumiyyətlə, dilin fonemlər sistemi onun mənşəyinin tədqiqində çox mühüm rol oynayır.

3. Fonemin zəif və qüvvətli mövqeyi

Tələffüz prosesində sait və samit fonemlərin fizioloji-akustik keyfiyyətə öz mövqeyini saxlaması və ya itirməsi kimi fonetik hadisə də mövcuddur. Bu, saitlərdən daha çox samitlərə aiddir. Fonemlərin qüvvətli mövqeyi, əsasən, vurğulu hecda sözün əvvəlində gələn samit fonemlərin tələffüzündə özünü göstərir.

Fonemlərin zəif mövqeyi dedikdə, sait və samit fonemlərin tələffüzündə öz yerini fizioloji-akustik keyfiyyətə başqa fonemə verməsi nəzərdə tutulur. Azərbaycan dilində bu, samitlərin əvəzlənməsində özünü göstərir. Məsələn, *qonaq, yarpaq, dörd, mürəkkəb, toqqa və s. sözlərdə q-x, d-t, k-g* əvəzlənmə fonemlərin mövqeyinə misal ola bilər. Dünya dillərində bu fonetik hadisə müxtəlif formada özünü göstərir. Məsələn, rus və alman dillərində söz sonunda *kar* və cingiltili samit fonemlər, bir qayda olaraq, zəif mövqeyə malikdir. İngilis və fransız dillərində isə əksinə, söz sonundakı samitlər güclü mövqeyə tutur¹.

4. Fonem variantları

Fonem variantları danışıq səslərinin müxtəlif morfemləri bir-birindən fərqləndirə bilməyən növüdür. Dildə

¹ Вах: Ю.С.Степанов. Основы общего языкознания. М., 1955, с. 87.

leksik və qrammatik mənalara əmələ gəlməsində iştirak edən fonemləri bəzən onun mürəkkəb variantı əvəz edir. Bu zaman məsələyə heç bir xələl gəlmir. Azərbaycan dilində sait və samit fonemlərin bu cəhətdən müxtəlif variantlarına rast gəlik. Məsələn, *saat*, *maaş* sözlərində iki müstəqil *a* fonemi əvəzinə tələffüzdə onların bir uzun variantı (*a*) işlənir. Yaxud bağlayıcı, *saxlayır*, *ağlayır* sözlərindəki ikinci hecaların *a* fonemi tələffüzdə *ı* variantı ilə əvəz olunur. Şübhəsiz, bu əvəzlənmə mənaya heç bir xələl gətirmir, əksinə, nitq ədəbi tələffüz baxımından daha da cilalanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, fonem variantları ədəbi dilin formalaşmasında köməkçi rol oynamaqla yanaşı, şivə və dialekt tələffüzündə də fəal iştirak edir.

5. Heca

Dildə *heca* ən mürəkkəb fonetik vahidlərdəndir. Dilçilikdə heca haqqında müxtəlif baxışlar mövcuddur. Bunların içərisində ən obyektiv mülahizə budur ki, heca danışiq nitqində ən kiçik fasilələrə ayrılan fonetik vahiddir. Hər bir hecanın tərkibindəki səslərdən biri yüksək tonla tələffüz olunur. Həmin səs heca əmələ gətirən səs hesab edilir. Dillərin əksəriyyətində heca saıtlərin iştirakı ilə əmələ gəlir. Belə ki, sözdə neçə sait varsa, o qədər də heca olur. Lakin dünyanın bir çox dillərində samitlərlə də (*l, m, p, y*) heca əmələ gəlir.

6. Heca tipləri

Tərkibində sait və samitlərin işlənmə yerinə görə dünyada dillərində hecaların ən müxtəlif tiplərinə rast gəlinir. Bunlardan daha geniş yayılanı açıq və qapalı heca tipləridir. Saitlə bitən heca *açıq*, samitlə bitənlər isə *qapalı* heca adlanır. Dünya dillərinin əksəriyyətində (söz tərkibində) açıq heca üstünlük təşkil edir.

Dildə hecanın daha bir neçə tipinə rast gəlinir: a) örtülü heca; b) örtüsüz heca. Saitlə başlanan heca örtüsüz (*aş, at, it, od* və s.), samitlə başlanan heca örtülü (*kim, na, gəl* və s.) heca adlanır. Beləliklə, hecanın əvvəl və son səslərinə görə dörd tipi məlumdur:

1. Saitlə başlayıb saitle qurtaran hecalar **örtüsüz açıq heca** adlanır. Bu cür hecalar ancaq bir sait səsdən ibarət olur. Məsələn: *a-na, ə-mi, a-ta* və s.
2. Saitlə başlayıb samitlə bitən hecalar **örtüsüz qapalı heca** adlanır. Məsələn: *aş-paz, əs-kik, Əh-məd* və s. sözlərdəki birinci hecalar bu tiplidir.
3. Samitlə başlayıb saitle bitən hecalar **örtülü açıq heca** adlanır. Məsələn: *Me-şə, də-rə, tə-pə, su, ha-va* və s.
4. Samitlə başlayıb samitlə bitən hecalar **örtülü qapalı heca** adlanır. Məsələn: *dam, nar, top, sap, qab* və s.

Heca bölgüsündə də dünya dillərində fərqli cəhətlər özünü göstərir. Məsələn, Azərbaycan dilində qoşasamitli sözlərdə heca bölgüsü qoşa samitlərin arasına düşür. Məsələn: *qüs-sə, bən-na, tə-sər-rü-fat, saq-qal, baq-qal, mü-əl-lim* və s. Ancaq rus, fransız dillərində qoşa samitlər heca bölgüsündə bir hecanın tərkibində qalır. Məsələn: rus dilində *a-kter, o-kno, pa-tron* və s.

7. Vurğu

Dil vahidlərindən olan səsin, hecanın və ya sözün tələffüz prosesində daha qabarıq nəzərə çatdırılması üçün onların qüvvətli, yüksək tonla səslənməsi *vurğu* adlanır. Məşhur rus alimi Trubetskoy haqlı olaraq vurğunu hecanın zirvəsi adlandırır.

Vurğusuz dil yoxdur. Çünki danışq prosesində insan məqsəddən asılı olaraq səsin tonundan qeyri-bərabər şəkildə istifadə edir. Dünya dillərinin bir qisminə, məsələn, çex, latın, macar dillərində vurğu, bir qayda olaraq, sözün

ilk hecalarına düşür. Türk dillərinin əksəriyyətində, Avropa dillərindən fransız dilində vurğu, əsasən, sözün sonuncu hecası üzərinə düşür.

8. Vurğunun növləri

Dilçilikdə müxtəlif prinsiplərə görə vurğu növləri göstərilir. Bunlardan biri obyektə görə vurğu növləridir: a) heca vurğusu, b) söz vurğusu, c) ibarə vurğusu. *Heca vurğusu* bir söz daxilində bir hecanın o birinə nisbətən qüvvətli tələffüzünə deyilir. *Söz vurğusu* bütövlükdə bir sözün yüksək tonla tələffüzünə deyilir. Belə halda eyni bir sözdə həm heca vurğusu, həm də söz vurğusu birləşir. *İbarə vurğusu* müəyyən bir ibarənin daha qabarıq nəzərə çatdırılması zamanı istifadə olunan fonetik vasitəyə deyilir.

Bunlardan başqa, dilçilikdə vurğunun işlənmə yerinə görə də iki növü göstərilir: *sərbəst vurğu*, *sabit vurğu*. Elə dillər var ki, orada vurğu sabit şəkildə özünü göstərir. Yəni vurğu, bir qayda olaraq, ya sözün ilk hecasında, ya da son hecasında işlənir. Elə dillər də vardır ki, sözdə vurğu müxtəlif hecalar üzərinə düşür. Məsələn, rus dilində sərbəst vurğu geniş yayılmışdır. Azərbaycan dilində vurğu, əsasən, söz sonundakı heca üzərində olur.

6.02. LEKSİKOLOGİYA ŞÖBƏSİ

Dilin leksik sistemini öyrənən şöbəyə *leksikologiya* deyilir. **Leksikologiya** termini yunan mənşəli olub, “sözlər” mənasını bildirən **lexikos** və “təlim”, “nəzəriyyə” anlayışı ifadə edən **logos** vahidlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Leksikologiya şöbəsinin mövzu dairəsi hələ də mübahisəlidir. Konkret olaraq leksikologiyaanın nədən bəhs etməsi, nələri əhatə etməsi dilçilər tərəfindən müxtəlif şəkildə şərh olunur.

Məlumdur ki, leksikologiya sözləri öyrənir. Lakin başqa şöbələrdən fərqli olaraq, burada söz təklidə izah olunur. Bu şöbə sözün mahiyyətini, leksik sistemdə mövqeyini, onların qruplarını tədqiq edir. Eyni zamanda, burada dilin söz ehtiyatı, leksik tərkibin inkişaf tarixi də aydınlaşdırılır.

Dilçiliyin tarixindən məlum olur ki, bu və ya başqa dilin leksik vahidlərinin nəzəri-leksikoloji aspektdə tədqiqinə əvvəllər bir o qədər əhəmiyyət verilməmişdir. Buna görə də son zamanlara qədər bu şöbə nisbətən zəif inkişaf etmişdir. Ümumiyyətlə, leksikologiya məsələlərinə, əsasən, leksikoqrafiya işlərində bu və ya digər münasibətlə toxunulmuşdur.

Leksikologiya problemləri müasir dilçiliyin də ən aktual məsələlərinə çevrilmişdir. Bu məsələlərə xüsusilə XX əsr dilçiliyində daha çox fikir verilmiş və böyük tədqiqat işləri aparılmışdır. Dünya xalqlarının dillərinin, demək olar ki, əksəriyyətinin leksik sistemi elmi əsasda müəyyən dərəcədə araşdırılıb tədqiq olunmuşdur. Böyük işlər aparılmasına baxmayaraq, dünya dilçiliyində hələ də leksikologiyanın başlıca problemi – söz problemi lazımi səviyyədə işıqlandırılmamışdır. Ümumiyyətlə, dilçilik elmində söz nədir sualına vahid və ümumməqbul cavab yoxdur. Eləcə də sözlə bağlı daha bir sıra leksikoloji problemlər indi də öz geniş həllini gözləyir.

1. SÖZ LEKSİKANIN BAŞLICA VAHİDİ KİMİ

Dildə ən məhsuldar, işlək ünsiyyət vahidi sözdür. Söz həm də dil elementlərinin mərkəz vahididir. Çünki hər bir dilə məxsus danışığ səsleri də söz tərkibində birləşir, dilin ən böyük nitq vahidi olan söz birləşmələri və cümlələr də sözlərdən əmələ gəlir. Bunlardan da belə nəticə çıxarmaq olur ki, söz dilin leksik sistemində başlıca nitq vahididir. Hətta bütövlükdə dilin özünü belə sözə tabe edərək onu

söz dili adlandırırlar. Çünki dilin xüsusiyyətləri aydın şəkildə işarələr sistemindən ibarət olan sözdə özünü göstərir. Söz tərkibində fonemlər və morfemlər bir-biri ilə məntiqi əlaqəyə girir, nitqlə təfəkkürün, dillə gerçəkliyin əlaqəsi aydın şəkildə əks olunur, onların bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətlərinin xüsusiyyətləri üzə çıxır. Ən nəhayət, söz müxtəlif dillərin və dil qruplarının fərqli cəhətlərini aşkara çıxaran başlıca vasitədir.

Bütün bunlar göstərir ki, söz leksikanın əsas vahidi kimi öyrənilməli, sərhədi müəyyən olunmalı və onun dildə özünü göstərən bütün əlamət və xüsusiyyətləri aşkara çıxarılmalıdır. İndiyədək sözün əsl təbiətini üzə çıxarmaqda dilçilər yekdil fikrə gələ bilməmişlər. Bu, sözün mürəkkəb və özünəməxsus daxili təbiətə malik olduğunu göstərir.

Bir sıra dilçilər (L.V.Şerba, İ.A.Boduen de Kurtene və b.) sözün təbiətini cümlə ilə, filosoflar məfhumla əlaqəli öyrənir, bəziləri (V.V.Vinoqradov) sözü gerçəkliyə münasibətinə görə müəyyənləşdirməyə çalışırlar. Sözü müstəqil və bütövlüyünə görə, qrammatik, fonetik və semantik tutumuna görə də müəyyənləşdirmək cəhdlərinə rast gəlinir.

Əslində, hər hansı bir dilə məxsus söz tiplərinin müxtəlifliyinə ən sadə və tipik misallar göstərmək də mümkündür. Məsələn, "*Bayırda onun həzin və məlahətli səsi eşidilirdi*" cümləsində yeddi söz işlənmişdir. Lakin bu sözlərin hamısı cümlədə fikrin ifadəliyinə eyni dərəcədə xidmət etmir. Burada əsas fikri "*Onun səsi eşidilirdi*" cümləsi ilə vermək olar. Göründüyü kimi, burada üç söz iştirak edir. *Bayırda, həzin və məlahətli* sözlərini cümləyə daxil etməklə məna tutumu daha da zənginləşdirilmişdir. Bu cümlədə işlənən və ayrılıqda heç bir məna bildirməyən dil vahididir. Həmin cümlədə isə iki söz arasında məna əlaqəsi (həzin və məlahətli) yaradır.

Cümlədə sözlər çoxmənalılığına görə də bir-birindən fərqlənir. Məsələn, “*O məni gördü*” cümləsində *o* əvəzliyi olduqca müxtəlif mənalara ifadə edə bilər. *O* dedikdə, burada insan (kişi və ya qadın, oğlan və ya qız) və ya *heyvan* (it, pişik, at, quş, inək və s.) nəzərdə tutula bilər. Belə olduqda həmin sözün mənası cümlə daxilində deyil, mətn daxilində aşkara çıxır.

Göstərilən dil faktları bir daha sübut edir ki, söz olduqca mürəkkəb təbiətə malik bir dil vahididir. Onu leksikanın başlıca vahidi kimi tədqiqata cəlb etmək, dildəki əsas vəzifələrini müəyyənləşdirmək, müxtəlif leksik variantlarını aşkara çıxarmaq və bu əsasda təsnif etmək dilçiliyin ən vacib problemləridir.

2. SÖZÜN ƏSAS VƏZİFƏLƏRİ

Dildə söz iki əsas vəzifəni yerinə yetirir: 1) Gerçəklikdə baş verən müxtəlif hadisələrin adını bildirmək; 2) Məfhumları ümumiləşmiş şəkildə ifadə etmək. Bu iki vəzifə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir və bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir. Lakin bu vəzifələr müxtəlif sözlərdə eyni dərəcədə özünü göstərmir. Müxtəlif söz qruplarında bunların bəzən biri, bəzən də o biri daha qabarıq nəzərə çarpır, bəzən də həmin vəzifələr sözlə bərabər səviyyədə özünü göstərir. Üçüncü hal dildəki sözlərin əksəriyyətində baş verir. Məsələn, *meyvə, ağac, kağız, kitab, jurnal, qəzet, meşə, qələm, quş, qapı, açar, daş, dəniz, çörək* və s. sözlərdə sözün konkret ad və ümumi şəkildə məfhum bildirməsi vəzifələri, demək olar ki, bərabər səviyyədədir. Lakin elə sözlər də vardır ki, onlar konkret ad bildirmədən daha çox ümumiləşmiş məfhumu ifadə edir, məsələn, *insan, heyvan, bitki, hadisə, iş, əşya, ölkə* və s. sözlər bu tiplidir.

Bu cür sözlərə ən çox mücərrəd isimlər daxildir. Məsələn, *fikir, xəyal, xoşbəxtlik, xeyirxahlıq, kədər, narahatlıq, sevinc, gülüş, yuxu* və s.

Dildə elə söz qrupları da vardır ki, onlar olduqca dar, məhdud mənalarda əşya və hadisələrin adını bildirir. Bu sözlərdə ümumiləşdirmə funksiyası olduqca zəif çıxış edir. Məsələn, *Araz*, *Kür* (çay adları), *Savalan*, *Qoşqar* (dağ adları) *Şəmkir*, *Gədəbəy*, *Saatlı* (rayon adları), *“Dilçilik”*, *“Onomastika”*, *“Türkologiya”*, *“Qobustan”* (jurnal adları) və s. sözlər dar mənada konkret ad bildirir.

Dildə ümumi sözlərdən xüsusi sözlərin əmələ gəlməsi və ya əksinə olan proses sözün vəzifəsini də dəyişir.

Belə hal dildə həm söz, həm də termin kimi işlənən sözlərdə daha çox baş verir. Məsələn, *güc* sözü fiziki termin kimi işləndikdə nominativ vəzifə, ümumi söz kimi işləndikdə isə ümumiləşdirmək vəzifəsini daha çox ifadə edir.

3. SÖZLƏRİN TƏSNİFİ PROBLEMI

Sözlərin daxili quruluşunun mürəkkəbliyi və ümumiyyətlə, müxtəlifliyi onun bir leksik vahid kimi təsnif olunmasını çətinləşdirir. Çünki sözlər dil sistemində öz mənə xarakterinə, vəzifəsinə, gerçəkliyi ifadə tərzinə, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir.

Müasir dilçilikdə sözlər müstəqil mənə bildirib-bildirmədiyinə görə iki qrupa bölünür: 1) müstəqil mənalı sözlər; 2) köməkçi sözlər. Bu meyar əsasında sözlər əsas nitq hissələri (isim, sifət, say, əvəzlilik, feil, zərf) və köməkçi nitq hissələri (qoşma, bağlayıcı, ədat) daxilində təsnif edilir.

Müstəqil mənalı sözlərdən əşyanın adını bildirən sözlər *isim*, əşyanın əlamətini bildirən sözlər *sifət*, əşyanın miqdarını bildirən sözlər *say*, əşyanın adını əvəzetmə yolu ilə ikinci dəfə bildirən sözlər *əvəzlilik*, əşyanın hərəkətini bildirən sözlər *feil*, əşyanın yerini, istiqamətini, hərəkətini, əlamətini, zamanını bildirən sözlər *zərf* adı altında öyrənilir.

Dilçilikdə ən mübahisəli tədqiqat sahələrindən biri nitq hissələrinin təsnifidir. Bu məsələ indiyə qədər həll olunmamış qalır.

Dilçilikdə sözlərin məna əsasında təsnifi də böyük maraq doğurur. Burada sözlər oxşarlığa və qarşılıqlığa görə semantik birlik əsasında təsnif olunur. Məsələn, *heyvanat aləmi* adı altında külli miqdarda sözlər birləşir. Bu cəhətdən dildə çoxlu miqdarda söz qrupları mövcuddur.

Leksik-semantik qruplar əsasında təsnif müxtəlif istiqamətdə aparılır:

İlkin və törəmə sözlər;

Qohum sözlər;

Ümumi və xüsusi sözlər;

Qədim və yeni sözlər;

Köhnəlmiş sözlər;

Kommunikativ və ekspressiv sözlər;

Saf və hibrid sözlər;

Mənşəcə doğma və alınma sözlər və s.

6.03. ONOMALOGİYA ŞÖBƏSİ

Dildəki xüsusi adların məcmusu **onomastika**, ondan bəhs edən dilçilik şöbəsi isə **onomalogiya**¹ adlanır. Onomalogiya termini iki yunan sözündən ibarətdir; *onoma* – “ad”, *logiya* – “təlim” mənasını bildirir.

Onomalogiya dilin lüğət tərkibindəki xüsusi adların əmələ gəlməsi, xüsusiyyətləri, inkişafı və təsnifi ilə məşğul olur. Onomastik vahidlər izahlı və ikidilli lüğətlərdə özünə hələ geniş yer tapmamışdır. Həm də bunlar qrammatik cəhətdən lazımı səviyyədə öyrənilməmişdir. Bizcə,

¹ Dilçilik ədəbiyyatında onomastika termini xüsusi adlar haqqında təlim mənasında da işlənir.

onomastik vahidlər dilin leksik, qrammatik materiallarından törədiyinə görə lüğət tərkibinin ayrılmaz bir bölməsi kimi tədqiq edilməlidir.

Onomalogiyanın obyektı olan xüsusi adlar dilin lüğət tərkibinin bir hissəsidir. Dilin sistemində bunların özünəməxsus yeri vardır. Dildə ayrıca lay təşkil edən onomastik vahidlər əlamət və xüsusiyyətlərinə görə başqa lüğəvi materialdan aydın şəkildə seçilir. Eyni zamanda, bunların özləri də daxilən müəyyən qruplar, sistemlər təşkil edir. Bu cəhət nəzərə alınaraq xüsusi adlar təsnif olunur.

Dildəki xüsusi adların əlamətləri çoxdan alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Hələ antik dövrün mütəfəkkirləri dilin lüğət tərkibini iki yerə bölərək ümumi sözləri və xüsusi adları müəyyənləşdirmiş, xüsusi adlara aid fikirlər söyləmişlər¹.

Qədim dövrün tədqiqatçıları Misir mətnlərindən xüsusi coğrafi adları seçmiş, onların təsnifini vermişlər. Onomastik materialın tədqiqi ayrı-ayrı dövrlərdə diqqət mərkəzində durmuşdur.

Lakin onomastik leksikaya olan elmi maraq daha çox XIX əsrdə güclənmişdir. Bu əsrdən etibarən istər Asiyada, istərsə də Avropanın bir sıra ölkələrində xüsusi adlara aid onlarca elmi-tədqiqat işləri, izahlı lüğətlər meydana çıxmışdır.

XIX əsrin ortalarından xüsusi adlarla təkcə dilçilər deyil, tarixçilər və coğrafiyaşünaslar da məşğul olmuşlar. XIX əsrin axırlarında xüsusi adlardan toponimlər diqqəti daha çox cəlb etmişdir. Bu növ leksik kateqoriyanın öyrənilməsi məqsədilə elmi cəmiyyətlər və xüsusi komissiyalar yaradılmışdır. Əsrin sonunda Qafqazda da bu sahədə çoxlu material toplanılmışdır².

¹ А.В.Суперанская. Общая теория имени собственного. М., 1973, с. 45-49.

² Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис, 1880–1893.

XX əsrin əvvəllərindən Rusiyada, İngiltərədə, Fransada, Almaniya və başqa ölkələrdə xüsusi adların tədqiqi ilə dərin və ətraflı məşğul olunmağa başlanmışdır. İngilis alimi Allan Qardiner 1940-cı ildə Londonda çap olunmuş *"Xüsusi adlar nəzəriyyəsi"* adlı əsərində¹ məsələnin tarixinə müraciət etdikdən sonra xüsusi adların təsnif və təsviri məsələlərindən bəhs etmişdir.

Keçmiş sovet ölkəsində onomastik tədqiqatlar xüsusi olaraq inkişaf etdirilmişdir. Xüsusi adların (istər xüsusi şəxs adlarının, istərsə də xüsusi coğrafi adların) tədqiqi hətta bir sıra dilçilik institutlarında elmi iş planına daxil edilmişdir. Bunun da nəticəsində XX əsrin II yarısında sovet xalqlarının dillərindəki xüsusi adlara dair elmi əsərlərin, lüğətlərin sayı nəzəri cəlb edəcək dərəcədə çoxalmışdır. Rus alimlərindən V.A.Nikonov, A.A.Reformatski, B.A.Serebrennikov, A.V.Superanskaya və başqaları xüsusi adlara aid problemlərin bir sıra məsələlərini işıqlandırmışlar. A.Superanskaya *"Xüsusi adların ümumi nəzəriyyəsi"* (1973) adlı əsərində onomastik leksikanın tədqiqinə aid olan nəzəri məsələlərin bir çoxunu həll etməyə çalışmışdır.

Lakin A.Superanskaya bu sahəni müstəqil elm adlandıırır və bunu sübut etmək üçün çoxlu əsaslar gətirir². Bizcə, onomastika (onomalogiya) xüsusi elm hesab edilə bilməz, çünki onun mövzusu dilçiliyin ümumi obyektindən təcrid edilməyən və bilavasitə onunla möhkəm bağlı olan məsələlər, hadisələrdir. Buna görə də onomalogiya dilçiliyin müstəqil şöbəsidir.

Onomastik materialın bölgüsü və buna müvafiq tədqiqat aparılması nəticəsində onomalogiyanın bir neçə ya-

¹ A.Gardiner. The theory of proper names. London, 1940.

² A.B.Суперанская. Общая теория имени собственного.. М, 1973, с. 7-9.

rımşöbəsi əmələ gəlmişdir. Dilçilikdə onomastik materialın bölgüsü prinsipində müxtəliflik vardır.

Bəzi tədqiqatçılar toponimikanı onomalogiyaya qarşı qoyur və onu hətta müstəqil elm hesab edirlər. Bəzi alimlər isə onomalogiyanın iki yarıımşöbəsi (antroponimika və toponimika) olduğunu bildirirlər.

Tədqiqatların əksəriyyətində su obyektlərinin adlarını bildirən xüsusi adlar (hidronimlər) toponimlərin tərkibində öyrənilir. Bəzi tədqiqatlarda tayfa, qəbilə, xalq adları – etnonimlər xüsusi ad kimi araşdırılır. Ümumiyyətlə, müasir onomastik tədqiqatlarda xüsusi adlar olduqca müxtəlif bölgülər əsasında araşdırılır. Lakin həmin tədqiqatların nəticələri ümumiləşdirildikdə onomalogiyanın aşağıdakı yarıımşöbələri aşkara çıxır: antroponimiya, etnonimiya, toponimiya, hidronimiya, zoonimiya, kosmonimiya, ktematonimiya.

1. Antroponimiya yarıımşöbəsi. Dilçilikdə onomalogiyanın şəxs adı, soyadı, ata adı, ləqəb və təxəllüsləri öyrənən yarıımşöbəsi *antroponimiya* adlanır. Antroponimiyada antroponimlərin lingvistik əlamət və xüsusiyyətləri ilə yanaşı, ictimai-sosial problemləri də tədqiq edilir. Bu cəhətdən antroponimiyanın sosiologiya ilə bağlılığı zərurəti meydana çıxır. Bir çox ölkələrdə antroponimik tədqiqatlar XX əsrin 60-cı illərindən sonra daha böyük vüsət almışdır¹.

2. Etnonimiya yarıımşöbəsi. Xüsusi adların bir qrupu kimi öyrənilən tayfa, qəbilə, xalq, millət adları dilçilikdə *etnonim* termini ilə ifadə olunur. Onomalogiyanın etnonimlərdən bəhs edən yarıımşöbəsi *etnonimiya* adlanır.

¹ А.М.Селишев. Происхождение русских фамилий, личных имен и прозвищ. М., 1968; В.А.Никонов. Имя и общество. М., 1974; Антропонимика. М., 1970; Н.А.Баскаков. Русские фамилии тюркского происхождения. М., 1979; Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. М., 1970; Е.Н.Полякова. Из истории русских имен и фамилий. М., 1975; А.В.Суперанская. Общая теория имени собственного. М., 1973; А.В.Суперанская, А.В.Суслова. Современные русские фамилии. М., 1981 və i.

Etnonimlərin öyrənilməsi dilin mənşəyinə, tarixinə, xalqların iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni həyatına dair qiymətli faktlar verir. Buna görə də etnonimlər xüsusi lüğət vahidi kimi dilçi, tarixçi alimlərin diqqətini çoxdan cəlb etmişdir¹.

Azərbaycan ictimai fikir tarixində xüsusi mövqeyi olan A.Bakıxanov "Gülüstani-İrəm" əsərində ilk dəfə olaraq qədim tayfa, qəbilə adlarının mənşəyinə toxunmuşdur². Hazırda dünya xalqlarının mənşəyini əks etdirən etnonimik atlasların hazırlanması müasir elmin qarşısında başlıca problemlərdən biri kimi dayanmaqdadır.

3. Toponimiya yarımşöbəsi. Onomalogiyanın ən böyük yarımşöbələrindən biri toponimiyaadır.

Toponimika yer adlarını – toponimləri öyrənir. Toponimlər cəmiyyətin həyatında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Toponimsiz inkişaf etmiş xalq, millət təsəvvür etmək mümkün deyildir. Yer üzündə adsız, ünvarsız dövlət, ölkə, vilayət, şəhər, kənd, dağ, dərə, təpə və s. coğrafi obyekt yoxdur. İnsan harada məskən salırsa, onun ayağı yerin hansı nöqtəsinə dəyirsə, oraya mütləq ad qoyulur. Bu mənada toponimlər tarixi məlumatları özündə saxlayan leksik vahiddir. Dilin onomastik sistemində toponimlər daha qədim xüsusi adlar hesab olunur.

Onomalogiyanın toponimiya yarımşöbəsi toponimləri tədqiq edərkən bu sahə ilə məşğul olan coğrafiya və tarix elminin nəticələrindən də istifadə edir.

4. Hidronimiya yarımşöbəsi. Onomalogiyada su obyektlərinin adını öyrənən yarımşöbə *hidronimiya* adlanır, hidronimlər müasir onomastik tədqiqatda həm də toponimik leksikanın tərkib hissəsi kimi də araşdırılır. Lakin bu

¹ Этнография имен. М., 1971; Ономастика Средней Азии. М., 1978; Ономастика Востока. М., 1980; Этническая ономастика. М., 1984; Г.А.Гейбуллаев. Топонимика Азербайджана. Б., 1986; Д.Айтмуратов. Тюркские этнонимы. Нукус, 1986 və s.

² A.Bakıxanov. Gülüstani-İrəm. Bakı, 1951, səh. 13-29.

sahədə aparılan tədqiqatlar nəticəsində göstərilir ki, hidronimlər həm dildə tutduğu yerə görə, həm də yaranma tarixinə və leksik-semantik, qrammatik quruluşuna görə toponimlərdən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Buna görə də müasir dilçilikdə hidronimlərin ayrıca onomastik vahid kimi öyrənilməsinə meyil güclənir və bunun əsasında da hidronimiya onomalogiyanın müstəqil yarımşöbəsi kimi formalaşmağa başlayır.

5. Zoonimiya yarımşöbəsi. Zoonimiya yarımşöbəsinə dilin zooloji leksikasında mövcud olan xüsusi heyvan ad-ləqəbləri öyrənilir. Məsələn, *Qəmə*r (at adı), *Məstan* (pişik adı), *Alabaş*, *Dəmir*, *Topuş* (it adları) və s. Dildə heyvan və quşlara ad-ləqəb vermə ənənəsi mövcuddur. Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilində heyvanların adlandırılması ən çox təsviri xarakter daşıyır. Yəni zoonimlər heyvan və quşların xarici formasını, təsvirini ifadə edir.

Dünya xalqlarında zoonimlərin yaranmasına dair çox müxtəlif dil ənənələri mövcuddur.

6. Kosmonimiya yarımşöbəsi. Onomalogiyanın səma cisimlərinin adlarını xüsusi söz qrupu kimi tədqiqata cəlb edən yarımşöbəsi *kosmonimiya* adlanır. Səma cisimlərinə verilən ad-ləqəblər şərti xarakter daşıyır. Dünyanın müxtəlif dillərində ümumişlək kosmonimlərlə yanaşı (məsələn, *Anremua*, *Delfin*, *Eridon*, *Kassiopeya*, *Mikroskop*, *Oktant* və s.) hər dilin özünəməxsus xalq kosmonimləri də mövcuddur. Məsələn, Azərbaycan dilində işlənən *Ülkər*, *Zöhrə*, *Şəms*, *Qəmə*r, *Nahid*, *Tahir*//*Tair*, *Dan ulduzu*, *Karvanqıran* və s. xalq kosmonimləri şifahi xalq ədəbiyyatında geniş yayılmışdır. Onomalogiyanın kosmonimiya yarımşöbəsi bu cür xüsusi adları tədqiq etməkdə astronomiya elminin nəticələrindən də istifadə etməli olur.

7. Ktematonimiya yarımşöbəsi. Dildə mövcud olan maddi-mədəniyyət abidələrinin, elm və texnika, bədii ədə-

biyyatla bağlı əsərlərin, xüsusi əşyaların, fəxri adların, inzi-bati idarə, təşkilat və s. adını bildirən sözlər ktematonimlər adı altında onomastikanın ktematonimiya yarımşöbəsində araşdırılır. Onomalogiyanın bu sahəsi hələ tam formalaşmamışdır. Dilçilikdə ktematonimlərin xrematonim, xrononim, ideonim, erqonim kimi növləri öyrənilir. Ktematonimlər, başqa onomastik vahidlərdən fərqli olaraq, ən çox müasir ədəbi dilin zənginləşməsi prosesində yaranır.

Buna görə də onomalogiyanın bu yarımşöbəsi ktematonimləri, əsasən, müasir ədəbi dil formasında tədqiq edir.

Gələcək onomastik tədqiqatların proqnozu göstərir ki, dilin xüsusi adlardan ibarət olan təbəqəsinin dərinədən və hərtərəfli tədqiqi dil və cəmiyyət probleminin müəyyən məsələlərinin işıqlandırılmasında mühüm rol oynayacaqdır.

6.04. SEMASİOLOGİYA ŞÖBƏSİ

Semasiologiya dilin semantik sistemi haqqında linqvistik təlimdir. Semasiologiya termini yunan mənşəlidir. Yunan dilində *semasio* (semasia) “məna, fikir” anlayışını bildirir¹. Bu leksem “loqos” sözü ilə birləşərək dilçilik şöbəsinin adı olmuşdur.

Dildə söz və ifadənin mənası, mənanın dəyişməsi – mənanın genişlənməsi, daralması, sözün məcazi məna bildirməsi, çoxmənalılıq, omonimlik, antonimlik və sair kimi semasioloji məsələlərin tədqiqi semasiologiya şöbəsinin mövzusunu təşkil edir. Semasiologiya mənanın tarixi ilə də məşğul olur.

Semasiologiyanın kökü söz və ifadənin mənşəcə öyrənilməsi ilə bağlıdır. Məlumdur ki, sözün mənşəyi haqqın-

¹ Краткий словарь иностранных слов. М., 1974, с. 225.

da düşüncələr hələ eramızdan çox-çox əvvəl qədim və antik elmdə təşəkkül tapmışdır. Bu məsələlərlə bağlı semantik hadisələrin şərhinə də yer verilmişdir. Məsələn, müasir semasiologiyanın ən vacib problemlərindən olan çoxmənalılıq problemi öz başlanğıcını yunan mütəfəkkiri Aristoteldən götürmüşdür¹.

Dilin semantik hadisələri lüğət işləri ilə əlaqədar da şərh edilmişdir. Bizim eranın II əsrində Çin alimi *Lyu Si* yaratdığı “*Şi min*” adlı lüğətində semasiologiya məsələlərinə xüsusi yer vermişdir.

Semasiologiya söz və ifadənin mənası haqqında dilçilik şöbəsi kimi tam müstəqilləşənə qədər onun adı, mövzusu, mövqeyi, anlayışları, terminləri haqqında bir sıra fikirlər yaranmışdır.

XIX əsrin I rübündə semasiologiya məsələləri müxtəlif ictimai elmlər sahəsinin mütəxəssislərinin diqqətini cəlb etmişdir. Dilçilərlə yanaşı, bu məsələlərlə həm məntiqşünaslar, həm də filosoflar məşğul olmuşlar.

Semantika məsələlərinə dair dərin tədqiqatlar aparmış olan alman alimi *Karl Rayziq* 1820-ci ildə semasiologiyayı dilçiliyin müstəqil şöbəsi kimi ayırmış və bu şöbənin məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirməyə səy etmişdir. Semasiologiyanın bir şöbə kimi müstəqilləşməsində fransız dilçisi *Mişel Brealın* xüsusi xidmətləri olmuşdur. Onun bəzi alimlər tərəfindən linqvistik semantikanın atası hesab edilməsi heç də təsadüfi deyil². M.Breal 1883-cü ildə semantikaya dair öz mülahizələrini dərc etdirmişdir. Ona qədər semasiologiyanın obyektı lazımi şəkildə müəyyənləşdirilməmişdi. Onun “*Essai de Semantique*” adlı əsəri semasiologiyanın tarixində əvəzsiz əhəmiyyət kəsb edir. Bu

¹ Адам Шафф. Введение в семантику. М., 1963, с. 41.

² Yəni orada.

əsərdə semantik hadisələrdən bəhs edən dilçilik şöbəsinin semantika adlandırılması məsləhət görülür; şöbənin mövzu və vəzifəsi göstərilir.

XX əsrin 30-cu illərində semasiologiya problemləri ön plana çəkilməmişdir. Bu haqda bir çox ölkələrin filoloqları tərəfindən xüsusi tədqiqatlar aparılmışdır. Xarici ölkə alimlərindən *Lui Yelmslev* semasiologiyanın mövzusunı daha geniş mənada götürməyi vacib hesab etmişdir. Onun fikrincə, semasiologiya dilin “məzmununun planını” öyrənməlidir. Deməli, semasiologiya yalnız söz və ifadənin mənası ilə yox, bütövlükdə dilin məzmunu ilə məşğul olmalıdır.

Yeri gəlmişkən deməliyik ki, XX əsrin I yarısında semasiologiyanın rolu çox şişirdilmiş, dilçiliyin şöbələri cərgəsində birinci yerə qoyulmuşdur. Bəzən dilin bir çox hadisələri qeyri-qanuni olaraq semasioloji planda tədqiqata cəlb edilmişdir ki, bu da başqa şöbələrin əhəmiyyətini müəyyən dərəcədə azaltmışdır. Lakin XX əsrin II yarısında bu məsələlər qaydaya salınmış, semasiologiya öz mövzusu dairəsində tədqiq edilməyə yönəldilmişdir. İndi semasiologiyaya dair tədqiqat sahəsində müxtəlif nəzəri istiqamətlərin yaranmasına baxmayaraq, obyekt ümumi, elmi məqsəd isə vahiddir.

Dilin semantikasi olduqca çoxcəhətli və mürəkkəbdir. Bununla təkcə dilçilik deyil, məntiq və fəlsəfə də məşğul olur. Filosoflar tədqiq etdikləri bu sahəni *fəlsəfi semantika*, məntiqşünaslar isə *məntiqi semantika* adlandırırlar.

Semasiologiya şöbəsinin mövzusunı təşkil edən bir çox məsələlər hələ indiyə qədər bütün dünya dilçiliyində istənilən şəkildə öz elmi şərhini tapmamışdır.

1. MƏNA ANLAYIŞI

Dilçilikdə *məna* anlayışı iki istiqamətdə öyrənilir: *leksik məna*, *qrammatik məna*. Semasiologiyada sözlərin leksik və qrammatik mənasından söhbət gedir.

Dildə sözlərin, təqribən, 90 faizi müstəqil məna bildirir. Bu mənalar real gerçəklikdə mövcud olan bütün varlıqların təbiətini ifadə edir. Sözlün xarici forması səslərlə əhatə olunursa, onun daxili təbiəti müəyyən məna tutumuna malikdir. Hər hansı bir söz bir və ya bir neçə məna kəsb edir. Məsələn, *stol, ağac, kağız, daş, su, çörək, taxıl, un, adam* və s. kimi ümumişlək sözlər, habelə elmdə işlənən terminlər əsasən bir məna bildirir. *Baş, göz, ağız, qol, əl* və s. sözlər isə bir neçə mənada işləyə bilər.

Məna dedikdə nə başa düşülür? Buraya cisim və hadisələrin daxili xassələri, xarici forması, əlamət və keyfiyyətləri və s. daxildir. Nümunə üçün bir neçə sözün mənasına nəzər salaq:

Söz	Məna
Kağız	ağac məmulatından texniki yolla hazırlanmış yazı ləvazimatı
Çörək	undan bişirilmiş ərzaq məhsulu
Ev	müxtəlif inşaat materiallarından tikilmiş yaşayış binası
Duz	təbii yolla yeraltı və yerüstü mədənlərdən çıxarılıb hazırlanan və orqanizmin zəruri tələbatını ödəyən qida maddəsi

Göründüyü kimi, söz dildə mənanı olduqca qısa və konkret ifadə etmək imkanına malikdir. Hər bir sözün mənasını tam açmaq üçün bütöv bir cümləyə bərabər nitq vahidi işlənir. Bu cəhətdən insanların nitqində mənanın bir sözlə ifadəsi son dərəcə heyvətəmiz bir dil hadisəsi kimi maraq doğurur.

2. SÖZÜN SEMANTİK QURULUŞU

Sözün mənası təkcə həyat hadisələrinə münasibətdən, əqli fəaliyyətdən asılı deyil, həm də onun bütövlükdə dilin leksik sistemi ilə qarşılıqlı münasibətindən asılıdır.

Müxtəlif dünya dillərinə aid sözlərin müqayisəsi göstərir ki, bir çox sözlərin mənası bu dillərdə bir-birinə uyğun gəlir, bəzən isə tamamilə fərqlənir. Məsələn, Azərbaycan dilində *“Gözüm səndən su içmir”* frazeoloji vahidinin tərkibindəki sözləri rus dili ilə müqayisə etdikdə məlum olur ki, bu sözlərin mənası tamamilə bir-birindən fərqlidir. Azərbaycan dilində həmin frazeoloji vahiddəki sözlər tamamilə başqa məna ətrafında birləşmiş və *“Sənə inanmıram”*, *“Səndən şübhələnirəm”* mənasını kəsb etmişdir. Rus dilində isə həmin frazeoloji vahidi sətri tərcümə etsək, *“Мои глаза с тебя воду не пьют”* cümləsi alınar.

Dildə bir sözün bir neçə məna əlaməti ola bilər. Lakin bu əlamətlər hamısı sözdə eyni dərəcədə ifadə olunmur. Bu əlamətlərdən biri sözün mənası üçün əsas, digərləri isə qeyri-əsas rol oynayır. Məsələn, *“insan”* sözünün bir neçə məna komponenti vardır: 1) Yer üzündə ali şüura malik varlıq; 2) cəmiyyətin üzvü; 3) kişi; 4) qadın; 5) vətəndaş... Bu məna komponentlərinin sayını daha çox artırmaq olar. Lakin bu komponentlərin içərisində 1-cisi, yəni *“Yer üzündə ali şüura malik varlıq”* olmaq mənası *“insan”* sözünün mənasının əsas, başlıca komponentidir.

Dildə baş verən semantik inkişaf prosesində bu məna komponentlərində də müəyyən dəyişikliklər baş verir. Yəni sözün mənasında bir müddət əsas olan komponent başqa bir tarixi inkişaf prosesində qeyri-əsas rola düşə bilər. Sözlərin semantik quruluşunun bu cür dəyişməsi dildə sözün yeni məna qazanmasına səbəb olur. Buradan da sözlərin çoxmənalılığı prosesi meydana çıxır.

3. SÖZÜN ÇOXMƏNALILIĞI

Dildə çoxmənalılıq ən çox ümumişlək sözlərdə baş verir. Belə ki, söz əsas mənasından əlavə, dildə daha bir neçə mənada işlənə bilər. Bu dil hadisəsi, əsasən, sözün məcazi mənə kəsb etməsi ilə bağlıdır. Məsələn, Azərbaycan dilində *“boz”* sifətinin əsas mənası müəyyən rəng növünü bildirməsidir. Lakin *“boz adam”*, *“boz hava”*, *“boz üz”* birləşmələrində isə boz sözü rəng deyil, kəmiyyət, əlamət mənalarını bildirir: boz adam – xasiyyətə tərs, həyasız adam; boz hava – xoşagəlməyən hava mənasında işlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sözün bu cür çoxmənalılıq kəsb etməsi ancaq söz birləşmələri, frazeoloji ifadələr və cümlə daxilində baş verir. Çoxmənalı sözlərin semantik quruluşunda daxili əlaqə mövcuddur. Əgər bu əlaqə olmasa, onda çoxmənalılıq da ola bilməz. Məsələn, *“baş”* sözü insanın ən yuxarı, uca bədən üzvünü bildirir. Buna görə də *“dağın başı”*, *“stolun başı”*, *“çayın başı”*, *“evin başı”*, *“təpənin başı”*, *“baş mühəndis”*, *“baş həkim”*, *“baş məsləhətçi”*, *“başbilən”* və s. birləşmələrdə də *“baş”* sözündə *“yuxarı”*, *“uca”* mənaları ifadə olunur. Çoxmənalılıq prosesində daxili mənə əlaqəsi olmadıqda onda, eyni formaya və müxtəlif mənaya malik omonim sözlər meydana gəlir. Məsələn, *yaz* (fəsil) – *yaz* + maq (feil), *at* (heyvan) – *at* + maq (feil), *gül* (bitki) – *gül* + mək (feil), *dağ* (yer quruluşu) – *dağ* (çəkmək) – əziyyət çəkmək və s.

Müasir dillərdə sözün çoxmənalılığı hadisəsi geniş yayılmışdır.

4. SÖZÜN LEKSİK VƏ QRAMMATİK MƏNƏ ƏLAQƏLƏRİ

Dildə bəzən sözün leksik mənası ilə qrammatik mənası bir-biri ilə uzlaşır. Yəni bəzən söz öz mənasına uyğun olaraq şəkilçi qəbul edir və ya etmir. Məsələn, Azərbaycan

dilində toplu isimlər, əsasən, cəm şəkilçisiz işlənir; *hava, su, taxıl, un, dən, torpaq, qum, tüstü, duman, çən* və s. sözlər bu qəbildəndir. Bəzi halda həmin sözlər üslubla bağlı olaraq cəm şəkilçisi qəbul edir. Məsələn:

*Yadıma düşdükcə Dilcan dərəsi
Başımdan **tüstülər, dumanlar** qalxır.* (S.Vurğun)

Demək olar ki, bu hal ancaq metaforik məqamda baş verir.

Sözlərin təsnifi və onların tiplərinin bərpa olunması prosesində leksik və qrammatik məna əlaqələri nəzərə alınmalıdır. Bu hadisə dünyanın bir çox dilləri üçün tipik sayıla bilər. Məsələn, rus dilində bu dil hadisəsi geniş yayılmışdır.

5. ANTONİM SÖZLƏR

Sözlərin məna qruplarından birini antonimlər təşkil edir. Formaca müxtəlif, mənaca bir-birinin əksini təşkil edən sözlərə *antonim* deyilir. Antonim anlayışı başqa məna qruplarından daha genişdir. Çünki burada antonimlik təkcə sözlərdə deyil, ifadələrdə, bütöv cümlələrdə də baş verir.

Semasiologiyada dil vahidlərinin antonimliyi öyrənilir. Bu dil hadisəsi bütün dünya dillərində geniş yayılmışdır. Belə bir cəhət obyektiv gerçəkliyin hadisə və qanunauyğunluqlarından irəli gəlir. Təbiət və cəmiyyət hadisələrində əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi qanunu hökm sürür. Bu əkslik, təbii olaraq, öz ifadəsini dildə də tapır. Məsələn, *pis-yaxşı, acı-şirin, böyük-küçük, alçaq-hündür, ağlamaq-gülmək, yaxın-uzaq* və s.

*Gah **sola** çevrilir, o gah da **sağa**,
Arabir yataqdan qalxıb ayağa,
Ayrılmmaq istəyir xəyallarından...* (S.Vurğun)

Nümunədəki “*sola*” və “*sağa*” sözləri bir-birinin əksinə olan iki istiqamət növünü bildirir. Ona görə də həmin sözlər antonim hesab edilir.

Dildə antonimlərin çox müxtəlif məna növlərinə rast gəlinir. Antonimlik əlamət, keyfiyyət və xüsusiyyət, vaxt, məkan, ölçü, miqdar, hal, hərəkət, vəziyyət və s. anlayışları bildirən sözlər arasında özünü göstərir. Məsələn, *ağ-qara*, *cavan-qoca*, *arıq-kök*, *dayaz-dərin*, *mərd-namərd*, *gecə-gündüz*, *bugün-sabah*, *gec-tez*, *axşam-səhər*, *irəli-geri*, *aşağı-yuxarı*, *yüngül-ağır*, *bütöv-yarımçıq*, *isti-soyuq*, *ışıq-qaranlıq*, *ərimək-donmaq*, *açmaq-bağlamaq*, *gəlmək-getmək*, *oturmaq-durmaq* və s.

Antonimlik hadisəsi dil vahidlərində eyni dərəcədə özünü göstərmir. Elə antonim sözlər var ki, onlar tamamilə bir-birinə zidd anlayışları bildirir. Məsələn: *ağ-qara*, *geniş-dar*, *böyük-küçük*, *acı-şirin* və s. Dilçilikdə bu cür antonim sözlər *tam antonimlər* adlanır. Antonim hesab edilən sözlərin bir qrupu isə nisbətən bir-birinə əks, zidd olan anlayışları bildirir. Məsələn: *acı-turş*, *dağ-düz*, *ağ-boz*, *səhər-günorta* və s.

Dildə antonimlər əsasında yeni sözyaratma hadisəsinə də rast gəlinir. Məsələn: Azərbaycan dilində “*var-yox*”, “*gecə-gündüz*”, “*xeyir-şər*”, “*al-ver*”, “*gec-tez*” və s. sözlər bu yolla əmələ gəlmişdir.

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi və inkişafında antonimlik hadisəsinin xüsusi rolu vardır. Antonim sözlər vasitəsilə bədii nitqdə əşyanın, şəxsin, hadisənin müəyyən cəhətlərinin bir-biri ilə qarşılaşdırılması nəticəsində hər hansı gözəl bədii təsvir verilir. Antonim sözlərin vasitəsilə yazıçı, şair qüvvətli bədii təzad lövhələri yarada bilir. Məsələn:

*Qoy göyün ulduzu göyə nur saçsın,
Yerin də arzusu yerdə gül açsın.* (S.Vurğun)

Bu iki misralıq şeir parçasında “göy-yer” antonimləri vasitəsilə şair kiçik bir bədii təzad yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Dünya klassiklərindən V.Şekspir, C.Bayron, V.Hüqo, A.Puşkin, R.Taqor və başqalarının əsərlərində antonimlər əsasında yaranmış qüvvətli bədii təzad lövhələri çoxdur.

6. OMONİM SÖZLƏR

Dünya dillərində omonimlik hadisəsi də geniş yayılmışdır. Formaca eyni, mənaca müxtəlif olan leksik vahidlər *omonim sözlər* adlanır. Məsələn:

*Yerlərə baxıram – bağçalı, **bağlı**,
Göylərə baxıram – qapısı **bağlı**,
Kainat ixtiyar, sirli, soraqlı,
Əzəldən yaranıb tamaşa dünyaya.* (S.Vurğun)

Bu şeir parçasının birinci və ikinci sətirlərindəki “bağlı” sözü omonim kimi işlənmişdir. Birinci sətirdəki “bağlı” sözünün kökü “bağ” (meşə) sözündəndir. İkinci sətirdəki “bağlı” sözü “bağlamaq” feilindəndir.

Omonimlər öz zahiri cəhətinə görə çoxmənalı sözlərə oxşayır. Çünki çoxmənalı sözlər də formaca eyni, mənaca müxtəlifdir. Dilçilikdə omonimləri çoxmənalı sözlərdən fərqləndirmək üçün dəqiq meyar indiyədək müəyyənləşdirilməmişdir. Bu məsələ nəinki Azərbaycan dilçiliyində, hətta rus və dünya dilçiliyində də hələ tam həll olunmamışdır. Lakin bu sahədə müəyyən fikirlər mövcuddur. Omonimlərin çoxmənalılıqdan fərqi ondadır ki, sözdə omonimlik müstəqil mənadır, lakin çoxmənalılıq isə bir sözün müxtəlif mənə variantlarından ibarət olur.

Dildə ayrı-ayrı kök sözlərin omonim olması ilə yanaşı, bəzən nitq prosesində müxtəlifmənalı sözlərin eyni şəkildə

səslənməsi hadisəsi də baş verir. Bu da omonimlik hesab olunur. Dilçilikdə omonimlərin *fonetik omonimlər (omofon)*, *morfoloji omonimlər (omoform)* və *leksik omonimlər* tipi şərh olunur¹.

Omonim sözlərdən bədii yaradıcılıqda, xüsusilə şeirdə bədii ifadə vasitəsi kimi istifadə olunur. Böyük sənətkarlar omonimlər vasitəsilə bədii dildə gözəl ahəngdarlıq, musiqilik yaradır, dili daha da poetik şəkllə salırlar. Azərbaycan dilində yazılmış şeirlərdə bunların vasitəsilə təbii qafiyələr qurulur, bədii nitq üçün xarakterik olan cinaslar yaradılır. Məsələn:

*Könül, sən ki düşdün eşqin bəhrinə,
Narın çalxan, narın silkin, narın üz.
Dost səni bağına bağban eyləsə,
Almasın dər, gülün iylə, narın üz!*

*Tikdirmisən qəsr, eyvan, oda sən,
O sevdinin, o nökrin, o da sən.
Qıya baxdın, məni saldın oda sən,
İnsaf eylə, gəl könlümün narın üz. (Aşıq Ələsgər)*

Bu şeir parçalarında “narın”, “üz”, “oda” sözləri müxtəlif tipli omonimləşmə hadisəsi əmələ gətirmişdir. Birinci bənddə omonim əmələ gətirən “narın” sözlərindən birincisi “ehtiyatlı”, ikincisi isə “narını”, yəni “nar meyvəsi” deməkdir. Təsirlik hal şəkilçisi ixtisarla “narın” (ehtiyatlı) sözünə omonim olmuşdur. Yenə birinci bənddə omonim əmələ gətirən “üz” sözləri isə başqa-başqa mənalı sadə feil kökləridir. Bunlardan birinci “üzmək” – “suda üzmək”, ikinci “üzmək” isə “qopartmaq” mənalarında işlənmişdir.

¹ A.Qurbanov. “Müasir Azərbaycan ədəbi dili”. I cild, Bakı, 2004, səh. 295-298.

İkinci bənddəki omonim əmələ gətirən “oda” sözlərindən birinci “oda” – “ev”, ikinci “o da” işarə əvəzliyi, üçüncü “oda” – “ocaq”, “alov”, “atəş” mənalalarında işlənmişdir.

7. SİNONİM SÖZLƏR

Dildəki mürəkkəb semasioloji hadisələrdən biri sinonimikadır. Bu hadisə nəticəsində dildə omonimlərin əksinə olaraq, mənacə ya eyni, ya da bir-birinə yaxın olan *sinonim* sözlər əmələ gəlir. Məsələn:

Ayazlı, şaxtalı bir qış axşamı
Yeddi yoldaş olub yola düzəldik. (S.Vurğun)

Bu misralardakı “ayaz” və “şaxta” sözləri formaca müxtəlif, mənacə bir-birinə yaxın sözlərdir. Yəni “ayazlı” və “şaxtalı” sözlərinin ikisi də “soyuq hava” anlayışını ifadə edir.

Yaxud:

Canına keçdikcə odun istisi
*Qolları **tərpənir**, **qımıldanırdı**.* (S.Vurğun)

Buradakı “tərpənir” və “qımıldanır” sinonimləri, demək olar ki, eyni mənalı feillər əsasında əmələ gəlmişdir.

Dildə sinonimik münasibət həm sözlər, həm sözlə ifadələr, həm də söz və ifadələrlə qrammatik vahidlər arasında mövcud ola bilər. Buna əsasən sinonimləri iki tipə bölmək olar: 1) lüğəvi sinonimlər, 2) qrammatik sinonimlər. Lüğəvi sinonimlər özləri də iki növə ayrılır: a) leksik sinonimlər; b) frazeoloji sinonimlər. Leksik sinonimlik hadisəsi ancaq sözlər arasında baş verir. Məsələn: *sevinmək-şadlanmaq, durmaq-qalxmaq, qaçmaq-yüüyürmək, əkmək-belləmək, zərif-incə, kobud-qaba, arzu-istək-dilək, yaş-nəm-sulu, igid-qoçaq-qəhrəman* və s.

Dildə sinonim sözlər arasındakı məna ya eyni, ya da yaxın olur. Bu baxımdan sinonimika hadisəsində də, antonimlərdə olduğu kimi, mütləqlik və ya nisbilik ola bilər. Məsələn, “*ürək-qəlb-könül, dünya-cahan-kainat, ölmək-vəfat etmək*” və s. sözlər arasında tam məna eyniyyəti vardır. Buna görə də bu cür sinonimlər *mütləq sinonimlər* adlanır. Bir çox sinonim sözlərin mənaları arasında tam deyil, nisbi yaxınlıq özünü göstərir: *sevinmək-şadlanmaq-gülmək; danışmaq-demək-söyləmək; dadlı-ləzzətli* və s.

Rus dilində də sinonimliyin müxtəlif dərəcələrinə rast gəlinir. Məsələn: *печалиться-горевать-тосковать, удивляться-изумляться, холод-мороз-стужа* və s. Dildə elə mütləq sinonimlərə rast gəlinir ki, onlar bir-birindən nə məna, nə də üslubca fərqlənir. Belə sözlərə *dublet sözlər* deyilir. Bu cür leksik dubletlər, əsasən, alınma sözlər hesabına əmələ gəlir. Dildə müəyyən anlayışı bildirən söz ola-ola bəzən başqa dildən həmin anlayışı eynilə bildirən başqa bir söz alınır. Məsələn, Azərbaycan dilində *səksən* sayı ola-ola fars dilindən *həştad* sözü alınmışdır. Dillərin bu cür bir-birinə qarşılıqlı təsiri mənfi hal hesab edilməlidir.

Dildə hər sinonimik cərgədə bir əsas söz olur ki, buna dilçilikdə *dominant* deyilir. Sinonimlər dildə ən mühüm üslubi vasitələrdir. Bunlardan ədəbi dilin müxtəlif üslublarında istifadə olunur. Sinonimlər dildə təkrara yol verməmək, fikri daha dəqiq, konkret, yığcam ifadə etmək, canlı, obrazlı, emosional nitq əmələ gətirmək və s. üçün işlənir.

8. PARONİM SÖZLƏR

Dildə səslənmə cəhətdən bir-birinə yaxın olan, lakin müxtəlif məna ifadə edən və nitqdə səhvən biri digərinin yerində işlənən sözlərə *paronim* deyilir. Məsələn: *hərif-hərif, mətn-mətin, əsr-əsir, his-hiss, bala-bəla, ahəng-əhəng, həsr-həsir* və s.

Bədii ədəbiyyatda paronimlərdən kalambur yaratmaq üçün istifadə edilir. Məsələn:

Arayışı nə barədə yazım, yoldaş ispolkom?

“– Nə barədə yazasan? Mən sizdən nə soruşdumsa, nə ilə maraqlandımsa, *haman* barədə yazın.

– *Hamam* barədə?

– Bəli, bəli, *haman* barədə...” (S.Rəhman).

Bu misalda *haman* və *hamam* sözləri səslənmə cəhətdən bir-birinə yaxın olduğuna görə obrazın nitqində bunlar dəyişik düşür və gülüş doğurur. Paronimlər dildə omofon və omoqraflara çox oxşayır. Lakin onların özünəməxsus fonetik, semantik və morfoloji xüsusiyyətləri də vardır.

Dünya dillərinin çoxunda paronimlik hadisəsi mövcuddur. Müxtəlif dillərə məxsus “*abonent-abonement*”, “*maqbet-malbet*” “*ekskurs-ekskursiya*”, “*serviz-servis*”, “*eskalator-ekskavator*”, “*ekvador-ekvator*” və s. paronim sözlərin mövcudluğu da bunu sübut edir.

6.05. FRAZELOGİYA ŞÖBƏSİ

Dildəki sabit söz birləşmələri, ifadə və ibarələrdən bəhs edən dilçilik şöbəsi **frazeologiya** adlanır. **Frazeologiya** termini iki yunan sözündən əmələ gəlmişdir. Yunan dilində *phrasis* “*ifadə*” deməkdir. Bütövlüklə frazeologiya termini dildə ifadə və ibarə haqqında təlim anlayışını bildirir.

Frazeologiyanın məqsədi frazeoloji vahidlərin (frazemlərin) dildə mövqeyini müəyyənləşdirmək, onların müvafiq prinsiplərə əsasən təsnifini vermək, üslubi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, əmələgəlmə və inkişafetmə yollarını aşkar etməkdən ibarətdir¹. Frazeologiya dilçiliyin

¹ A.Qurbanov. “Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası”. Bakı, 1963, səh. 3-5.

tam müstəqil şöbəsi kimi çox gəncdir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, frazeologiya məsələləri ilə əvvəllər məşğul olunmamışdır. Bu məsələ alimlərin diqqətini çoxdan cəlb etmiş və frazeologiya “gizli” inkişaf yolu keçmişdir.

Frazeoloji vahidlərin birinci müşahidəçiləri lüğət tərtib edən leksikoqraflar olmuşlar. Lüğət tərtib edənlər bəzi sözlərin mənalarının itdiyini müşahidə etmişlər. Belə vəziyyət, adətən, bu və ya başqa söz bölünməz birləşmə tərkibində olduqda nəzərə çarpmışdır¹.

Filoloqların diqqətini cəlb edən frazeoloji material ilk dəfə məcmuə şəklində toplanılmaqla kifayətlənilmiş, bunların xüsusiyyətlərinə, mənə və quruluşlarına, müxtəlif tipə malik olduqlarına fikir verilməmişdir. “Rusiyada belə məcmuələr üç yüz il bundan əvvəl meydana gəlmişdir”².

XIX əsrin II yarısında rus alimlərindən A.A.Potebnya, İ.İ.Sreznevski, F.F.Fortunatov, A.A.Şaxmatov və başqaları frazeoloji materialın elmi təhlili ilə məşğul olmuşlar. Onlar öz əsərlərində yeri gəldikcə frazeoloji materialı, əsasən, sintaktik baxımdan işləmişlər. Başqalarından fərqli olaraq, F.F.Fortunatov və onun davamçıları frazeoloji vahidlərin həm semantik, həm qrammatik əlamətlərini aydınlaşdırmağa çalışmışlar.

XX əsrin əvvəllərində frazeologiya məsələləri ilə ilk dəfə ətraflı şəkildə **Şarl Balli** məşğul olmuşdur. O, dilçiliyin tarixində birinci olaraq frazeologiyayı leksikologiyanın müstəqil şöbəsi kimi müəyyənləşdirmişdir. Balli nitqdə iki növ söz birləşməsi olduğunu müşahidə etmiş, bunlardan sabit birləşmələrin sirri onu xüsusi olaraq maraqlandırmışdır. O, bu növ birləşmələri *frazeoloji qrup* adlandıraraq onları sinxronik planda şərh etməyə çalışmışdır.

¹ А.М.Бабкин. Русская фразеология (ее развитие и источники). Ленинград, 1970, с.4.

² В.Н.Телия. Что такое фразеология. М., 1966, с. 10.

Ş.Balli frazeoloji vahidlərin əlamətini müəyyənləşdirməkdə birləşmənin həm zahiri, həm də daxili cəhətinə nəzər yetirməyi mühüm şərt hesab edirdi.¹ O, sabit birləşmələri öz əsərində leksik, semantik və üslubi məna cəhətdən şərh etmişdir. Dilçilik tarixində sabit birləşməyə bu şəkildə yanaşmaq tamamilə yeni idi. Ş.Ballinin nəzəriyyəsi frazeologiyanın inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

1920–30-cu illərdə frazeologiya problemlərinə həm sovet, həm də digər ölkə dilçiliyində bir sıra əsərlər həsr olunmuşdur. Həmin əsərlərdə sabit birləşmələrin bu və ya digər cəhətlərinin aydınlaşdırılması ilə yanaşı, təsnifinə də xüsusi cəhd edilmişdir.

Rus dilçiliyində frazeologiya məsələlərinə dair ilk dəfə 1931-ci ildə Y.D.Polivanov fikir söyləmişdir. O, frazeologiyaya xüsusi əhəmiyyət verərək demişdir ki, frazeologiyanın leksikologiyaya münasibəti sintaksisin morfolojiyaya olan münasibəti kimidir. 1936-cı ildə S.İ.Abakumov “*Sözlərin sabit birləşmələri*” adlı məqaləsində sabit birləşmələri *idiomatika* və *frazeologiya* adı altında iki qrupa ayırmışdır. Abakumova görə, tərcümə edilməyən, məna bütövlüyü olan, leksik və sintaktik cəhətdən bölünməyən, sabit söz sırasını mühafizə edən bütün birləşmələr idiomatikaya aiddir. Ədəbi sitatlar, şablonlar, ştamp xarakterli birləşmələr frazeologiyaya məxsusdur. Buraya aid olan vahidlərin komponentləri məna müstəqilliyini az itirir. Həmçinin bu tipli vahidlər bir sözün ekvivalenti ola bilmir. Bu bölgü frazeologiyayı düzgün təsəvvür etməyə heç cür imkan vermir.

Dilçiliyin tarixində frazeologiyanın leksikologiya çərçivəsindən çıxıb tam müstəqil şöbə kimi formalaşmasında V.V.Vinoqradovun xidmətləri çox böyük olmuşdur. Onun

¹ Ş.Balli. Fransız üslubiyatı. 1909, rusca tərcüməsi, 1961.

1940-cı illərin sonunda çap olunmuş əsərlərində rus dilinin frazeologiyası elmi aspektdə şərh edilmişdir.

Ümumiyyətlə, V.V.Vinoqradovun frazeologiya konsepsiyası frazeologiyayı dərindən dərk etməyə kömək etmiş və tədqiqatın istiqamətini bu sahəyə yönəltdir. 1950–60-cı illərdə frazeologiya sahəsində ciddi tədqiqatlar aparılmış və o, dilçiliyin xüsusi şöbəsi kimi fərqləndirilmişdir¹. 1960-cı illərdən frazeologiya nəzəriyyəsində bir neçə istiqamət yaranmış, frazeoloji məsələlər ayrı-ayrı mövqelərdən şərh edilməyə başlanılmışdır.

XX əsrdə frazeologiyanın inkişafı tam yeni istiqamət almışdır. Dilçilər frazeologiyaya dair tədqiqat sahəsində böyük işlər görmüşlər. Rus, ukrayn, gürcü, özbək, qazax, türkmən və s. dillərin frazeoloji sistemi yeni metodlarla tədqiq edilmişdir. Azərbaycan dilinin də frazeoloji sistemi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir².

Frazeologiyanın mübahisəli məsələlərindən biri onun *tədqiqat obyekti dairəsinin* dəqiqləşdirilməməsidir. Frazeologiyanın obyektinə nələr daxildir? Bu suala dilçilər müxtəlif cavablar verirlər. Bunlardan daha çox diqqəti cəlb edən rus alimi S.İ.Ojeqovun fikridir. O, frazeologiyayı iki mənada (geniş və dar) təsəvvür edir. Ojeqova görə, geniş mənada frazeologiya dedikdə, buraya hər cür sabit birləşmələr – atalar sözləri, məsəllər, idiomlar, ibarələr, ədəbi klişelər, rəvayətli ifadələr, qanadlı sözlər və s. daxildir. Lakin dar mənada frazeologiya isə ancaq sözün ekvivalenti olan frazeoloji vahidlərin məcmusudur. Frazeologiyayı belə fərqləndirmək və onunla da kifayətlənmək doğru deyil. Frazeoloji material dilin lüğət tərkibinin bir hissəsidir. Buna görə də, əlbəttə, frazeologiya dedikdə, onu lüğəvi vahidlərin məcmusu daxilində nəzərdə tutmaq lazımdır.

¹ V.N. Teliya. Göstərilən əsəri, səh. 3.

² A.Qurbanov. "Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası". Bakı, 1963, səh.4-5.

Məlum olduğu kimi, həm dildəki frazeoloji materialın məcmusu və həm də bunlar haqqında elm şöbəsi *frazeologiya* adlanır. Frazeologiya termininin belə iki məna ifadə etməsi dilçilikdə qüsurdur. Dilin leksik tərkibi *leksika*, leksikadan bəhs edən şöbə *leksikologiya* adlandığı kimi, frazeoloji tərkibi bildirmək üçün *frazika*, *frazika* haqqında biliyi isə *frazeologiya* adlandırmaq düzgün olar.

İndiyə qədər dilçilikdə frazeoloji vahidləri bildirməkdən ötrü ümumməqbul termin də müəyyənləşdirilməmişdir. Bu anlayışı aydınlaşdırmaq məqsədilə linqvistik ədəbiyyatda bir sıra müxtəlif söz və ifadələrə təsadüf olunur; məsələn, frazeologizm, frazem, frazeoloji vahid, frazeoloji tərkib, leksikləşmiş söz birləşmələri və s. Frazeoloji hadisələri adlandırmaq üçün bu terminlərdən "*frazeoloji vahid*" və "*frazem*" daha geniş yayılmışdır.

Dilçilikdə az işlənilmiş nəzəri frazeoloji problemlər hələ də çoxdur; məsələn, leksem və frazemlərin qarşılıqlı münasibəti, frazemlərin nitq hissələrinə olan münasibəti və s. Bütün bu məsələlərin həm xüsusi, həm ümumi dilçilik planında həll edilməsi frazeologiya şöbəsinin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir.

1. FRAZEOLJİ VAHİD ANLAYIŞI

Dildə əşya və hadisələrin adlandırılması prosesində təkcə sözlərdən deyil, söz birləşmələrindən, ifadə və ibarələrdən də istifadə olunur. Məlum olduğu kimi, söz birləşmələri iki şəkildə özünü göstərir: *sabit* və *sərbəst söz birləşmələri*. Sərbəst söz birləşməsi öz xarakterinə və daxili təbiətinə görə sabit söz birləşməsindən tamamilə fərqlənir. Həm də sərbəst söz birləşməsi sintaktik konstruksiyanın bir forması kimi meydana çıxdığına görə o, sintaksisin tədqiqat obyektində durur. Sabit söz birləşməsi isə frazeoloji vahid adı altında frazeologiyada öyrənilir. Frazeologiyanın

tədqiqat obyektı olan frazeoloji vahidlərə sabit söz birləşməsi ilə yanaşı, sabit ifadə və ibarələr də daxildir. Məsələn: *"yanar ürək", "polad bilək", "dəmir iradə", "gümüş əl", "qamış at", "buz bulaq", "canlı söz", "ağıllı göz" və s. birləşmələr sabit söz birləşməsi, "qulaq asmaq", "fikirə getmək", "əl-ayağa düşmək", "yola düşmək", "başə düşmək", "el gücü, sel gücü", "daldan atılan daş topuğa dəyər", "ağlın açarı dildir", "çiyət yeyən çirkin olar" və s. birləşmələr isə sabit ifadə və ibarələr adlanır.*

Frazeoloji vahid gerçəkliyin əşya və hadisələrinin adlarını iki halda ifadə edə bilər: birinci halda frazeoloji vahiddən əşya və hadisəni adlandırmaq üçün ilk ad kimi istifadə edilir. Məsələn, *"ağciyər", "qaraciyər", "izafə dəyər", "xüsusi mülkiyyət", "kapital yığıcı", "qızıl pul", "istehsal münasibətləri", "məhsuldar qüvvələr" və s. Göründüyü kimi, bu cür sabit söz birləşmələri, əsasən, müxtəlif elm sahələrində özünü göstərir.*

Başqa halda isə əşya və hadisələrə əlavə ad vermək üçün frazeoloji vahiddən istifadə olunur. Məsələn: *dinləmək – qulaq asmaq, qorxmaq – rəngi qaçmaq, susdurmaq – dilini kəsmək, uzağa – itələmə, ölmək – vəfat etmək, dünyadan köçmək, həyata vida demək, gözlərini əbədi yummaq və s. Frazeologizmlər bu halda bir əşya və ya hərəkəti başqası ilə müqayisəli şəkildə ifadə edir. Frazeoloji vahidin başlıca əlamətlərindən biri onun emosional ifadə tərzinə malik olmasıdır. Yəni frazeoloji vahiddə danışanın həmin əşya və ya hadisəyə münasibəti ifadə olunur. Məs.: "ölmək" feili Azərbaycan dilində müxtəlif emosional frazeoloji ifadə tərzində öz əksini tapır: a) danışanın öləndə müsbət münasibətini bildirən frazeologizmlər vəfat etdi; həyata əbədi göz yumdu; əbədi yuxuya getmişdi; b) danışanın öləndə mənfi münasibətini bildirən frazeologizmlər – cəhənnəmə vəsilə oldu; gorbəgər oldu; bu dünyadan rəddə oldu və s.*

Frazeoloji vahid dilin milliliyini daha da gücləndirir. Bir dil üçün səciyyəvi olan frazeoloji vahid başqa bir dildə anlaşılmaz olur. Frazeoloji vahid öz tərkibinin daimiliyi və sabitliyinə görə səciyyəvi sayılır. Bu tərkibə daxil olan sözlər nə başqa sözlə əvəz olunur, nə də əvvəlki formasını dəyişməyə məruz qalır.

2. FRAZEOLÖJİ VAHİD VƏ SÖZ

Frazeoloji vahidlə söz arasında ümumi cəhət onların bütöv məna tamlığına malik olmasıdır. Məsələn, *“dinləmək”* sözü və *“qulaq asmaq”* frazeoloji vahidi eyni səviyyədə məna tutumu daşıyır. Daha demək olmaz ki, *“qulaq asmaq”* frazeoloji vahidin tərkibində iki söz olduğuna görə burada məna tutumu artıqdır. Bu ondan irəli gəlir ki, frazeoloji tərkibə daxil olan sözlərin hər biri müstəqil məna kəsb etmir. Onlar bir məna ətrafında birləşib daşlaşır və bir sözün məna tutumuna bərabər məna bildirir. Söz isə frazeoloji vahiddən fərqli olaraq, sərbəst birləşmə daxilində müstəqil məna kəsb edir. Məs.: *“yaşıl işıq”* birləşməsində *“yaşıl”* və *“ışıq”* sözlərinin hər biri müstəqil mənaya malikdir. Biz *“yaşıl”*, *“ışıq”* sözlərini müxtəlif birləşmə daxilində işlədə bilərik: *yaşıl ot, yaşıl rəng, yaşıl yarpaq, yaşıl parça, gur işıq, zəif işıq, parlaq işıq* və s. Misallardan göründüyü kimi, *“yaşıl”* və *“ışıq”* sözləri *“yaşıl işıq”* birləşməsi daxilində hansı mənanı bildirirdisə, bu birləşmələrdə onlar həmin mənaları ifadə edir. Bunlardan fərqli olaraq, *“qulaq asmaq”* frazeoloji vahidi tərkibində *“qulaq”* sözü müəyyən dərəcədə öz mənasında işləndiyi halda, *“asmaq”* sözü tamamilə öz həqiqi mənasından uzaqlaşmışdır. Dünyanın müxtəlif dillərində frazeologizmlər bu cür xüsusiyyət daşıyır.

3. FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN TIPLƏRİ

Dilçilikdə frazeoloji vahidlərin təsnifi müxtəlif istiqamətdə aparılır¹. Frazeoloji vahidin komponentlərinin bir-birinə qovuşma dərəcəsi olduqca müxtəlifdir. Dildəki bu prosesi ümumiləşdirdikdə frazeoloji vahidlərin iki böyük qrupuna rast gəlmək olur: frazeoloji (sabit) söz birləşmələri; frazeoloji (sabit) ifadə və ibarələr.

1. *Frazeoloji (sabit) söz birləşməsi*

“Frazeoloji söz birləşməsi” termini *“sabit söz birləşməsi”* adı altında da işlədilir. Buna görə də frazeoloji söz birləşməsindən danışarkən sabit və sərbəst söz birləşmələrinin oxşar və fərqli cəhətlərini nəzərdən keçirməyə ehtiyac duyulur². Frazeoloji söz birləşməsi ilə frazeoloji ifadə və ibarələr arasındakı fərqli cəhətləri də aydınlaşdırmaq bu dil vahidləri haqqında tam təsəvvür yaranmasına kömək göstərir³.

Dildə sabit söz birləşmələrini tiplərə ayırmaq üçün əsas meyar həmin birləşmələrdəki sözlərin bir-birinə yanaşma və qovuşma dərəcəsidir. Bu cəhətdən frazeoloji söz birləşmələri üç tipə bölünür: frazeoloji qovuşma, frazeoloji birlik, frazeoloji birləşmə.

a) *Frazeoloji qovuşma.* Tərkibindəki sözlərin müstəqil mənalarını tamamilə itirməsi nəticəsində əmələ gələn sabit söz birləşməsinə *frazeoloji qovuşma* deyilir. Məsələn:

*Gözüüm su içməyir heç Xuramandan,
Onu başqa ruhda böyütmüş zaman.* (S.Vurğun)

¹ Bax: В.В.Виноградов. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. А.А.Шахматов. “Сборник статей и материалов”. М.-Л., 1947, с. 343. Н.М.Шанский. Лексикология современного русского языка. М., 1972, с. 202 və s.

² Bax: A.M.Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1985, səh. 326-327.

³ Bax: yenə orada, səh. 326.

Bu parçada “*gözüm su içməyir*” frazeoloji qovuşmadır. Çünki tərkibə daxil olan “*göz*”, “*su*” və “*içmək*” sözlərinin heç biri öz həqiqi mənasında işlənməmişdir. Həmin sözlər verilmiş tərkibdə birləşərək “*şübhələnmək*” mənasını ifadə edir.

Frazeoloji qovuşmanın əsas əlaməti onun semantik cəhətdən bütövlüyüdür. Dilçilikdə bu tip frazeoloji vahidlər *idiom* da adlanır.

Azərbaycan xalq danışıqı frazeoloji qovuşmalarla zəngindir. Məsələn: “*çənə döymək*”, “*baş aparmaq*”, “*quyruq bulamaq*”, “*su bulandırmaq*”, “*pişiyini ağaca dırmaşdırmaq*”, “*əli ətayindən uzun*”, “*ağ qızıl*”, “*qara qızıl*” və s.

b) Frazeoloji birlik. Bu tipli frazeoloji vahidin tərkibindəki sözlərdən birinin həqiqi mənası az da olsa nəzərə çarpır. Məsələn: “*fikrə getmək*”, “*yola düşmək*”, “*dava döymək*”, “*xəcalət çəkmək*”, “*ayrı düşmək*” və s. frazeoloji birliklərdə “*fikrə*”, “*yola*”, “*dava*”, “*xəcalət*”, “*ayrı*” sözləri həmin frazeologizmlərin bildirdikləri mənalara uyğun işlənmişdir. Frazeoloji birlikləri başqa tiplərdən fərqləndirən səciyyəvi cəhət tərkibdəki sözlərdən birinin mənasının az və ya çox dərəcədə hiss olunmasıdır.

c) Frazeoloji birləşmə. Frazeoloji birləşmə daxilində sözlərdən biri mütləq öz həqiqi mənasında işlənir, o biri söz isə bundan asılı vəziyyətdə olur.

Məsələn: “*polad iradə*”, “*qızıl əl*”, “*ağ üz*”, “*qızıl balıq*”, “*dumanlı fikir*”, “*qaranlıq sual*”, “*örtülü bazar*” və s. frazeologizmlərin ikinci komponenti kimi çıxış edən “*iradə*”, “*əl*”, “*üz*”, “*balıq*”, “*fikir*”, “*sual*”, “*bazar*” sözləri öz həqiqi mənalarda işlənmişdir.

Dildə başqa tiplərə nisbətən frazeoloji birləşmələr daha çox işlənir.

2. Frazeoloji (*sabit*) ifadə və ibarələr

Dildə frazeoloji ifadə və ibarələrin işlənməsi insanların zəngin həyat təcrübəsi ilə bağlıdır. Çünki heç vaxt kortəbii və təsadüfi şəkildə bu cür frazeoloji vahidlər dilə gəlmir. İnsan həyatı boyu müxtəlif hadisə və əhvalatlarla qarşılaşır və bunlardan nəticə çıxararaq onu öz nitqində obrazlı şəkildə ifadə etməyə çalışır. Məsələn, Azərbaycan dilində işlənən *“Daldan atılan daş topuğa dəyər”* ifadəsi *“hər işi vaxtında görmək”* mənasında dədə-babalardan bizə miras qalmışdır.

a) Frazeoloji (*sabit*) ifadələr. Bu tipli frazeoloji tərkibdə sözlərin əksəriyyəti öz həqiqi mənasında işlənir və bu mənalara əsasən bir ümumi aydın və obrazlı ifadə əmələ gəlir. Frazeoloji ifadələr sırasına atalar sözü, məsəllər, yazıçı və şairlərin yaratdıqları aforizmlər və s. daxildir.

Dünya xalqlarının dilləri bu cəhətdən olduqca zəngindir. Elə bir xalq yoxdur ki, onun dilində atalar sözü və məsəllər olmasın. Həmçinin dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri öz əsərlərində külli miqdarda aforizmlər yaratmışlar.

Azərbaycan dili də bu cəhətdən dünyanın zəngin dillərindən hesab oluna bilər. Bu dildə işlənən *“ovcunun içini iyləmək”*, *“dərisinə saman təpmək”*, *“qoyunu qurda tapşırmaq”*, *“yerin altını da, üstünü də bilmək”*, *“dəvəsi ölmüş ərəb”* və s. minlərcə frazeoloji ifadələrin hər birinin yaranma tarixi vardır.

b) Frazeoloji (*sabit*) ibarələr. Frazeoloji ibarələrə *obrazlı ifadələr* də deyilir. Bu dil vahidlərinin komponentlərinin çox qismi həqiqi, az qismi məcazi mənada işlənərək birlikdə bütöv bir ifadə əmələ gətirir. Frazeoloji ibarələr, əsasən, bədii dildə daha çox işlənir. Məsələn:

*Qızılu udsa da qara torpaqlar,
Yenə qüdrətini özündə saxlar.*

*Böyük təbiətlər yaranır az-az,
Hər yerdə, hər zaman inci tapılmaz. (S.Vurğun)*

Bu şeir parçalarının hər biri iki misralıq frazeoloji ibarə əmələ gətirmişdir. Bədii dildə bu cür ibarələr, əsasən, dram janrında işlənir.

Frazeoloji vahidlər məna növlərinə, mənacə qruplarına, əmələgəlmə yollarına, üslubi imkanlarına və s. cəhətlərinə görə bir sıra özünəməxsus əlamətlərə malikdir. Dilçilikdə onun geniş tədqiqat obyektinə çevrilməsi də bununla bağlıdır.

6.06. ETİMOLOGİYA ŞÖBƏSİ

Sözün mənşəyini öyrənən şöbəyə **etimologiya** deyilir. Daha dəqiq desək, bu şöbə leksik vahidlərin əmələ gəlməsi və inkişaf tarixi ilə məşğul olur. Etimologiya termini yunan dilinə məxsusdur: həmin dildə *etimon* (etymon) “sözün əsas”, “əsl mənası” anlayışını bildirir.

Etimologiya ayrı-ayrı sözlərin həm forma, həm də məna cəhətdən mənşəyini müəyyənləşdirir¹. Etimoloji tədqiqatda müqayisəli-tarixi metod başlıca rola malikdir. Etimologiya müqayisəli-tarixi metoda və daxili rekonstruksiyaya əsaslanaraq dilin uzaq dərinliklərinə nüfuz edir. Sözün qədim variantını aşkara çıxarmaqla dildə baş verən fonetik, leksik-semantik və qrammatik inkişaf prosesini izləyir. Bununla yanaşı, burada bir sıra elmi prinsiplərdən də geniş istifadə olunur. Fonetik, semantik, morfoloji qanunlarla bağlı elmi prinsiplərə isnad olunmadan əsaslı etimoloji tədqiqat aparmaq qeyri-mümkündür.

¹ Я.В.Лоя. «История лингвистических учений». М., 1968, с. 168.

Etimologiyadan bəhs ediləndə “*elmi etimologiya*” anlayışını “*xalq etimologiyası*”ndan fərqləndirmək lazım gəlir. Elmi etimologiya sözün mənşəyinə dair təsadüfi yox, aydın, dəqiq, əsaslı təsəvvür yaradır. Məsələn, dilimizdəki “Azərbaycan” sözünün ilk formasının bərpa edilməsinə və bu sözün etimologiyasının elmi əsasda tədqiqi və təsvirinə dair filoloji ədəbiyyatda bir neçə mülahizə vardır¹. Həmin mülahizələr elmi etimologiyanın prinsiplərinə uyğun söylənilmişdir.

Xalq etimologiyası – xüsusi elmi hazırlığı olmayan şəxslərin bu və ya digər söz haqqında söylədiyi fikri əsas tutur. Məsələn, dilimizin leksik sistemində olan bir çox sözlərin, o cümlədən “Sumqayıt”, “Kürdəmir”, “Salyan”, “Mərdəkan” sözlərinin mənşəyi haqqında xalq arasında fərqli mülahizələr dolaşır. Bu sözlərə dair şərhlərdə qeyri-mütəxəssislərin mülahizələri aydınca müşahidə edilir.

Etimologiya dilçiliyin ən qədim şöbələrindəndir. Etimoloji müşahidələrə, axtarış və mühakimələrə hələ eramızdan çox-çox əvvəl təsadüf edilir. Buna görə də doğru olaraq bəzi alimlər dilçiliyin köklərini etimologiya problemləri ilə bağlayırlar².

Qədim Hindistanda vedaların dili üzərində işlər aparılarkən sözlərin etimoloji yaxınlığı şərhçilərin marağına səbəb olmuş, buradan da sözün mənşəyi haqqında mülahizələr başlanmışdır.

Qədim yunan alimləri sözlərin qrammatik formaları üzərində müşahidələr apararkən etimoloji məsələlərlə qarşılaşmışlar. Bizim eradan əvvəl IV əsrdə *Platon* etimologiya məsələləri ilə ciddi məşğul olmuşdur. O, bir sıra sözlərin mənşəyini aydınlaşdırmağa, həqiqi mənasını müəyyənləş-

¹ Bax: Ə.Dəmirçizadə. 50 söz. Bakı, 1968.

² Adam Şaff. Göstərilən əsəri, səh. 37.

dirməyə böyük səy etmişdir. Buna görə də bəzi alimlər onu Yunanıstanda etimologiyanın banisi adlandırmışlar.

Etimologiya ilə bizim eradan əvvəl III–II əsrlərdə stoiklər məşğul olmuşlar. Onların fikrincə, etimologiya sözün əsl mənasını araşdırıb tapmalı, müəyyənləşdirilmiş bu mənə isə sözün mahiyyətini açmalıdır.

Bizim eradan əvvəl II–I əsrlərdə etimologiya məsələləri yunan qrammatiklərinin diqqətini cəlb etmişdir. Qədim yunan alimi Dionisi yaratdığı qrammatika əsərində söz yaradıcılığı prosesini şərh edərkən etimologiya məsələlərinə də toxunmuşdur.

Etimologiya dilçiliyin inkişaf tarixinin bütün mərhələlərində ən aktual şöbə idi¹. Orta əsrlərdə alimlər etimologiyaya aid bir sıra tədqiqatlar aparmışlar. O dövrdə ingilis alimi *Rocer Bekonun* (1214–1294) gördüyü işlər xüsusilə qiymətlidir.

XVII–XVIII əsrlərin etimoloji mühakiməsi də az maraqlı deyildir. Lakin bu əsrlərdə böyük səhvlərə yol verilmişdir. Uydurma üsul ilə bir dilin sözü başqasına qohum hesab edilmişdir.

XIX əsrə qədər qrammatikanın tərkibində yarımsöbə şəklində inkişaf etmiş etimologiya sonradan tam müstəqil şöbə kimi formalaşmışdır. Etimologiyanın inkişafı tarixində XIX əsrin ortalarında A.F.Tottun, yüzilliyin sonunda isə “gənc qrammatiklər”in böyük rolu və təsiri olmuşdur. Etimologiyanın geniş elmi əsasları XIX əsrdə yaradılmışdır.

XX əsrdə dilçiliyin etimologiya şöbəsi əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirilmişdir. Xüsusilə rus elmində bu şöbənin tərəqqisinə çox geniş yer verilmiş, mükəmməl etimoloji lüğətlərin tərtibinə başlanılmışdır.

¹ Etimologiyanın tarixinə dair geniş məlumat almaq üçün bax: В.Пизани. «Этимология», М., 1956, с. 7-42.

Etimoloji tədqiqat sahəsində Azərbaycan dilçiliyində də müəyyən işlər görülmüşdür. İlk qədəmlər hesab ediləcək bu işləri davam və inkişaf etdirmək üçün dilçiliyimizin qarşısında təxirəsalınmaz vəzifələr durur. Dilimizdəki minlərlə sözün ilkin formalarının bərpa olunması yaxın vaxtlarda həll ediləsi ən aktual problemlərdəndir.

6.07. DERİVATOLOGİYA ŞÖBƏSİ

Dilçiliyin müstəqil şöbələrindən biri **derivatologiya** adlanır. Bu şöbə dildə yeni sözlərin necə düzəldildiyinin aydınlaşdırılması ilə məşğul olur.

Məlumdur ki, cəmiyyətdə yaranan hər yeni şey dildə sözlə əks olunur. Yeni meydana çıxan anlayış və şeyləri dildə adlandırmaq üçün ya yeni söz yaradılır, ya da başqa dildən hazır söz alınır. Bunlardan yeni söz yaratmaq dilçiliyin sözyaratma şöbəsinin mövzusunı təşkil edir¹.

Derivatologiya müstəqil dilçilik şöbəsi kimi çox gənc hesab olunur. Bu şöbəyə aid məsələlərlə uzun illər gah leksikologiyada, gah da qrammatikada məşğul olmuşlar. Derivatologiya belə ortaqlı mövqedə dayandığından onun problemləri XX əsrə qədər ətraflı işlənilməmişdir.

Derivatologiya, əsasən, son illərdə müstəqil şöbə kimi formalaşmağa başlamışdır. Aparılmış bir sıra ciddi tədqiqatlar nəticəsində, obrazlı desək, elm derivatologiyanın müstəqil şöbə olmasına əsaslı vəsiqə vermişdir. Derivatologiya təlimində, hər şeydən əvvəl, iki anlayışın fərqi xüsusi fikir verilməlidir. Bunlardan biri “yeni söz yaratmaq”, digəri isə “yeni söz uydurmaq” anlayışdır.

¹ Ю.С.Степанов. «Основы общего языкознания»; М., 1975.

Dildə yeni söz uydurmaq hadisəsinə yol verilməsi halları az olmamışdır. Uydurulmuş sözlərə ayrı-ayrı dillərdə az da olsa təsadüf edilir. Filoloji ədəbiyyatlarda 5 sözün (*qaz, kodak, neylon, qnom, liliput*) süni yolla düzəldildiyi göstərilir.

Dilin lüğət tərkibinin intensiv şəkildə artıb inkişaf etməsində bu qrup sözlərin yox, təbii söz yaradılması vasitəsilə əmələ gətirilən vahidlərin xüsusi rolu və əhəmiyyəti vardır. Dildə hər bir yeni söz dilin materialı əsasında, dildəki mövcud sözlərin nümunəsində yaradılır. Məlumdur ki, yeni sözlər dildəki sözlərlə əlaqədə yaradılmasa, dili mənimsəmək dəfələri ilə çətinləşər, eyni zamanda, belə bir proses dilin inkişafına mane ola bilər.

Dildə sözlər müxtəlif şəkildə yaranır. Məsələn: bəzi yeni söz köhnə sözün mənasının inkişafı əsasında təşəkkül tapır ki, bunun da nəticəsində bir sözdən iki söz (omonim) yaranmış olur. Yaxud, mövcud sözə bu və ya başqa leksik şəkilçinin artırılması və iki leksemin yanaşdırılması və sair formalarla söz yarandığı müşahidə edilir. Sözlərin əmələ gətirilməsində müşahidə olunan cəhətlərə uyğun olaraq dilçiliyin şöbəsi konkret bu və ya digər dilin söz yaradıcılığı yollarını müəyyənləşdirir. Dildə başlıca olaraq **4 yolla** söz yaradılır:

- a) semantik yolla;
- b) fonetik yolla;
- c) morfoloji yolla;
- ç) sintaktik yolla.

Dildəki hər bir yeni sözün taleyi onun ifadə etdiyi anlayışla bağlı olur. Məsələn, *patefon* anlayışına nəzər yetirək. Bu əşya meydana çıxanda onu adlandırmaq üçün yeni söz də yaranmışdır. Lakin həmin anlayış köhnələndə “pate-

fon" sözü də dilin passiv lüğətinə keçmişdir. Dillərin derivatoloji sistemi çox mürəkkəb təbiətə malikdir. Buna görə də derivatologiyanın bir sıra məsələləri hələ də mübahisəlidir. Bu şöbəyə aid aktual problemlərin işıqlandırılması və mükəmməl linqvistik nəzəriyyə yaradılması dilçiliyin qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir.

6.08. MORFOLOGİYA ŞÖBƏSİ

Nəzəri dilçiliyin mühüm şöbələrindən biri **morfolojiya** adlanır. *Morfologiya* termini *forma* (morfo – morphe) və *təlim* (loqos – logos) mənalarını bildirən iki yunan sözündən əmələ gəlmişdir. Bu termin dilçiliyə biologiyadan keçmişdir; belə ki, biologiya elmində orqanizmin quruluşu haqqında təlimə morfologiya deyilir.

Dilçilik elmində morfologiyanın *mövzusunun* sözün forması təşkil edir. Həmin şöbə bu və ya başqa dildə sözlərin formalarını, onların dəyişilmə şəkillərini öyrənir. Buna görə də morfologiya sözün forması haqqında linqvistik təlimdir. Lakin qeyd etməliyik ki, dilçilikdə morfologiya termini ancaq elm şöbəsinin adı kimi yox, həm də başqa mənada, məsələn, sözlərin qrammatik formalarının sistemi mənasında da işlənir. Bunun da nəticəsində bu və ya digər dilin morfologiyası (Azərbaycan dilinin morfologiyası, tatar dilinin morfologiyası, özbək dilinin morfologiyası və s.) dedikdə, həm dilin morfoloji sistemi, həm də bu sistem haqqında təlim təsəvvür olunur. Elm şöbəsi kimi morfologiya terminini ikimənalılıqdan uzaqlaşdırmaq üçün, şübhəsiz ki, morfoloji sistem terminindən istifadə məqsədmüvafiq olar.

Morfologiya şöbəsinin məqsədi sözün formasını hər-tərəfli və dərinlən öyrənməkdən ibarətdir.

1. SÖZÜN FORMASI

Sözün *forması* anlayışı necə başa düşülür?

Məlumdur ki, fikir, düşüncə dildə ayrı-ayrı sözlərdə deyil, cümlə ilə ifadə olunur. Cümlə yaratmaq üçün sözlər bir-biri ilə birləşmə xüsusiyyətinə və əlamətinə malik olur. Bu cəhət olmadan fikri ifadə etmək qeyri-mümkündür. Məsələn, *əsər, məzmun, hamı, xoş, gəl* sözlərini tələffüz edək. Göründüyü kimi, burada sözlər sadalanır, lakin müəyyən fikir ifadə olunmur. Həmin sözlərə məqsədlə bağlı müvafiq şəkilçilər artırıldıqda isə (Əsər+in məzmun+u hamı+nın xoş+una gəl+di) müəyyən fikir ifadə edərkən onların düşdüyü şəkillər *forma* (sözün formaları) adlanır. Bu formalar, yəni sözlərin qrammatik formaları dildə çox müxtəlifdir. Sözün forması məzmunla vəhdət təşkil edir. Yəni məzmunusuz forma, formasız isə məzmun yoxdur. Sözlərdə məzmun leksik mənada, forma isə qrammatik mənada təzahür edir. Deməli, sözlərin leksik mənası ilə qrammatik mənası bir-biri ilə qırılmaz surətdə bağlıdır.

2. MORFEM ANLAYIŞI

“Morfem” terminini dilçiliyə XIX əsrin 80-ci illərində Boduen de Kurtene gətirmişdir. Sözün müəyyən mənaya malik olan və kiçik ünsürlərə bölünə bilməyən hissəsinə *morfem* deyilir. Məsələn: *yaz-ı-çı-lıq, yaxşı-laş-dır-il-miş-dir, əzəmət-li, məktəb-li-lər*.

Morfemlər dilin quruluşunda sistem təşkil edir. Onlar bir söz tərkibinə təsadüfi deyil, qanunauyğun şəkildə, bir mənə ətrafında birləşir. Məsələn, “*aparılmışdır*” sözünü bu cəhətdən nəzərdən keçirək: “*apar*”(maq) morfemi həm leksik (hərəkət bildirir), həm də qrammatik mənə (feil) kəsb edir. “*ıl*” morfemi “*aparmaq*” feilinin məzmununda məculluq əmələ gətirir, hərəkətin kim tərəfindən görüldüyü məlum olmur; “*miş*” morfemi “*aparmaq*” feilinin nəqli

keçmiş zamanda olduğunu bildirir, hərəkətin keçmişdə baş verdiyi məlum olur; “*dır*” morfemi isə hərəkətin görüldüyü barədə xəbər vermək məzmununu daşıyır. Göründüyü kimi, “*aparılmışdır*” sözünün tərkibində 4 morfem vardır. Bunların hər biri dildə müəyyən leksik və ya qrammatik məna daşıyır. Həmin morfemlər daha ondan kiçik hissələrə bölünə bilməz. Məsələn, *ap-ar*, *ı-l*, *m-iş*, *dı-r* və s. Morfemlər bu cür kiçik hissələrə bölünmədi, onda dil öz qrammatik, daha doğrusu, morfoloji quruluşunu itirərdi. Sözün tərkibində morfemlərin bir-birindən ayrılması kortəbii, təsadüfi xarakter daşıyır. Bir sözün daxilində rast gəlinən morfemə onlarca, yüzlərcə başqa sözlərdə də təsadüf edilir. Məsələn: “*aparılmışdır*” sözündəki “*ıl*” məchulluq mənasını bildirən morfem kimi *yaz-ıl*(maq), *qaz-ıl*(maq), *at-ıl*(maq) və s. sözlərlə, “*mış*” nəqli keçmiş zaman mənasını bildirən morfem kimi *al-mış*(ıq), *yaz-mış*(ıq), *yat-mış*(ıq), *yarat-mış*(ıq) və s. sözlərlə “*dir*” xəbərlilik mənasını bildirən morfem kimi “*yazmış-dır*, *yatmış-dır*, *ağlamış-dır*, *yaratmış-dır*” və s. sözlərdə işlənir. Yaxud *al-dı-m*, *gəl-di-n* sözlərindəki “*m*” və “*n*”, “*ım*” və “*in*” I və II şəxsin təkini bildirən şəxs sonluqlarının başqa fonetik variantıdır.

Misallardan göründüyü kimi, morfemlərin başlıca xüsusiyyətlərindən biri onların dildə məhsuldar şəkildə işlənməsidir. Elə morfemlər vardır ki, onlara yüzlərcə sözün tərkibində təsadüf edilir. Məsələn, Azərbaycan dilində hal, mənsubiyyət, cəm, zaman, şəxs şəkilçiləri bu cür morfemlərdəndir. Lakin elə morfemlər də vardır ki, dildə onlar təsadüfi hallarda işlənir. Belə morfemlərə qeyri-məhsuldar morfemlər demək olar. Məsələn, bəzi sözdüzəldici şəkilçilər ancaq 1–2 söz əmələ gətirir. Dildə bəzən morfemlər fonetik hadisə nəticəsində öz formasını dəyişir. Məsələn, *al-ın-m-ır*, *gör-ün-m-ür* sözlərindəki “*m*” morfemi *ma*, *mə* inkarlıq mənasını bildirən morfemin başqa bir fonetik va-

riantıdır. Bütün bu misallardan aydın olur ki, hər bir dilin özünəməxsus morfemlər sistemi mövcuddur.

3. MORFEMLƏRİN TIPLƏRİ

Morfemlər söz tərkibindəki funksiyasına görə iki cür olur: a) kök morfem; b) budaq morfem.

Kök morfemlər müstəqil, budaq morfemlər isə asılı xarakterə malikdir. Məsələn, "*musiqi-çi*", "*ağıl-lı*", "*dil-li*", "*son-uncu*", "*gün-lük*" sözlərinə nəzər yetirək. Burada "*musiqi*", "*ağıl*", "*dil*", "*son*", "*gün*" kök morfem olduqları üçün müstəqildir, onların hər biri ayrılıqda müəyyən leksik məna bildirir. Lakin həmin sözlərin tərkibində olan *-çı*, *-lı*, *-li*, *-uncu*, *-lük* budaq morfemləri isə kök morfemlərdən asılı vəziyyətdədir. Buna görə də budaq morfemlər yalnız kök morfemə qoşulduğu zaman məna əmələ gətirə bilər. Müstəqil və qeyri-müstəqil olmasına görə dilçilikdə morfemlər üç məna tipinə ayrılır: a) real mənalı morfem; b) derivativ mənalı morfem; c) relyativ mənalı morfem.

1) Real mənalı morfemlər müstəqil surətdə məfhumları ifadə edə bilər. Kök morfemlər real mənalı morfemlərdir. Məsələn: *ağac-lar*, *dəmir-çi*, *daş-lıq*, *duzsuz* və s. Bu misallarda "*ağac*", "*dəmir*", "*daş*", "*duz*" real mənalı morfemlərdir. Çünki onlar heç bir şəkilçi qəbul etmədən müəyyən anlayış, məfhum bildirir.

2) Derivativ mənalı morfem artırıldığı söz kökündə əlavə məna əmələ gətirir. Buraya, əsasən, sözdüzəldici şəkilçilər daxildir. Məsələn: *dad-lı*, *dad-sız*, *yaz-ı-çı-lıq*, *oxu-cu*, *hesab-layıcı*.

Bu sözlərə artırılan derivativ mənalı morfemlərin hamısı, göründüyü kimi, əlavə leksik mənalara əmələ gətirmişdir. Belə halda tamamilə qrammatik məna dəyişir. Məsələn, "*dad*" isimdir, "*dadsız*", "*dadlı*" sifət, "*yaz(maq)*"

feildir, “yazı”, “yazıcı”, “yazıcılıq” – isim, “oxu(maq)” feildir, “oxucu” isim, “hesab” isimdir, “hesabla(maq)” feil və s.

3) Relyativ mənalı morfemlər sözlər arasında qrammatik münasibət yaradır. Buraya, əsasən, sözdəyişdirici şəkilçilər daxildir. Məsələn, hal, mənsubiyyət, cəm, şəxs sonluğu, zaman şəkilçiləri relyativ mənalı şəkilçilər hesab olunur. Məsələn, “*Universitetin rektoru saat onda kabinetinə daxil oldu*” cümləsində “*rektor*” sözünün tələbinə görə “*universitet*” sözü yiyəlik hal şəkilçisi (-in), “*universitet*” sözünün tələbinə görə “*rektor*” sözü III şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisi (-u), “*daxil oldu*” xəbərinin tələbinə görə “*on*” sayı yerlik hal (-da), “*kabinet*” ismi isə yönlük hal (-ə) şəkilçilərini qəbul etmişdir. Sözlər arasında bu qrammatik münasibətlər olmasa, fikri başqasına çatdırmaq çətinləşə bilərdi.

Derivativ və **relyativ** mənalı morfemlər dildə həmişə şəkilçi kimi özünü göstərir və bunların heç vaxt müstəqil leksik mənası olmadığına görə dildə müstəqil işlənmələri mümkün deyildir. Onlar mütləq söz tərkibinə daxil olur və söz kökü ilə birlikdə dildə öz funksiyalarını yerinə yetirə bilir. Söz kökü olmadan heç bir söz yarana bilməz. Buna görə də demək olar ki, kök dilin özəyini təşkil edir və o, aparıcı morfemdir. Şəkilçi isə köməkçi morfem kimi dildə fəaliyyət göstərir.

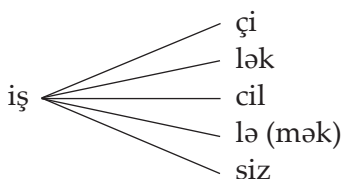
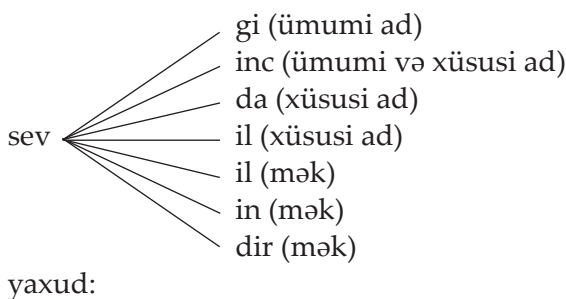
4. BUDAQ MORFEMLƏRİNİN TIPLƏRİ

Dünya dillərində budaq morfemlərin – şəkilçilərin sözdəki yerinə və funksiyasına görə çox müxtəlif tipləri mövcuddur.

Dildəki funksiyasına – vəzifəsinə görə budaq morfemlər iki qrupa bölünür: 1) sözdüzəldici şəkilçilər; 2) sözdəyişdirici şəkilçilər. Sözdüzəldici şəkilçilər sözün leksik mənasını dəyişdirməyə xidmət edir. Həmin şəkilçiləri nitq hissələrinə görə qruplaşdırdıqda isim düzəldən, sifət

düzəldən, say düzəldən, zərf düzəldən, feil düzəldən şəkilçilər qrupu meydana çıxır. Bu şəkilçilərin bir qrupu yeni mənalı sözlər yaradırsa, digər qrupu yaxınmənalı sözlər əmələ gətirir. Məsələn, rus dilində 20-dən çox, ingilis dilində 6, Azərbaycan dilində isə 3 şəkilçi kiçiltmə mənalı sözlər yaratmağa xidmət edir.

Azərbaycan dilində sözyaratma prosesində şəkilçilər geniş imkana malikdir. Bəzən elə hala rast gəlinir ki, bir söz kökündən müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə bir neçə mənalı yeni sözlər yaranır. Məsələn,

Başqa dillərdən keçmə sözdüzəldici şəkilçiləri də hesaba aldıqda Azərbaycan dilində sözyaratma prosesində 120-yə yaxın derivativ xarakterli morphem iştirak edir.

Sözdəyişdirici şəkilçilər sözün qrammatik mənasını dəyişdirməyə xidmət edir. Həmin şəkilçilər dildə mövcud olan müxtəlif qrammatik kateqoriyaların formalaşmasında və yanaşmasında iştirak edir. Bu kateqoriyalara hal,

mənsubiyyət, kəmiyyət, cins, xəbərlilik, zaman, növ daxildir. Dildə həmin qrammatik kateqoriyaların hər birinə aid spesifik şəkilçi vardır. Dünya dillərində bu şəkilçilər istər formaca, istərsə də miqdar etibarı ilə müxtəlifdir. Məsələn, rus dilində üç qrup hal şəkilçiləri vardır. Dünyada elə dillər vardır ki, onlarda hal və cins kateqoriyasına məxsus şəkilçilər yoxdur. Azərbaycan dilində hal şəkilçiləri olduğu məhsuldar işlənir, cins kateqoriyasına məxsus xüsusi şəkilçi işlənmir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində sözlər arasında qrammatik əlaqələrin yaranmasının aparıcı nüvəsi sözdəyişdirici şəkilçilərdir. Dildəki budaq morfemlər söz kökü tərkibinə, işlənmə yerinə görə də tiplərə bölünür. Dilçilikdə, bir qayda olaraq, bu cəhətdən şəkilçilərin üç tipi göstərilir: postfiks, prefiks və infiks.

1. **Postfikslər** söz kökündən sonra işlənən şəkilçilərə deyilir. Azərbaycan dilində bütün sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər söz kökündən sonra işlənir. Məsələn, *məhsul-dar-lıq*, *uşaq-lar*, *çiçəklik*, *məktəb-in direktor-u* və s. Bu misallarda *məhsul*, *uşaq*, *çiçək*, *məktəb*, *direktor* söz kökləri, *-dar*, *-lıq*, *-lar*, *-lik*, *-in*, *-u* sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərdir.
2. **Prefikslər** söz kökündən əvvəl işlənən şəkilçilərə deyilir. Dünyanın bir çox dillərində, o cümlədən rus dilində şəkilçilərin bu tipi geniş yayılmışdır. Məsələn; *хо-думъ*, *в-ходумъ*, *ис-ходумъ*, *на-ходумъ*, *у-ходумъ* və s. Azərbaycan dilində söz kökü əvvəlində şəkilçi gələn “*nasaz*”, “*naxoş*”, “*namünasib*”, “*natamam*”, “*nagüman*”, “*naümid*”, “*bivəfa*”, “*bihəya*”, “*biqeyrət*” və s. fars dilindən alınma sözlərdir. Onlar həmin qrammatik formada Azərbaycan dilinin leksikasına daxil olmuşdur. Prefikslər Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna uyğun gəlmir.

3. *İnfikslər* söz kökünün ortasında işlənən şəkilçilərə deyilir. Bu şəkilçilər, əsasən, flektiv dillər üçün xarakterikdir. Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində şəkilçinin söz kökü daxilində işlənməsinə rast gəlinmir.

5. NİTQ HİSSƏLƏRİ

Morfologiyanın əsas mövzularından biri dildəki sözlərin təsnifidir. Dilçilikdə nitq hissələrinin təsnifinə dair müəyyən nəzəriyyələr olmuşdur. Məlumdur ki, bütün dillərdə nitq hissələri eyni kəmiyyətdə deyil. Buna görə nitq hissələrinin təsnifi prinsiplərinə müxtəlif baxımdan yanaşılması müşahidə olunur. Uzun müddət sözlərin təsnifi problemi dilçi alimlərin diqqət mərkəzində durmuşdur. Eramızdan əvvəl (384-322) yaşamış yunan alimi *Aristotel* "*Poetika*" əsərində sözlərin təsnifinə cəhd edərək isim, feil və köməkçi sözlər qrupunu aşkar etmişdir. Lakin sözlərin nitq hissələri adı altında əsl elmi təsnifinə XIX əsrdən başlanmışdır. Məşhur rus dilçiləri L.V.Şerba, A.A.Şaxmatov və A.A.Potebnyanın bu sahədəki xidmətləri əvəzsizdir. Ümumiyyətlə, rus dilçiliyində nitq hissələrinin bölgüsündə müxtəlif fikirlər mövcuddur. A.A.Şaxmatov nitq hissələrinin 14, V.V.Vinoqradov¹ 9, hətta bəziləri 8 növü olduğunu qeyd edirlər. Müasir rus dilinin qrammatikasında 10 nitq hissəsindən bəhs olunur: isim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərf, sözünü, bağlayıcı, hissəcik və nida.

Nitq hissələrinin təsnifi baxımından dilçilik tarixini araşdırdıqda məlum olur ki, alimlər nitq hissələrinin əsas əlamətləri kimi sözlərin lüğəvi mənasını, sintaktik vəzifəsini və qrammatik formasını nəzərdə tutmuşlar.

¹ Вах. В.В.Виноградов. «Русский язык». М.-Л., 1947. с. 39.

Lakin bəzi dilçilər¹ bunlardan ikisini əsas götürürlər: sözlərin mənası və sintaktik rolu.

Türkoloqlardan N.K.Dmitriyev, A.K.Borovkov, A.N.Kononov, N.P.Dırenkova, N.A.Baskakov və başqaları nitq hissələrinin bölgüsündə, əsasən, yekdil rəydə olaraq 3 meyanı əsas götürmüşlər:

- 1) sözlərin lüğəvi mənası;
- 2) sintaktik rolu;
- 3) morfoloji əlaməti və ya qrammatik forması².

Azərbaycan dilçiliyində də nitq proseslərinin təsnifində müxtəlif fikirlər meydana çıxmışdır. Bəzi dilçilər³ Azərbaycan dilində 9 nitq hissəsi, M.Hüseynzadə 11, S.Cəfərov 10 nitq hissəsi⁴, bəziləri⁵ isə 12 nitq hissəsi olduğunu göstərir.

Azərbaycan dilində indiyə qədər ümumməqbul sayılan nitq hissələri aşağıdakılardır: 1) isim; 2) sifət; 3) say; 4) əvəzlik; 5) feil; 6) zərf; 7) qoşma; 8) bağlayıcı; 9) ədat; 10) nida; 11) modal sözlər. Bunlardan altısı (isim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərf) *əsas*, üçü (qoşma, bağlayıcı, ədat) *köməkçi* nitq hissəsi hesab olunur. Nida, modal sözlər dəqiqləşməmişdir.

1. İsim. Dilçilikdə isim adı altında adların bir qrupu öyrənilir və o, bütün varlıqların adlarını bildirən sözlər, “canlı və cansız əşyaların adlarını bildirən sözlər”, əşyanın məzmununu və s. ifadə edən sözlərdir.

¹ Вах. М.Казем-бек. «Общая грамматика турецко-татарского языка». Казань, 1846; И.А.Батманов. Части речи в киргизском языке. Фрунзе, 1939.

² Вах: А.Н.Кононов. «Грамматика современного турецкого литературного языка». М.-Л., 1956, с. 59-63, 135-138; Н.П.Дыренкова. Грамматика шорского языка М.-Л., 1941, с. 24-26; Н.А.Баскаков. Каракалпакский язык. ч. II, М., 1952, с. 159-165; Н.К.Дмитриев. Грамматика башкирского языка. М.-Л., 1948, с. 66-82; А.К.Боровков. О частях речи в языках тюркской системы. “Революция и письменность”. М., 1936, с. 90-97 və s.

³ Вах: Ə.Dəmirçizadə, D.Quliyev. Qrammatika, Bakı, 1937; Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə, Bakı, 1951.

⁴ Вах: М.Хüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1973; S.Cəfərov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Fonetika və morfolojiya. Bakı, 1959.

⁵ Вах: Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə, morfolojiya, Bakı, 1960.

Dünya dillərində ismə məxsus müxtəlif qrammatik kateqoriyalar özünü göstərir. Məsələn, rus, alman, fransız, ərəb dillərində ismə məxsus *cins* kateqoriyası geniş yayılmışdır.

Azərbaycan dilində isim hal, mənsubiyyət, kəmiyyət və xəbərlilik kateqoriyalarında özünü göstərir və bunların hər birinə məxsus qrammatik formalar mövcuddur. Məsələn, hal şəkilçiləri (*-ın*)⁴, *-a*, *-ə*, (*-ı*)⁴, *-da*, *-də*, *-dan*, *-dən*, cəmlik bildirən şəkilçilər (*-lar*, *-lər*), xəbərlilik bildirən şəkilçilər (*-dır*)⁴ və s.

Qrammatik formalı kateqoriyalardan başqa isimlərlə qrammatik formalı olmayan kateqoriyalar da mövcuddur. Məsələn, ümumilik və xüsusiyyət, konkretlik və mücərrədlik. İsimlərdə bu qrammatik kateqoriya hadisələri baş verərkən heç bir əlavə formaya ehtiyac hiss olunmur. Məsələn: *kitab*, *dəftər*, *stol*, *əl*, *göz*, *ağac*, *dəmir*, *daş* və s. ümumi isimlər; *Kür*, *Araz*, *Bakı*, *Elçin*, *Natiq*, *Fərəh*, *Rəşad* və s. xüsusi isimlər, *qapı*, *ev*, *kağız*, *qasıq*, *çəngəl*, *paltar*, *ayaqqabı* və s. konkret isimlər, *fikir*, *güllüş*, *yuxu*, *arzu*, *istək*, *xəyal*, *düşüncə*, *məhəbbət*, *nifrət* və s. mücərrəd isimlərdir.

İsimlərin sintaktik vəzifəsinə gəldikdə, demək lazımdır ki, onlar söz birləşmələrinin əsas nüvəsi hesab olunur. Çünki isimlər söz birləşmələrinin hər iki tərəfində fəal şəkilə iştirak edə bilər. Cümlə üzvü kimi isimlər dildə olduqca fəaldır. O, bütün cümlə üzvləri yerində işləyə bilər.

Məsələn:

- 1) *mübtəda* yerində: *Kitab* bilik mənbəyidir. (M.Qorki)
- 2) *xəbər* yerində:

Dağlarının başı *qardır*,

Ağ örpəyin *buludlardır*. (S.Vurğun)

- 3) *tamamlıq* yerində:

Döydü qapımızı bir acı ruzigar. (S.Vurğun)

4) *təyin* yerində:

Daş qəlbli insanları neylərdin, İlahi! (M.Ə.Sabir)

5) *zərflik* yerində:

Xaldır, çən-çiskin açılana qədər eyvanda, həyatda, bağçada vurnuxur. (B.Bayramov)

2. Sifət. Dilçilikdə sifətin ümumiləşmiş tərifı belədir: Sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildıren sözlərə deyilir.

Dildə sadə sifətlərin formal əlamətləri yoxdur. Düzəltmə sifətlər isə şəkilçilər vasitəsilə öz varlığını qoruyur. Sözdüzəldici şəkilçilər onların formal əlaməti hesab edilir. Məsələn, *vurğu-lu* (heca), *güc-lü* (adam), *su-suz* (yer), *söhbət-cil* (yoldaş) və s. sözlərdə xüsusi sifət düzəldən şəkilçilər (-lu, -lü, -suz, -cil) vardır.

Sifəti başqa nitq hissələrindən ayıran morfoloji əlamətlərdən başlıcası dərəcə bildirən şəkilçi qəbul etməsidir. Dərəcə kateqoriyası ancaq sifətə məxsus qrammatik kateqoriyadır. Məsələn, *qıpqırmızı, göyümtül, uzunsov, sarışın* və s.

Azərbaycan dilində sifətlər, əsasən, təyinlənən əşya adından əvvəl gəlir. Məsələn, *yaşıl işıq, gözəl adam, dadlı yemək, acı soğan* və s. Dünya dillərinin əksəriyyətində bu belədir. Fars dilində isə bu, əksinədir. Məsələn, *əhvali-xoş, dusti-bivəfa, xaneyi-bozargi* və s.

Sifətlərin isimlərə qoşularaq cümlədə işlənməsi prosesi dünya dillərində müxtəlif şəkildə özünü göstərir. Məsələn, rus dilində sifət ismin əvvəlində işlənərkən hala, kəmiyyətə və cinsə görə dəyişir. Məsələn, *“большой дом”, “большие дома”* (kəmiyyətə görə), *“интересный человек”, “интересная беседа”, “интересное соседство”* (cinsə görə) və s.

Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində sifət ismin əvvəlində işlənərkən heç bir qrammatik dəyişikliyə məruz qalmır.

Məsələn: *yaşıl işıq, yaşıl işıqın, yaşıl işığa, yaşıl işığı, yaşıl işıqda, yaşıl işıqdan, yaşıl parça, yaşıl parçalar* və s.

Dilçilikdə sifətə aid aşağıdakı başlıca əlamət və xüsusiyyətlər müəyyənləşdirilmişdir: 1) əlamət bildirməsi; 2) müqayisə dərəcəsini qəbul etməsi; 3) sintaktik cəhətdən, əsasən, təyin rolunu oynaması; 4) xüsusi sözdüzəldici şəkilçiyə malik olması.

Azərbaycan dilində sifətin dərəcələri xarakterik dil hadisəsi kimi geniş yayılmışdır. Dilçilikdə, əsasən, sifətin 5 dərəcə əlaməti göstərilir: 1) adi dərəcə; 2) azaltma dərəcəsi; 3) çoxaltma dərəcəsi; 4) üstünlük dərəcəsi; 5) şiddətləndirmə dərəcəsi.

Bu dərəcə əlamətləri morfoloji və sintaktik yolla əmələ gəlir.

3. Say. Saylar dilçilikdə əşyanın miqdarını və sırasını bildirən əsas nitq hissəsi kimi xarakterizə olunur.

Sayların başqa nitq hissələrinə oxşar və fərqli cəhətləri vardır. Oxşar cəhəti ondan ibarətdir ki, saylar sifət kimi ismin əvvəlində gəlir, isim kimi hala və mənsubiyyətə görə dəyişə bilir. Fərqli cəhəti aşağıdakılardan ibarətdir: 1) say təyin vəzifəsində işləndikdə yanaşdığı sözün qrammatik əlamətini qəbul etmir; 2) saydan sonra gələn isim cəm şəkilçisi qəbul etmir; (məsələn: *beş kitab – beş kitablar, on adam – on adamlar*); 3) miqdar və sıra sayları toplu isimlərlə işlənmir (məsələn, *beş su, üç un, doqquz bulud* və s. deyilmir); 4) sifətdən fərqli olaraq, sayla qoşulduğu isim arasında müxtəlif sözlər işlənə bilər (məsələn, *altı baş inək, beş nəfər adam, bir nüsxə qəzet, dörd cild kitab, bir qaşığı dərman, üç göz otaq* və s.).

Azərbaycan dilində saylar mənşəcə əslə və düzəltmə olur:

- a) əslə (ilkin) sayların heç bir qrammatik forması olmur. Məsələn, *bir, iki, üç, beş, doqquz, on* və s.
- b) düzəltmə saylar xüsusi say düzəldən şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlir. Məsələn, *bir-inci, on-uncu, otuz iki-nci* və s.

Bəzi dilçilər sayın məna 4 – miqdar, sıra, kəsir, qeyri-müəyyən saylar; bəziləri¹ isə 5 – miqdar, sıra, bölgü, kəsir, qeyri-müəyyən saylar növünü göstərir. Sayların iki növü vardır: miqdar və sıra sayları.

Saylar, başqa nitq hissələrindən fərqli olaraq, dünya dillərində daha çox ümumi əlamətlərə xasdır. Məsələn, dünya xalqlarının çoxunun dilində onluq say sistemindən istifadə olunur. Mürəkkəb sayılan sayların əmələgəlmə yolu cəhətdən də dillər arasında bir oxşarlıq mövcuddur. Məsələn, Azərbaycan dilində səksən, doxsan saylarının etimologiyasını araşdırarkən məlum olur ki, həmin saylar *səkkiz* və *on*, *doqquz* və *on* saylarının birləşməsindən əmələ gəlmiş və müasir dilimizdə bunlar elə möhkəm daşlaşmışlar ki, çoxları onu müşahidə edə bilmir. Bu cür dil hadisəsi rus dilində və başqa dillərdə daha qabarıq nəzərə çarpır. Məsələn, *шестьдесят*, *семьдесят*, *восемьдесят* saylarının açıq-aydın *шесть* və *десять*, *семь* və *десять*, *восемь* və *десять* sözlərindən əmələ gəldiyi məlum olur. Fars dilində “həftad”, “həştad” sayları da eyni qaydada əmələ gəlmişdir.

4. Əvəzlik. Əvəzlik konkretlikdən uzaq, daha çox ümumilik bildirən bir nitq hissəsidir.

Azərbaycan dilçiliyində əvəzliliklər barədə çox müxtəlif fikirlər deyilmiş, hətta əvəzliyin ondan yuxarı növü (şəxs, izafi, mülki, rəbd, vəsfi, nisbi, sual, feili, mübhəm, qayıdış, qeyri-müəyyən, təyini) göstərilmişdir.

Dilçilərdən V.V.Vinoqradov, V.A.Boqoroditski, N.A.Baskakov, A.S.Çikobava, K.Y.Maytinskaya əvəzliliklərin əmələ gəlməsi və onların mahiyyəti barədə maraqlı fikirlər söyləmişlər. Onların fikrincə, əvəzliliklər konkret gerçəklikdən təcrid olunmuş ümumi sözlərdir ki, bunlar da yalnız nitq-

¹ Bax: N.Məmmədov. “Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları”. Bakı, 1971, səh. 189.

də, digər sözlərlə əlaqədə gerçək şəxslərə, əşyalara, keyfiyyət və kəmiyyətlərə tətbiq oluna bilər.

Dünya dillərinin çoxunda şəxs əvəzlilikləri, işarə əvəzlilikləri, sual əvəzlilikləri mövcuddur.

Azərbaycan dilində əvəzliyin, əsasən, beş növü geniş yayılmışdır:

1. Şəxs əvəzliyi: *mən, sən, o, biz, siz, onlar*;
2. Sual əvəzliyi: *kim? nə? hara? necə? nə cür? hansı? haçan? nə zaman? və s.*
3. İşarə əvəzliyi: *o, bu, elə, belə, həmin*;
4. Qeyri-müəyyən əvəzlilik: *biri, birisi, hamı, kimsə, hər kəs, hər kim, heç kəs, kiməsə və s.*
5. Təyini və ya qayıdış əvəzliyi: *öz, hər, bütün və s.*

5. Feil. İsim kimi, feil də dildə geniş işləklilik dərəcəsinə malikdir. Təbiət və cəmiyyətdə hərəkətlə bağlı zəngin prosesləri özündə əks etdirən feil dünya dillərində müxtəlif qrammatik kateqoriyalar vasitəsilə fəaliyyət göstərir. Məsələn, feilin bitmiş və bitməmiş növləri rus dili üçün daha xarakterik dil hadisəsi hesab edilir.

Feili dildə müstəqil nitq hissəsi kimi xarakterizə edən bir sıra cəhətlər bütün dillər üçün xarakterik hesab edilir. Məsələn, feilin zamana və şəxsə görə dəyişməsi, müxtəlif növlərə düşməsi, xüsusi sözdüzəldici şəkildələrə malik olması və s. belə cəhətlərdəndir. Bundan başqa, feilin xüsusi və konkretlikdən ayrılaraq, mücərrədləşən bütün mənaları ümumi hərəkət kateqoriyasında birləşir ki, bu da feili digər nitq hissələrindən fərqləndirir, feil semantik cəhətdən son dərəcə zəngin, ən incə məna çalarlıqlarını ifadə etmək üçün cümlədə konstruktiv, təşkiləddici rola malik bir nitq hissəsidir.

Azərbaycan dilində feillərin aşağıdakı lüğəvi məna qruplarına rast gəlinir: 1) hərəkət feilləri; 2) iş feilləri; 3) hal-vəziyyət feilləri; 4) fikirləşmə, görmə, eşitmə prosesi ilə bağlı feillər.

Şübhəsiz ki, bunların hamısı konkret və mücərrəd mənada hərəkətə daxildir. Lakin bu hərəkət daxilində müxtəlif çalarlı məfhumlar yerləşir. Məsələn, *qaçmaq, yüyürmək, oturmaq, durmaq, tullanmaq, sürüşmək* və s. (hərəkət feilləri), *daşımaq, boşaltmaq, yükləmək, doldurmaq, çəkmək, itələmək, qazmaq, belləmək, işləmək, daramaq, hörmək, suvamaq* və s. (iş feilləri), *qorxmaq, saralmaq, ağarmaq (rəngi), üşütmə tutmaq, sevinmək, şadlanmaq, kədərlənmək* (hal-vəziyyət feilləri).

Feillərdə ən inkişaf etmiş kateqoriyalar zaman, şəxs, növ, təsirli və təsirsizlik, təsdiq və inkarlıq kateqoriyalarıdır.

Azərbaycan dilində feillər keçmiş, indiki və gələcək zamanlara görə dəyişir. Bu zamanların hər birinin özünəməxsus şəkilçiləri vardır.

- 1) Keçmiş zaman şəkilçiləri: *-dı, -di, -du, -dü, -muş, -miş, -muş, -müş*. Məsələn, *al-dı, gəl-di, vur-du, gör-dü, yaz-mış (-dır), işlə-miş (-dir), oxu-muş (-dur), üz-müş (-dür)* və s.
- 2) İndiki zaman şəkilçiləri: *-ır, -ir, -ur, -ür*. Məsələn, *apar-ır, gətir-ir, uç-ur, üşü-yür* və s.
- 3) Gələcək zaman şəkilçiləri: *-acaq, -əcək, -yacaq, -yəcək, -ar, -ər, -yar, -yər*. Məsələn, *axtar-acaq, itir-əcək, ağla-yacaq, işlə-yəcək, apar-ar, gətir-ər, oxu-yar, işlə-yər* və s.

Rus dilində feilin gələcək zamanı bəzən sintaktik yolla əmələ gəlir. *Будь работамь* (işləyəcəyəm), *будь чумамь* (oxuyacağam) və s.

Azərbaycan dilində təsdiq feillərin xüsusi şəkilçisi yoxdur, inkar feillər isə *-ma, -mə* şəkilçiləri vasitəsilə əmələ gəlir. Məsələn, *oxuyur* (təsdiq) – *oxumayır* (inkar), *işləyir* (təsdiq) – *işləməyir* (inkar) və s.

Feillərin növ kateqoriyasında hal-hərəkətin olduqca müxtəlif leksik-semantik məna tutumları ifadə olunur.

Azərbaycan dilçiliyində feillərin aşağıdakı növləri verilir: məlum, məchul, qayıdış, icbar, qarşılıq.

- 1) Məlum növdə subyekt müstəqil söz kimi cümlədə işlənməsə də, feilin köməyi ilə o, məlum olur. Məlum növün xüsusi şəkilçisi yoxdur. Məsələn, "Quş *uçdu*", "Uşaqlar bayırda *oynayırlar*" cümlələrində "*uçdu*" və "*oynayırlar*" feilləri məlum növdədir.
- 2) Məchul növdə işin kim tərəfindən icra edildiyi məlum olmur. Məchul növ şəkilçisi *-ıl, -il, -ul, -ül* və *-ın, -in, -un, -ün* formasında özünü göstərir. Məsələn, iş gör-*ül*-dü, zəng vur-*ul*-du, tufəng at-*ıl*-dı, məhsul təhvil ver-*il*-di, məhsul böl-*ün*-dü, kitab al-*ın*-dı, sərhəd qoru-*n*-ur və s.
- 3) Qayıdış növdə işin icrası iş görənin öz üzərində baş verir. Bu növün şəkilçisi məchul növün şəkilçisi ilə omonimlik təşkil edir. Lakin müxtəlif məzmunlu feillər əmələ gətirir. Məsələn, "qız dara-*n*-ır", "hava aç-*ıl*-dı", "göy üzü qara-*l*-dı", "ürəyim sıx-*ıl*-dı", "uşaq sev-*in*-di" və s.
- 4) Qarşılıq növdə hərəkətin icrası müştərək baş verir. Bu növün xüsusi şəkilçisi *-ış, -iş, -uş, -üş, -laş, -ləş* formasında özünü göstərir. Məsələn, *vur-uş(maq)*, *çək-iş(mək)*, *yaz-ış(maq)*, *gör-üş(mək)*, *məsləhət-ləş(mək)*, *ayaq-laş(maq)* və s.
- 5) İcbar növdə hərəkətin icrası başqasına həvalə olunur. Bu növün xüsusi şəkilçisi *-dır, -dir, -dur, -dür* formasında özünü göstərir. Məsələn, *yazdır(maq)*, *iç-dir(mək)*, *vuruş-dur(maq)*, *görüş-dür(mək)* və s.

Azərbaycan dilində feilin növ kateqoriyası ilə yanaşı şəkil kateqoriyası da fəaliyyət göstərir. Burada feillərin əmr, xəbər, lazım, arzu, vacib, şərt şəkilçiləri üzə çıxır.

Əmr formasından başqa feilin digər şəkilləri xüsusi qrammatik formada özünü göstərir:

- 1) Əmr formasında feillər ancaq şəxs şəkilçiləri qəbul edir. Məsələn, *mən alım, sən al, o alsın* və s.

- 2) Xəbər şəkli zaman və şəxs şəkilçiləri əsasında özünü göstərir və hərəkətin hər hansı bir zamanda, müəyyən şəxs tərəfindən icra olunduğunu xəbər verir. Məsələn, aldım (keçmiş zamanda, I şəxsin təki), aparacaq (qəti gələcək zamanda, III şəxsin təki), oxuyursan (indiki zamanda, II şəxsin təki və s.).
- 3) Lazım şəkli icrası lazım olan işi göstərir. Bu şəklin xüsusi şəkilçisi *-ası, -əsi, -yası, -yəsi* formasında özünü göstərir. Məsələn, *alın-ası*(dır), *görül-əsi*(dir), *oxu-yası* (dır), *işlə-yəsi*(dir) və s.
- 4) Arzu şəkli işin icrasının gərək olduğunu bildirir. Bu şəklin xüsusi şəkilçisi *-a, -ə, -ya, -yə* formasında özünü göstərir. Məsələn, *apar-a* (III şəxs tək), *gətir-ə-m* (I şəxs tək), *oxu-ya* (III şəxs tək) və s.
- 5) Vacib şəkli hərəkətin vacibliyini bildirir və *-malı, -məli* şəkilçisi ilə düzəlir. Məsələn, *oxu-malı* (yam), *işlə-məli* (sən), *gəl-məli* (dir) və s.
- 6) Şərt şəkli işin icrasını müəyyən şərtlə bağlayır və *-sa, -sə* şəkilçisi vasitəsilə yaranır. Məsələn, *danış-sa(m)*, *görüş-sə(m)*, *işlə-sə(n)*, *oxu-sa* və s.

6. Zərf. Zərflərin morfoloji əlamətləri digər əsas nitq hissələrinə görə hələ tam formalaşmamışdır. Onlar bir sıra əlamətlərinə görə zahirən ismə, sifətə, saya bənzəyir. Lakin zərfin başlıca əlaməti ondan ibarətdir ki, zərf ancaq iş və hərəkətin əlamətini, daha doğrusu, tərzini, zamanını, yerini, səbəb və məqsədini, kəmiyyətini bildirir. Zərf cümlədə, bir qayda olaraq, feillə bağlı olur. Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində elə sözdüzəldici şəkilçilər vardır ki, onlar sözə qoşulduğu zaman yalnız zərf düzəldir. Məsələn, *-časına, -cəsinə igid-cəsinə* (vuruşmaq), *mehriban-casına* (görüşmək) və s. *-akı, -əki/yan-akı* (oturmaq), *çəp-əki* (baxmaq) və s.; *-aşı, yan-aşı* (getmək); *-yana/dost-yana* (hərəkət) və s. Zərf, bir qayda olaraq, cümlədə zərflik rolunda çıxış edir.

6. KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ

Dilçilikdə belə bir ümumi fikir vardır ki, köməkçi nitq hissələrinə daxil olan sözlər tarixən müstəqil mənası olan leksik vahidlərdən əmələ gəlmişdir. Hazırda isə dildə mövcud olan köməkçi nitq hissələrinin müstəqil lüğəvi mənası yoxdur. Onlar ancaq söz birləşməsi və cümlə daxilində müəyyən qrammatik məna qazanaraq sözlər arasında müxtəlif tipli əlaqələri və məna çalarlığı yaradır. Köməkçi nitq hissələrinin bir neçə əlaməti vardır: 1) köməkçi nitq hissələri heç bir suala cavab vermir; 2) köməkçi nitq hissələri ayrılıqda lüğəvi məna bildirmir; 3) köməkçi nitq hissələri cümlə üzvü rolunda işləyə bilmir. O, qoşulduğu sözlə birlikdə bir cümlə üzvü olur; 4) köməkçi nitq hissələri heç bir morfoloji dəyişikliyə uğramır.

Dilçilikdə köməkçi nitq hissələrinin müxtəlif tipli bölgüsünə rast gəlinir¹.

Müasir Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinin ən geniş yayılmış növləri aşağıdakılardır:

1. Qoşma. Qoşma cümlədə ismə və substantivləşən başqa nitq hissələrinə qoşularaq müxtəlif məna münasibətlərini ifadə edən köməkçi nitq hissəsidir. Azərbaycan dilində qoşmalar, əsasən, adlıq, yiyəlik, yönük və çıxışlıq halda işlənən sözlərə qoşulur. Məsələn, quş *kimi*, sən *təki*, evə *sarı*, bizdən *başqa* və s.

Qoşmaların müxtəlif məna növləri vardır: a) bənzətmə mənasını ifadə edən qoşmalar: bizim *kimi*, onun *qədər*, sən *tək* və s.

b) zaman mənasını ifadə edən qoşmalar: axşam *adək*, səhər *əcən*, indiyə *kimi* və s.

c) məkan mənasını ifadə edən qoşmalar: kəndə *qədər*, evə *kimi*, aşağı *yacan* və s.

¹ Bax: F.Zeynalov. "Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri". Bakı, 1971, səh. 7-8.

ç) birgəlik mənasını ifadə edən qoşmalar: sənin**la**, qardaş**la**, uşaq**la** və s.

Elmi ədəbiyyatda qoşmaların 10 məna növü verilir¹.

2. Bağlayıcı. Bağlayıcılar həmcins üzvlər, söz birləşmələri və ya cümlələr arasında qrammatik əlaqə və münasibət yaradan köməkçi nitq hissəsidir. Dildə məna və sintaktik cəhətdən işlənmələrinə görə bağlayıcılar iki hissəyə ayrılır: tabesizlik və tabelilik bağlayıcıları.

Azərbaycan dilində bağlayıcıların hər iki tipi söz birləşmələri, həmcins üzvlər və cümlələr arasında çox müxtəlif məna növü əmələ gətirir².

3. Ədat. Ədatlar ayrı-ayrı sözlərin və ya bütövlükdə cümlənin məna çalarlığını daha qabarıq nəzərə çarpdırmaq üçün işlədilən köməkçi nitq hissəsidir. Məsələn, "Gör nələr danışır ulu babalar". "Nə olar, qoy azadlıq alağ, qoy bu köpək oğlunu qovaq, təzə məclis seçək, torpaq məsələsinə baxarıq". "Artıq həyat məni tərk edir, nəfəsim boğulur" (Ə.Məmmədخانlı).

Bu bədii cümlələrdə "gör", "qoy", "artıq" sözləri ədat kimi işlənmişdir.

Azərbaycan dilində ədatların qüvvətləndirici, (*artıq, daha, lap, həтта* və s.), dəqiqləşdirici (*elə, məhz, əsl*), məhdudlaşdırıcı (*yalnız, ancaq, bircə, təkçə*), sual (*bəs, məgər, yəni, ha, mı, mi, mu, mü*), əmr (*bax, gəl, qoy, gör* və s.) növləri mövcuddur.

7. MORFOLOJİ KATEQORİYALAR

Dildə eynicinsli morfoloji hadisələr kateqoriyalar təşkil edir. Məsələn, türk dillərində bu kimi kateqoriyalar vardır: *hal, kəmiyyət, şəxs, zaman* və s.

Dildə morfoloji kateqoriyaları təyin etmək üçün müəyyən prinsiplərə istinad olunur. Məsələn, kəmiyyət

¹ Bax: N.Məmmədov. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı, 1971, səh. 269-270.

² Bax: M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1973, səh. 309-326.

kateqoriyasını müəyyən etmək üçün həmin kateqoriyaya aid vahidlərin qarşılaşdırılması (*ev-evlər, adam-adamlar, kitab-kitablar*) prinsipindən istifadə olunur; nəticədə *ev, adam tək, evlər, adamlar, kitablar* cəm anlayışını bildirdiyi aşkar edilir.

Ümumiyyətlə, demək olar ki, bütün morfoloji kateqoriyaları müəyyənləşdirməkdə sözlərin əsas mənasına istinad etməklə onları qarşılaşdırmaq prinsipindən istifadə edilir.

Morfoloji kateqoriyalar bütün dillərin hamısında eyni formada deyil. Məsələn, hal kateqoriyasının Azərbaycan dilində 6, alman dilində 4, gürcü dilində 7, eston dilində 14 forması vardır¹. Yaxud, cins kateqoriyasının fransız dilində 2 (kişi və qadın), rus dilində 3 (kişi, qadın və orta) forması mövcuddur.

Bu və ya başqa dildə mövcud olan morfoloji kateqoriya digər dildə olmaya bilər. Məsələn, türk dillərində cins kateqoriyası, eləcə də Afrika dillərinin bəzisində zaman kateqoriyası yoxdur. Afrika dillərində, o cümlədən *vai* dilində *getdim, gedirəm, gedəcəyəm (gedərəm)* formalarını bildirmək üçün *nta* formasından istifadə edilir. Danışan hər bir şəxs hərəkətin vaxtını bildirmək üçün xüsusi sözlərdən istifadə edir. (İ.S.İlinskaya)

Dillərdəki bu fərqli cəhətlər ayrı-ayrı dillərin təbiətinə irəli gələn xüsusiyyətlərdir.

Morfoloji tədqiqatın tarixi qədimdir. Bizim eradan əvvəl hələ V əsrdə hind alimləri dildə morfoloji hadisələri müşahidə etmiş, bu barədə bəzi fikirlər söyləmişlər.

Qədim və antik elmin nümayəndələri dildəki sözləri bir-birindən fərqləndirmiş və bunları nitq hissələrinə görə

¹ Ayrı-ayrı dillərdə hal kateqoriyasının formaları miqdarca bərabər ola bilər. Lakin bunlar məzmunca fərqlidir.

bölmüşlər. İlk dəfə dildə adlar (isim) və feillər müəyyən-ləşdirilmiş, sonralar qalan sözlər bu iki nitq hissəsinə mü-vafiq təsnif edilmişdir. Məsələn, adın (ismin) əlamətini bil-dirən (sifət), miqdarını bildirən (say) və s.

Dillərin morfoloji xüsusiyyətləri başqa cəhətlərə nis-bətən, demək olar ki, daha geniş və ətraflı işlənilmişdir. Ayır-ayrı əsrlərdə, o cümlədən istər qədim dövrdə, istər XVI–XVIII əsrlərdə və istərsə də XIX əsrdə morfoloji tə-dqiqat ön plana çəkilmişdir.

Müqayisəli və digər növ grammatikalar yaradılarkən morfolojiyaya aid mövzular dərinlən tətbiq edilmişdir.

Müasir dilçilikdə morfolojiya yüksək inkişaf etdiril-miş şöbələrədən biri hesab olunur.

6.09. SINTAKSIS ŞÖBƏSİ

Dilçilikdə dilin sintaktik sistemindən bəhs edən şöbə **sintaksis** adlanır. Sintaksis termini yunan mənşəli *syntaxis* sözündən olub “tərtib edilmə” mənasını bildirir. Dilçilik ədəbiyyatında sintaksis termini həm dilin sintaksis siste-mi, həm də bu sistem haqqında təlim mənasında işlənilir. Bu terminin belə ikimənalılığı elm üçün müsbət hal deyil.

Sintaksisin obyektı həm söz birləşmələri, həm də cümlələrdir. Sintaksis bu vahidlərdən hər birinin əlamət və xüsusiyyətlərini, dildəki mövqe və rolunu aydınlaşdı-rır. Demək, sintaksis dildəki söz birləşmələri və cümlələr haqqında linqvistik təlimdir.

Dilçilikdə sintaktik tədqiqatın tarixi çox qədim dövr-lərlə bağlıdır. Sintaksis anlayışı dil haqqında elmə hələ eramızdan əvvəl qədim hind alimləri tərəfindən daxil edilmişdir. Hind dilçiləri ilə yanaşı, klassik yunan, Roma və ərəb dilçiləri də dilin sintaktik sistemindən (cümlə

məsələlərindən) bəhs etmişlər. Lakin qədim dövrdə və istərsə də orta əsrlərdə sintaksis xüsusi tədqiqat obyektı olmamış, bu şöbənin mövzusu başqa dil məsələlərinə qarışdırılmışdır. Buna görə də həmin dilçilik əənələrində sintaksis məsələləri çox az tədqiq edilmişdir.

Sintaksis məsələləri XVIII əsrdə rus alimlərini çox maraqlandırmışdır. *M.V.Lomonosov* 1755-ci ildə yazdığı "*Rusiya qrammatikası*" adlı əsərində sintaksis məsələlərinə geniş yer vermişdir. M.V.Lomonosovun dilçilik baxışları, eləcə də sintaksis, söz birləşmələri sahəsindəki fikirləri ondan sonra bir sıra dilçilər tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Alimin söz birləşməsi haqqındakı fikirləri xüsusilə qrammatika dərsləklərinə güclü təsir göstərmişdir"¹.

Sintaksis problemləri XIX əsrdə geniş şəkildə tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. "Bu dövrdə sintaksisin əhatə dairəsi və mövzusu tam mənada dəqiq müəyyənləşdirilməsə də, bu sahədə çox mühüm işlər görülmüşdür"². Əsrin ilk illərindən başlayaraq sintaksis məsələləri diqqət mərkəzində olmuş, söz birləşmələri, cümlə müxtəlif cəhətdən tədqiq edilmişdir. Rus dilçilərindən A.Vostokovun, N.Qreçin, F.Fortunatovun, A.Şaxmatovun, A.Peşkovskinin və başqalarının əsərlərində sintaksisə dair bir sıra fərqli fikirlər irəli sürülmüşdür. XIX əsrdə türk dillərinin sintaksisini tədqiq etməyə də müəyyən maraq göstərilmişdir. Görkəmli Azərbaycan alimi *M.A.Kazımbəy* öz əsərlərində dilimizin sintaktik sisteminin şərhinə xüsusi yer vermişdir.

Doğrudur, M.A.Kazımbəyin yaradıcılığında bu məsələlər lazımi şəkildə işlənilməmişdir. Lakin Azərbaycan dili sintaksisinin təhlili sahəsində onun ideyaları ilk addım kimi çox əhəmiyyətli olmuşdur.

¹ Y.Seyidov. "Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri". Bakı, 1966, səh. 14.

² Yenə orada, səh. 12.

XX əsr dilçiliyində sintaksisə dair problemlər dərin-
dən və ətraflı tədqiq olunmuş, bu sahədə əsaslı nəzəriyyə
yaradılmışdır.

Dilçilikdə sintaksisə dair külli miqdarda tədqiqatlar
aparılmasına baxmayaraq, yenə də bəzi məsələlər tam həll
olunmamışdır. Məsələn, sintaksislə əlaqədar qarşıya belə
bir sual qoyulsa ki, *“Cümlə nədir?”* – bu suala çox müxtəlif
cavablar verildiyinə rast gələrik.

1. SÖZ VƏ SÖZ BİRLƏŞMƏSİ

Söz birləşməsi cümlənin tərkibinə daxil olan sintaktik
vahiddir. İstər söz birləşməsi və istərsə də cümlənin tərkibində sözlərdən, onların formalarından istifadə olunur. Lakin bununla belə, heç vaxt söz birləşməsi və cümləni eyni anlayış hesab etmək olmaz. Çünki *“...onlar müxtəlif, həm də bir-birinə münasibətdə müstəqil dil vahidləri olub, hərəsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, fəaliyyət dairəsi və rolu vardır”*¹.

Məlumdur ki, sözlərin sintaktik birləşməsi sözlərarası müəyyən leksik-semantik münasibət fonunda mövcud olur. Ayırı-ayrı sözlər bir-birilə, hər şeydən əvvəl, mənaya görə birləşir. Söz birləşməsində sözlər arasında əlaqələnmənin bir sıra vasitələri vardır. Əlaqələnmənin başlıca vasitələri söz sırası, sözdəyişdirici formalar, köməkçi sözlərdir.

Sözlərin sintaktik birləşməsi ilə yanaşı, dildə frazeoloji birləşmələrlə dilçiliyin başqa şöbəsi – frazeologiya məşğul olur.

Məlum həqiqətdir ki, müəyyən bir əşyanın, hadisənin adı sözlə ifadə edildiyi kimi, bəzən söz birləşməsi ilə də onu ifadə etmək mümkündür. Məsələn, *“adam”* sözünü *“şüurlu varlıq”* söz birləşməsi müəyyən mənada əvəz edə

¹ Y.Seyidov. *“Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri”*. Bakı, 1996, səh.38-39.

bilir, yaxud *"dilçi"* – dilçilik elmi ilə məşğul olan alim, *"ədəbiyyatşünas"* – ədəbiyyatşünaslıq elmi ilə məşğul olan alim və s. demək mümkündür. Lakin əşya və hadisələri adlandırmaqda sözün söz birləşməsindən daha əlverişli olması da elmə məlumdur. Çünki söz müəyyən bir obyektə qısa, konkret, dəqiq, aydın şəkildə adlandırırsa, söz birləşməsi həmin funksiyanı təsvirçilik yolu ilə yerinə yetirərək nitqi müəyyənləşdirir. Bununla bərabər, demək lazımdır ki, söz birləşməsi ilə əşya və ya hadisələrin adlandırılmasında daha çox məna tutumu olur. Bundan əlavə, söz birləşməsi vasitəsilə əşya və hadisələrin mahiyyəti ifadə edilərkən müxtəlif modellərdən istifadə olunur. Məsələn, *"yazıçı"* əvəzinə *"qələm ustası"*, *"söz ustası"*, *"söz sənətinin ustası"*, *"söz sənətkarı"* və s. birləşmələrdən istifadə olunur. Göründüyü kimi, müəyyən məfhum və anlayışların ifadə olunmasında söz birləşmələri daha geniş imkanlara malikdir.

Söz – söz birləşməsinin, söz birləşməsi isə cümlənin daxili nüvəsidir. Söz birləşməsində bu nüvədən biri digərindən asılı vəziyyətdə olur. Məsələn, *"yaşıl"* və *"yarpaq"*, *"maraqlı"* və *"söhbət"*, *"igid"* və *"qəhrəman"* sözlərinin hər biri ayrı-ayrılıqda müxtəlif məfhum və anlayışı bildirir. Söz birləşməsi daxilində isə onlar bir məfhumu ifadə etməyə xidmət göstərir: *yaşıl yarpaq*, *maraqlı söhbət*, *igid qəhrəman*. Burada birinci tərəf (*yaşıl*, *maraqlı*, *igid*) ikinci tərəfin əlamət və keyfiyyətini bildirir. Dünya dillərinin əksəriyyətində söz birləşməsi bu sintaktik model əsasında əmələ gəlir. Bütün bunlarla bərabər, hər bir dildə söz birləşmələrinin spesifik xüsusiyyətləri vardır.

2. SÖZ BİRLƏŞMƏSİNİN TİPLƏRİ

Tədqiqatçıların əksəriyyəti söz birləşməsinə qrammatik cəhətdən qeyri-bərabər hüquqlu sözlərin birləşməsindən əmələ gələn bütöv mənalı sintaktik vahid kimi ya-

naşır. Buna görə də tərkibindəki baş sözün, aparıcı sözün xarakterinə görə söz birləşməsinin əsas iki tipi müəyyən-ləşdirilir: *a) ismi birləşmələr; b) feili birləşmələr.*

İsmi birləşmələrdə baş söz isimdən ibarət olur. Məsələn, *göy çəmən, uca bina, beş kitab, o adam, belə hadisə, sərin su, ba-harın ətri, nazir müavini* və s. (Azərbaycan dilində), *высокие горы, друг Пушкина, близкий к городу, ход конем* və s. (rus dilində).

İsmi birləşmələr Azərbaycan dilçiliyində *təyini söz birləşmələri* adı altında da öyrənilir. *İsmi birləşmələr* termini isə rus dili və başqa dillərə dair dilçilik əsərlərində öz əksini tapmışdır. Həmin əsərlərdə doğru olaraq söz birləşmələri birləşmədə aparıcı rola malik olan nitq hissəsinin adı ilə adlanır. Azərbaycan dilində ismi söz birləşmələrinin üç növü müəyyən olunmuşdur:

a) I növ ismi birləşmə. Bu sintaktik modeldə tərəflər müstəqil cümlə üzvü yerində işlənir. Məsələn, *yaşıl işıq, sakit hava, qaranlıq gecə, şiddətli yağış* və s. Bu nümunələrdə ismi söz birləşməsinin I tərəfi, bir qayda olaraq, təyin rolunda, II tərəfi isə müxtəlif cümlə üzvü kimi çıxış edir. I növ ismi birləşmələrin I tərəfi müxtəlif nitq hissəsi ilə, II tərəfi isə isim və ya isimləşmiş nitq hissəsi ilə ifadə olunur.

Məsələn, *daş ev, dəmir qapı, qızıl pul, polad magistrat* və s. (I tərəfi isim), *ağıllı uşaq, müdrik qoca, uca dağ, sıx meşə, qüvvətli adam* və s. (I tərəfi sifət), *doqquzuncu mərtəbə, altı il, səkkiz ay, XXIX qurultay* və s. (I tərəfi say), *bu adam, həmin məsələ, belə vəziyyət, belə hərəkət* və s. (I tərəfi əvəzlilik), *oxumuş qız, içməli su, görüləsi iş, oxunacaq məruzə, axar su* və s. (I tərəfi feili sifət).

b) II növ ismi birləşmə. Bu sintaktik modeldə tərəflər ayrı-ayrılıqda müstəqil cümlə üzvü deyil, birlikdə bir cümlə üzvü vəzifəsini daşıyırlar. Məsələn:

Görürəm **dan yeri** yenə sökülür,
Göydən yer üzünə nurlar tökülür. (S.Vurğun)

Bu şeir parçasında “*dan yeri*” və “*yer üzünə*” sintaktik vahidləri II növ söz birləşməsi əsasında formalaşmışdır. İkinci növ ismi birləşmənin başlıca əlaməti ondan ibarətdir ki, birinci tərəf formal cəhətdən şəkilçisiz olur, lakin mahiyyətcə qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənir. İkinci tərəfi isə III şəxs mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş olur. Məsələn, *məktəb binası, dəniz kənarı, Qız qalası, alma ağacı, göz həkimi, Bakı şəhəri, ticarət şöbəsi* və s.

Azərbaycan dilində belə bir cəhət diqqəti cəlb edir ki, II növ ismi birləşmənin I tərəfinə yiyəlik hal şəkilçisini çox zaman bərpa etmək mümkündür, bəzi hallarda isə bu, mümkün deyildir. Çünki yiyəlik hal şəkilçisini belə vəziyyətdə bərpa etdikdə birləşmənin mənası tamamilə pozulur. Məsələn, “*Qız qalası*”-nı “*Qızın qalası*”, “*oğlan uşağı*”-nı “*oğlanın uşağı*”, “*Xəzər kinoteatrı*”-nı “*Xəzərin kinoteatrı*” yə s. şəkildə demək mümkün deyildir.

Azərbaycan dilində II növ ismi birləşmələrdə tərəflərin arasına heç bir söz daxil ola bilmir. Məsələn, “*gözəl bir gün*” I növ ismi birləşməsində olduğu kimi, “*uşaq bir bağçası*” demək mümkün deyildir.

II növ ismi birləşmənin tərəfləri də müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur.

c) III növ ismi birləşmə. Bu sintaktik modelin başlıca əlaməti ondan ibarətdir ki, tərəflərin hər ikisi morfoloji əlamət qəbul edir, yəni I yiyəlik hal, II müxtəlif tipli mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edir. Məsələn: *qəhrəmanın arzusu, mənim kitabım, sənin qəlbin, onun ümidi, bizim söhbətimiz, sizin həyatınız, onların cəbhəsi* və s.

III növ kimi ismi birləşmədə diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də budur ki, bu birləşmənin tərəfləri arası-

na istənilən qədər söz və söz birləşməsi daxil ola bilər. Məsələn, *zavodun direktoru – zavodun bu il zavod fəhlələri tərəfindən seçilmiş direktoru, qəzetin nömrəsi – qəzetin müqəddəs, ümumxalq Qurban bayramına həsr olunmuş xüsusi nömrəsi* və s.

Tərəflərinin arasına nə qədər söz daxil olunursa-olunsun, III növ ismi birləşmə bütöv bir sintaktik vahid kimi cümlənin tək-cə bir üzvü yerində çıxış edir. Məsələn, *Qarabağın burada da payız çölləri, quba-qazlı qulları, gölləri, ördəkləri, bəzəkli düzləri zəngin süfrə* kimi hardan-hara açılmışdı (B.Bayramov).

Bu cümlədə III növ ismi birləşmənin komponenti “*Qarabağın*”, II aparıcı komponenti isə “*düzləri*”dir. Göründüyü kimi, burada II komponent ilə həmcins olan “*çölləri*”, “*suları*”, “*gölləri*”, “*ördəkləri*” sözlərindən başqa söz birləşməsinin daxilinə başqa bir neçə dil vahidi də daxil olmuşdur. Bunlar hamısı bütövlükdə III növ söz birləşməsi təşkil edib cümlədə mübtəda yerində işlənmişdir.

Feili birləşmələrdə baş söz, əsasən, feildən ibarət olur. Məsələn, məktəbə *daxil olmaq*, həyatə *qaçmaq*, məqalə *yazmaq*, idmanla *məşğul olmaq*, ətrafa *baxmaq*, nəfəsi gül *qoxuyan* və s. (Azərbaycan dilində).

Feili birləşmələr feili sifət, feili bağlama və məsdər tərkiblərinin, habelə xəbərlə ifadə olunmuş feilin müxtəlif nitq hissələrini özünə tabe etməsi əsasında yaranır.

1. Feili sifət tərkibi əsasında əmələ gələn feili birləşmə. “Siz dünyagörmüş adamsınız, bəy, – deyə, Bərdənin pristavı *buxaq basmış* boğazını arıtlayıb, mətləb üstünə gəldi” (B.Bayramov). “*Dastanını yazdığımız* bu şəhərin baş küçəsi dəniz kimi coşub qaynar” (S.Vurğun).

Bu bədii parçalarda işlənən feili sifət tərkibləri eyni zamanda feili birləşmələr kimi mürəkkəb təyin vəzifəsində işlənmişdir.

2. Feili bağlama tərkibi əsasında əmələ gələn feili birləşmə.

“Evdən çıxıb yola düşəndə şiddətli xəzri əsirdi” (M.Süleymanov). *“Bahadır hələ* üzünü yumamış ev yiyəsi qoca arvad Bahadırı çay içməyə çağırırdı”.

Bu cümlələrdə *“düşəndə”* və *“yumamış”* feili bağlamaları əsasında düzələn feili bağlama tərkibləri və feili birləşmə əmələ gətirmiş zaman zərfliyi vəzifəsində işlənmişdir.

3. Məsdər tərkibləri əsasında əmələ gələn feili birləşmə.

“Qədir kişi çubuğunu külqabıya döyməyə başladı”.

Burada məsdər tərkibi (*çubuğunu külqabıya döyməyə*) əsasında əmələ gələn feili birləşmə tamamlıq vəzifəsində çıxış etmişdir.

3. CÜMLƏ SİNTAKTİK VAHİD KİMİ

Sintaksisin əsasını cümlə nəzəriyyəsi təşkil edir. Cümlə başlıca sintaktik vahiddir. O, müəyyən məna və struktur əlamətlərə görə xarakterizə olunur.

Cümlənin məna əlaməti onun baş üzvləri arasındakı münasibətlə müəyyənləşir. Belə ki, baş üzvlər arasındakı predikativ münasibət cümlənin məna cəhətini göstərir.

Cümlənin struktural əlaməti dedikdə, müxtəlif cümlə tiplərinin quruluş xüsusiyyətləri təsəvvür edilir. Buna görə də cümlənin struktural əlaməti aydınlaşdırılarkən sadə və mürəkkəb cümlələrin növləri, bunlara aid cəhətlər tədqiq olunur¹ və s.

Söz və söz birləşməsinə nisbətən cümlə daha böyük dil vahididir. Eyni zamanda, cümlə dildə ünsiyyət vasitəsi rolunu yerinə yetirən kiçik kommunikativ vahiddir. İnsanlar arasında danışiq, fikir ünsiyyətini söz və söz birləşməsindən daha çox cümlə yerinə yetirir. Buna görə də dilçilikdə cümlənin kommunikativ vəzifəsi barədə daha çox söhbət açılır.

¹ Bax: Z.Budaqova. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı, 1963; Ə.Abdullayev. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə. Bakı, 1964.

Cümləni başqa dil vahidlərindən birinci növbədə onun kommunikativ vəzifəsi fərqləndirir. Bununla yanaşı, cümlə dildə nominativ vəzifəyə də malikdir. Söz və söz birləşmələrindən fərqli olaraq, cümlə gerçəkliyin ayrı-ayrı əşya və hadisələrini deyil, bütövlükdə onları əhatə edən hadisə və şəraiti ifadə və təsvir edir. Cümlə vasitəsilə həmin hadisə və şərait eyni deyil, olduqca müxtəlif formada ifadə olunur. Cümlədə əşya və hadisələr bir-birilə müqayisə olunur, onlar haqqında məlumat verilir, bir əşyanın başqasına münasibəti bildirilir, bir əşyanın başqasına təsiri ifadə olunur və s.

Beləliklə, cümlə təbiət və cəmiyyətdə baş verən intəhasız və olduqca mürəkkəb prosesləri güzgü kimi nitqdə canlandırmaq qüdrətinə malikdir. Cümlədə predikativlik və intonasiya ən vacib keyfiyyətlərdəndir. Bunlarsız cümlə mövcud ola bilməz.

4. CÜMLƏNİN NÖVLƏRİ

Cümlə özünün quruluşuna, ifadə tərzinə, intonasiyasına və sair keyfiyyətlərinə görə dildə müxtəlif tipdə özünü göstərir.

Quruluşuna görə cümlənin sadə və mürəkkəb tipləri mövcuddur.

Sadə cümlələrdə ancaq bitmiş bir fikir ifadə olunur. Məsələn, *“Faytonçular atların başını yığmışdılar; Əhmədin gözləri hədəqəsinə sığışmadı, faytonla asta “hüznlü”, dinməzcə irəliləyirdi”* (B.Bayramov).

Mürəkkəb cümlələrdə isə iki və daha artıq fikir ifadə olunur. Məsələn: *Səhhətində baş verən fənalıq müqabilində Əhməd bəyə elə gəlirdi ki, söhbətlərini axıra çatdırmağa ömür vəfa etməyəcəkdir. Lakin var qüvvəsini səfərbər edib dözürdü, bürüzə vermək fikrində deyildi* (B.Bayramov).

Bu cümlədə isə 4 fikir ifadə edilmişdir.

Sadə və mürəkkəb cümlələrin dildə çox zəngin tipləri mövcuddur.

Dilçilik ədəbiyyatında çox zaman cümlənin intonasiyaya görə növləri ancaq sadə cümlə materialları əsasında şərh edilir. Əslində, mürəkkəb cümlələr də intonasiya və ifadə məqsədlərinə malik olur. Tədqiqatçıların əsərlərində intonasiyaya görə cümlənin müxtəlif növləri göstərilir¹.

Bütün bunları ümumiləşdirəndə cümlənin 4 növünü müəyyənləşdirmək olur: a) nəqli cümlə; b) əmr cümləsi; c) sual cümləsi; ç) nida cümləsi.

a) *Nəqli cümlələrin* əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada hər hansı əşya və hadisə haqqında adi təsviri yolla məlumat verilir.

Ayazlı, şaxtalı bir qış axşamı

Yeddi yoldaş olub yola düzəldik. (S.Vurğun)

İstəyirəm mənim bacım bilsin ki, atamın vəsiyyəti, diləyini unuda bilmərəm... (B.Bayramov)

Bu cümlələrin birincisi sadə, ikincisi isə mürəkkəb cümlə tipindədir. Göründüyü kimi, hər iki cümlədə fikir nəql yolu ilə ifadə olunur.

b) *Əmr cümləsində* hər hansı bir işin icrası əmr, xahiş, təkid, məsləhət və s. tərzdə ifadə edilir. Məsələn:

– *Rica edirəm, adam göndərüb Cəmil cənablarını gətirdəsiniz...*

– *Həmidə xanım, Cavanşir cənablarına yetirin ki, bizləri qəbul etmək qaydası öz ixtiyarındadır* (B.Bayramov).

¹ Вах: А.Н.Кононов. «Грамматика современного турецкого языка». М.-Л. 1956, с. 495-504. А.Н.Гвоздев. Современный русский литературный язык. II т. Синтаксис. М., 1958 с. 40. Ə.Dəmirçizadə. "Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlələr". "Azərbaycan məktəbi", 1947, № I, səh. 54 və s.

- c) *Sual cümləsi sual intonasiası ilə ifadə olunur. Azərbaycan dilində sual cümlələri, əsasən, sual əvəzlilikləri yoxsa, bəs, məgər, mı, mi, mu, mü ədatlarının köməyi vasitəsilə yaranır. Məsələn, – Hanı millət qanı? Hanı dinimizin təssübü? Harada qalıb Qarabağ bəylərinin qey-rəti? Niyə dayanmısınız? Hanı dini-islam yolunda qanını axıdan?” (B.Bayramov).*

Sual cümlələrinin bir forması olan ritorik suallardan bəddii ədəbiyyatda geniş istifadə olunur.

Xüsusilə şeir dilində dialoq və monoloqlarda ritorik suallar obrazlılıq vasitəsi kimi daha çox işlənir:

*Elbrus, söylə, bilinməzmi yaşın?
Göyə meydan oxuyan qarlı başın
Nə bəllər, nə cəfələr çəkmiş?
Kimlərin gözləri hey yol çəkmiş?
Tökülən qanların haqqında danış.
Ona matəmmidir üstündəki qış? (S.Vurğun)*

Bu şeir parçasındakı sual cümlələri heç bir cavab almaq məqsədilə verilməmişdir. Şair öz fikir və düşüncələrini sadəcə olaraq sual cümləsi formasında ifadə etmişdir.

ç) *Nida cümləsində* danışan adam söylədiyi fikri müxtəlif hiss və həyəcanla ifadə edir. Məsələn:

- *Şarlatan.*
- *Afərin.*
- *Rəhbərə bir bax. Vətəni yadlara bunlar satacaq. (S.Vurğun)*

*Ah, Rafael! Ah, Rafael! Qalx məzardan!
Öz fırçanla bu axşamın seyrinə var. (S.Vurğun)*

Göründüyü kimi, bu cümlələrdə şair öz fikir və duyğularını çox dərin hiss və həyəcanla ifadə etmişdir.

Sadə cümlələr qrammatik cəhətdən cüttərkibli və təktərkibli olur. *Cüttərkibli sadə cümlələrdə* baş üzvlər olan mübtəda və xəbərin hər ikisi iştirak edir. Məsələn: “*Mirzə yazdığı iki felyetonu və Faiq əfəndiyə məktubu bir zərfə qoyub yapışqanladı*” (B.Bayramov). Bu cümlədə mübtəda (*Mirzə*) və xəbər (*yapışqanladı*) iştirak edir. Ümumiyyətlə, cümlə üzvlərinin iştirakına görə cüttərkibli cümlələr iki şəkildə özünü göstərir.

Müxtəsər və geniş cümlələr

Müxtəsər cümlələrdə ancaq baş üzvlər iştirak edir. Məsələn: “*Nümayəndələr baxdılar*”, “*Gün isinmişdi*”, “*Göyün üzü durulmuşdu*”, “*Əhməd bəyin gözləri irildi*” (B.Bayramov).

Bu cümlələrdə ancaq mübtəda və xəbər iştirak edir.

Geniş cümlələrdə isə baş üzvlərdən əlavə ikinci dərəcəli üzvlər də iştirak edir. Məsələn: “*Əhməd bəy son vaxtlar gecə-gündüzünü guşənişinliklə keçirirdi; Həmidə xanım kiçicik güllü dəsmalla gözlərinin altını, çənəsini hissedilməz bir zərifliklə silməyə davam elədi*” (B.Bayramov).

Təktərkibli sadə cümlələrdə baş üzvlərdən biri iştirak etmir. Bu cəhətdən təktərkibli cümlələrin şəxssiz, qeyri-müəyyən şəxslı, ümumi şəxslı, adlıq cümlə tiplərinə rast gəlinir. Məsələn, “*Bizi bayıra çağırdılar*”, “*Dənizin dibinə az qalmışdı*”, “*Onu tutub apardılar*”, “*Kür qırağı*”, “*Qara yazı*”, “*Göy çəmən*”, “*Qoşa palıd, tüstülənən od-ocaq*” (S.Vurğun).

Bu cümlələr təktərkibli cümlənin müxtəlif tiplərini əhatə edir.

Mürəkkəb cümlə dildə tabelilik və tabesizlik əsasında yaranır.

Ona görə də dilçilik ədəbiyyatında mürəkkəb cümlənin iki növü qeyd edilir.

- a) tabesiz mürəkkəb cümlələr;
- b) tabeli mürəkkəb cümlələr.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin əsas əlaməti bundan ibarətdir ki, bu sintaktik modelin tərkibinə daxil olan sadə cümlələr bərabərhüquqludur. Məsələn: “*Kəhrizlərin suyu çatmır və biz yazda Qarqar çayından ayrılan arxdan istifadə edirik. Çox yerdə körpü yoxdur, olanları isə bərbad haldadır*” (B.Bayramov).

Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr arasında aşağıdakı məna əlaqələri özünü göstərir:

- a) zaman əlaqəsi;
- b) məkan əlaqəsi;
- c) səbəb-nəticə əlaqəsi;
- ç) ziddiyyət-qarşılaşdırma əlaqəsi;
- d) aydınlaşdırma əlaqəsi və s.

Tablei mürəkkəb cümlələrin başlıca əlaməti budur ki, həmin sintaktik modelə daxil olan cümlələrdən biri müstəqil, digəri qeyri-müstəqildir. Dilçilikdə tabeli mürəkkəb cümlə daxilindəki müstəqil cümləyə ***baş cümlə***, qeyri-müstəqil cümləyə isə ***budaq cümlə*** deyilir.

Dildə budaq cümlə baş cümləyə müxtəlif cəhətdən tabe olmur və bu zaman cümlə bütövlükdə hər hansı bir cümlə üzvünün sualına cavab verir. Bu cəhətdən budaq cümlənin müxtəlif növlərinə rast gəlinir:

- 1) mübtəda budaq cümləsi;
- 2) xəbər budaq cümləsi;
- 3) tamamlıq budaq cümləsi;
- 4) təyin budaq cümləsi;
- 5) zərflik budaq cümləsi.

Dilçilikdə baş və budaq cümlələr arasındakı tabeli əlaqəsinin dərəcəsinə görə analitik, sintetik tipli tabeli mürəkkəb cümlə tipləri göstərilir.

5. CÜMLƏ ÜZVLƏRİ

Bitmiş bir fikri ifadə edən hər hansı bir cümlənin tərkibini araşdıranda məlum olur ki, burada həmin fikrin ayrı-ayrı ele-

mentlərini bildirən söz və söz birləşmələri mövcuddur. Bunlardan hər biri müəyyən suala cavab verməklə cümlədə bitmiş bir fikrin ifadə olunmasında əsas rola malik olur. Cümlə tərkibində müstəqil suala cavab verə bilən sözə və ya söz birləşməsinə **cümlə üzvü** deyilir. Məsələn, “*Şahsevən qızları hələ uşaqlığında Araza gedən yolu Həmidəyə öyrətmişdilər*” (B.Bayramov).

Bu cümlədə müxtəlif suala cavab verən cümlə üzvləri vardır. *Kim?* (Şahsevən qızları), *nə etmişlər?* (öyrətmişdilər), *nəyi?* (yolu), *(Araza gedən)*, *nə zaman?* (hələ uşaqlıqdan).

Cümlədə əsas fikri ifadə edib-etməməsinə görə cümlə üzvləri iki qrupa bölünür:

- 1) Baş üzvlər: mübtəda, xəbər.
- 2) İkinci dərəcəli üzvlər: tamamlıq, təyin, zərflik.

1. Mübtəda. Mübtəda cümlənin baş üzvlərindən biri olmaqla aparıcı rola malikdir. Dilçilik ədəbiyyatında mübtədanın aşağıdakı əlamətləri qeyd edilir: 1) Mübtəda xəbərlə ifadə olunmuş əlamətin daşıyıcısı kimi çıxış edir; 2) mübtəda bu və ya digər hərəkətin icrası kimi çıxış edir; 3) mübtəda ismin adlıq halında olur və heç bir cümlə üzvündən asılı olmur; 4) mübtəda cümlədə ancaq xəbərlə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşır və s.

İfadə vasitələrinə görə mübtədanın müxtəlif növlərinə rast gəlinir:

1. İsimlə ifadə olunan mübtəda: “*Çovğun* günorta səngimişdi”. “*Əhəd bəy* hiddətləndi”.
2. Sifətlə ifadə olunan mübtəda: “*Qırmızı* qaradan yaxşı görünür”.
3. Sayla ifadə olunan mübtəda “*Beş* üçdən çoxdur”.
4. Əvəzliliklə ifadə olunan mübtəda: “*Mən* çox səhv eləmişəm, bala, anlamamışam” (B.Bayramov).
5. Zərflə ifadə olunan mübtəda: “*Bura* hamının xoşuna gəlirdi”.
6. Məsdər tərkibi ilə ifadə olunan mübtəda: “*Yaxşı insan olmaq* həyatda hər adama nəsib olmur”.

7. Feili sifət tərkibi ilə ifadə olunan mübtəda: "*Hər oxuyan Molla Pənah olmaz*".
8. Söz birləşməsi ilə ifadə olunan mübtəda: "Qəzetin redaktoru müxbirləri öz yanına çağırırdı" və s.

2. Xəbər. Cütlərkibli cümlədə xəbər baş üzv hesab olunsa da, o, müəyyən dərəcədə mübtədadan asılı olur. Xəbər mübtəda ilə birlikdə cümlənin əsasını təşkil edir. Cümlədə xəbər mübtədaya aid iş, hal, hərəkət bildirir. Xəbər icranın nə kimi hərəkətə, vəziyyətə, xasiyyətə və keyfiyyətə malik olduğunu göstərir.

İfadə vasitələrinə görə xəbərin iki növü vardır: *feili xəbərlər*, *ismi xəbərlər*.

- a) Feili xəbərlər ancaq feillə ifadə olunur. Məsələn: *yağış yağdı, fəhlələr həvəslə işləyirdilər, duman hər tərəfi bürüdü. Külək get-gedə şiddətlənirdi* və s.
- b) Məsələn: "Yer üzünün əsrəfi *insandır*," "İndi növbə *bizimdir*," "Parçanın rəngi *sarıdır*" və s.

3. Tamamlıq. Cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindən biri olan tamamlıq mübtəda ilə xəbər arasında münasibət yaratmağa xidmət edir. Tamamlıq, bir qayda olaraq, xəbər vasitəsilə idarə olunur və buna görə də xəbərə tabe olur. Tamamlıq ismin adlıq və yiyəlik hal suallarından başqa yerdə qalan halların suallarını daşıyır.

Hərəkətlə obyektin arasındakı əlaqənin xarakterinə görə tamamlıqların iki növü vardır:

- a) vasitəsiz tamamlıq; b) vasitəli tamamlıq.

Vasitəsiz tamamlıq üzərində hərəkət icra edilən obyekti bildirir. Vasitəsiz tamamlıq ismin təsirlik halında olur, təsirli feillə ifadə edilən xəbərə aiddir. Məsələn: "Fəhlələr maşınla *pambıq* daşıyırdılar". Bu cümlədə xəbər (*daşıyırdılar*) təsirli feillə ifadə olunduğuna görə tamamlığı da (*pambıq*) ismin qeyri-müəyyən təsirlik halına salmışdır.

Vasitəli tamamlıq üzərində hərəkət icra edilən obyekt bildirir. Vasitəli tamamlıq ismin yönülük, yerlik və çıxışlıq hallarında işlənən sözlərlə ifadə olunur. Məsələn: “O, üzünü *pəncərəyə* tutdu; Artıq Firudinin gözlərində həyatın ağır və əzablı səhnələri canlanırdı. Firudin hər gün iki saat *İran ədəbiyyatından və ümumi tarixdən* Şəmsiyyəyə dərs deyirdi”.

Cümlədə “üçün”, “ötrü”, “ilə” qoşmaları vasitəsilə də vasitəli tamamlıq əmələ gəlir. Məsələn: “Bu, *Məşədi bəy üçün* gözlənilməz bir hadisə deyildi. O, hərdən gəmi ilə dəniz səyahətinə çıxırdı” (H.Mehdi).

4. Təyin. Cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindən biri olan təyin isimlə ifadə olunmuş üzvlərin əlamətini bildirir. Buna görə də təyin cümlədə isimlə ifadə olunmuş hər hansı bir cümlə üzvündən asılı vəziyyətdə olur və bir qayda olaraq, onun əvvəlində işlənir. Təyin cümlədə, əsasən, sifətlə, bəzən isə isim, say, əvəzliliklə ifadə olunur. Məsələn: “Küçədə *yaşıl* işıq yandı. Uşaqlar *rezin* topla oynayırdılar. O, *üç qəzetə, iki jurnala* abunə yazılmışdı” və s.

5. Zərflik. Cümlədə ikinci dərəcəli üzvlərdən biri olan zərflik xəbəyə aid iş, hal, hərəkətin zamanını, yerini, səbəb-məqsədəni, əlamətini, tərzini və s. bildirir. Zərflik bilavasitə xəbəyə tabe olur. Mənaca zərfliyin müxtəlif növləri özünü göstərir. Zaman zərfliyi, tərz-i-hərəkət zərfliyi, yer zərfliyi, kəmiyyət zərfliyi, səbəb-məqsəd zərfliyi və s.

Məsələn: “Poçtalyon gələndə yol gözləyənlərin yığnağı *Əhməd bəyin həyatında* olurdu” (B.Bayramov). “*Quraqlıq keçəndə* tez solur gülü, *Durur yetim kimi* boynu bükülü”. “O, planı *birə-beş* yerinə yetirərdi” (Ə.Vəliyev) və s. Bu misallardakı “*Əhməd bəyin həyatında*” yer zərfliyi, “*Quraqlıq keçəndə*” zaman zərfliyi, “*durur yetim kimi*” tərz-i-hərəkət zərfliyi, “*birə-beş*” kəmiyyət zərfliyidir.

Dil haqqında elmdə ənənəvi bölgüyə əsasən, dilin qrammatik quruluşundan bəhs edən şöbə uzun zaman

qrammatika adlandırılmışdır. Morfologiya və sintaksis qrammatikanın yarımşöbələri hesab olunmuşdur. Hətta fonetika, etimologiya qrammatika şöbəsinin tərkibində öyrənilirdi. Lakin sonradan bunların hər biri inkişaf edib zənginləşmiş və nəticədə ayrılaraq müstəqilləşmişdir. İndi qrammatika dedikdə ancaq morfologiya və sintaksis nəzərdə tutulur.

B. TƏTBİQİ DİLÇİLİYİN ƏSAS ŞÖBƏLƏRİ

Tətbiqi dilçiliyin bir sıra şöbələri formalaşmışdır. Bunlardan ən başlıcaları aşağıdakılardır: *qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya, leksikoqrafiya və linqvotərcüməşünaslıq*¹.

1. QRAFİKA ŞÖBƏSİ

Qrafika çox geniş anlayışdır. Qrafika anlayışına yalnız dilçilik elmində deyil, başqa sahələrdə, o cümlədən incəsənətdə də təsadüf olunur. Qrafika yunan dilindəki *graphikos* sözündəndir; həmin dildə “*şəkli çəkilmiş*” mənasını ifadə edir.

İncəsənətdə qrafika təsviri sənətin bir növünə deyilir. Bu növə aid olan rəsm əsərləri cizgilər və xətlərlə çəkilmiş olur.

Dilçilikdə *qrafika* dil haqqında elmin bir şöbəsi olub, yazıda istifadə olunan xətlərin yazılması (cızılması) formaları, bu və ya digər hərfin hansı səsi, yaxud səsləri bildirməsi, necə oxunması və sair məsələlər aydınlaşdırılır.

Dilçilik qrafikasının tarixi XIX əsrdən başlayır. Bu əsrdə alimlər hərflə səs arasında olan fərqi, ayrı-ayrı hərflərin quruluş və formasındakı xüsusiyyətləri müşahidə etmiş, bu barədə müəyyən mülahizələr irəli sürmüşlər. Bununla da qrafika şöbəsi yaranmış, onun mövzusu, məqsədi müəyyənləşmişdir.

¹ Afad Qurbanov. “Azərbaycan dilçiliyi problemləri”. Bakı, 2004.

Qrafika şöbəsi iki hissədən ibarətdir: a) yazıdakı xətlərin məcmusunun xarakteristikası; b) hərflərlə səslərin münasibəti.

Yazıdakı xətlərin xarakteristikası. Hər hansı konkret bir yazıda istifadə olunan xətlərin miqdarını müəyyənləşdirmək, onların xüsusiyyətlərini şərh etmək qrafikanın başlıca məsələlərindəndir. Yazıdakı xətlərin miqdarı, məcmusu dedikdə hərflərin, vurğu və durğu işarələrinin formaları, həcmi, quruluşu nəzərdə tutulur¹.

Ümumiyyətlə, yazıda istifadə olunan yazı tiplərinə məxsus bütün işarələrin məcmusu (piktoqram, ideogram, silloqram qalıqları da) qrafik sistemə aid edilir².

Hər bir milli qrafik sistemdə hərflər istər miqdar və istərsə də cızılma xüsusiyyətlərinə görə digər vasitələrə nisbətən başlıca və geniş mövqə tutur. Əvvəlcədən qeyd etməliyik ki, bu qrafik vasitələrin cızılması şərti xarakterə malikdir. Burada heç bir cəhət, hətta səslərin fonetik yaxınlığı belə nəzərə alınmır. Məsələn, fonetik cəhətdən yaxın olan *"p"* və *"b"*, *"t"* və *"d"*, *"v"* və *"f"* səslərinin yazılışı üçün tamamilə fərqli hərflər işlənir.

Mövcud fonografik yazılardakı hərflər ölçülərinə, quruluş və formasına görə fərqlənir.

Hərflərin ölçüləri. Lap qədim fonografik yazılarda hərflərin bir cür yazılışı vardır. Lakin yazının tarixi inkişafı ilə əlaqədar bir sıra yazılarda hərflərin iki cür yazılışı əmələ gəlib formalaşmışdır. Belə yazılara yunan, latın və slavyan yazı sistemlərini misal göstərmək olar. Bu yazıların qrafikası əsasında yaranmış əlifbaların çoxunda hərflər ölçülərinə görə iki qrupa bölünür: *böyük hərflər*, *kiçik hərflər*³.

¹ В.Ф.Иванов. «Современный русский язык, графика и орфография». М., 1966, с.11.

² Вах: А.А.Реформатский. «Введение в языкознание». М., 1967, с. 365-366.

³ Hərfləri bir cür yazılan yazılar indi də vardır. Məsələn, gürcü yazı sistemində hərflər böyük və kiçiyə görə fərqlənməyib, yalnız bir şəkildə yazılır.

Böyük hərflər. Böyük hərflərə, eyni zamanda, *baş hərflər* də deyilir. Qədim fonografik yazılarda, o cümlədən latın yazılarında vahid qrafem işarə kimi istifadə olunmuş, baş hərflərin işlənmə dairəsi sonralar müəyyən dərəcədə məhdudlaşmışdır. Belə ki, latın yazısı bizim eranın III əsrinə kimi ancaq baş hərflərlə yazılmış, lakin həmin dövrdən başlayaraq böyük hərfdən cümlənin əvvəlindəki sözün ilk səsinin yazılmasında istifadə edilmişdir. İndi müasir yazılarda böyük hərflərin işlənmə yeri, vəzifəsi müəyyənləşdirilmişdir. Böyük və kiçik hərfləri olan yazılarda abzasın, cümlənin əvvəlində, abreviaturların (APU, ADU, TEC), şüarların, lövhələrin, başlıqların, xüsusi isimlərin yazılışında böyük hərflərdən istifadə olunur. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, baş hərflərin vəzifələri, işlənmə qaydaları eyni tipli yazıların hamısında vahid şəkildə deyil. Bunu aydın təsəvvür etmək üçün Azərbaycan və alman dillərində yalnız isimlərin yazılışını xatırlamaq kifayətdir. Belə ki, Azərbaycan yazısında xüsusi isimləri bildirən sözlərin ilk hərfi böyük yazıldığı halda, alman yazısında bütün isimlər bu qaydada, yəni böyük hərflərlə yazılır.

Kiçik hərflər. Bunlara *sətri hərflər* də deyilir. Sətri hərflər, əsasən, böyük hərflərdən əmələ gəlmişdir. Belə bir proses latın yazısında özünü aydın göstərir. Bu yazının əlifbasındakı kiçik hərflərin əmələ gəlməsi prosesi IV–VIII əsrlər ərzində davam etmişdir.

Yazıda kiçik hərflərdən istifadə qaydası oxu və yazı işinin sürətini artırmaq zərurəti əsasında yaranmışdır. Kiçik hərfin yaranması oxu prosesinin fiziologiyası, insan gözü-nün xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Belə ki, insan gözü oxu zamanı iri hərflərə baxanda tez yorulur, çünki gözün bir baxımda gördüyü hərflərin miqdarı az olur. Alimlərin müəyyən etdiklərinə görə, oxu zamanı insan gözü üçün normal hal bir baxımda 10 hərf “tutmaq”dır. Kiçik hərflər böyüklərə nis-

bətən daha bir xüsusiyyətə malikdir ki, bu da onların asan bitməsi, bir-biri ilə bağlanmasıdır. Bütün bunlara görə yazıda kiçik hərflərdən daha çox istifadə olunur.

Hərflərin quruluşu. Fonoqrafik yazılarda işlənən hərflər quruluşlarına görə iki yerə bölünür: *sadə hərflər*, *mürəkkəb hərflər*.

Adətən sadə ünsür və ya ünsürlərdən əmələ gəlmiş hərflər *sadə quruluşlu hərf* adlanır. Məsələn, *l, s, o* hərfləri öz zahiri görünüşlərinə və ünsürlərin asanlılığına görə sadədir. Belə sadə hərflər dünya əlifbalarının hamısında vardır.

Əlifbalarda mürəkkəb quruluşa malik hərflər də çoxdur. Belə hərflər iki yerə bölünür: *a) liqatur hərflər; b) diakritik işarəli hərflər*.

Liqatur hərflər. Mənşəcə latın dilinə məxsus olan *ligature* sözü həmin dildə *bitişmək, əlaqələnmək* mənasını bildirir. Dilçilikdə liqatur termini ilə adlandırılan hərflər iki və daha artıq həfin yanaşması və ya bitməsi ilə bir səsi bildirmək üçün müəyyənləşdirilmiş qrafem hərflərdir. Liqaturlar iki cür olur: *a) qovuşma liqaturlar, b) yanaşma liqaturlar*.

Bir həfin başqa bir hərflə bitişdirilməsi əsasında əmələ gətirilmiş hərflər qovuşma liqaturlarıdır. Məsələn, türk dillərindən altay və yakut əlifbalarında sağır nun səsi-ni bildirmək üçün “*n*” və “*q*” samitlərinin birləşməsindən əmələ gələn hərf belə liqaturlardandır.

İki və daha artıq həfin vasitəsilə bir səsi bildirmək üçün işlədilən hərflər yanaşma liqaturudur. Məsələn, alman yazısında “*sch*” hərflər yanaşması [ʃ] səsinin yazıdakı işarəsidir. Eləcə də “*jv*” hərfləri tabasaran dilində dodaqlanan [j] foneminin, “*qg*” ləzgi, lak, tabasaran, avar dillərində loringal kar [h] foneminin işarəsidir.

Diakritik işarəli hərflər. Əlifbadakı bu və ya digər hərfin altında, üstündə, yaxud da ortasında qoyulub başqa bir

fonemi bildirmək üçün istifadə olunan işarələrə dilçilik elmində *diakritik işarə* deyilir. Məsələn, Azərbaycan əlifbasının çap formasında *s* hərfindən *ş*; *c* hərfindən *ç*, *g* hərfindən *ğ* diakritik işarəsi ilə düzəlmişdir.

Yazılarda hərfin altında və üstündə işlənən işarələrin tələffüz olunmasının hamısı diakritik işarə deyildir. Məsələn, uzun, yaxud qısalığını və digər əlamətləri bildirmək üçün fonetik transkripsiyada istifadə olunan işarələr diakritik işarə hesab olunmur. Ərəb hərflərinin nöqtələri diakritik işarələrdir. Çünki onlardan istifadə əsasında bu və ya digər bir hərf başqa səsi bildirir.

Hərflərin formaları. Hərflərin iki forması vardır. Bunlardan biri əlyazması, digəri isə çap formasıdır.

Bütün əlifbalarda hərflərin çap və əlyazması formalarının fərqləri ancaq yazı texnikası ilə bağlıdır.

Qrafikanın əsas vəzifələrindən biri hərflərin çap formasının əmələ gəlməsini aydınlaşdırmaq, bu hərflərin sabitləşmə tarixini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Ayrı-ayrı əlifbalar müqayisə edildikdə qohum əlifbaların hərflərinin eyni ünsürdən və eyni yolla yarandığı aydın olur. Məsələn, bizim müasir əlifbamızın çap hərfləri və onun qohum olduğu əlifbalardakı qrafemlər iki əsas ünsürün müxtəlif kombinasiyasından əmələ gəlmişdir. Bunlardan biri düz xətt (l), ikincisi yarımova (s) işarəsidir. Azərbaycan əlifbasındakı hərfləri də bu ünsürlərin iştirakına görə 3 qrupa bölmək olar:

- 1) düz xəttin müxtəlif formada çəkilməsi ilə yaranan hərflər: *A, E, J, K, Y, L, M, N, T, U, Ü, X, H*;
- 2) yarımova (s)dan əmələ gəlmiş hərflər: *Ç, C, O, Ö, Z, S, Q, G, D*;
- 3) hər iki ünsürün kombinasiyasından yaranan hərflər: *B, Ə, R*.

Böyük çap hərflərinin yazılışca sətiri hərflərlə bir-birinə uyğun gələn olduğu kimi, fərqlənənləri də vardır; məsələn:

Fərqlənməyənlər

<i>Latın hərfləri</i>		<i>Rus hərfləri</i>	
Böyük	Kiçik	Böyük	Kiçik
D	d	Б	б
Q	q	Е	е
T	t	А	а

Fərqlənməyənlər

<i>Latın hərfləri</i>		<i>Rus hərfləri</i>	
Böyük	Kiçik	Böyük	Kiçik
S	s	Х	х
P	p	С	с
Z	z	О	о

Deməli, böyük və kiçik hərflər ancaq yazılışına görə deyil, şəkli xüsusiyyətlərinə görə də fərqlənir.

Hərflərin çap formasının adidən əlavə kursiv şəkli də vardır. Məsələn:

adi hərflər – A, B, V, Q, D, E, L...

kursiv hərflər – A, B, V, Q, D, E, L...

Hərflərin formalarından biri də əlyazması şəklidir. Bu formanın yazılışı çap hərflərindən çox fərqlənir.

Əlyazmasının böyük hərfləri kiçiklərdən əsaslı surətdə seçilir. Lakin deməliyik ki, bunlardan bəziləri oxşar olub, ancaq ölçüsünə görə fərqlənir; məsələn, *a*, *s*...

Müasir əlifbalardakı hərflər indiki şəkllə düşənə kimi müxtəlif variantlarda yazılmışdır. Qədim katiblər müxtəlif sənədlərin, kitabələrin üzünü köçürərkən zövqlərinə uyğun hərəkət etmiş, hərfləri müxtəlif şəkildə yazmışlar. XV-XVI əsrlərdə kitab çapı¹ hərflərin formalarının eyni cür (vahid şəkildə) sabitləşməsinə səbəb olmuş və bununla da müxtəlif əlifba variantlarının aradan qalxmasına imkan yaratmışdır.

Əlifbadakı hərflərlə dildəki səslərin münasibəti. Qrafikanın digər ümdə vəzifəsi bu və ya başqa əlifbadakı hərflərlə dildəki səslərin münasibətini şərh etməkdən ibarətdir. Qrafika əlifbadakı bu və ya digər hərfin hansı səsi bildirdiyini və necə oxunduğunu müəyyən edir. Bir sıra əlifbalarda istifadə olunan eyni formalı qrafik işarələr müxtəlif dillərin eyni, yaxud yaxın səslərini bildirir. Məsələn, latın və rus yazısındakı a və o hərfləri eyni səsi əks etdirir. Lakin bəzi hərflər quruluşca eyni olmasına baxmayaraq, tamamilə başqa səsi bildirmək üçün işlənir. Müqayisə edək:

<i>Latın əlifbasında</i>	<i>Rus əlifbasında</i>
B hərfi [b] səsinə ifadə edir.	В hərfi [v] səsinə bildirir.
P hərfi [p] səsinə ifadə edir.	Р hərfi [r] səsinə bildirir.
m hərfi [m] səsinə ifadə edir.	м hərfi [t] səsinə bildirir.

Müəyyən bir dilin səsləri ilə əlifbasındakı hərflər müqayisə edildikdə bunlar arasında miqdarca qeyri-bərabərlik olduğu meydana çıxır. Bütün əlifbalarda hərflərin sayı dildəki səslərin sayından az olur. Qrafika bunu əsas tutaraq səslə hərfin nisbəti və ayrı-ayrı hərflərin vəzifələri məsələsini aydınlaşdırır.

¹ Birinci kitab 1445-ci ildə Almanıyanın Maynts şəhərində İohann Qutenberq tərəfindən çap edilmişdir.

Nəçə səsi ifadə etməsinə görə hərflər iki yerə bölünür: a) bir səsi bildirən hərflər, b) iki və daha artıq səsi ifadə edən hərflər.

Bir qrafik işarənin bir səs bildirməsinə *a, i, ö, b, v* hərflərini misal göstərmək olar. İki və artıq səsi bildirən qrafik işarəyə rus yazısındakı *я* (y+a), Azərbaycan əlifbasındakı *k* hərfləri misal ola bilər. Əlifbamızdakı *k* hərfinin *kitab, kərən, kələm, kərpic, kəndir...* sözlərində cingiltili *g* hərfinin qarşılığı olan *kar* səsi bildirməsi onun əsas, *kolxoz, kommunist...* sözlərindəki *k* səsini əks etdirməsi isə əlavə vəzifəsidir.

Müasir dövrdə milli qrafikaların ətraflı şərhli dil haqqında elmin aktual məsələlərindən hesab olunur. Bu, həm əlifba, həm də orfoqrafiya problemləri üçün gərəklidir.

2. ORFOQRAFIYA ŞÖBƏSİ

Tətbiqi dilçilikdə xüsusi mövqeyə malik şöbələrdən biri *orfoqrafiya*dır. Orfoqrafiya termini yunan mənşəli iki sözdən ibarətdir. Birinci söz “*orthos*” *düzgün*, ikinci söz isə “*grapho*” *yazıram* deməkdir.

Orfoqrafiya iki mənada işlənir: a) ədəbi dilin yazılı formasında istifadə olunan orfoqrafik qaydalar sistemi, b) bu qaydalara dair orfoqrafik nəzəriyyə.

Orfoqrafik qaydalar bu və ya başqa dilin yazısının yaranması ilə birlikdə təşəkkül tapır. Belə ki, müəyyən dilə aid yazı formalaşanda həmin yazının orfoqrafiyasının özülü də əmələ gəlməyə başlayır. Məsələn, hələ eramızdan əvvəl qədim Şərq ölkələrində yazı yarandığı zaman düzgün yazılış məsələsi də diqqət mərkəzində olmuşdur. Qədim dövrün alimləri orfoqrafiyaya dair qaydalar müəyyənləşdirmiş, bəzi göstərişlər, mülahizələr irəli sürmüşlər. Qədim kitablarda rast gəlinən həmin fikirlərdə “tamamlanmış orfoqrafik nəzəriyyə yox idi”. Orfoqrafiyaya aid nəzəri əsərlərin meydana gəlməsinin tarixi, əsasən, son dövrlərlə bağlıdır.

Hər bir ədəbi dilin inkişafında dəqiq müəyyənləşdirilmiş orfoqrafiya qaydalarının xüsusi əhəmiyyəti vardır. Orfoqrafiya yazılı ədəbi dilin sabitləşməsinə, fikirlərin aydın ifadə edilməsinə imkan yaradır, yazıda anlaşılmazlığa yol vermir.

Orfoqrafiya geniş anlayışdır. Bütövlükdə orfoqrafiyanı təşkil edən qaydalar düzgün yazılması zəruri olan bir çox sahələri əhatə edir.

Müasir hərflı yazılardakı orfoqrafiya qaydaları bir neçə hissəyə bölünür:¹

1. Kök və şəkilçidəki səslərin hərflə ifadəsinə dair qaydalar.
2. Mürəkkəb sözlərin bitişik, yarımbitşik (defislə) və ayrı yazılışına aid qaydalar.
3. Sözlərin baş hərflərinin böyük yazılışına aid qaydalar.
4. Sözlərin hissəsinin sətirdən-sətrə keçirilməsinə dair qaydalar.
5. İxtisar edilən sözlərin və qısaltmaların yazılışına aid qaydalar.

Bütün bu qaydalar müəyyən orfoqrafik prinsiplərə əsaslanır.

Fonoqrafik yazılarda istifadə olunan orfoqrafik prinsiplər çoxdur və bunların hamısı əsas orfoqrafik prinsip hesab olunur. Məsələn, ixtisar olunmuş sözlərin yazılışına fikir verək. Belə sözlərin yazılışında aşağıdakı prinsiplərdən də istifadə edilir.

1. *İnisial prinsipi*. Sözlərin ancaq ilk hərfinin yazılması inisial prinsipi adlanır. Məsələn: *q.* (qəpik), *m.* (manat), *c.* (cild), *h.* (hissə), *b.k.* (bu kimi)...
2. *Suspenziya prinsipi*. Sözlərin yalnız bircə hərfi deyil, onun bir hissəsinin yazılması prinsipinə *suspenziya* deyilir;

¹ В.Ф.Иванова. «Современный русский язык. Графика и орфография». М., 1966, с. 86.

məsələn, *prof.* (professor), *dos.* (dosent), *səh.* (səhifə), *yol.* (yoldaş), *akad.* (akademik)... Bu prinsipdən hələ antik latın yazılarında geniş istifadə olunmuşdur.

3. *Kontraksiya prinsipi.* Sözüün ortasından hərfləri ixtisar edərək yazmaq prinsipi *kontraksiya* adlanır; məsələn: *f-k* (fabrik), *d-r* (doktor), *z-d* (zavod)...

Bu prinsipə də qədimdə latın yazılarında geniş yer verilmişdir.

Göstərilən prinsiplər və eləcə də onlarca belə prinsip ümumi əsas orfoqrafik prinsip sayılır. Əsas orfoqrafik prinsip üçün xüsusi meyar vardır. Həmin meyarə görə, orfoqrafik prinsip geniş əhatəli olmalı və bir neçə dilin yazısında az və ya çox dərəcədə öz əksini tapmalıdır. Fonetik prinsipdən yazıların, demək olar ki, əksəriyyətində istifadə olunur. Elə buna görə də o, əsas orfoqrafik prinsiplərdən biri hesab edilir.

Əsas orfoqrafik prinsiplər haqqında dilçilikdə müxtəlif fikirlər mövcuddur. A.A.Reformatski 6 əsas prinsip (fonetik və fonematik, etimoloji və tarixi-ənənəvi, morfoloji və simvolik) olduğunu göstərmişdir¹. Başqa dilçilər isə 3 əsas orfoqrafik prinsip (fonetik, morfoloji və ənənəvi) müəyyənləşdirmişlər². Bu sonuncu fikir dilçilər tərəfindən məqbul hesab edilir. Orfoqrafiyanın əsas prinsiplərinin hər biri – fonetik, morfoloji və ənənəvi prinsipi müəyyən əlamətlərə malikdir.

Fonetik prinsip. Müasir ədəbi tələffüzə müvafiq yazmaq *fonetik prinsip* adlanır. Bu prinsipə görə, söz eşidildi ki, kimi də yazılır. Məsələn, *yer, ay, gün, qar, baş, daş, gör(mək)*... sözləri necə eşidilirsə, elə də yazıda əks olunur. Deməli, fonetik prinsipdə tələffüz sözlərin yazılışına meyar olur və onun düzgün imlasını müəyyənləşdirir.

¹ А.А.Реформатский. «Введение в языковедение». М., 1967, с. 373.

² Вах. Ф.В.Иванова. «Современный русский язык. Графика орфография». М., 1966, с. 88.

Morfoloji prinsip. Ümumxalq dilində bu və ya başqa morfemin, əsasən, budaq morfemlərin bir neçə variantda tələffüz edildiyini görmək olur. Eyni morfemin danışıda olduğu kimi bir neçə formada yazılması orfoqrafiyanı son dərəcə ağırlaşdırır. Buna görə də bir neçə şəkildə tələffüz edilən morfemlərdən yazıda ancaq birinin qəbul edilməsi məqsəddə uyğun sayılır.

Müxtəlif şəkildə tələffüz olunan morfemlərin bir formada yazılması dilçilikdə *morfoloji prinsip* adlanır. Azərbaycan yazısında cəm şəkilçilərinin ahəngə görə *-lar, -lər* yazılması morfoloji prinsipə əsaslanır.

Orfoqrafiyada vahid qaydalar yaratmaqda morfoloji prinsip xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Ənənəvi prinsip. Bəzi dillərdə sözlərin yazılışı tələffüz olunduğu formadan çox fərqlənir. Məsələn, fransızlar keçmişdə bu və ya başqa sözü necə tələffüz etmişlər və ona uyğun necə yazmışlarsa, indi də həmin ənənəni saxlayırlar.

Keçmişdəki tələffüzə əsaslanan yazı prinsipi *ənənəvi*, yaxud *tarixi* və yaxud da *tarixi-ənənəvi prinsip* adlanır. Ənənəvi prinsip əsasında yazmağa, demək olar ki, az və ya çox dərəcədə bütün fonografik yazılarda təsadüf edilir. Məsələn, bizim yazımızda *əlbəttə* və *hətta* sözləri ənənəvi prinsipə uyğun yazılır.

Müasir milli orfoqrafiyaların hər birində bu üç prinsipdən istifadə edilir. Lakin yazıda prinsiplərdən istifadə dərəcəsi eyni olmayıb, fərqlənir. Belə ki, bu və ya başqa bir yazıda fonetik prinsipə daha çox əsaslanıldığı halda, digərində bu prinsip həlledici olmur. Müəyyən bir orfoqrafiyada ən çox istifadə olunan prinsip *aparıcı prinsip* adlanır. "Hər bir orfoqrafik sistemi aparıcı prinsip müəyyənləşdirir. Onun əsas orfoqrafiya qaydaları bu aparıcı prinsip üzərində qurulur"¹. Məsələn, Azərbaycan orfoq-

¹ A.A.Реформатский. «Введение в языковедение». М., 1967, с. 376.

rafiyasının aparıcı prinsipi fonetik, rus orfoqrafiyasındakı morfoloji¹, ingilis orfoqrafiyasındakı isə ənənəvi prinsip hesab olunur.

Aparıcı prinsiplər daimi və stabil deyil. Belə ki, bu və ya başqa yazıdakı aparıcı prinsipi müəyyən dövrdən sonra başqa prinsip əvəz edə bilər. Bu təbii hala, mütəxəssislərin yazdıqlarına əsasən, Birma orfoqrafiyasını misal göstərmək olar; qədimdə Birma orfoqrafiyası üçün aparıcı prinsip fonetik prinsip hesab olunurdu, lakin son dövrlərdə onu ənənəvi prinsip əvəz etmişdir.

Mənimsənilməsinə az qüvvə sərf olunan orfoqrafiya asan və yaxşı hesab edilir. Lakin həddindən çox “qaydaların” və “müstəsnaları” olan orfoqrafiya çətin olduğu üçün müsbət xarakterizə edilmir.

3. ORFOEPIYA ŞÖBƏSİ

Ədəbi dil ümumxalq dilinin normalaşdırılmış qoludur. Bu normalılıq onu danışq dilindən, xüsusən dialekt və şivələrdən fərqləndirir və səciyyələndirir.

Norma ədəbi dil anlayışının əsasını təşkil edir. Bu elə əlamətdir ki, onsuz ədəbi dili təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Ədəbi dilin normaları nitqin rəvan, dəqiq və təsirli olmasına kömək edir. Bu keyfiyyətlərə malik olan hər bir nitq isə oxucu və dinləyici tərəfindən asanlıqla mənimsənilir.

Ədəbi normalar həm yazılı, həm də şifahi nitqə məxsus olur. Şifahi ədəbi dilin normaları əsasında mövcud olan orfoepik qaydalar sisteminə **orfoepiya** deyilir. *Orfoepiya* termini yunan mənşəli “*ortpos*” (düzgün) və “*epos*” (nitq) sözlərindən əmələ gəlib, düzgün tələffüz mənasını bildirir.

Müasir ədəbi dillərdən hər birinin orfoepik sistemi aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir:

¹ A.A.Reformatski rus yazısı üçün fonematik prinsipi aparıcı hesab edir. Bax: göstərilən əsəri, səh. 376.

1. Saitlərin tələffüzünə aid qaydalar.
2. Samitlərin tələffüzünə aid qaydalar.
3. Qrammatik formaların tələffüzünə aid qaydalar.
4. Əcnəbi sözlərin tələffüzünə aid qaydalar¹.

Bəzi dilçilər, o cümlədən rus alimi A.A.Reformatski orfoepiyanı geniş planda götürərək oxu qaydalarını da onun (orfoepiyanın) köməkçi bölməsi hesab edir².

Müasir ədəbi dillərin orfoepik qaydaları az vaxtın məhsulu deyil. Bu və ya başqa ədəbi dilin orfoepik sistemini təşkil edən qaydalar tədricən müəyyənləşib formalaşmışdır.

Dilçiliyin orfoepiya şöbəsinin tarixi qədimdir. Belə ki, hələ bizim eradan əvvəl qədim hind dilçiliyində orfoepiya məsələlərinə də toxunulmuşdur. Hind alimləri “Şikşa” vedanqında fonetika ilə yanaşı, orfoepiya təliminə xüsusi yer vermişlər. Qədim dövrlərdən əsas qoyulmuş orfoepiya şöbəsi əsrlər boyu, xüsusən XIX və XX əsrlərdə müxtəlif dillərin materialları üzərində geniş şəkildə inkişaf etdirilmişdir. Müasir dövrdə orfoepiya məsələləri diqqəti daha çox cəlb edir.

Çünki hazırda nitq mədəniyyətinin inkişafında orfoqrafiya kimi, orfoepiya da xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

4. LEKSIKOQRAFIYA ŞÖBƏSİ

Dilçilikdə lüğət işlərinin əməli və nəzəri problemlərindən bəhs edən şöbə **leksikoqrafiya** adlanır. Mənşəcə yunan sözü olan *leksikoqrafiya* termininin mənası “*lüğət yazıram*” deməkdir. Filoloji ədəbiyyatda bu terminə sinonim olaraq *tətbiqi leksikologiya* termininin də işlədilməsinə rast gəlik (ikinci termin leksikoqrafiya şöbəsinin adı üçün münasib deyildir).

¹ Qaydalara dair geniş məlumat almaq üçün M.Şirəliyevin “Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları” və Ə.Dəmirçizadənin “Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları” əsərlərinə baxmaq olar.

² A.A.Реформатский. «Введение в языковедение». М., 1967, с. 225.

Müstəqil şöbə olan leksikoqrafiyanın özünəməxsus mövzusu və vəzifələri vardır. Adətən, alimlər leksikoqrafiyanın mövzu və həcmi müəyyən etmək üçün onu leksikologiya, etimologiya və semasiologiya ilə qarşılaşdırırlar¹. Belə qarşılaşdırma əsasında leksikoqrafiyanın etimologiyaya, eləcə də digər şöbələrə olan münasibəti aydınlaşır və sərhədi müəyyənləşir.

Leksikoqrafiya dedikdə həm lüğət yaratmaq sənəti, həm də lüğət işləri haqqında linqvistik təlim təsəvvür olunur. Bu şöbədə hər iki məsələ vəhdət təşkil edir. Leksikoqrafiyada nəzəri məsələlərdən bəhs olunarkən lüğətlərin tipləri, növləri, quruluşu, bunların tərtib metodu və prinsiplərinin elmi əsasları şərh edilir; ümumiyyətlə desək, leksikoqrafik işin bütün ümumi-nəzəri problemləri aydınlaşdırılır.

Leksikoqrafiya dilçiliyin ən qədim şöbələrindəndir. Hələ uzaq keçmişdə Hindistan alimləri sözləri toplamaq və onları izah etməklə məşğul olmuşlar. Eradan əvvəl VI əsrdə hind dilçisi *Amara*² sanskrit dilinin sözlərindən lüğət yaratmışdır. Hindlilər həmin lüğəti "*Amarakoşa*" adlandırmışlar ki, bunun da mənası "*Amaranın lüğəti*" deməkdir. Yenə də Hindistanda eradan əvvəl V əsrdə dilçi alim *Yaska* böyük leksikoqrafiya işləri aparmışdır.

Bizim eranın əvvəllərindən lüğət işləri müxtəlif ölkələrdə inkişaf etməyə başlamışdır. Eramızın II əsrində Çin alimlərindən *Lyu Si* çin dilinin mükəmməl lüğətinin əsasını qoymuşdur. Həmçinin VIII əsrdə ilk dəfə olaraq ərəb dilinin lüğəti ("*Kitab əl-ain*") yaradılmışdır.

Leksikoqrafiya işlərinə olan maraq XV əsrdən daha da güclənmiş və bir sıra dillərə aid yeni xarakterli lüğətlər

¹ Вак: Х.Касарес. «Введение в современную лексикографию». М., 1958, с. 27, 42, 62.

² Bu dilçinin adı bəzi kitablarda Amarusipxa kimi yazılır.

meydana çıxmışdır. Əgər XVI–XVIII əsrlərdə lüğət məcmuələrinin çapı diqqəti cəlb edirdisə, XIX əsrdə lüğət işlərinin nəzəri məsələləri dilçilikdə mühüm yer tuturdu.

Müasir dövrə kimi dünya dilçiliyində külli miqdarda müxtəlif lüğətlər meydana çıxmışdır. Bütün bu lüğətlər iki böyük tipə bölünür: *ensiklopedik lüğətlər*, *lingvistik lüğətlər*.

Ensiklopedik lüğətlərdə müəyyən əşya, hadisə və ya anlayış geniş şərh edilir; tarixi şəxsiyyətlərə dair elmi məlumatlar verilir, onların fəaliyyətlərindən yığcam bəhs olunur. Ensiklopedik lüğətlərdə bəhs edilən məsələyə aid şəkillərdən istifadə olunur ki, bu da belə lüğət tipini səciyələndirən əlamətlərdən biridir.

Ensiklopedik lüğətlərin iki növü vardır: *ümumi ensiklopedik lüğət* və *sahə ensiklopedik lüğəti*.

Ümumi ensiklopedik lüğətə “Böyük Sovet Ensiklopediyası”, “Kiçik Sovet Ensiklopediyası” lüğətlərini, müxtəlif elm sahələrinə aid lüğətə isə “Ədəbiyyat ensiklopediyası”, “Tibb ensiklopediyası” və s. lüğətləri misal göstərmək olar.

Lingvistik lüğətlərdə sözlər şərh edilir. Bu tip lüğətlərdə söz və ifadələrin mənşəyi, inkişaf tarixi, qrammatik cəhətləri, nitqdə işlənməsi aydınlaşdırılır. Həmçinin burada sözün mənası və onun çalarları izah olunur. Hər bir sözün düzgün yazılış və düzgün tələffüz qaydaları göstərilir.

Lingvistik lüğətlər iki cür olur; a) birdilli lingvistik lüğətlər; b) çoxdilli lingvistik lüğətlər.

*Birdilli lingvistik lüğətlərin*¹ məqsədi bu və ya digər dilin elmi cəhətdən öyrənilməsinə kömək etməlidir. Birdilli lüğətlərdən biri 1950–1965-ci illərdə çap edilmiş “Müasir rus ədəbi dilinin lüğəti”dir. Bu mükəmməl lüğət 17 cildən ibarət olub, 120 min 480 sözün şərhini əhatə edir.

¹ Sözlüyü lüğətdən fərqləndirmək gərəkdir.

Çoxdilli *lingvistik lüğətlərin* əsas məqsədi tərcümə işinə, bu və ya başqa qeyri-ana dilinin öyrənilməsinə xidmət etməkdən ibarətdir. Çoxdilli lüğətlər ikidilli, üçdilli və daha çoxdilli olur. 1806–1817-ci illərdə Almaniyada *İ.K.Adelung* və *İ.S.Faterin* redaktorluğu ilə çap olunmuş “Mitridat, yaxud ümumi dilçilik” (“Mithridates, oder allgemeine Sprachkunde”) adlı lüğətdə, təxminən 500 dil və dialektdən misallar verilmişdir. 4 cildədən ibarət olan “Mitridat” dünyada ən zəngin lüğətlərdən biri hesab olunur.

Linqvistik lüğətlərdə dil materialları müxtəlif aspektdə və müxtəlif məqsədlə bağlı şərh olunur. Buna görə də indiyə qədər linqvistik lüğətlərin bir sıra növləri yaranmışdır. Məsələn, *izahlı lüğət*, *tərcümə lüğəti*, *sinonimlər lüğəti*, *omonimlər lüğəti*, *frazeoloji lüğət*, *dialektoloji lüğət*, *terminoloji lüğət*, *etimoloji lüğət*, *tarixi lüğət* və s.

Keçmiş SSRİ xalqlarının dillərinə aid onlarca həm linqvistik nəzəri, həm də linqvistik tədris lüğətləri yaradılmışdır. Hazırda bütün milli dillərin tam və normativ linqvistik lüğətlərinin yaradılması dilçilik elminin qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir.

5. LİNQVOTƏRCÜMƏŞÜNASLIQ ŞÖBƏSİ

Dilçiliyin tərcüməşünaslıq şöbəsi nitq fəaliyyətinin bir növü olan tərcümə haqqında dilçilik təlimidir. Elmi-filoloji ədəbiyyatda bu şöbənin müxtəlif şəkildə adlandırılmasına təsadüf edilir. Belə ki, haqqında danışılan şöbəni bəzi alimlər *tərcümə nəzəriyyəsi*, bəziləri isə *translatologiya* adlandırırlar. Mövzusu ilə əlaqədar dilçiliyin tərcümə problemlərindən bəhs edən şöbənin *linqvotərcüməşünaslıq* adlandırılması daha məqsədəmüvafiqdir. Dilçilik elmində tərcüməşünaslıq problemlərinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Buna görədir ki, 1962-ci ildə ABŞ-da keçirilən Dil-

çilərin IX Beynəlxalq Konqresinin plenar iclasında qoyulmuş mühüm problemlərdən biri "Tərcümənin linqvistik aspektləri" idi.

Linqvistik tərcüməşünaslığın mövzusunu tərcümə fəaliyyəti məsələləri, tərcümə prosesinin ümumi qanunauyğunluqlarını işıqlandırmaq problemləri təşkil edir. Lakin qeyd etməliyik ki, ümumiyyətlə, tərcümə anlayışı olduqca geniş və çoxcəhətlidir. Müxtəlif forma və məzmununda olan materialların tərcüməsi ilə əlaqədar tərcümənin iki böyük növü meydana çıxmışdır. Bunlardan biri *bədii tərcümədir*. Bədii tərcümənin (yəni bədii ədəbiyyatın tərcüməsinin) öz məzmunu və tədqiqat metodları vardır. Elə buna görə də bədii tərcümə problemi ədəbiyyatşünaslıq elminə aiddir. Tərcüməşünaslığın digər böyük növü *informativ tərcümədir*. Informativ tərcümə dedikdə, buraya elmi, rəsmi, ictimai-publisistik, kargüzarlıq və sair materialların tərcüməsi daxil edilir. Tərcümənin bu növü ilə dilşünaslıq elmi məşğul olur. Dilçilikdə tərcüməşünaslığın ayrıca bir şöbə hesab olunması heç də təsadüfi deyil; bunun bir sıra səbəbləri vardır. Həmin səbəblərdən biri odur ki, tərcümə nitq fəaliyyətinin xüsusi növüdür. Buna görə də bilavasitə nitq problemləri ilə məşğul olan dilçilik elmi bu sahəyə biganə qala bilməz. Bundan başqa, məlumdur ki, bir dildən başqa dilə tərcümə zamanı başqa dildə yeni mətn yaranır. Bu yeni mətnin orijinala tam uyğun gəlməsi üçün tərcümənin dəqiqliyi tələb olunur. Bu dəqiqlik dil ünsürlərinin bütün incəliyi, variantları və çalarlığı ilə tərcümə edilməsini, dil normalarının təhrif olunmasına yol verilməməsini tələb edir. Deməli, tərcümənin dəqiqliyi ancaq dilçiliyə məxsus müəyyən tədbirlərlə əldə edilə bilər və edilir.

Dilçiliyin tərcüməşünaslıq şöbəsi gəncdir. Tərcüməşünaslıq dilçiliyin müstəqil şöbəsi kimi XX əsrin II yarısı-nun əvvəlindən formalaşmağa başlamışdır.

Tərcümə insan fəaliyyətinin ən qədim növlərindən-dir. Bu fəaliyyət olmasaydı, şübhəsiz ki, elmlərin yayılması, mədəniyyətlərin inkişafı, xalqlar arasında əlaqələr qeyri-mümkün olardı. Buna görədir ki, tərcümə fəaliyyəti ilə insanlar, əslində, tarixin uzaq keçmişində məşğul olmuş-lar. Müxtəlif məqsədli səyahətlər və ticarət əlaqələri zama-nı tərcümənin bünövrəsi qoyulmuş, sonralar bunun sahəsi və miqyası genişlənmişdir. Tərcümədən istifadə tarixinin qədim olmasına baxmayaraq, onun elmi əsasları (o cüm-lədən linqvistik əsası) ancaq yaxın zamanlarda işlənilmiş-dir. Tərcümə prosesi xüsusi elmi-tədqiqat obyektı olduğu vaxtdan dilçilik elmində bir sıra əsaslı əsərlər yaradılmış, tərcümə prosesinin prinsip və üsulları geniş aydınlaşdırıl-mışdır. Lakin tərcüməşünaslığın hələ tam həll olunmamış və mübahisəli məsələləri çoxdur¹.

Müasir aləmdə beynəlxalq əlaqələrin sürətlə artdı-ğı, dövlətlər arasında möhkəm ittifaqlar yarandığı, hər il dünyada çoxlu millətlərarası konqreslər, konfranslar keçirildiyi bir dövrdə tərcümə və tərcümə məsələlərinə tələb daha da artmışdır. İndi linqvistik tərcüməşünaslıq qarşısında bir sıra vəzifələr durur. Onun əsas vəzifəsi dil-çiliyin bu sahədəki nailiyyətlərini ümumiləşdirməkdən ibarətdir.

Dilçiliyin istər nəzəri, istərsə də tətbiqi sahəsinə dair şöbələrdən hər birinin inkişafı dil haqqında elmin ümumi tərəqqisinin əsasını təşkil edir.

¹ Вак: Проблемы лингвистического анализа. М., 1966, с. 200.

C. DİLÇİLİK ŞÖBƏLƏRİNİN NÖVLƏRİ

Dillərdəki bütün hadisə və proseslər müxtəlif cəhətdən və müxtəlif məqsədlərlə öyrənilir. Tədqiqatın məqsədi bəzən dilin indiki vəziyyətinin, bəzən keçmişdə bu və ya başqa hadisənin təşəkkülü və inkişafını, bəzən də dillərdəki oxşar və fərqli cəhətləri meydana çıxarmaq, onları aydınlaşdırmaqdan ibarət olur. Bu cəhətlərə müvafiq olaraq dilçiliyin şöbələrindən əksəriyyəti tədqiqatın məqsədinə görə üç növə ayrılır: a) tarixi-diaxronik, b) müasir-sinxronik, c) müqayisəli. Bunu aydın təsəvvür etmək üçün dilçiliyin konkret bir şöbəsinin, məsələn, morfolojiya şöbəsinin növlərə bölünməsi və onların qarşısında duran məqsəddən bəhs etmək kifayətdir.

Tədqiqatın məqsədinə görə dilçiliyin morfolojiya şöbəsinin 3 növü vardır.

1. TARİXİ MORFOLOGİYA

Tarixi morfolojiyada konkret dillərin morfoloji sistemi izlənilir. Burada morfoloji hadisələr, onların dəyişilməsi və inkişaf etməsi tarixi baxımdan öyrənilir. Məlumdur ki, müasir dillərdən hər biri yarandığı dövrdən indiyə qədər müəyyən inkişaf yolu keçmişdir. Bu prosesdə, şübhəsiz ki, dillərin morfoloji sistemində də bir sıra dəyişikliklər baş vermişdir. Məsələn, bizim dilimizdə işlənən əvəzliliklər tarixən heç də müasir şəkildə olmamışdır. III şəxsin təkini bildirən *o* əvəzliyi vaxtilə *ol* formasında işlənmişdir və s. Dildə olan bütün bu tipli dəyişikliklər öyrənilərkən onun ümumi inkişaf tarixi nəzərə alınır, hər bir dəyişikliyin və inkişafın əsasları, obyektiv səbəbləri aydınlaşdırılır¹.

¹ Tarixi morfolojiya haqqında geniş məlumat almaq üçün prof. H.Mirzəzadənin "Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası" kitabına baxmaq olar.

2. MÜASİR MORFOLOGİYA

Müasir morfologiya mövcud canlı dilin morfoloji sisteminin müasir vəziyyətini öyrənir. Dilçilik ədəbiyyatında müasir əvəzinə eyni zamanda *təsviri* sözü də (*təsviri morfologiya*) işlənir. Müasir morfologiya tarixilikdən heç də ayrılmaz. Burada da bəzi hadisənin tarixinə bu və ya digər şəkildə müraciət olunur. Belə priyomlar, adətən, müasir dil hadisələrinin daha ətraflı şərhinə xidmət edir.

Müasir morfologiya tarixi morfologiya üçün, bir növ, ölçü vahididir. Belə ki, tarixi morfologiyadakı hər bir hadisə müasir morfologiya ilə müəyyən edilir.

3. MÜQAYİSƏLİ MORFOLOGİYA

Müqayisəli morfologiyada bu və ya başqa dillərdəki hadisə, proses və faktlar müqayisəli tərzdə öyrənilir. Burada yalnız qohum dillərin deyil, həm də qohum olmayan dillərin materialları müqayisəyə cəlb edilə bilər.

Qohum dillərin müqayisəli morfologiyası. Məlum olduğu üzrə, qohum dillərin morfoloji sisteminə bir çox ümumi cəhətlər vardır. Lakin bununla yanaşı, fərqli xüsusiyyətlər də az deyil. Bu fərqlər həmin qohum dillərin hər birinin müstəqilliyini göstərən cəhətlərdir. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, qohum dilləri müqayisəli öyrənmək mümkündür və bu, elm üçün çox vacibdir.

Qohum dillərin morfoloji sisteminin müqayisəli öyrənilməsi nəzəri xarakter daşıyır. Belə ki, burada bütün hadisə və faktlar nəzəri aspektdə şərh olunur. Qohum dillərin hadisələri tarixi planda tədqiq edildikdə *tarixi-müqayisəli morfologiya* yaranır.

Müqayisəli morfologiyalar qohum dillərin qohumluq dərəcəsini və onların mənbə eyniliyini aydınlaşdırmağa kömək edir¹.

¹ Əlavə məlumat almaq üçün F.Zeynalovun "Türkologiyanın əsasları" kitabına və eləcə də slavyan dillərinin qohumluğuna dair olan ədəbiyyatlara nəzər yetirmək faydalı olar.

Qohum olmayan dillərin müqayisəli morfologiyası.

Qohum olmayan dillərin morfoloji sistemlərinin müqayisəsi nəzəri cəhətdən bir o qədər əhəmiyyətli deyil. Bu tipli əsərlərdəki müqayisələrdə tarixilik olmur. Odur ki, belə müqayisələr, bir növ, metodik cəhətdən əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, rus və Azərbaycan dillərinin müqayisəli morfologiyası ancaq hər iki dilin məktəbdə mənim-sənilməsinə müəyyən dərəcədə kömək edir.

Ç. DİLÇİLİK ŞÖBƏLƏRİNİN ƏLAQƏLƏRİ

Vahid bir elmin tərkib hissələrini təşkil edən dilçiliyin şöbələri arasında daima qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Bu üzvi bağlılıq, hər şeydən əvvəl, iki cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Birincisi, bu şöbələr arasındakı dialektik əlaqə onların inkişafına təsir göstərir, həm də yeni şöbələrin yaranması və müstəqilləşməsində xüsusi rol oynayır. Məsələn, dilçiliyin leksikologiya, semasiologiya və sintaksis şöbələrinin əlaqəli inkişafı əsasında yeni şöbə – frazeologiya şöbəsi meydana çıxmışdır. Həmçinin leksikologiya ilə morfologiyanın əlaqəsi nəticəsində sözyaratmaya aid ideyalar inkişaf etmiş və müstəqil şöbə – söz yaradıcılığı formalaşmışdır. İkincisi, şöbələr arasında əlaqə ayrı-ayrı şöbələrin mövzularına məxsus hadisələrin dərin və düzgün şərhinə kömək edir. Məsələn, semasioloji kateqoriyaları və prosesləri bilmədən heç bir zaman frazeoloji vahidlərin tiplərindən, təsnifatından bəhs açmaq olmaz. Buna görə də hər bir hadisəni dürüst şərh etmək üçün bu və ya başqa şöbəni müvafiq şöbələrlə, onların nəticələri ilə əlaqələndirmək vacib şərtlərdəndir.

Dilçiliyin bəzi şöbələri arasında əlaqə daha yaxın və möhkəmdir. Məsələn, sözyaratma ilə leksikologiya, semasiologiya və morfologiya şöbələri bir-biri ilə daha sıx bağ-

lıdır. Belə ki, sözyaratma üsulları əsasında əmələ gəlmiş hər bir yeni sözün leksik xüsusiyyətləri leksikologiyada, semantik cəhətləri semasiologiyada, morfoloji əlamətləri isə morfologiyada şərh olunur.

Dilçilik şöbələrindən fonetika ilə orfoepiyanın, qrafika ilə orfoqrafiyanın, orfoqrafiya ilə orfoepiyanın, leksikologiya ilə leksikoqrafiyanın, morfologiya ilə sintaksisin... də əlaqəsi çox yaxın və ayrılmaz xarakterdədir.

II BÖLMƏ

DİL VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

VII FƏSİL

DİLİN MAHİYYƏTİ

1. DİL VƏ ONUN ƏHƏMİYYƏTİ

Dilin ictimai mahiyyəti məsələsi dilçilik elminin müasir inkişaf mərhələsində də onun əsas problemlərindəndir. Bu problemin şərhilə çoxdan məşğul olunduğu üçün dünya dilçiliyində külli miqdarda filoloji ədəbiyyat meydana çıxmışdır.

Dilin mahiyyəti probleminin şərhilə üçün əvvəlcə bir sıra anlayışları, o cümlədən dil haqqında anlayışı, dilin əhəmiyyəti, dilin kimə məxsus olması, heyvanların danışığı “qabiliyyəti” və sairə aydınlaşdırmaq lazımdır. Dil nədir? İlk baxışda adama elə gəlir ki, “dil nədir” sualının cavabı çox asandır və bu sualın asan görünməsi, bəlkə də, ondan irəli gəlir ki, dil ünsiyyət və anlaşıma üçün bizim hər zaman istifadə etdiyimiz vasitə olub, yatmaq, gəzmək, yemək və s. kimi ehtiyaclarımızla bir sırada durur.

Dil dedikdə, səslənən bir hadisə nəzərdə tutulur. Bu hadisə qulaq vasitəsilə eşidilir. Hər bir dil cümlələrdən, cümlələr isə sözlərdən ibarətdir. Sözlərin maddi qabığı isə danışığı səsləri təşkil edir. Səssiz-sözsüz dil olmamış və indi də yoxdur¹. Öz mahiyyətinə görə dil çox mürəkkəb ictimai hadisədir.

¹ Kar-lalların “danışığı” buraya aid deyil. Səssiz “dil” daktilologiyadır. “Daktilos” (*daktulos*) yunanca “barmaq”, “*logos*” (*logos*) isə latınca “anlayış” deməkdir.

Dil və tələbat

İnsanların dilə olan tələbatı, demək olar ki, hər şeydən qüvvətlidir. Cəmiyyət üzvlərindən bircə gün belə dilə müraciət etməyən, sözlərlə fikirləşməyən və ya dinib-danışmayan adama rast gəlmək qeyri-mümkündür. Axı insan daim düşünmək, öz arzu və istəklərini başqalarına çatdırmaq, ətrafdakı hadisələri bilmək, öyrənmək istəyir. Dildən istifadə dairəsi çox əhatəlidir. Ondan insan həyatı və fəaliyyətinin hər bir sahəsində həmişə geniş istifadə olunmuş və indi də olunur. İnsan yaşadığıca onun dilə olan tələbatı, heç şübhəsiz ki, gələcəkdə də yenə qüvvətli olacaqdır¹.

Dilin əhəmiyyəti

İnsanların daim xidmətində olan dil cəmiyyətdə əvəzsiz əhəmiyyətə malikdir. Dil insan həyatının mənasıdır. Dilsiz cəmiyyət mümkün deyil. Bir anlığa cəmiyyəti dilsiz təsəvvür edək... Belə halda insan hansı keyfiyyəti ilə başqa canlılardan fərqlənə bilər?

Dil ilk insanların formalaşmasında əsas amillərdən biri olaraq onların heyvanlar aləmindən ayrılmasına kömək etmişdir. Həmçinin dil ən qədim dövrlərdən insanların birgə fəaliyyət göstərmələrinə, mübarizə aparmalarına imkan yaratmışdır. Dil – varlığı dərk etmə vasitəsidir. O, insanların dərk etmə bacarığını inkişaf etdirərək kainatın sirlərini aşkar etməyə şərait yaradır. İnsanlar təbiətdəki əşya və hadisələri, onların çox mürəkkəb xüsusiyyətlərini dildən istifadə etməklə öyrənə bilirlər. Bunun əsasında isə elm yaranır. Dil əldə olunmuş hər bir elm və təcrübəni mühafizə edərək əbədləşdirir, onun yaşamasına və inkişafına kömək edir. İnsanların əcdadı və gələcək yetirmələri

¹ Bəzi alimlər belə iddia etmişlər ki, guya müəyyən dövrdən sonra dilə ehtiyac olmayacaq, insanlar ancaq təfəkkürlə danışa biləcəklər.

arasında əlaqə dillə yaradılır. Belə ki, insanlar dil vasitəsilə özündənəvvəlki bilik və təcrübəni mənimsəyir, ümumiləşdirir, öz bilik və bacarıqlarını yeni nəsələ verirlər. Lakin bu prosesdə insan heç də hər şeyi yenidən tədqiq etmir, əvvəlcə hazır bilikləri qavrayır və bundan sonra öyrənilməmişləri tədqiq edir. Deməli, dil vasitəsilə toplanıb ümumiləşdirilən nailiyyətlər gələcək inkişaf üçün baza olur. Məsələni aydın təsəvvür etmək üçün dil haqqında elmə nəzər yetirək.

Məlum olduğu kimi, dilə dair biliyi inkişaf etdirmək üçün gənclərə orta və ali məktəblərdə dilin fonetik sistemi, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu haqqında bilik verilir. Əvvəlki dövrlərin nailiyyətləri olan bu biliklər gələcək dilçi tədqiqatçıların dünyagörüşlərinin formalaşmasında bünövrə olur və dilçilik elminin inkişafına xidmət edir.

Müasir insan öz biliyini iki mənbədən istifadə əsasında inkişaf etdirir: bunlardan biri kitab, digəri isə həyatdır. Kitabdan keçmişin nailiyyətləri, həyatdan isə hələ müşahidə olunmamış və tədqiq edilməmişlər öyrənilir. İstər kitab yazılarkən, istər şəxsi həyat təcrübəsi qeyd olunarkən dilə müraciət edilir ki, burada da ünsiyyət vasitəsi olan dilimiz xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnsanlar dilin köməyi ilə elm, texnika və s. əldə etməklə bərabər, cəmiyyət üçün çox zəruri olan mədəniyyət də yaratmışlar. Dil insanların əldə etdikləri elmi, texniki və mədəni sərvətlərin bütün bəşəriyyətə çatmasında, hamının malı olmasında xüsusi rol oynayır. Dilin köməyi ilə Yer kürəsinin qitələri bir-biri ilə əlaqə saxlayır, biri digərinin elmi kəşfləri, bədii sənət sərvətləri ilə tanış olur. Belə hallarda, zaman və məkanla əlaqədar olaraq, dilin yazılı formasından daha geniş istifadə olunur.

Nəhayət qeyd etmək lazımdır ki, dil cəmiyyətin elmi və mədəni həyatının inkişafında da başlıca vasitələrdən biri olmuş və indi də belə bir mühüm vasitə olaraq qalır.

Dil haqqında bir çox fikirlər mövcuddur. Bunlardan biri dilin “kimə məxsus olması” haqqındakı fikirdir. Hələ qədimdə insanlar bütün təbiəti canlı hesab edərək obyektiv aləmdə hər şeyin danışığ qabiliyyətinə malik olduğunu düşünmüşlər. Bunun əsasında *təbiətin dili, quşların dili, heyvanların dili* və *insanların dili* anlayışları meydana çıxmışdır.

Təbiətin dili. Təbiətin dili varmı? Təbiət hadisələrlə olduqca zəngindir. Bu hadisələr müşahidə edildikdə, izləndikdə burada bəzi cəhətlər diqqəti cəlb edir. Məsələn, yağışdan əvvəl təbiətdə baş verən hadisələrə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, qara buludlar bir yerə toplaşır, külək qalxır və nəhayət, yağış yağır. Deməli, yağışdan əvvəlki hadisələr yağışın yağacağına işarədir. Lakin aydın məsələdir ki, bu vəziyyət heç də yağışın yağmasına dair insanları xəbərdar etmək “məqsədini güdmür”. İnsanlar, sadəcə olaraq, təbiət hadisələrindəki müəyyən qanunauyğunluqlara əsaslanaraq, vaxtilə həmin hadisələrin “danışdığına” inanmışlar. Hətta bu inam o dərəcədə möhkəm olmuşdur ki, onlar hadisələrlə bərabər, cansız əşyaların da “danışdığını” güman etmişlər; guya, məsələn, ağaclar, bitkilər, çaylar, dənizlər, dərələr, dağlar... insan kimi dilə gəlib bir-biri ilə və eləcə də insanlarla ünsiyyətdə olmuşdur. Təbiətin “dilinə” dair fikirlər ən çox nağıl və əfsanələrdə özünə yer tapmış, əsrlərdən-əslərə, nəsillərdən-nəsillərə keçərək bizə qədər gəlib çatmışdır. Azərbaycan xalq nağıllarında da təbiət hadisə və əşyalarının “danışdırılması” hallarına təsadüf olunur. “Tapdıq” adlı xalq nağılından Günəşlə Tufanın “danışığına” diqqət edək:

“Gün xanım dedi:

– Ey Tufan, gərək and içəsən ki, Qəmər xanımı mənsiz azad etməyəcəksən.

Tufan dedi:

– Xanım, elə gözəli həmişə tilsimdə saxlamaq insafsızlıqdır”.

Bu cür fikirlərə bütün dünya xalqlarının əfsanə və nağıllarında külli miqdarda təsadüf olunur. Təbiətin cansız varlıqlarının danışması klassik ədəbiyyatda da vardır. Böyük Füzulinin “Söhbətül-əsmar” (“Meyvələrin söhbəti”) adlı əsərində meyvələr belə danışdırılır:

*Xəllaqi-cahani-zülmətü nur
Püstə mənim adımlı qoyubdur.
Qönçə kimi ağzım açmışam mən,
Hər talibə danə saçmışam mən.
Bir yandan eşitdi Xoxü Fıstıq,
Həm Süncüdü Şahpaludü Fındıq,
İnnab ilə Tut, Alubalu,
İncirü Zoğalü Cövz, Limu,
Hər biri bir afəti-zəmanə,
Hər biri söylərdi bir fəsanə;
Şaftalu deyərdi: – Padişahəm,
Fıstıq ki: – Əncüm içrə mahəm.
Həm cövz deyərdi: – Xosrovam mən.
Fındıq deyərdi: – Sərvərəm mən.
Limu ki: – Mənəm bu bağə mahmud.
– Şahəm ki, deyərdi Şahpalud.*

Göründüyü kimi, burada meyvələr obrazlaşdırılmış bədii vasitələrdir, söz sənətkarlarının istifadə etdikləri üsullardan biridir. Dil haqqındakı müasir biliklər elmi bünövrə üzərində inkişaf etdiyi üçün, onlar qədim insanların ibtidai təsəvvürlərinin əksinə olaraq, cansız varlıqların danışmasını məcazi mənada başa düşürlər.

İndi elm “təbiətin danışması” fikirlərinə son qoyaraq müəyyən etmişdir ki, danışan ancaq canlı varlıqdır. Burada, əlbəttə, belə sual qarşıya çıxır: canlıların hansı növü danışmaq imkanına malikdir? Bu haqda elm aləmində

müxtəlif fikirlər, baxışlar, nəzəriyyələr mövcuddur. Bunlarda bir-birindən fərqlənən iki fikir vardır. Birincisi bütün canlıların danışması, ikincisi isə insanlarla bərabər, bəzi canlıların, o cümlədən quşların və heyvanların danışa bilməsi fikirləridir.

Quşların dili. Quşlar söhbət edə bilirmi? Bəzi alimlər quşlar üzərində müşahidə apararaq onlarda danışmaq qabiliyyətinin olub-olmamasını müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. Alimlərin nəticələrini xatırlatmazdan əvvəl bu məsələnin tarixən xalq arasında necə qoyulduğu ilə tanış olaq. Xalq arasında əfsanə xarakterli belə bir fikir olmuşdur ki, guya quşlar da insan kimi danışa bilir. Quşların söhbət etmələrinə dair bizə gəlib çatan qədim nağıl və əfsanələrdə maraqlı nümunələr çoxdur. Azərbaycan nağıllarından “Quş dili bilən İsgəndər” nağılında bülbüllərin “danışmasına” rast gəlirik.

“İsgəndər baxıb gördü ki, bir bülbül oxuyur, ayrı bir bülbül də deyir:

– Ay bülbül, bir vaxt gələcək, İsgəndər bu şəhərin padşahı olacaq, bu bağçaya qonaq gələcək, həmən analığı onun qabağına xörək gətirəcək”.

Quşların “danışdırılması” halları şair və yazıçıların əsərlərində də özünə yer tapmışdır. Məsələn, XII əsrin böyük mütəfəkkir şairi Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” əsərində “Nuşirəvan və bayquşların söhbəti” hekayəsində quşlar danışdırılır. Ova çıxmış padşah xarabalıqda iki quşun oxuduğunu görüb vəzirdən quşların mükəlliməsinin mənasını soruşur. Vəzir quşları göstərərək onların “danışğını” belə izah edir:

Bax, bu quşa vermişdir o biri qızını,

Bu isə qabaqcadan istəyir cehizini.

Deyir: “Bu viran kəndi verdikdən sonra mənə,

Buna bənzər bir neçə kənd verməlisən yenə”.

*O biri quş deyir ki: "Əl çək, mənə dil tökmə.
Padşahın zülmünü gör, yetər, qəm-qüssə çəkmə.
Əgər padşah bu isə, onun sayəsində sən
Yüz min belə xaraba kənd alacaqsan məndən".*

Bu nümunələrin nə birincisindəki və nə də ikincisindəki, şübhəsiz, "quş danışığı" deyil; birincisi əfsanə olub, xalq bədii təfəkkürünün, ikincisi isə şair təfəkkürünün bədii ifadəsidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, həqiqətən, quşların nitqi üzərində təcrübə aparanlar da olmuşdur. Tədqiqatçılar toyuğun "danışığında" 10 şərti işarə olduğunu müəyyən etmişlər. Bu söz – "işarələr" həyəcan bildirir. Bunlar, əsasən, qarşıya çıxan təhlükə ilə bağlıdır. Təhlükə zamanı toyuğun çıxardığı səslər müxtəlif olur. Belə ki, təhlükənin yaxında olduğunu bildirən səslə uzaqda olduğunu "xəbər edən" səs bir-birindən fərqlənir və s.

Müxtəlif xalqlar arasında belə bir mülahizə yayılmışdır ki, guya quşlardan qarğalar həqiqi olaraq danışır. Yəqin ki, azərbaycanlılar arasında "qarğa dili", "qarğa dilində danışmaq" ifadələri də məhz buradan meydana çıxmışdır. Qarğaların güclü dil fəaliyyətinə "malik olduğu" fikri bir sıra alimləri tədqiqat aparmağa həvəsləndirmişdir. Amerika alimləri uzun illər bu quşlar üzərində müşahidə aparmış, onları tədqiq etmiş və nəhayət, "qarğa dili"nə dair müəyyən nəticələrə gəlmişlər. Onların fikrincə, guya qarğalar arasında dil müxtəlifliyi müşahidə olunur. Hətta kənd qarğası ilə şəhər qarğasının dili əsaslı şəkildə fərqlənir. Elə buna görə də kənd və şəhər qarğaları bir-birini başa düşmür, ünsiyyətdə ola bilmirlər. Bundan başqa, hər ştatın qarğalarının öz dili var. Bir ştatın qarğası o biri ştatın qarğasının dilini anlamır. Tədqiqatçılar qarğaları iki yerə bölmüşlər. Bu və ya başqa kənddə, şəhər və ştatda yaşa-

yanları “yerli sakinlər”, kənddən-kəndə, şəhərdən-şəhərə və ştatdan-ştata uçub köçəri həyat sürənləri “avara qarğalar” adlandırmışlar. Onlar bu “avara qarğaları” düşüncəli və çox bacarıqlı kimi göstərilər. Guya avara qarğalar öz xüsusi dillərindən əlavə, bütün ştatların qarğalarının dillərini də bilirlər. Bunlar bir-birləri ilə öz dillərində, başqa ştat qarğaları ilə həmin qarğanın dilində danışa bilirlər.

Doğrudanmı bu belədir? Şübhəsiz, qarğaların danışa bilməsi və onların çoxdilli olması inandırıcı və real hadisə deyil. Çünki qarğa çıxardığı səslə fikir ifadə etmir, onların cığırtiları, olsa-olsa, alimlərin dediyi kimi, diqqəti özünə cəlb etmə vasitəsidir.

Danışmağı bacaran və dil öyrənə bilən tutuquşu da insanları çox maraqlandırmışdır. Bu quşlar doğrudan da danışa bilirlərmə? Burada bir həqiqət var; tədqiqatçıların müşahidələrinə görə, tutuquşu eşitdiyi sözləri (hamısını yox) təkrar edir. Elə bu cəhətə fikir verən insanlar tutuquşunun danışdığını güman edirlər.

Rus tədqiqatçısı N.N.Ladigina-Kots tutuquşu üzərində müşahidələr aparmış, bu quşun nə qədər söz tələffüz etmək bacarığını müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Alimin təcrübəsi əsasında quşun, təxminən, 150 sözü təkrar edə bildiyi aşkar olunmuşdur. Bununla bərabər, quşda düşüncə olub-olmaması da yoxlanılmışdır. Bu məqsədlə quşun qarşısında onun təkrar edə bildiyi sözə aid əşya qoyulmuş və həmin əşyanın adının tələffüz edilməsi tələb olunmuşdur. Tədqiqatçının məlumatına görə, quş bir dəfə də olsun qarşısında duran əşyanın adını düz tələffüz edə bilməmişdir. O, hər bir sözü ancaq insan tələffüz etdikdən sonra təqlidi olaraq təkrarlamışdır. Beləliklə, aydın olmuşdur ki, quşda düşünmək qabiliyyəti yoxdur; əgər onda bu keyfiyyət olsaydı, təkrar etdiyi sözdən istifadə edib əşyanın adını deyə bilərdi.

Yuxarıda qeyd edilənlərlə əlaqədar elmi nəticəni belə yekunlaşdırmaq olar: heç bir quş danışa bilmir, quşun dili yoxdur və o, insanın dilini də öyrənə bilməz.

Heyvanların dili. Heyvanlar danışır mı? Bu suala dünyanın bir çox alimi cavab axtarmışdır. Onlar məsələni aydınlaşdırmaq üçün müxtəlif heyvanlar üzərində yüzlərlə tədqiqat aparmışlar. Bütün müşahidə və müqayisələrin, elmi təhlillərin nəticəsində alimlər arasında bir-birinə zidd iki fikir meydana çıxmışdır:

- a) alimlərin bir qrupu heyvanların dili olmadığını göstərmiş, bunu elmi fakt və dəlillərlə sübut etmişdir;
- b) alimlərin başqa bir qrupu isə heyvanların danışdığını və bununla bərabər, hətta insan dilini də bildiklərini söyləmişdir.

İkinci fikrin müdafiəçilərindən bəziləri hətta heyvan dilinin çox mükəmməl olduğunu təsəvvür etmişlər. Həmin alimlərə görə, guya bütün heyvanların xüsusi dili vardır. Lakin bəzi tədqiqatçılar bunun əksinə olaraq göstəririlər ki, heyvanların dili insan dilinə nisbətən bəsitdir və heyvanlardan ancaq fil, delfin, meymun, it, pişik, həşəratlardan arı və qarışqa danışa bilər. Bu fikirləri iddia edənlər belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, guya həmin canlıların dilini insanların bilməməsinin səbəbi heyvanlar özləridir. Onlar dillərini insana öyrətmək üçün özlərinə əziyyət verməmişlər. Əgər insanlar müəyyən əziyyətə qatlaşıbsalar, heyvanların da dilini mənimsəyib onlarla danışa bilərlər.

Heyvanlardan ən çox meymunlar üzərində təcrübələr aparılmışdır. Bunun müəyyən əsası vardır: meymun heyvanlar aləmində daha çox inkişaf etmiş canlıdır. Bunların ali cinsi isə qədim insanabənzər varlıqlardır. Alimlər öz təcrübələrini meymunlardan, əsasən, *qorilla*, *oranqutan* və *şimpanze* üzərində aparmışlar. Bu meymunlarda insana oxşar cəhətlər vardır. Elə buna görə də hələ uzaq keçmiş-

dən insanabənzər meymunlar müxtəlif elm sahələrində çalışanların diqqətini cəlb etmişdir. Qədim Misir həkimləri insan cəsədini yarib meymun orqanizmi ilə müqayisə etmişlər. Onlar hər iki canlının quruluşunda uyğun olan üzvləri müəyyənləşdirmişlər. Meymun üzərində müşahidə aparılması işi get-gedə genişlənmiş, xüsusən XVIII əsrdə meymunun hərəkətlərini tədqiq etməyə maraq güclənmişdir. Lakin qeyd etməliyik ki, bu sahədəki tədqiqlər görkəmli təbiətşünas *Çarlz Darvinin* (1809–1882) təkamül nəzəriyyəsindən sonra, yəni XIX əsrdən daha geniş vüsət almışdır. Bu dövrdən müxtəlif məqsədli təcrübələr aparılmağa başlanılmışdır. Alman zoopsixoloqu Volfanq Köler və başqaları meymunun “əqli bacarığı” ilə maraqlanmışlar. Rus tədqiqatçısı N.N.Ladığina-Kots isə həm də əlaqədar şəkildə meymunun mimikasını öyrənmişdir. O, meymunun üz hərəkətini bir neçə il müddətində müşahidə edə bilmişdir.

Onun eksperiment apardığı *İoni* adlı meymun gül-mək, ağlamaq, təəccüblənmək, hirsələnmək, həyəcanlanmaq kimi hisləri müxtəlif mimikalarla ifadə etmişdir. Bununla yanaşı, tədqiqatçılar sübut edirlər ki, meymun insanın əlindən tutub onu istədiyi səmtə çəkir, diqqəti özünə cəlb etmək üçün insana kiçik daş ata bilir, maraqlandığı işlə inamla məşğul olmağı bacarır və s.

Ümumiyyətlə, meymun üzərində elmi təcrübə aparənların bir çoxu şimpanzenin mimika zamanı sir-sifətini hərəkət etdirdiyini, ağız və dodaqlarını, gövdəsini oynatdığını qeyd etmişlər. Bundan başqa, insan kimi, onun da qıdığı tutduğunu müəyyənləşdirmişlər. Bu haqda Darvin deyir: “Cavan şimpanzeni qıdıqladıqda o, şaqqldayıb gülür, bu gülüş eyni vəziyyətdə bizim uşaqların gülüşlərinə bənzəyir”.

Meymunun “dili” ilə daha çox maraqlanmışlar. İndiyə kimi meymun “dilinə” həsr olunmuş onlarca elmi-tədqiqat

əsəri meydana çıxmışdır. Meymunun “dil qabiliyyəti” aydınlaşdırılarkən iki istiqamətdə tədqiqat işi aparılmışdır: bunlardan biri meymun dilini öyrənmək, digəri isə meymuna dil öyrətməkdir. Bu məsələlərin həllinə dair bir neçə tədqiqatın nəticəsinə nəzər yetirək.

Amerika alimi *Harner* meymun “dilini” öyrənməyə böyük səy göstərmişdir. O, apardığı müşahidələr əsasında “Meymunların dili” adlı əsər yazmışdır. Harner bu əsərində meymunun xüsusi dili olduğunu təsdiq edir və göstərir ki, meymunda məlumat almaq və məlumat vermək bacarığı mövcuddur.

Bununla bərabər, o yazır ki, guya meymunun çıxardığı hər bir səsin müəyyən anlayışla bağlı leksik mənası vardır, məsələn, meymunun müəyyən səsi “yemək”, müəyyən çığırtısı “içmək” və sair kimi anlayışları bildirir. Nəhayət, Harner belə bir fikrə gəlib ki, guya meymunun dili var, insan onunla danışa bilər. Doğrudanmı meymunla danışmaq olar? Əlbəttə yox.

“Meymunun dili” ilə rus tədqiqatçısı *N.N.Ladigina-Kots* da məşğul olmuşdur. O, İoni adlı meymunun üzərində tədqiqat aparıb, onun 20-dən çox “söz”ünü müəyyən etmişdir ki, bu “sözlərlə” – çığırtılarla həmin meymun müəyyən hiss və istəklərini “ifadə edə” bilirdi. Başqa bir Amerika zoopsixoloqu professor *Robert İerks* də meymunların səslərini tədqiq etmişdir. O, iki meymun seçib birinə Çim, digərinə Panzi adı vermişdir. Meymunlar üzərində çoxlu təcrübə apardıqdan sonra onların 30-dan yuxarı səs çığırtısını qeydə almış və bunların mənalarını şərh etmişdir.

Demək, müasir insanabənzər meymunlarda müxtəlif səs çıxarmaq imkan və bacarığı vardır. Bu səslər müəyyən dərəcədə bizim danışq səslərimizə oxşayır. Onlar səsin tonunu dəyişib ucadan və ya alçaqdan “tələffüz” edə bilirlər.

Bu səslərin ünsiyyət üçün şərti işarə olmasına şübhə yoxdur. Lakin meymunda müşahidə edilən 20-30 “səs-söz” heç də dil deyil. Çünki bu “sözlər” insan sözünün ifadə etdiyi mənadan çox-çox uzaqdır. Bundan başqa, tədqiqatçıların müəyyən etdiklərinə görə, meymunun çıxardığı səslər hadisə ilə, vəziyyətlə əlaqədar olur. Buna görə də hadisə olmayanda meymun həmin keçmiş hadisəni yada salıb müvafiq səsi çıxara bilmir.

İnsan dilini heyvana öyrətmək cəhdləri də çox olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar heyvanlara söz öyrədib onları insan kimi danışdırmaq istəmişlər. Məsələn, amerikalı Robert İerks meymunun başqa cəhətlərini tədqiq etməklə yanaşı, xüsusi bir təcrübə də aparmışdır. O, *banan* sözünü meymuna öyrətmək istəmişdir. Bu məqsədlə otağın arakəsməsində kiçik pəncərə qoydurmuşdur. Təcrübə apardığı meymunu pəncərənin qarşısına gətirib özü üç dəfə “ba” tələffüz etmişdir. Həmin anda pəncərə açılmış və oraya banan qoyulmuşdur. Bu təcrübə iki həftə davam etmiş, lakin heç bir zaman meymun “ba, ba, ba” deməmişdir. Bundan sonra tədqiqatçı daha bir sıra təcrübələrə əl atmışdır. Başqa alimlər tərəfindən də bu formada və buna oxşar onlarca təcrübə və müşahidələr aparılmışdır. Nəticədə məqsədəmüvafiq, demək olar ki, heç bir şey əldə edilməmişdir.

Heyvana dil öyrətmək təcrübələrində itlər üzərində görülmüş işlər də maraqlıdır. Bəzi alimlər uzun illər itə dil öyrətməyə çalışmış, lakin onların söyləri nəticəsiz qalmışdır. Yeri gəlmişkən deməliyik ki, heyvan, xüsusilə it insanı az da olsa “başa düşür”. Ona “qalx” deyəndə qalxır, “dayan” deyəndə dayanır, adı ilə və ya fitlə çağıranda gəlir, qısqırdanda hücum edir və s. Elə bu cəhəti nəzərə alan bəzi geridəqalmış tayfalar belə iddia edirlər ki, guya itlər insan dilini bilir, amma özlərini dilbilməz göstərirlər, həm də bunu ona görə edirlər ki, insanlar onların üzərinə əlavə

iş qoymasınlar¹. Bu, əlbəttə, belə deyil və belə də ola bilməz. İtlər üzərində elmi təcrübələr aparmış alimlər sübut edirlər ki, həmin heyvanlar mənaya yox, danışanın ancaq intonasiasına “fikir verirlər”. Buna görə hətta xüsusi təlim almış elə bir it də ola bilməz ki, o, insanı tam başa düşsün, danışığın müxtəlif tonunu fərqləndirə bilsin və eşitdiyinə müvafiq hərəkət etsin.

Nəhayət, haqqında bəhs etdiklərimizi ümumiləşdirərək demək olar ki, dil insan anlayışı ilə üzvi surətdə bağlıdır və dil canlı varlıqlardan ancaq insana məxsusdur. Heç bir özgə canlı varlıq insan dilini öyrənib ondan insan kimi istifadə edə bilməz. Çünki dil də təfəkkür kimi yalnız insan cəmiyyətində mövcud olub insanlara xidmət edir. *Dilin sahibi insandır.*

2. İCTİMAİ HADİSƏ KİMİ DİLİN MAHİYYƏTİ

İnsanı əhatə edən varlıq və mühit rəngarəng hadisələrlə zəngindir. Lakin bu hadisələr nə qədər çox və müxtəlif olsa da, onları bəzi cəhətlər qruplaşdırmağa imkan verir. Bunlardan biri təbiət hadisələridir. Küləyin əsməsini, yağışın yağmasını, zəlzələ baş verməsini, daşqın olmasını və s. təbiət hadisələrini misal göstərmək olar. Dil bu qrup və buna bənzər digər hadisələrdən olmayıb, yalnız və bilavasitə insanın özünə məxsus ictimai hadisələrdəndir. Lakin dilin ictimai hadisə olması haqqındakı vahid ümumməqbul fikir heç də birdən-birə formalaşmamışdır. Bu barədə bir çox baxışlar meydana çıxmış, nəzəri dilçiliyə dair ədəbiyyatda dil bioloji, psixoloji və ya başqa hadisə adlandırılmışdır.

¹ А.А.Леонтьев. «Возникновение и первоначальное развитие языка». М., 1963, с. 6.

Nə üçün dil bioloji hadisə deyil? Dilin ictimai zərurət əsasında yarandığını hələ antik dövrün filosofları söyləmişlər. XIX əsrin əvvəllərində isə bu nəzəri müddəə xüsusi vüsət almışdır. Məşhur alman alimi **Vilhelm Humboldt** dilin tələbat əsasında meydana çıxdığını əsaslı sübut etməyə çalışmışdır. Bunlarla bərabər, XIX əsrin ortalarında təbiətşünaslığın inkişafı və təsiri nəticəsində dilçilikdə bioloji ideya da meydana çıxmışdır. Həmin ideyanın baniləri və tərəfdarları səhvən dilin bioloji təbiətli olduğunu göstərməyə cəhd etmişlər. Bu müddəanın yanlışlığını sübut etmək üçün, hər şeydən əvvəl, dilin irs, irq və canlı orqanizmlə əlaqəsinin olub-olmamasını aydınlaşdırmaq lazımdır.

Dil və irs

Məlumdur ki, insanlarda bir çox cəhətlər irsi səciyyə daşıyır. Lakin ictimai zərurət nəticəsində meydana çıxan dil irsi ola bilməz. Dili irsi məsələlərlə qarışdıranların fikrinə görə, guya görmək, yemək və s. kimi, dil də təbiətən irsidir. Buna görə kiçik uşaq heç bir şərait və mühitdən asılı olmayaraq, bioloji qanunlar əsasında inkişaf etdiyi, böyüdüyü və yeridiyi kimi də danışır. Bu ideyanı müdafiə etmək üçün dilə bioloji münasibət bəsləyənlər hətta bütün xalqların “vahid uşaq dili” olduğunu da iddia etmişlər¹. Şübhəsiz ki, bu ideyaların hər ikisi səhvdir, qeyri-məntiqidir.

Əvvəla deməliyə ki, dili anadangəlmə hesab edənlər məsələnin mahiyyətini düzgün anlaya bilməmişlər. Hər şeydən əvvəl, dilin cəmiyyətdə öyrənildiyini unutmuşlar. Məlumdur ki, hər bir uşaq dili cəmiyyətdə mənimsəyir. Buna görə də əgər dil açmamış körpə uşaq insan cəmiyyətindən kənarda qalsa, o, qaçmağı, tullanmağı, gizlənməyi və hətta bəzi heyvanlar kimi səs çıxarmağı bacaracaq, lakin

¹ А.А.Реформатский. «Введение в языкознание». М., 1955.

ona dil öyrədən olmadığı üçün danışmayacaqdır. Bunu heyvanlar arasına düşmüş uşaqların həyatı aydın sübut edir¹. İndiyə kimi 40-a qədər belə hadisə olmuşdur. Bunlardan biri Hindistanda canavarlar arasında yaşamış iki qız haqqındakı məlumatı xatırlayaq.

1920-ci ildə bir dəstə hindli meşəlikdə yerləşən kəndləri səyahətə çıxmışdır. Bu dəstədəkilərin biri hind psixoloqu Rid Sinqh idi. O öz dəstəsi ilə oktyabr ayında **Qodamuri** adlı kəndə gəlib çatmış və burada gecələməli olmuşdur. Gecə ev sahibi qorxunc halda Sinqhin yanına gəlmiş və meşədə qərribə bir canlı gördüyünü söyləmişdir. Səhəri gün Sinqh yoldaşları və kənd sakinləri ilə birlikdə bu qərribə canlının göründüyü sahəyə getmiş, orada onları müşahidə etmək üçün yer hazırlamış, sonra gizlənib canavarların yuvadan çıxmasını gözləmişdir. Qərribə heyvanın yaşadığı yer kiçik daxmacığa oxşayıb və bir neçə yerdən yolu var idi. Müşahidə zamanı Sinqh görmüş ki, əvvəlcə yaşlı canavarlar, sonra iki balası, daha sonra qərribə heyvanın böyük tayı və nəhayət, kiçiyi yuvadan çıxır. Bu qərribə vəhşilərin bədənləri insana, yerləşləri heyvana oxşayırdı. Sinqh onların insan uşağı olduğunu yəqin etmiş, uşaqları diri tutmağı qarşıya məqsəd qoymuşdur. O, ikinci gün gündüz çağı kənd əhalisi ilə birlikdə həmin yerə gəlib canavarın yuvasını dağıtmağa başlamışdır. Bu zaman erkək canavar çıxıb qaçmış, ana canavar isə balalarını müdafiə etməyə cəhd göstərmişdir. Ana canavar öldürüldükdən sonra yuvanın dəşiklərindən birini genişləndirib içəri daxil olmuşlar. Yuvanın dibindən 2 canavar balası və 2 uşaq tapıb çıxarmışlar. Bunlar qız uşaqları idi. Qızlar üçün kənd evlərindən birinin küncündə qəfəs hazırlanmış və onları

¹ Afad Qurbanov. "Vəhşi heyvanlar arasında tapılmış insan övladı və onlarda nitq". Bakı. "Elm", 2000.

bir müddət orada saxlamış, sonra uşaq evinə aparmışlar. Sinqh qızların birinə Kamalə, digərinə Amalə adı vermişdir. Kamalənin 8, Amalənin isə 2 yaşı vardı. Kamalə 9 il, Amalə isə 1 ilə yaxın insanlarla yaşaya bilmişdir.

Rid Sinqh birinci gündən onlarla məşğul olmuş, müşahidələrini gündəliyə qeyd etmişdir. Həmin qeydlərdə qızların mühüm səciyyəvi cəhətləri əks olunmuşdur.

Qızlar heyvanlar arasında yaşadıkları üçün heyvan yerisinə uyğun olaraq əlləri və dizləri ilə 4 ayaqla gəzmışlər. Lakin sürətlə gedəndə dizlərini qaldırıb əl və ayağın köməyi ilə qaçmışlar. Böyük qız xüsusi məşq əsasında ancaq 2 ildən sonra dik şaquli durmağı öyrənə bilmiş və 6 ildən sonra iki ayaq üzərində gəzməyə alışmışdır. Bu qızların, xüsusilə Kamalənin tərbiyəsi ilə məşğul olan Sinqh və onun arvadı qeyd etmişlər ki, 17 yaşlı Kamalə qaçmalı olanda yenə də əvvəllərdə olduğu kimi, dördayaqlı yüyürürmüş.

Şəraitlə əlaqədar olaraq qızlar da canavarlar kimi həmişə çiyməyi yemişlər. Uşaq evində saxlanarkən uzun zaman ət və digər yeməli şeyləri əldən götürməmişlər, yerdən alıb çeynəmişlər. Yemi və hətta suyu da ilk dəfə iyləmədən dillərinə vurmamışlar. Suyu dilləri ilə içmişlər. Qızlardan böyüyünün alt çənəsinin sümüyü və əzələləri çox inkişaf etmişdi. Kamalə iri ət parçasını əlinin köməyi olmadan ağzı ilə yemiş, sümüyünü gəmirmiş və təmizləmişdir. Qızlar yedikləri zaman onlara kimsə yaxınlaşsa, mırıltıya oxşar səs çıxarmışlar. Sonralar Kamalə əllə yeməyi öyrənmiş, stəkandan su içmiş və müəyyən dərəcədə insana uyğunlaşa bilmişdir.

Qızlar müşahidə olunarkən diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri onların gecə həyatı keçirmələri idi. Belə ki, onlar işıqdan, günəşdən qaçmışlar. Gündüzlər qaranlıq küncə çəkilib üzləri divara yatırmışlar. Yatanda da bir-birinə söykənirmişlər. Axşamçağı fəallaşır, oynayır və yem aldıkları

yerə gəlib başlarını yuxarı qaldıraraq havanı iyləyirmişlər. Qızlarda iybilmə olduqca çox inkişaf etmişdi. İlk günlərdə onlar həmişə insandan gizlənməyə cəhd etmişlər. Sinqhin qeydlərindən məlum olur ki, onlar yuyunmaq istəmirlərmiş. Eyni zamanda, geyimi də sevmirlərmiş. Buna görə də yenicə geyindirilmiş paltarı həmin andaca cırıb atırmışlar. Nəhayət, deyildiyi kimi, hər şeyə biganəlik, heç nəyi öyrənməmək, maraq və həvəs göstərməmək onların səciyyəvi xüsusiyyətləri olmuşdur.

Heyvanlar arasında həyat keçirən bu qızlarda qətiyyən nitq olmamışdır. Müşahidəçilər qızlarda ancaq bir-cə səs signalı müəyyən etmişlər. Bu səs alçaqdan başlanıb ta zilə qədər ucaldılan signal idi. İlk günlərdə qızlar müntəzəm olaraq hər axşam saat 10-da, gecələr isə saat 1-də və 3-də bu cür signal vermişlər. Sinqh bunu valideyni (canavarları) çağırmaq signalı kimi izah etmişdir.

Sinqh və onun arvadı qızlara nitq öyrətməyə ciddi səy göstərmişlər. Bu məqsədlə bir sıra üsullardan istifadə etmiş, çoxlu təcrübələr aparmışlar. Sinqhin arvadı müntəzəm olaraq qızların yanında danışmış və bu yolla qızları nitqə alışdırmağa çalışmışdır. Sinqh xanım qızlara yemək verəndə Kamalə və ya Amaləyə müraciət edib gətirdiyi yemin adını ucadan demiş və bunu təkrar etmişdir. Uşaq evinə müxtəlif növ meyvə, tərəvəz gətirmiş, hər birini ayrı-ayrı göstərərək bunların adlarını oradakı uşaqlara bir neçə dəfə təkrar etdirmişdir. Uşaqlar nəyi yemək istədikdə onun adını ucadan tələffüz etmişlər. Sinqh xanım da həmin şeyin adını təkrarən deyərək onlara vermişdir. Bundan başqa, qızlara qısa suallar vermiş, onların cavabını özü söyləmişdir.

Qızlara nitq öyrətmək üçün başqa uşaqlarla əlaqə yaratmaq, onlarla oyunlar təşkil etmək təcrübəsindən də istifadə olunmuşdur. Bütün bunların nəticəsində Kamalə ancaq 3 ildən sonra ilk dəfə “bəli” və “xeyr” sözlərini tələf-

füz edə bilmişdir. O, 17 yaşa çatanda cəmi 40 söz öyrənmişdi. Sinqh göstərir ki, Kamalə çox az hallarda bu sözləri demişdir. O, bu və ya başqa şeyin adını ancaq təkiddən sonra tələffüz etmişdi. Adətən, sözü bütöv yox, onun ilk hecasını tələffüz edirmiş. Kamalə ilk rabitəli cümləni 5 il keçəndən sonra deyə bilmişdi. O, Sinqh xanıma çox meyil etmiş və ona öyrəşmişdi. Bu qadın bir neçə vaxt uşaqlardan ayrılmışdı. O, uşaq evinə gələndə Kamalə onun qarşısına qaçmış, sevinərək "Anam gəldi" demişdi. Bununla bərabər çoxlu qarışıq səslər də çıxarmış ki, Sinqh xanım onların heç birini başa düşməmişdi. Ümumiyyətlə, 9 il insanlar arasında yaşamasına baxmayaraq, Kamalənin nitqi lazımi dərəcədə inkişaf etməmişdi.

Bu hadisə aydın göstərir ki, insanın bioloji xassəsi cəmiyyət xaricində təbii olaraq şəraitə uyğun şəkildə dəyişə bilər, lakin onda nitq yaranıb inkişaf edə bilmir. Çünki dil irsi qanunlara tabe deyil.

Vahid uşaq dili nəzəriyyəsi

"Vahid uşaq dili" nəzəriyyəsinin mahiyyəti nədən ibarətdir? Bu nəzəriyyəyə görə, Yer kürəsindəki xalqların hamısının uşaqları ümumi bir dilə malikdir. Guya hər bir uşaq müəyyən vaxt həmin ümumi dildə danışır, sonra mənsub olduğu xalqın dilinin təsirinə düşür. Bu fikirlə heç cür razılaşmaq olmaz. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, belə bir dil – bütün xalqlar üçün vahid uşaq dili yoxdur. Hər bir xalqın uşaqları danışmağa başlarkən ancaq asan deyilə bilən səs birləşmələrini tələffüz edirlər. Məsələn, Azərbaycan körpələri *bəbə* (uşaq), *oppa* "gəzmək" və s. deyirlər. Müşahidələr göstərir ki, bütün xalqların uşaqları bu və ya başqa anlayış üçün eyni səs birləşməsini ifadə etmirlər. Məsələn, azərbaycanlı uşağı *bəbə* dediyi halda, həmin anlayış üçün rus uşağı *lya-lya* deyir. Bununla belə, müxtə-

lif dillərdə uşaqların işlətdikləri sözlər fonetik tərkibcə də bir-birinə uyğun gəlmir. Məsələn, azərbaycanlı uşaqlarının dilində işlədilən *bəbə* sözünün mənası ingilis dilində *beybi* (baby) sözü ilə ifadə edilir.

Dil və irq

Məlumdur ki, yer üzərində yaşayan milyonlarla insanın zahiri əlamətləri bir-birinin eyni deyildir. Belə ki, bəzilərinin dərisi ağ, bəzilərininki qara, bəzilərininki isə sarı və ya nisbətən tünd rənglidir. Yaxud ayrı-ayrı insan qruplarında başın, gözün, burunun və s. quruluşunda, dişlərin düzlüşündə, baş tüklərinin diametrində və s. müəyyən fərqlər nəzərə çarpır. Bu fərqlər insanların tarixi inkişafı nəticəsində əmələ gəlmişdir. İnsan tarixi minilliklərlə bağlıdır. Hələ qədim dövrlərdə həyat çox sərt olmuşdur. Qida axtarmaq, öz şəraitlərini yaxşılaşdırmaq üçün insanlar bir yerdən başqa yerə köçmüşlər. Bu zaman fiziki cəhətdən zəif olanlar həyatın çətinliklərinə, o cümlədən günəşin yandırıcı şüalarına, güclü küləklərə, leysan yağışlara, aclığa, susuzluğa tab gətirməyib məhv olmuşlar. Qüvvətli olanlar isə bunlara dözmüş, özləri üçün şərait yaratmağa çalışmışlar. Əmək prosesində insanlar isti və soyuğa uyğunlaşır, bərkiyir və möhkəmlənirdi. Şəraitlə əlaqədar olaraq insanlar arasında fərqli zahiri əlamətlər meydana çıxmışdır. Məhz həmin əlamətlər sonralar insanların irqi təsnifi üçün əsas olmuşdur.

Antropoloq və bioloqların müəyyən etdiklərinə görə, başlıca irqi əlamətlər bunlardır: dərinin və saçın rəngi, saçın forması, uzun və bədənənin tüklə örtülməsi, gözün daralması, başın, sifətin, burunun, boyun uzunluğu¹ və s. bu əlamətlərdən əlavə nisbətən az səciyyəvi olan cəhətlər də vardır.

¹ М.Ф.Нестурх. «Происхождение человека». М., 1970, с. 381.

İrq insanların bioloji qruplaşdırılmasıdır. Buna görə də irqi təsnif çox mürəkkəb və çətindir. Bu, insanlar arasında qəti sərhəd qoya bilmir. Belə ki, bu və ya başqa irqin nümayəndəsinə aid edilən əlamət bəzən digərinə də məxsus olur. Deməli, irqi bölgü ancaq şərtidir.

Köhnə bölgüyə görə, müasir insanlar 3 böyük irqə bölünürlər¹. Yeni bölgüyə görə isə insan cəmiyyətində dörd irq müəyyənləşdirilir. Bunlar aşağıdakılardır:

Qaradərili insanlar. Buraya qaradərili afrikalıları və Avstraliyanın qədim sakinləri aiddir. Qara dəri, qıvrım saç, qonur (şabalıdı) rəngli göz, yastı və qanadları qalxmış burun, enli dodaq bu irqin əlamətləridir. Bunlar *negroid* adlanırlar.

Ağdərili insanlar. Avropa, Şimali Hindistan, Şimali Afrika və başqa bir sıra yerlərin sakinləri bu irqə daxildirlər. Bu irqin tipik nümayəndələrinin saçları qıvrım və ya düz, dərisi açıq rəngdə, üz və bədənlərinin tükü çox inkişaf etmiş olur. Onların burunları irəliyə uzanır, üzləri isə bir o qədər geniş olmur. Bunlar *avropoid* adlanırlar.

Sarıdərili insanlar. Bu irqin nümayəndələrinin dərisi sarı, yaxud qırmızımtıl, gözləri tünd şabalıdı rəngdə, saçları isə qara və düz formadadır. Bədənlərində tük az olur, saqqal və bıqları inkişaf etmir. Sarı irqə daxil olanların üz almaları böyük olur. Bunlar, əsasən, orta və alçaq boyludurlar. Buraya Çinin, Orta və Şimali Asiyanın əhalisi daxildir. Bunlar *monqoloid* irq adlanırlar.

Ekvatorial irq. Bu irqə daxil olanlar ağdərili irq ilə monqoloid irqi arasında orta mövqe tuturlar. Bu irq qrupuna, əsasən, Amerika hindiləri daxildir. Bu böyük irqlər, öz növbəsində, bir neçə kiçik yarımirqlərə, bunlar isə antropoloji tip qruplarına bölünürlər. Alimlər, təxminən,

¹ Müasir insandan əvvəl ilk və qədim insan da olmuşdur.

30 antropoloji tip qrupu olduğunu müəyyənləşdirmişlər. "Bir çox insani irq və tip qrupları üçün səciyyəvi olan cəhət odur ki, bunlar müəyyən geniş sahəni əhatə edir və tarixən həmin sahədə yaranmış və inkişaf etmişlər"¹.

İrqi əlamət daimi sabitliyə malik deyil. Görkəmli biolog M.F.Nesturxun ifadəsi ilə desək, bu, hətta bir adamın həyatında belə dəyişə bilər. Son illərdə insan tipi qruplarında baş formasının çox dəyişildiyini alimlər sübut etmişlər. Amerika antropoloqu Frans Boas müəyyən etmişdir ki, insanın başının forması uzun dövr ərzində deyil, hətta çox az vaxtda dəyişə bilər. O bu ideyanı Avropadan Amerikaya köçmüş adamları müşahidə etməklə əsaslandırmışdır.

Nəhayət qeyd etməliyik ki, istər dərirlərinin rəngi müxtəlif olan, istərsə də başqa zəhəri fərqli əlamətləri ilə seçilən insanlar mahiyyətcə bir-birindən qətiyyən fərqlənmirlər, onların hamısı eyni dərəcədə iş görmək, fikirləşmək və danışmaq qabiliyyətinə malikdir. Bununla yanaşı, bütün irqlər və antropoloji tiplər bərabər hüquqludur. Lakin çox təəssüf ki, irqçilər irqi əlamətlərə bu baxımdan yox, imperializmin mənafeyi mövqeyindən yanaşırlar. İrqçilərin bədnam ideologiyasına görə, guya ancaq "ali irq" in nümayəndələri hər şeyə qadirdirlər. Müasir aləmdə irqi sədd bir sıra ölkələrdə aradan qalxdığı halda, bəzi yerlərdə irqçilik nəzəriyyəsinin müddəaları hələ də hökm sürür. Bu müddəaların tərəfdarları insan qruplarının qeyri-bərabər olduğunu sübut etmək üçün yeni-yeni fakt və dəlillər axtarırlar². Heç şübhəsiz ki, belə dəlilləri irqçilər əldə edə bilmədikləri kimi, yenə də buna nail ola bilməyəcəklər. İrqçilərə görə, insanlığın tarixinin əsasını siniflərin yox, irqlərin mübarizəsi təşkil edir. Buna görə də onlar qara və

¹ М.Ф.Нестурх. «Происхождение человека». М., 1970, с. 385.

² «Вопросы антропологии». № 40, 1968-сй ил.

sarı irqə mənsub olanların guya ağlar üçün qorxulu olduqlarını göstərir. Göründüyü kimi, bu ideya da tarixi inkişaf qanunlarına tamamilə ziddir.

İrqçilik nəzəriyyəsi müəyyən dərəcədə dilçilik elminə də təsir göstərmişdir. Belə ki, XIX əsrin irqçiləri dillə irqin əlamətlərini eyniləşdirmiş, insanları və onların dillərini irqlərə görə müəyyənləşdirməyi irəli sürmüşlər. Həmin əsrin bir sıra görkəmli filoloqları bu ideya ilə razılaşmamış və ona qarşı ciddi mübarizə aparmışlar. Hələ o zaman məşhur dilçilərdən biri demişdi: "Elmi səhvlərdən biri dili irqlə eyniləşdirməkdir. İrqlə konkret dil arasında kiçik əlaqə belə yoxdur"¹.

Aparılmış tədqiqatlar əsasında alimlər bir daha sübut etmişlər ki, həqiqətən, "...insanları dilə görə bölmək onların irqə görə bölgüsünə uyğun gəlmir"². Çünki irq heç bir milli, dini, coğrafi, mədəni, yaxud dil qrupu yaratmır³. İrqçilərin dillə irq arasında həqiqi əlaqə varlığı tezisnin uydurma olduğunu əyani sübut etmək üçün görkəmli biolog M.F.Nesturx keçmiş sovet məkanında yaşayan müxtəlif irqə aid qohumdilli xalqlardan misal gətirir. O deyir: "SSRİ-nin bir çox xalq və tayfaları türk dillərində danışdılar. Lakin bu xalq və tayfaların biri (azərbaycanlılar) avropoid, eyni zamanda digəri (*qazaxlar, qırğızlar, yakutlar*) monqoloid, üçüncüsü isə (*şorlar, başqırdlar, tatarlar*) monqoloid xüsusiyyətli avropoid irqi tiplərini təşkil edir"⁴. Deməli, irqə dil arasında cüzi əlaqə olsaydı, bu xalqların dillərində yaxınlıq, qohumluq ola bilməzdi.

Bütün elmi mühakimələrdən aydın olur ki, dil irqə bağlı deyil. Buna görə də heç zaman insanın bioloji qruplaşdırılması dillə əlaqələndirilə bilməz.

¹ И.А.Бодуэн де Куртене. «Избранные труды по общему языкознанию». М., 1963, II т., с. 67-96.

² М.Ф.Нестурх. «Происхождение человека». М., 1970, с. 401.

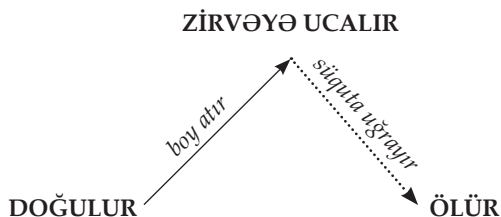
³ Вах: «Вопросы антропологии», № 20, 1964, с. 8-12.

⁴ М.Ф. М.Ф.Нестурх. «Происхождение человека». М., 1970, с. 401.

Dil və canlı orqanizm

XIX əsrin ortalarında bəzi alimlər dilə bioloji baxımdan yanaşmış, onu canlı orqanizmlə eyniləşdirmişlər. Dili canlı orqanizm adlandıran nəzəriyyənin tipik nümayəndəsi **Avqust Şleyxer** biologiya elminə aludəliyin nəticəsində dili doğub-törəyən varlıq hesab etmişdir.

Avqust Şleyxerə görə, dilə təbiət tərəfindən yaradılmış bir hadisə kimi baxılmalıdır. O göstərir ki, insan iradəsi insanın quruluşunda heç bir dəyişiklik etməyi bacarmadığı kimi, dildə də belə dəyişikliklər edə bilməz. Avqust Şleyxer ilk böyük əsərlərindən başlayaraq naturalist mövqedə dayanmışdır. O, 1848-1850-ci illərdə çap etdirdiyi əsərlərində göstərir ki, dil canlı orqanizm kimi doğulur, boy atır, çiçəklənir, sonra isə zəifləyir və ölür. Avqust Şleyxerin nəzəriyyəsi qrafik formada aşağıdakı sxemdə olduğu kimidir.

Dilin bioloji konsepsiyasına əsasən, Avqust Şleyxer səhv olaraq belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, botanika və zoologiyada tətbiq olunan hər cür təsnifat və bölgü prinsiplərindən eynilə dilçilikdə də istifadə etmək olar.

Avqust Şleyxer XIX əsrin ortalarında görkəmli təbiətşünas Çarlz Darvinin materialist təliminə, onun təkamül nəzəriyyəsinə əsaslanaraq öz bioloji görüşlərini daha da qüvvətləndirməyə səy göstərmişdir. O, "*Darvin nəzəriyyəsi və dil haqqında elm*" adlı əsərində Darvin təlimindən bayağı nəticə çıxararaq, dilin tamamilə doğub-törəyən canlı orqanizmin eyni olduğunu sübut etməyə çalışmışdır. O,

heyvanlar və bitkilər aləmində olduğu kimi, dildə də cins, növ və ailənin mövcudluğunu iddia etmişdir. Bu məsələdə naturalist dilçi A.Şleyxer tək deyildi. Hətta XX əsrin I rübündə də bu konsepsiyanın tərəfdarları olmuşdur.

Dili bioloji hadisə kimi başa düşmək dilçilikdə *naturalist*, yaxud *bioloji cərəyan* adlanır. Bu cərəyan hələ XIX əsrdə bir çox dilçilər, o cümlədən İohani Madviq və A.Potebnya tərəfindən tənqid edilmişdir.

Nəhayət qeyd etməliyik ki, dilin təbiəti, onun ictimai mahiyyəti naturalistlər tərəfindən inkar olunaraq düzgün izah olunmamış, bu məqsədlə qeyri-obyektivliyə yol verilmişdir. Buna görə də Darvin təliminə əsaslanan dilçilik naturalizmi dil haqqında elmə heç bir şey verə bilməmişdir.

Dil və psixi hadisə

XIX əsrin ortalarında alimlərin bəziləri dili psixi hadisə hesab etmişlər. Bununla da dilçilikdə *psixologizm cərəyanı* əmələ gəlmişdir. Bu cərəyanın görkəmli nümayəndələri *Heyman Şteyntal, Vilhelm Vundt, A.Potebnya* və başqaları olmuşlar.

Psixologizm cərəyanının tərəfdarları dilin qanunauyğunluqlarının naturalist dilçilər tərəfindən bioloji baxımdan izah olunması ilə ciddi mübarizə apararaq dilçiliyi psixoloji bünövrə əsasında qurmağa çalışırdılar¹. Buna görə də onlar dilin mühüm məsələlərini psixologiya mövqeyindən tam psixoloji anlayışlarla şərh edirdilər. Bu dilçilər fərdin rolunu üstün tutaraq ümumxalq dili anlayışından imtina edirdilər ki, burada da, hər şeydən əvvəl, dilin ictimai əsası inkar olunurdu². Ümumiyyətlə, psixologizm cərəyanına aid olan müxtəlif nəzəriyyələrin ha-

¹ Я.В.Лоя. «История лингвистических учений». М., 1968, с. 74-76.

² «Общее языкознание». М., 1970, с. 428.

mısında dil birtərəfli, qeyri-elmi şəkildə izah edilmişdir. Məsələn, H.Şteyental fərdi psixikanı dilin mənbəyi hesab edirdi¹. Bu ideyanın tərəfdarları ancaq təcrid olunmuş fərdi təfəkkürün qanunauyğunluqlarını, fərdi insan psixikasının öyrənilməsini vacib və lazımı hesab edirdilər. Dilçilikdə psixologizm cərəyanının tərəfdarları belə hesab edirdilər ki, dillərin müxtəlifliyi insanların fərdi psixikalarının müxtəlifliyi ilə bağlıdır.

Elm dil hadisələrinin psixoloji cəhətdən izahını məqbul saymır. Çünki dil psixi hadisə olsaydı, şəraitin və xarici mühitin təsirindən asılı olmayaraq, ayrı-ayrı adamların xüsusi dili olardı və nəticədə onlar bir-biri ilə danışa bilməzdilər². Üzvlərindən hərəsinin özünəməxsus fərdi bir dili olan xalq yoxdur və ola da bilməz. Hər bir xalqın dili həmin xalqın bütün nümayəndələrinin vahid dilidir.

Yuxarıda qeyd olunanları yekunlaşdıraraq demək lazımdır ki, dil nə bioloji və nə də psixoloji hadisədir, o, yalnız ictimaiyyətin məhsuludur. Deməli, dil ictimai hadisədir.

Dilin ictimai hadisələr arasında mövqeyi

Bizə məlum olduğu kimi, müxtəlif ictimai hadisələr bazislərə³ və üstqurumlara aid olub, onların əsasında müəyyənləşir. Bazis cəmiyyətin inkişafının müxtəlif dövrlərdə iqtisadi quruluşudur. Üstqurum isə onun siyasi və digər görüşləridir. Hər bir bazisin özünəməxsus üstqurumu vardır. Bu üstqurum bir sıra ictimai hadisələrdən ibarət olur. İctimai hadisələr cərgəsinə cəmiyyətin həm siyasi baxışları, həm də hüquqi, fəlsəfi görüşləri... daxildir. Bununla bərabər, “cəmiyyətin estetik tələblərini ödəyən incəsənət və həmçinin ədəbiyyat da buraya aiddir”.

¹ Yəni orada.

² Б.Косивский. «Общее языкознание». Минск, 1969, с. 33-34.

³ “Bazis” (basis) mənaşə yunan sözüdür, “əsas, bünövrə, özül” mənasını ifadə edir.

Bəs dil bunlardan, yəni bazis və üstqurumdan hansına daxildir? Alimlərin dedikləri kimi, indiyədək dili heç kəs bazisə aid etməmişdir. Lakin bəzi alimlər dili üstqurum hadisəsi kimi xarakterizə etmişlər. Onlar ictimai hadisələrin incə fərfinə varmadan, səciyyəvi xüsusiyyətlərinə daha diqqətlə nəzər yetirmədən bütün ictimai hadisələri ancaq iki növə – bazis və üstquruma görə təsnif etmişlər. Dili də ikinci qrup hadisələrə oxşadıb onların cərgəsində göstərmişlər. Dili üstqurum hesab edən dilçi və ya filosoflar belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, guya bazis və üstquruma məxsus olmayan ictimai hadisə yoxdur və buna görə də dil mütləq bunlardan birinə aid edilməlidir. Bu müddəa elmi cəhətdən doğru deyil. Elə buna görə də dil haqqında bir sıra qeyri-məntiqi baxışlar meydana çıxmışdır.

Elm sübut etmişdir ki, dil nə bazisdir, nə də üstqurumdur. Çünki dil spesifik ictimai hadisədir. İctimai hadisələr sırasında o, xüsusi mövqeyə malikdir. Bu onun başqa ictimai hadisələrdən əlamətdar cəhətlərinə görə fərqlənməsi ilə müəyyən edilir. Bir cəhəti xatırlayaq. Məlumdur ki, dil ictimai sahədəki hər bir dəyişikliyi özündə əks etdirməyə qabildir. Bu xüsusiyyət onu başqa ictimai hadisələrdən əsaslı surətdə fərqləndirir. Lakin ədəbi dildə üstqurumluluq əlaməti də vardır. Ədəbi dil, məlumdur ki, süni olaraq müəyyən normalara tabe edilir, dövrün tələblərinə uyğun gəlməyən söz və ifadələr ondan uzaqlaşdırılır. Bu xüsusiyyət, adətən, ədəbi dildə üstqurumluluq əlaməti kimi izah edilir. Lakin bu əməliyyatı xalqın danışiq dilində həyata keçirmək mümkün deyildir. Ona görə də dili üstqurum hesab etmək elmi cəhətdən yanlışdır.

3. BAŞLICA ÜNSİYYƏT VASİTƏSİ KİMİ DİLİN MAHİYYƏTİ

Hər bir şəxs duyduğu, hiss etdiyi haqqında fikirləşmək, düşündüyünü başqasına çatdırmaq və ya fikir mübadiləsi etmək istəyir və bunun üçün, şübhəsiz, müəyyən vasitədən istifadə etməli olur; bu ünsiyyət vasitəsi *dil* adlanır.

İnsanların həyat tərz, dünyagörüşü, inkişaf yolları həmişə müxtəlif və rəngarəng olmuşdur. Cəmiyyət tarixində ünsiyyət, qarşılıqlı anlaşıma üçün bir çox vasitələrə müraciət edilmişdir. Buna görə dil yeganə ünsiyyət vasitəsi deyil, lakin başlıca ünsiyyət vasitəsidir. Bunu ətraflı başa düşmək üçün digər ünsiyyət vasitələrini, onların xüsusiyyətlərini və dilə münasibətlərini müəyyənləşdirmək vacibdir.

Cəmiyyət tarixində mövcud olan bütün ünsiyyət vasitələri bir neçə cəhətdən, xüsusilə təbiətinə, mahiyyətinə, forma və məzmununa, imkan və vəzifələrinə görə iki yerə bölünür: a) akustik (səslənən) ünsiyyət vasitələri; b) optik (görünən) ünsiyyət vasitələri.

1. AKUSTİK ÜNSİYYƏT VASİTƏLƏRİ

Səslənən, tələffüz olunan, eşidilən vasitələr bu qrupa aiddir. Bunlar insanın eşitmə üzvünə təsir edir, onun vasitəsilə dərk olunur. Ünsiyyət üçün istifadə edilən akustik vasitələr aşağıdakılardır:

Dil ünsiyyəti. Birinci akustik ünsiyyət vasitəsi danışq səslərindən ibarət insan dilidir. İnsanların səsli dili ilk baxışda çox sadə görünür. Ona görə ki, insan hələ kiçik yaşlarından onun qayda və qanunlarını öyrənir, bunlar get-gedə insan üçün adi hala çevrilir. Lakin səsli dil heç də ilk baxışda təsəvvür olunan kimi sadə deyil. Dil mürəkkəb sistem və quruluşa malikdir. O, insanlara hər cür ideya və fikirləri ifadə etməyə imkan verir. Səsli dilin imkanları tex-

niki vasitələrlə də genişləndirilə bilər. Məsələn, səsli dillə ifadə olunan fikri ətrafa və uzağa çatdırmaq, hazırkı anda və gələcəkdə eşitmək üçün radio və televiziyadan, telefon, reproduktor və maqnitofondan istifadə olunur. İndi insan elə bir dövrə gəlib çatmışdır ki, onun səsi lent yazılarında, plastinkalarda, matrislərdə uzun zaman saxlanıla bilər.

Bu sahədə elm və texnikada çox böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Müasir dövrdə səsin yazılması üçün bir neçə üsuldən, o cümlədən mexaniki, maqnit və optik yazma üsulundan istifadə olunur. Səs birinci üsulun nəticəsində daşa, ikincisinin nəticəsində dəmirə dönür və üçüncü üsulla fotosəklə çevrilir. Daşa, dəmirə və fotosəklə dönmüş səslər maqnitofon, patefon, radiola kimi cihazlar və kino qurğuları vasitəsilə asanlıqla canlandırılır; həm də heç bir təhrifə yol verilmədən, yəni tamamilə təbii şəkildə səsləndirilir.

Səsli dil elə əlamət və xüsusiyyətlərə malikdir ki, bu onu digər bütün ünsiyyət vasitələrindən əsaslı surətdə fərqləndirir. Biz burada səsli dilin xüsusiyyətlərindən hətta az da olsa, bəhs etməyi münasib bilmirik. Çünki bu barədə əsərin müvafiq bölmələrində ətraflı məlumat verilmişdir.

Silbo ünsiyyəti. XIX əsrdə qəribə bir danışiq forması insanları təəccübləndirmişdir. Bu dil fit verməklə fikri ifadə etməkdən ibarət idi. Həmin qəribə dilin sirri uzun zaman açılmamış, gizli şəkildə qalmışdır. Məhz buna görə də səhv olaraq belə bir ideya meydana çıxmışdır ki, guya sözsüz də dil ola bilər. Şübhəsiz ki, belə məntiqsizlik dil faktları və hadisələrinə səthi yanaşmaq, ümumiyyətlə, dil haqqındakı elmin o dövrdə nisbətən zəif olmasının nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Bəs həmin ideya necə meydana çıxmışdır? Hələ çox qədimlərdə *Homer* adasının *quançes* adlanan ilk sakinləri müəyyən şərait və məqamda fikri ifadə etmək üçün fit çalmaq və

sitəsindən də istifadə etmişlər. 1402–1405-ci illərdə ispanlar Homer adasını zəbt etmiş və orada yaşamışlar. Bu zaman yerli xalqın – quançeslərin öz dilləri sıradan çıxmış, onlar ispan dilinin bir dialektində danışmağa başlamışlar. Həmin vaxtdan onların fit dilləri də ispan dialektinə əsaslanmışdır.

Tədqiqatçılar fitlə ünsiyyətin yerli şəraitdən irəli gələrkə meydana çıxdığını söyləyirlər. Belə ki, Homer adası dağlıq, dərəlik yerdir. Burada sıldırımlı zirvələrin, uçurumların sayı-hesabı yoxdur. Yollar son dərəcə pis haldadır. Kəndlər arasında gediş-gəliş təhlükəlidir. Kiçik bir gəzinti, deyilənə görə, böyük zəhmət və əziyyətə səbəb olur. Bu çətinliyin tələbi əsasında adanın sakinləri özlərindən bir qədər uzaqda olana təcili nəsə demək istəyəndə fit vasitəsilə müraciət edirlər. Deməli, fit dili məlumatı uzaq məsafəyə çatdırmaq vasitəsi olmuşdur. Homer adasının müasir sakinləri indi, keçmişdən fərqli olaraq, başqa ölkələrdən gələnlər arasında bir-biri ilə gizli danışmaq və ya onları təəccübləndirmək üçün də fit dilindən istifadə edirlər.

Fit dili ispanca *silbo* adlanır. Silbo ilə danışanlara isə *silbodor* deyilir. Silbo böyük güc və enerji tələb edir. Buna görə də hamı eyni dərəcədə fit verə bilmir, burada bəzi adamlar fərqlənir. Məharətlə fit verə bilənlər *rekord silbodor*, adi fitlə “danışmağı” bacaranlar isə *orta silbodor* hesab olunur. Orta silbodorun fiti 8, rekord silbodorun fiti isə 14 kilometrəndən eşidilir¹. Bundan əlavə, hər bir silbodorun fərdi üslubu vardır. Bunun əsasında onlardan biri digərindən fərqlənir. Hətta fitin sahibini də bilmək olur. Silbo əraziyə görə də fərqlənir. Belə ki, adanın müxtəlif sahələrində silbonun səsi xarakterinə görə seçilir. Bu, bir növ, ləhcə fərqi xatırladır.

Silbo səsi çox güclü və qulaqbatırıcı olur. Adətən, bunu alimlər parovoz fiti ilə müqayisə edirlər². Elmi məlu-

¹ Сильбо Гомеро. «Наука и жизнь», 1964, № 11.

² Георгий Польской. Необыкновенный язык». «Вокруг света», 1957, № 9.

matlara görə, silboda səsin tonu həlledicidir. Bu danışıqda səsin tonu ağız boşluğu vasitəsilə variantlaşdırılır.

Silbo ünsiyyətinin xüsusi prinsipləri mövcuddur. Bu prinsiplər bir çox tədqiqatçıların nəzərini cəlb etmişdir. Fransız professor *Andres Klass* Homer adasında olmuş və silbonun xüsusiyyətlərini öyrənmişdir. O, silbonun bir çox xarakterik cəhətlərini izah edə bilmişdir. Bundan başqa, bir sıra alimlər silbo səslərini aydınlaşdırmağa çalışmış və buna müxtəlif cəhətdən yanaşmışlar. Bunlardan biri və ən maraqlısı silbo dilinə musiqilik baxımından yanaşılmasıdır. Bəzi tədqiqatçılar silbonun musiqi ilə əlaqədar olduğunu söyləmişlər. Buna görə də silbo səsinin tonuna müvafiq musiqi yazmışlar. Lakin bu musiqini heç bir silbodor ünsiyyət vasitəsi kimi başa düşməmişdir. Bununla da aydın olmuşdur ki, silbonun musiqi ilə əlaqəsi yoxdur. Silbo tədqiqatçılarından bəziləri isə silboda səsin tonunun adı dilin sait səslərinə uyğun gəldiyini bildirmiş və bunları “ifadənin fonetik skeleti” adlandırmışlar.

Silbonun texnikası da maraqlıdır. O öz texnikasına görə adi fitvermədən çox-çox mürəkkəbdir. Belə ki, bu cür fit verilərkən, əsasən, barmaqların köməyindən istifadə olunur. Bu, silbonun tələbindən irəli gəlir. Tədqiqatçılar fitçalmanın 6 üsulunu müəyyən etmişlər. Bunlardan beşi barmaqların köməyi ilə, biri isə barmaqdan istifadə etmədən danışmaq üsuludur. Barmaqların köməyi ilə fitvermə üsulunun dördündə ancaq bir barmaqdan (baş, şəhadət və kiçik barmaqdan), birində isə iki barmaqdan istifadə olunur. Sonuncu üsulda hər iki əlin üçüncü barmaqları ağız boşluğuna keçirilir və dilin ucu ilə birləşdirilir. Nəhayət, qüvvətli hava axını ilə güclü fit yaranılır.

Barmaqların köməyi olmadan fit çalınanda dilin ucu sərt damağa toxunur və yenə də maksimum qüvvə ilə fit yaranılır. Bu, ən çətin üsuldur. Ona görə də bu üsuldən daha çox təcrübəli silbodorlar istifadə edirlər.

Elmi ədəbiyyatda uzun illər silbonun ancaq Homer adasında və ümumiyyətlə, dünyada yeganə olduğu fikri hökm sürməkdə idi. Lakin son zamanlar elm aləminə aydın olmuşdur ki, Homer silbosu heç də vahid möcüzə deyil. Belə bir dilə Hindistanın şimalında da təsadüf edilmişdir.

Fitlə fikri ifadə etməyə müxtəlif yerlərdə rast gəlmək olur. Bundan müxtəlif ixtisas sahibləri şərti mənə əsasında istifadə edirlər.

Şübhə etmək olmaz ki, bütün bunlar dil deyil, müəyyən şərti signallardır.

Bəzi ölkələrdə fit ünsiyyətinin əksini təşkil edən *pıçiltı ünsiyyəti* də meydana çıxmışdır. Pıçiltı ilə həddindən artıq alçaqdan, boğazda danışılır. Bu, əslində, xışiltıya oxşayır, lakin sadəcə xışiltı olmayıb, müəyyən fikri ifadə etməyə, anlatmağa xidmət edir. Pıçiltı ünsiyyətindən Seylon meşələrində yaşayan *veddalar*, Mərkəzi Afrika meşələrinin sakinləri olan *piqmeylər* istifadə edirlər.

Tədqiqatçılar pıçiltı danışığının ovla əlaqədar (meşələrdə ov zamanı ucadan danışığın heyvanları ayıq saldığına görə) yarandığını iddia edirlər. Bu vasitə get-gedə o dərəcədə təkmilləşmiş və inkişaf etmişdir ki, zahiri cəhətdən o, səsli dildən fərqlənmişdir. Lakin aydın məsələdir ki, pıçiltı danışığı müstəqil ünsiyyət vasitəsi rolunu daşımamışdır. Çünki o, səsli dil əsasında qurulub, həmişə ondan asılı olmuşdur.

Təbil ünsiyyəti. Fikrin ifadəsi üçün istifadə olunan vasitələrdən biri də təbil¹. Bu vasitədən Afrika, Amerika və Asiyanın bir sıra xalqları “danışıq” üçün istifadə edirlər. Həmin alət xüsusən Afrika ölkələrində daha geniş yayılmış və inkişaf etmişdir. Bunun nəticəsidir ki, orada hər ailədə, *hər evdə təbil* vardır. Bununla onlar həm yaxın, həm də uzaq

¹ Təbil səsi müəyyən şərti mənə ilə əlaqədar olduqda təbil dili, “təbil danışığı” adlanır.

məsafədən “danışa” bilirlər. Məsələn, təbil səsi ilə qonşuya məlumat vermək mümkün olduğu kimi, ətraf kəndlərlə də əlaqə yaradılır. Elə bu cəhətinə görə də onu “*təbil-telefon*” adlandırırlar. Təbilin səsi 10 kilometr məsafəyə qədər çatır. Səyyahların qeydlərinə görə, həmin məsafəni bir günə ancaq qət etmək olur. Çünki o yerlər qalın meşələrlə örtülmüş sıldırım qayalar və uçurumlardan ibarətdir.

“*Təbil-telefon*” çox müxtəlifdir. Bunlar forma və istifadə məqsədinə görə bir-birindən fərqlənir. Zahir cəhətinə, həcminə görə təbil iki cürdür: a) kiçik təbil; b) nəhəng təbil.

Təbillər istifadə məqsədinə görə də iki formada olur: a) müharibə təbili; b) danışiq təbili.

Ən çox istifadə olunan “danışıq” təbilidir. Bu təbil fil gönündən çəkilir. Həcmi çox nəhəngdir, ona görə də xüsusi ayaqlar üzərində qoyulur.

Təbili hər adam çala bilmir. Bu məqsədlə xüsusi təlim keçilir, təbil çalanlar hazırlanır. Bu təbil çalanlar müəyyənləşdirilmiş bütün işarə və siqnalları mənimsədikdən sonra fikri lazımınca ifadə edə bilirlər.

Təbilin səsi adi, alçaq və yüksək tonda olur. Bu tonlar müəyyən məna ilə bağlıdır. Belə ki, uca səs vasitəsilə adamlar toya dəvət olunur, yaxud düşmənin yaxınlaşması haqqında xəbər verilir və s.

Bəzi xalqlarda bu vasitə geniş yayılmaqla bərabər, həm də çox təkmilləşmişdir. Onlarda “xüsusi danışiq” “ümumi danışiq” dan asanlıqla fərqlənir. Buna görə də kənd sakinləri təbilin səsini eşidən kimi onun bir şəxsə, yaxud hamıya aid olduğunu bilirlər. Bununla bərabər, deyilənə görə, iki şəxs bir-biri ilə danışanda öz xüsusi siqnallarından istifadə edir.

Alimlərin tədqiqatları göstərir ki, təbil “danışığın” özünə aid üsulu vardır. Bu üsulun tələbinə görə, fikir birdən-birə ifadə olunmur. Bunun üçün əvvəlcə xüsusi ritmlə diqqəti cəlb edən *çağırış* signalı verilir. Məsələn:

Alçaq tonla:

"Eşidin, eşidin, eşidin..."

Sonra yüksək tonla:

– Eşidin, eşidin, eşidin!

– Eşidin, sizə etibarlı dostunuz, sizin təbil çalanınız xəbər verir... Sizin etibarlı təbilçalan şəhərdə yağın görür..."¹

Göründüyü kimi, təbil səsi alçaqdan başlayıb, nəzərləri cəlb etdikdən sonra əsas fikri ifadə edir.

Afrikada təbil "dili" vasitəsilə hər cür məlumat və xəbəri xalqa çatdırmaq olur. Məsələn, həyəcan signalı və məişət xəbərləri verilir, müxtəlif məqsədlərlə xalqa müraciət edilir, son xəbərlər ifadə olunur, sakinlər alver etməyə çağırılır və s.

Təbil ünsiyyətindəki işarələrin mənası qabaqcadan səsli dilə istinadan müəyyən edilir. Demək, bu ünsiyyətin varlığı səsli dillə möhkəm bağlıdır. Buna görə də təbil ünsiyyəti səsli dil olmadan yarana və inkişaf edə bilməz.

Musiqi ünsiyyəti. Musiqi insanın səslər vasitəsilə duyğu və hislərini dinləyiciyə çatdırma bilən akustik vasitədir. O, insanın çox müxtəlif hiss və həyəcanlarını ifadə etməyə qadirdir. Burada insanın sevinc və kədəri, məftunluq və coşğunluq əhvali-ruhiyyəsi təsirli şəkildə ifadə olunur.

Bəs musiqi dili varlığı necə əks etdirir? Bu suala musiqişünaslar belə cavab verirlər: "Musiqi" həyat hislərini ümumiləşdirilmiş şəkildə əks etdirir, o bizə təfəsilatı şərh eləmir, lakin insanın duyğularını dərinlən və parlaq şəkildə əks etdirir. Musiqinin ümumiləşdirici xarakteri ona real varlığı bütün təfəsilatı ilə əks etdirməyə imkan vermir. Lakin bu təcəssüm minlərlə adamın hiss və duyğuları ilə müstəqil və konkret şəkildə danışmağa imkan verir"².

¹ С.Осипов. «Азия и Африка сегодня», № 9, 1965.

² Q.Polyanski, M.Royterşteyn. Musiqini necə dinləmək və necə başa düşmək lazımdır. B., 1966, səh. 67.

Deməli, musiqi varlığı dil kimi əks etdirməyə malik deyil. Lakin burada bir cəhəti qeyd etmək yerində olar ki, musiqi insan qəlbinin çırpıntılarını ifadə etməkdə dildən fərqlənir. Belə ki, bu çırpıntıların çalarlığını dərinliyi ilə təsvir etməkdə dilin sözləri acizdir. Belə hisləri musiqinin ecazkar səsi dinləyiciyə təsirli şəkildə çatdırı bilər.

Musiqi çox təsirli vasitədir. İnsan musiqini dinlərkən nəyi isə öz xəyalında canlandırır, musiqi insanı xəyallar aləminə aparır, bütün xoş xatirələri yenidən yada salır... Musiqi insanın duyğu və hislərinə təsir edərkən onu ruhlandırdığı kimi, qəmləndirə də bilər.

Musiqi ünsiyyəti universal xarakterə malikdir. Bu ünsiyyət milliyyətdən, ölkəsindən asılı olmayaraq hər bir insan üçün aydındır. Musiqidə universallıq hətta dildən çox-çox genişdir. Belə ki, dil bir və ya bir neçə xalq üçün universaldırsa, musiqi xalqlar sərhədini keçir. Məsələn, biz italyan, fransız, alman, türk, gürcü dillərini bilməsək də, onların musiqisindəki mənanı başa düşürük. Bəli, bu, ancaq musiqi dilinin universal təbiəti sayəsində mümkün ola bilər. Musiqi xalq məişətinə geniş daxil ola bilmişdir. O, insanı bütün həyatı boyu müşayiət edir. İnsan lap körpəliyindən, beşikdə ana laylasının musiqi sədalarını eşidir və dinləməyə alışır. İnsan istər qəmləndikdə, istər şənləndikdə musiqiyə müraciət edir (bəzən öz-özünə oxuyur), ondan təsəlli və ya qüvvət alır.

Musiqinin də materialı səslərdir. Dilin sözlərini səs və səs kompleksi təşkil etdiyi kimi, melodiya¹ da səslərdən² ibarətdir. Musiqidə 7 əsas səs vardır. Həmin səslərin adları belədir: *do, re, mi, fa, sol, lya, si*.

¹ *Melodiya* sözü yunan mənşəli olub "mahnı oxumaq" mənasını ifadə edir. *Melos* "oxumaq", *oda* "mahnı" deməkdir.

² Musiqidəki səs dalğalarının miqdarı 27-dən 4 minə qədər olur ki, bunu da insan qulağı asanlıqla qəbul edə bilər.

Az miqdarda olan bu səslər müxtəlif məqamlarda birləşdirilərək bir-birindən fərqlənən minlərcə melodiya yaradır. Dinlədiyimiz melodiyalar müxtəlif səslərin təsadüfi və ya mexaniki birləşməsi deyil. Burada müəyyən zəruri qayda və qanunlar vardır ki, hər bir ünsür onun tələbinə uyğun qurulur¹. Musiqi dilinin bir neçə ünsürü vardır; məsələn, lad, ritm, interval, akkord və s.

Melodiyayı təşkil edən hər bir səs musiqi alətləri ilə əmələ gəlir. Bu musiqi alətlərinin və ümumiyyətlə, musiqinin yaradılmasının qədim tarixi vardır. Hələ lap uzaq keçmişdə insanlar əmək prosesində və ya müxtəlif hadisələr baş verən zaman öz hiss və həyəcanlarını bildirmək üçün zümzümə etmiş, ibtidai formada mahnı oxumuşlar. Lap qədimdə insanlar ayaqlarını yerə döymək, daş və ya ağac parçalarını bir-birinə vurmaqla oxuduqları mahnıya uyğun səs çıxarmışlar. Beləliklə, get-gedə zərb alətləri yaranmışdır. Boğuq səs çıxarmaq üçün meydana gələn ilk çalğı aləti təbildir². Bu alət ağacdan hazırlanırdı. İnsanlar sonradan onu təkmilləşdirərkən dəridən də istifadə etmişlər.

Ümumiyyətlə, musiqi alətlərinin inkişafı ilə əlaqədar "...tədricən ayrı-ayrı, çox da böyük olmayan melodiyalar, musiqi cümlələri, səs sıraları və s." yaranmışdır³.

Musiqi inkişaf etdikcə onu yadda saxlamaq çətinləşirdi. Buna görə insanlar musiqi yazısını yaratdılar. Bu yazıda səslər not işarəsi ilə göstərilir. Not yazısının meydana çıxması musiqi tarixində xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bunun vasitəsilə böyük həcmli əsərlər yaradılmış və meydana çıxan ən gözəl əsərlərin bütün dünyaya yayılması tə-

¹ А.Сохор. «Музыка как вид искусства». М., Музгиз, 1961; Н.Нестеров. Как понимать музыку. М., Музгиз, 1962; Л.Стоковский. Музыка для всех нас. М., 1968.

² Musiqi tarixinə dair baxın: "Musiqi və həyat", B., 1961, səh. 11.

³ Yəni orada.

min edilmişdir. Musiqi universal olduğu kimi, onun not yazısı da tamamilə beynəlxalq xarakterlidir.

Musiqi, özünün əlamətdar cəhətlərinə baxmayaraq, dil kimi geniş ünsiyyət vasitəsi deyil. Çünki hər şeydən əvvəl, o, *monoloji xüsusiyyətlidir* və buna görə də qarşılıqlı ünsiyyət yarada bilmir.

2. OPTİK ÜNSİYYƏT VASİTƏLƏRİ

Görməklə dərk edilən ünsiyyət vasitələri *optik ünsiyyət vasitələri* adlanır. Belə vasitələr də növlərinə görə az deyil. Bunlardan bir neçəsinə nəzər yetirək.

Yazı ünsiyyəti. Yazı birinci dərəcəli optik ünsiyyət vasitəsidir. Şifahi danışiq üçün danışmaq və dinləmək vacibdirsə, yazı üçün yazmaq və oxumaq zəruridir. Yazı geniş anlayışdır. Buraya adi yazıdan başqa teleqraf əlifbası (morze), yol işarələri, not yazıları və s. daxildir. Yazı öz mənşəyinə görə başqa optik vasitələrlə bağlıdır. Yazı həqiqi mənada öz təşəkkülünə şəkillərdən başlamışdır¹.

Hazırkı dövrdə yazı da ən zəruri ünsiyyət vasitəsidir. Müasir insanların həyatı o dərəcədə yazı ilə bağlıdır ki, mədəni adam onsuz bir gün belə ötüşə bilmir. Müasir adamın həyatını qəzetsiz, jurnalsız, kitabsız, ümumiyyətlə, yazısız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Müasir cəmiyyətdə yazının imkanları daha da genişlənir.

Yazı haqqında deyilənləri yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, yazı insanların öz arzu və fikirlərini başqasına çatdırmaq üçün vacib vasitə olmasına baxmayaraq, müstəqil deyil, çünki yazı dil üzərində qurulur, ondan asılıdır, onsuz yaşaya bilməz.

¹ Yazı və onun tiplərini ayrıca fəsilədə şərh etdiyimiz üçün burada çox qısa məlumat verməklə kifayətlənirik.

Jest ünsiyyəti. Əlin, qolun, ayağın, başın və eləcə də bədənin hərəkəti ilə fikrin ifadə edilməsi *jest* adlanır; üzün, gözü, alnı, burunun və dodaqların hərəkəti vasitəsilə fikir ifadə etməyə isə *mimika* deyilir. Bu vasitə Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında *əl-hərəkət dili* termini ilə ifadə olunur.

Hər bir jest və ya mimikanın məzmunu qabaqcadan sözlə müəyyən edilir. Bu şərti müəyyənlik olmazsa, danışanlar bir-birini düzgün anlaya bilməzlər. Bu bərdə hələ uzaq keçmişdə bir çox təcrübələr aparılmışdır. Lakin nəticələr göstərmişdir ki, şərtləşdirilməmiş jest və mimikalar danışığ üçün vasitə ola bilmir.

Aparılmış təcrübələrdən biri belədir: iki nəfər şəxs bir-biri ilə jestlərlə danışdırılmışdır; birinci şəxs bir barmaq göstərmiş, ikinci şəxs (onun bir gözü şikəst imiş) cavabında 2 barmağını yuxarı qaldırmış, birinci şəxs 3 barmaq göstərmiş, ikinci şəxs isə yumruq göstərmişdir. “Danışığ” beləcə davam etdirilmişdir. Həmin müsahiblər bir-birini başa düşmüşlərmi? Məsələni aydınlaşdırmaq üçün onların hansı fikirləri ifadə etdiklərini və bir-birini necə anladıqlarını öyrənək. Birinci şəxs göstərdiyi bir barmaq deyibmiş ki, “Allah birdir”. O, müsahibinin 2 barmaq göstərməsini belə başa düşübmüş ki, “Allah bir yox, ikidir”. Buna görə də onun özü 3 barmaq göstərməklə bildiribmiş ki, “bəlkə Allah iki yox, üçdür”. Müsahibinin yumruğunu isə belə anlayıbmiş ki, guya o yenə də təkid və inadla “Allahın vahid olduğunu” deyir. Bəs ikinci şəxs öz müsahibini necə başa düşübmüş? İkinci şəxs birinci şəxsin barmaq göstərməsinin mənasını belə başa düşübmüş ki, o, “sənin gözü birdir” deyir. Ona görə də iki barmaq göstərər deyibmiş ki, “mənim bir gözüüm sənin iki gözüünə bərabərdir”. Müsahibinin 3 barmaq göstərməsinin mənasını belə dərk edibmiş ki, “zarafatdan əl çək, bizim ikimizin ancaq üç gözüümüz vardır”. Yumruq göstərməklə deyibmiş ki, “sənin kimisinə

söz kar eləməz, səni, bax, bununla öyrətmək olar". Göründüyü kimi, onların heç biri bir-birini anlamayıbmış. Səbəbi odur ki, jestlər əvvəlcədən müəyyənləşdirilməmiş və onlara şərti məna verilməmişdir.

Hər bir jest və ya mimika ondan istifadə edən xalq tərəfindən şərti mənalandırılır. Elə buna görə də bütün dünya xalqlarının jest və mimikaları bütünlükdə bir-birinin eynini təşkil etmir. Məsələnə aydın təsəvvür etmək üçün bir neçə jestin xarakterini və xüsusiyyətini nəzərdən keçirək.

Başı sinəyə əymək jesti bəzi xalqlarda razılıq bildirir, bir sıra başqa xalqlarda isə rədd anlayışını ifadə edir. "Çox yaxşı, çox qəşəng" anlayışını bildirmək üçün biz baş barmağı yuxarı qaldırmaq jestindən istifadə edirik. Ruslar da bu fikir üçün həmin jesti işlədirlər. Lakin fransız bu anlayış üçün baş və şəhadət barmaqlarının uclarını birləşdirib dodaqlara toxundurur və öpüş səsi çıxarır. Braziliyalı isə bu məqsəd üçün qulağın aşağı ucunu əli ilə tutur.

Ayrı-ayrı xalqlarda eyni jestin eyni anlayış bildirdiyi hallar da vardır. Məsələn, çiyini çəkmək jesti ilə azərbaycanlılar "bilmirəm" fikrini ifadə edirlər. Rus, alman, ingilis, fransız da bu jesti həmin mənada işlədir.

Dünya xalqlarının istifadə etdikləri jest və mimikalar, ilk dövrlərdən başlayaraq, xüsusi inkişaf yolu keçmişdir. Bunun nəticəsində sadə və mürəkkəb jestlər formalaşmışdır. Azərbaycanlıların istifadə etdiyi jestlər sadədir; məsələn, *baş silkəlmək* – etiraz; *şəhadət barmağını qaldırmaq* – təhlükəni bildirmək; *ağız büzmək* – razı qalmamaq; *alın qırıqdırmaq* – düşünmək; *şəhadət barmağını dodaqlara toxundurmaq* – sakit olmaq, səs salmamaq; *qışları çatmaq* – fikirləşmək, yada salmaq, xatırlamaq; *qımışmaq* – tərəddüd, istehza; *gözlərini gəniş açmaq* – təəccüblənmək; *əlini üzünə tutmaq* – utanmaq; *üz turşutmaq* – xoşu gəlməmək və s. fikrini bildirir.

Afrika, Amerika və Avstraliyanın bir sıra xalqlarında bu vasitələr daha çox inkişaf etmiş, qəliz, mürəkkəb formalar meydana çıxmışdır.

Amerika hindiləri mürəkkəb jestlər sistemi yarada bilmişlər. Onlar bu vasitə ilə qəliz anlayışları ifadə edə bilirlər. Müşahidəçilərin qeydlərinə görə, onlar “ağac”, “yarpaq” və “açılmaq” anlayışlarına dair jest müəyyən etmişlər. Bu jestlərin birləşdirilməsi, kombinasiyası əsasında “bahar” anlayışını ifadə edə bilirlər.

Avstraliyanın yerli əhalisi arasında jestlərin daha müxtəlif və mürəkkəb sistemi formalaşmışdır. Avstraliyanın xüsusən aranta tayfasının jestlər sistemi bütün dünyada fərqlənir. Alimlər onlarda 500-dən artıq müxtəlif jest olduğunu göstərilir. Aranta tayfasında jestlərlə geniş hadisələr nəql edilir, bununla bərabər, müxtəlif əşya, hadisə, rəngarəng əlamət və keyfiyyətlər bildirilir. Aranta tayfası bu vasitədən çox geniş istifadə edir. Buna görə də bəzi tədqiqatçılarda belə bir təəssürat oyanmışdır ki, guya, onlar səsli dili bilmirlər, ondan heç zaman istifadə etməmişlər və i. Bu təəssüratların təsirinə düşən dilçilər dilin mənşəyinə dair qeyri-elmi və məntiqsiz nəzəriyyə söyləmişlər¹.

Əslində, aranta tayfası lap ilk dövrdən səsli dildə danışmış, indi də səs dilində danışır. Onlar jestlərdən digər xalq və tayfalar kimi həmişə yox, müəyyən məqamda bu və ya digər məqsədlə əlaqədar istifadə edirlər. Jestlər sistemindən çox inkişaf etmiş tayfa və xalqlar, əsasən, aşağıdakı hallarda istifadə edirlər:

1. Fikrin uzaq məsafəyə çatdırılması lazım olanda.

Belə hallarda fikir nisbətən uzaq məsafəyə çatdırılmaq üçün barmaq jestləri göstərilir. Lakin fikrin daha uzaq

¹ Bu fikrin təsirində “ilk dilin səsli olmaması” nəzəriyyəsi meydana çıxmışdır. Həmin nəzəriyyə haqqında ayrıca bəhs ediləcəkdir.

məsafəyə çatdırılması labüd olduqda əlin, qolun, başın və hətta bədən bütünü yuxarı hissəsinin iştirakı ilə yaradılan jestlərdən istifadə olunur. Bu zaman jest göstərən şəxs uzaqdan görünən yerdə dayanır və başa düşülən formada fikri ifadə edir.

2. Adətə görə səsli dillə danışmaq qadağan edildə.

Avstraliyanın bəzi tayfalarında olan adətlərdən biri kişi öləndən sonra dul qalmış qadına səsli dildə danışmağın qadağan edilməsidir. O qadın öz fikrini ancaq jest və mimikalarla ifadə etməlidir. Deyildiyinə görə, hazırda Avstraliyanın aranta adlanan tayfasında dəfn mərasimi zamanı səsli dildə danışmaq qadağan edilir, hamı bütün prosesi fikri jestlərlə ifadə etməli olur.

Bəzi tayfalarda səsli dillə danışmağın qadağan edilməsi dini mərasimlərlə əlaqədardır. Həmin tayfalarda dini mərasimdə səsli dillə danışmaq böyük qəbahət və hər şeydən əvvəl, günah hesab edilir.

Jest və mimikalardan Avropa və Asiya xalqları başqa məqsədlə və müəyyən məqamlarda istifadə edirlər.

Jest və mimika nitqə yeni məna çalarlığı verə bilər. Bunlar hətta istehza ilə deyilən sözün mənasını dəyişməyə səbəb olur. Məsələn, əgər biz hər hansı bir fikri sözlə təsdiq formasında ifadə edib, lakin istehza mimikası ilə istifadə etsək, onda fikrin təsdiqi yox, inkarı ifadə olunur. Bundan əlavə, jestlərin bir keyfiyyəti də ondan ibarətdir ki, nitq bunlarla müşayiət edildikdə onun təsir qüvvəsi qat-qat çoxalır, dinləyicinin marağı artır, diqqət ifadə olunan fikir üzərində cəmləşdirilir.

Bütün bu cəhətlərinə baxmayaraq, jest və mimikalar heç vaxt səsli dili əvəz etməmiş və əvəz edə də bilməz.

Rəsm ünsiyyəti. Fikrin təcəssüm olunmasında istifadə edilən vasitələrdən biri də rəsmidir. İnsanlar arasında bu vasitənin istifadə tarixi çox-çox qədimdir. Xalqımı-

zın tarixinə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, “Qobustanda və Abşeronda qayalara nəqş edilmiş rəsmlərin yarandığı vaxtdan min illər keçir”¹. Bu vasitə insanların həyatı, düşüncəsi ilə əlaqədar olaraq tədricən inkişaf edib müasir tələblər səviyyəsinə qədər ucala bilməşdir. İndi rəsmlərə hər yerdə – kitab və jurnallarda, ev və idarələrdə, küçə və meydançalarda, sərgi və muzeylərdə rast gəlmək olur.

Təbiidir ki, zaman keçdikcə rəsm əsərlərinin yaradılmasında istifadə edilən ləvazimat dəyişir, təkmilləşir. İndi keçmiş dövrlərdən fərqli olaraq, şəkil çəkmək üçün müxtəlif növ karandaş, fırça, kömür və sairədən istifadə olunur. Rəsm əsərlərində xətt, cizgi və s. işlədilir. İxtisasçıların məlumatlarına görə, rəssam öz fikrini birbaşa materiala köçürüb şəklini çəkmir, o, əks etdirmək istədiyinə dair qeydlər aparır, əvvəlcə onun, bir növ, ibtidai formasını hazırlayır.

Rəsm əsərlərində bir sıra ifadə vasitələrindən istifadə olunur. Bunlardan ən başlıcası rənglərdir. Şəkillərdə rəngin zəruriliyi dildə səslərin vacibliyi ilə müqayisə edilə bilər. Rənglər maddi aləmin zənginliyini, gözəlliyini əks etdirməkdə, əşyaların əlamətini, keyfiyyətini, formasını, hərəkətin vəziyyətini, tərzini göstərməkdə rəssama geniş imkanlar verir. Şəklin rəngi insanı düşündürür, onda müxtəlif əhvali-ruhiyyə yarada bilər. Buna görə də rəssamlar öz təəssüratlarını, duyğu və hisslərini rənglərin dili ilə ifadə edirlər. Rəsm əsərlərində rənglərin sintezi mühüm məsələdir. Bu mühüm cəhət əsasında rəssamlar bir-birindən fərqlənirlər.

Rəsm ünsiyyətinin başlıca cəhəti ondan ibarətdir ki, bəzən bir şəkildə ifadə edilən fikri yazıçı nitqlə bir neçə səhifədə, hətta bir kitabda təsvir edə bilmir. Rəsm bu xarakter xüsusiyyəti ilə əlaqədar olaraq onu oxumağı və

¹ Azərbaycan SSR-in incəsənəti. “Avrora” nəşriyyatı. L. 1972, səh. 9.

mahiyyətini başa düşməyi bacarmaq mümkün şərt sayılır. Buna görədir ki, rəsmın “dilini” bilmədən rəssamın nə demək istədiyini aydınlaşdırmaq olmur.

Bütün bu deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, rəsm insan duyğularının dərinliyinə nüfuz edib müxtəlif mövzuları təsirli və obrazlı şəkildə izah etməsinə baxmayaraq, dil kimi ünsiyyət vasitəsi deyil, çünki o, hər şeydən əvvəl, qarşılıqlı ünsiyyət yaratmır.

Heykəl-abidə ünsiyyəti. İnsan əməyinin məhsulu olan bütün heykəl-abidələr optik vasitədir, onları görməklə dərk etmək olur. Meydançalara, mədəniyyət evlərinə, muzeylərə və başqa ictimai yerlərə yaraşlıq verən hər bir heykəl sadəcə bəzək vasitəsi olmayıb, dərin insani düşüncələrlə bağlıdır.

“Heykəltəraşlıqda əsas obyekt insandır”. Burada insan müxtəlif cəhətdən əks olunur. Belə ki, insanın qaməti, xarakteri, arzusu, istəyi və s. göstərilir. Heykəlləri, adətən, iki yerə bölürlər. Bunlardan biri relyeflərdir. Binaların divarına vurulmuş lövhə üzərində insanın qabarıq portreti *relyef* adlanır. Relyeflərdə insan portretinin az qabarıq verilməsi *barelyef*, çox qabarıq göstərilməsi *qorelyef* adlanır. Bu növ abidələrə şəhərlərdə çox rast gəlmək olur. Bizim Bakının da bir çox binalarında buna təsadüf edilir.

Abidələrin ikinci növü dəyirmi *heykəl* adlanır. Bu növ abidələrə heykəl, büst və portret daxildir. İnsanı bütün qaməti ilə əks etdirmək *heykəl*, döş və kəmər yerinə qədər göstərmək *büst*, yalnız insan başı hazırlanması *portret* hesab edilir.

Relyefə nisbətən bu növ heykəllərin hazırlanması çox çətindir. Çünki burada heykəl dörd tərəfdən işlənir. Bundan əlavə, həmin növlə hadisə əks etdirmək olmur.

Heykəllər bərk materialdan hazırlanır: ağac və daşdan yonulur, qranit və mərmərdən düzəldilir, tunc və çuqundan tökülür.

Hər bir monumental əsər müəyyən ideya ilə bağlı olur. Müəllif hazırladığı heykəldə əks etdirdiyi şəxsin psixoloji aləmini açmağa xüsusi fikir verir. Heykəltəraşlığın sirlərinə bələd olmaq üçün Tokay Məmmədov və Ömər Eldarovun 1964-cü ildə birgə yaratdıqları Füzulinin heykəlinə (Bakı şəhərində) tamaşa etmək kifayətdir. Bu heykəl tuncdan tökülmüş, postamenti qranitdən yonulmuşdur. Böyük Füzuli düşüncələr içərisindədir, onun qəm karvanı asta-asta hərəkət edir. Heykəlin postamentində həkk olunmuş şəkillər də ümumi ideyanın vəhdətini təşkil edərək onu tamamlayır. Füzuli heykəli çox məzmunlu olduğu üçün tamaşaçıya böyük təsir bağışlayır. Elə bil ki, heykəl tamaşaçı ilə ünsiyyət bağlayır, fikrini, arzusunu bildirmək istəyir.

Göründüyü kimi, heykəltəraş yaratdığı əsərlə müəyyən fikir söyləyir, öz sənətinin dili ilə Füzuli haqqında dərin bir məna ifadə edir. Lakin aydın məsələdir ki, bu vasitə də *canlı dili* əvəz etməyə qadir deyildir.

Signal ünsiyyəti. Dünyanın bir çox ölkələrində, xüsusən şəraiti əlverişli olmayan yerlərdə bu və ya başqa məlumatı çatdırmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə olunmuşdur. Bu məqsəd üçün, əsasən, bir tayfa digərinə nümayəndə, elçi göndərir və sifarişlə fikrini bildirirdi. Belə yolla ancaq təcili olmayan məlumatlar çatdırıla bilirdi. Dağlıq, meşəlik yerlərdə başqa tayfa və ya xalqa müəyyən anlayışı həmin yolla tez çatdırmaq qeyri-mümkün idi. Buna görə də insanları fikri tez çatdırmaq vasitəsi çox düşündürmüşdür. Amerika hindiləri bu məqsəd üçün müxtəlif signalvermə sistemi yaratmışlar. Onlar belə siqnalların köməyiylə lap uzağa məlumat verib, cavab almışlar. Bunların bizə məlum olanlarından bir neçəsini xatırlamaq maraqlı olur.

Tüstü siqnalları ilə ünsiyyət. Tüstü siqnallarından bir çox xalqlar istifadə etmiş və edirlər. Bu siqnalla gündüz

çağı və çox uzaqdan məlumat vermək olur. Amerika hindiləri bunu çox təkmilləşdirmişlər. Onlar tüstünün çoxluğu, qalınlığı, ara verməsi, tonqalın miqdarı və digər cəhətləri ilə çox müxtəlif anlayışlar ifadə edirlər. Tüstü signalı yaratmaq üçün uca və görünən yerdə tonqal qalayırlar. Bunun üçün tayfa nümayəndələrindən xüsusi keşikçilər tüstünü çoxaltmaq üçün tonqala yaş yanacaq, məsələn, yaşıl budaq, ot və s. atırlar. Qalın tüstünün arasını kəsib hissə-hissə buraxmaq üçün mal gönündən istifadə edirlər. Belə ki, gönü tonqala atanda tüstü ara verir, onu qaldırandan yenə çoxalır. Tüstü vasitəsilə düşmənin gəlməsi, vuruşlardakı vəziyyət və sair haqqında əhaliyə məlumat verə bilirlər.

Alov signalları ilə ünsiyyət. Bu vasitədən, əsasən, gecə istifadə olunur. Düşmən basqını zamanı, yaxud bədbəxt hadisə baş verəndə, yaşayış yerlərini su basanda və sair hallarda alov ucaldırılır və bütün tayfa üzvlərinə müəyyən məlumat verilir. Alov signallarında da alovun miqdarı, həcmi, ucalığı və s. müəyyən şərtləşdirilmiş anlayışlarla bağlıdır.

Güzgü signalları ilə ünsiyyət. Bu, gündüz signallarıdır. Belə signallardan Şimali Amerika hindiləri istifadə edirlər. Mövcud elmi ədəbiyyatlarda göstərilir ki, Amerika etnoqrafı *Riken* hindi tayfalarının öyrənilməsi, tədqiqi ilə məşğul olarkən bəzi tayfaların güzgü signalları ilə "danışdıqlarının" şahidi olmuşdur. O yazır ki, tədqiqat zamanı hindi tayfaları dəstələri ilə görüşmüş, söhbətlər aparmış və nəhayət, başqa tayfalarla görüşmək üçün vadiyə enməli olmuşlar. Bu zaman onun yanındakılar kiçik güzgü parçasını günəş tərəfə tutub, əks-şüa vasitəsilə dərədəki tayfalara signallar vermişlər. Həmin anda vadidəki tayfa da cavab signalları göndərmişdir. Beləliklə, hər iki tərəf güzgü signalları – "günəş dovşanları" vasitəsilə "danışmışdır".

İşıq siqnalları ilə ünsiyyət. Məlumat verməkdə işıq siqnallarının da xüsusi rolu vardır. Məsələn, reklamlar, işıqfor, semafor, fişəng siqnalları müəyyən anlayış ifadə edir.

Siqnallar ancaq optik yox, akustik də ola bilər. Məsələn, məktəb zənginin, yağıın və təcili yardım maşınlarının siqnalları və s. akustik siqnallardır. Ümumiyyətlə, akustik siqnallar çox rəngarəngdir.

Bütün bu deyilənlərdən aydın olur ki, cəmiyyətdə mövcud olan ünsiyyət vasitələrinin hamısı eyni imkan və xüsusiyyətlərə malik deyil. Buna görədir ki, ünsiyyət vasitələri əsas və ya başlıca, əlavə, ya köməkçi qruplara bölünür. Bunlardan dilin əsas və ya başlıca olduğunu müəyyən etmək üçün bir neçə müqayisəyə nəzər yetirmək kifayət edə.

- 1) **Səsli dil universal vasitədir.** Başqa vasitələrdən fərqli olaraq, dil insan fəaliyyətinin hər bir sahəsini əhatə edir. Dilin bu əlaməti onun başlıca vasitə olmasını şərtləndirən xüsusiyyətlərdən biridir.
- 2) **Dil geniş dairədə işlənilən vasitədir.** Kollektivin hər bir üzvü bu ünsiyyət vasitəsinə müraciət edir. Anormal adamlar nəzərə alınmazsa, demək olar ki, yer üzündə dildən istifadə etməyən heç bir şəxsə rast gəlmək olmaz. Dil bütün cəmiyyətin malıdır. Lakin başqa vasitələrdən, o cümlədən yazıdan belə hamı istifadə edə bilmir. Yazının sirlərinə bələd olmayan insan dünyada az deyil.
- 3) **İnsanların adi dili hər cür şəraitdə işlənilir.** Başqa akustik və optik vasitələr isə xüsusi şərait və imkan tələb edir. Belə ki, kağız, qələm və başqa material olmadan fikri ifadə etmək üçün nə yazmaq, nə də rəsm çəkmək olar. Yaxud, xüsusi çalğı alətləri olmadan insan qəlbi-ni ələ alan gözəl musiqi də yaratmaq olmaz. Deməli, bunlar üçün xüsusi şərait lazımdır. Lakin dil ünsiyyətində heç bir vəsait, şərait gərək deyildir. Burada

ancaq danışıq üzvləri fəaliyyət göstərir ki, bunlar da, təbii olaraq, insan orqanizmində mövcuddur.

- 4) *Dil müstəqil ünsiyyət vasitəsidir.* Lakin digər akustik və optik vasitələrin hər biri səsli dildən asılıdır. Bunlar öz asılılığı ilə dilin rəqibi olmayıb, ona köməkçidirlər.

Nəhayət, qeyd etməliyik ki, bütün vasitələrdən dil ünsiyyəti daha əlverişlidir. Başqa vasitələr ünsiyyət üçün dil qədər gərəkli deyil və bunların heç biri dilin rolunu əvəz edə bilmir. *Dil həm fikirləşmə və həm də fikri təcəssümetdirmə vasitəsidir.* Digər vasitələr isə ancaq fikrin təcəssüm olunmasına xidmət edir. Buna görə də dil *əsas və başlıca ünsiyyət vasitəsidir.*

3. DİLİN VƏZİFƏLƏRİ

Dil insanlar arasında mühüm ictimai vəzifə daşıyır. Dilin köməyi ilə insanın bütün fikri fəaliyyəti yaranır. Ümumi ictimai vəzifə ilə əlaqədar dilin iki spesifik vəzifəsi mövcuddur.

Dilin kommunikativ vəzifəsi

İnsan ünsiyyət zamanı dilin vasitəsilə yalnız informasiya mübadiləsi etmir, eyni zamanda fikirləşir, onu əhatə edən təbiətin, varlığın sirlərini dərk edir. Bu, dilin kommunikativ¹ vəzifəsidir. Həmin vəzifə başlıca olub, dilin varlığını təyin edir. Kommunikativ vəzifənin rolu o dərəcədə böyükdür ki, dilin yaranması və inkişafı bu vəzifə ilə müəyyənləşdirilir.

Kommunikativ fəaliyyət hər bir insanın həyatında xüsusi yer tutur. Alimlərin müəyyən etdiklərinə görə, insanın bütün vaxtının 70 faizini kommunikasiya təşkil edir.

¹ *Kommunikasiya* (communicatio) latın sözü olub “məlumat, rabitə” mənasını ifadə edir.

Dilin ekspressiv vəzifəsi

Dil fikirləşmə, anlaşıma vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də fikri təcəssüm etdirmə alətidir. Dilin fikri təcəssüm etdirməsi onun ekspressiv¹ vəzifəsi adlanır. Dilin bu vəzifəsinə yalnız fikrin təcəssüm olunması deyil, həm də dillə insan emosiyasının ifadə etdirilməsi də daxildir. İnsan emosiyasının dildə müxtəlif ifadə formaları vardır. Danışanın emosiyasını ifadə etmək üçün xüsusi leksik vahid nida sözləridir. Bununla yanaşı, insan hissini çoxcəhətli çalarlığını əks etdirmək məqsədilə “bax belə”, “ola bilməz”, “ola bilsin ki” və s. bu tipli ifadələrdən də geniş istifadə olunur. Bunlardan başqa, dilin qrammatik formaları, intonasiya, vurğu və s. vasitələrin köməyiylə də insan emosiyası istənilən şəkildə ifadə oluna bilər.

Dil öz spesifik vəzifələri (kommunikativ və ekspressiv) əsasında daha bir neçə vəzifəni də yerinə yetirməli olur; məsələn, danışanla dinləyənlər arasında kontakt yaratmaq vəzifəsini. Bu vəzifə nəzəri dilçilik ədəbiyyatında faktik vəzifə adlandırılır. Dilin başqa bir vəzifəsi danışanı özünə qulaq asmağa yönəltməsi, cəlb etməsidir. Məlumdur ki, insan öz nitqini izləməsə, fikrini dinləyiciyə lazımı şəkildə çatdırı bilməz. Bu deyilənlərdən əlavə, dilin insanı əhatə edən əşya və hadisələri adlandırmaq, ümumiləşdirmə aparmaq və s. vəzifələri də vardır.

Dil bu vəzifələrin hər hansı birində çıxış edərsə-etsin, insanın fikri fəaliyyətini fonetik, leksik və qrammatik vahidlərlə ifadə edir. İnsan düşünəndə və danışanda da dil vahidlərinə müraciət edir. Dil vahidindən kənar fikrin varlığı qeyri-mümkündür.

Dilin kommunikativ və ekspressiv vəzifələri bir-birilə üzvi surətdə bağlıdır.

¹ Ekspressiya (expressio) latın sözü olub “ifadəlilik” deməkdir.

4. DİLİN XARAKTERİ

Dilin xarakterini müəyyən edən bir çox əlamətdar cəhətlər vardır. Əvvəla onu deməliyik ki, dil xüsusi xarakterə malik ictimai hadisədir. Onun başqa ictimai hadisələrlə ümumi və fərqli cəhətləri mövcuddur. Başqa ictimai hadisələr kimi, dil də ancaq cəmiyyətlə bağlıdır. Bu, onun ümumi cəhətidir. Lakin dil başqa ictimai hadisələrdən yaranma səbəbinə, vəzifəsinə, inkişaf qanunauyğunluqlarına və zənginləşmə yollarına görə xüsusi olaraq fərqlənir. Bu əlamətdar fərqlər üstqurumun əsas xüsusiyyətləri ilə qarşılaşdırıldıqda, müqayisə edildikdə dilin necə xarakterə malik olduğu aydın müəyyənləşir.

Dil və üstqurum

Dillə üstqurum hadisələrini bir-birindən ayıran bir çox fərqlər vardır. Bunların ən başlıcalarından bir neçəsinə nəzər yetirək.

Birincisi, üstqurum müəyyən bazisin məhsulu olur. Lakin dil bir bazisin yetirməsi deyil. O, minilliklər, onlarca əsrlər ərzində təşəkkül tapır və formalaşır. Ümumiyyətlə, dilin tarixi¹ cəmiyyətin tarixi ilə, konkret dillərin yaranması isə əsrlərlə müəyyənləşə bilər. Məsələn, insanın danışmağa necə başladığını bilmək üçün insanın yaranma tarixinə elmi səyahət etmək lazım gəlir; konkret dillərin, o cümlədən Azərbaycan dilinin təşəkkülünü öyrənmək üçün lap uzaq keçmiş, çox-çox qədim minillikləri axtarmaq tələb olunmur.

İkincisi, üstqurum bazisdən asılıdır, buna görə də cəmiyyət bir bazisdən digərinə keçəndə onun üstqurum hadisələri də dəyişir və ya ləğv olur. Lakin dil bu cəhətdən tam fərqlidir. Belə ki, bazisin dəyişməsi ilə dil sıradan çıx-

¹ Bu haqda "Dilin mənşəyi" bəhsində geniş danışılır.

mır. Demək, mövcud dil məhv olub, yeni dil əmələ gəlmiş. Bu fikrin həqiqiliyinə inanmaq üçün keçmiş əsrlərdə yazılmış bədii parçalardan birini nəzərdən keçirmək kifayət edərdi.

*Bayram oldu, heç bilmirəm neyləyim,
Bizim evdə dolu çuval da yoxdur.
Dügiylə yağ hamı çoxdan tükənmiş,
Ət heç ələ düşməz, motal da yoxdur.*

*Allaha bizmişik naşükür bəndə,
Bir söz desəm, dəxi qoymazlar kəndə.
Xalq batıbdır noğla, şəkərə, qəndə,
Bizim evdə axta zoğal da yoxdur.*

*Bizim bu dünyada nə malımız var,
Nə də evdə sahib-camalımız var.
Vaqif, öyünmə ki, kamalımız var,
Allaha şükür ki, kamal da yoxdur.*

XVIII əsrdə başqa ictimai quruluşa malik olan Azərbaycanca yazılmış bu əsərdən aydın olur ki, Azərbaycan dili ictimai formasiya ilə əlaqədar dəyişməmişdir. Həmin şəirin dili bugünkü dilimizdir.

Bazis dəyişdiyi zaman dil düz xətlə öz fəaliyyətini davam etdirir. Bu prosesdə köhnə quruluşa aid sözlər passiv fonda keçir, yeni quruluşla əlaqədar anlayışları ifadə etmək üçün təzə sözlər meydana çıxır. Bunların əsasında isə dilin lüğət tərkibində müəyyən dəyişikliklər baş verir.

Üçüncüsü, üstqurum nisbətən qısa, dil isə uzun tarixə malikdir. Elə bir üstqurum hadisəsi göstərmək olmaz ki, onun tarixi dilin tarixi qədər qədim ola bilsin. Üstqurum hadisələrinin tarixi bazisin (və ya bir neçə bazisin) tarixinə bərabər olur. Lakin dil aid olduğu xalqla təşəkkül tapa-

raq onun qədər yaşayır. Məhz buna görədir ki, dilin tarixi xalqın tarixi qədər qədimdir və onunla ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Eyni zamanda, dilin taleyi onun yaradıcısı olan xalqın taleyindən asılıdır.

Dördüncüsü, üstqurum sinifli cəmiyyətdə ancaq bir sinfə, dil isə bütün siniflərə xidmət edir. Bu barədə aşağıda geniş bəhs ediləcəkdir.

Üstqurum hadisələrinin dilə təsiri. Üstqurum dilə xüsusi təsir edir. Bu təsirin dərəcəsi və məqsədi üstqurumun xarakteri ilə əlaqədardır. Belə ki, bəzi üstqurumlar mütərəqqi mövqedən dilin inkişafına güclü təsir göstərə bilər. Üstqurum hadisələrinin dilə təsirindən bəhs olunanda yazılı ədəbiyyatın rolunu unutmaq olmaz¹. Görkəmli şair və yazıçıların bu sahədə xüsusi xidmətləri olur. Məsələn, XIX əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında M.F.Axundovun, rus ədəbi dilinin formalaşmasında A.S.Puşkinin böyük təsiri olmuşdur.

DİL VƏ SİNİFLƏR

Dili üstquruma aid edən dilçi alimlər dilin sinfi xarakterli hadisə olduğunu iddia etmişlər. Bunun əsasında dilin sinfiliyi nəzəriyyəsi meydana çıxmışdır. Bu nəzəriyyənin başlıca nümayəndəsi olan *N.Y.Marr* yazırdı: "Sinf olmayan dil yoxdur və eyni zamanda, sinfi olmayan təfəkkür də yoxdur"². Bu səhv fikirlər Marrın öz sağlığında və həmçinin sonralar onun ardıcılıları tərəfindən də genişləndirilmişdir.

Alimlər dilin sinfiliyi nəzəriyyəsində nəyə əsaslanmışlar? Dilin sinfiliyini müdafiə edənlər burjuaziya ilə proletariatin mənafelərinin müxtəlif olduğunu görmüş və

¹ Общее языкознание, М., 1970, с. 438-439.

² Н.Я.Март. Избранные работы, т. 3, М.-Л., с. 91.

cəmiyyətin vahid deyil, siniflərə bölündüyünü nəzərə alaraq, cəmiyyət üçün vahid dilin olmasını zəruri hesab etməmişlər¹. Bunun əsasında isə cəmiyyətin bütün siniflərinin və o cümlədən burjuazianın və proletariatin müstəqil sinfi dili olduğunu sübuta yetirməyə cəhd göstərmişlər. Eyni zamanda, bu nəzəriyyənin tərəfdarları dilin ideoloji xarakter daşımayıb, hər cür fikrin məzmununu ifadə etmək vasitəsi olduğunu da nəzərə almamışlar². Bütün bunların nəticəsində dilin təbiəti haqqındakı fikirlərdə böyük səhvə yol vermişlər.

Dilin sinfiliyi nəzəriyyəsinin tərəfdarları dil hadisələrini son dərəcə vulqarlaşdırmışlar. Məsələn, N.Y.Marr belə hesab etmişdir ki, guya eyni xalqın ayrı-ayrı siniflərinin dili bir-birindən fərqlidir. Buna görə də bir xalqın kəndlisi həmin xalqın zadəganının danışdığını başa düşmür. Bu fikrin doğru olmadığını göstərən konkret bir nümunəyə nəzər yetirək. M.F.Axundovun "Sərgüzəşti-vəziri-xani-Lənkəran" (XIX əsr) əsərində bir-birinə zidd olan sinflərin nümayəndələri danışdırılır.

"Ərizəçilərdən birisi: – Xan, başına dönüm ərzim var!..

Xan: – Kişi, de görüm, ərzin nədir?

Əvvəlincisi ərizəçi: – Xan, başına dönüm, bu gün atımı çaya suvarmağa aparmışdım; birdən əlimdən qurtuldu, qaçdı. Bu kişi qabaqdan gəlirdi; çağırdım, a kişi, Allah xatiri üçün bu atı qaytar. Əyilib bir daş götürüb ata sarı tulladı, daş atın sağ gözüne dəyib töküldü. İndi at məsrəfdən çıxıbdır; diyəsini istəyirəm, vermir; mənim ilə cəngü cədal edir.

Xan (ikinci ərizəçi): – A kişi, belədir?

İkinci ərizəçi: – Başına dönüm, belədir, amma mən qəsdən daş atmamışam.

¹ А.А.Реформатский. Введение в языковедение. М., 1967, с. 15.

² Общее языковедение, М., 1970, с. 129.

Xan: – Pərpuç danışma; qəsd olmasa, necə daşı götürüb atmaq olar?! Sənin də atın varmı?

İkinci ərizəçi: – Vardır, başına dönüm.

Xan (əvvəlimcə ərizəçiyə): – A kişi, sən də get, vur bunun atının bir gözün çıxart”.

Bu danışqda, yəni xanla kəndlilərin dialoqunda aydınlıq baxımından fərq varmı? Göründüyü kimi, onlar bir-birini çox aydın başa düşürlər.

Dildə sinfiliyi müdafiə edənlər sinfilik anlayışını qrammatik materiallar əsasında sübut etməyə çalışmışlar.

N.Y.Marr nitq hissələrinin hallanmasını sinfi adlandırmış və adlıq halı tabe edən, digər halları tabe olunan hesab etmişdir. Eləcə də cümlə üzvlərində sinfilik əlaməti axtarmış, baş üzvləri hakim təbəqəyə, ikinci dərəcəli üzvləri isə məhkum təbəqəyə oxşatmış, cümlə üzvləri arasındakı uzlaşmanı sinfi əlamət kimi qiymətləndirmişdir.

Bir məsələni unutmaz ki, cəmiyyətin siniflərə bölünməsi dilə bu və ya digər cəhətdən təsir edir, lakin heç vaxt dili sinfi xarakterli hadisəyə çevirə bilmir. Siniflər dildən öz mənafeləri üçün istifadə edirlər, onlar dilə həyat tərzləri, məqsəd və amalları ilə əlaqədar öz söz və ifadələrini daxil edirlər. Məsələn, yuxarı təbəqənin nümayəndələri bir çox hallarda mənası geniş kütləyə aydın olmayan əcnəbi söz və ifadə işlədirlər. Zəhmətkeş kütlə isə dilə əməyin müxtəlif sahələri ilə bağlı leksik ünsürlər gətirir və s. Bunlar heç də iki zümərəyə aid nümayəndələrin xüsusi dili olduğunu şərtləndirmir.

Hər bir xalqın ancaq vahid ümumi dili olur. Bu dil yarandığı zamandan etibarən, xidmət etdiyi cəmiyyət üzvləri arasında heç bir fərq qoymadan bütün üzvlər üçün eyni dərəcədə ünsiyyət vasitəsi rolunu daşıyır. Deməli, dil öz təbiətinə görə sinfi deyildir və bu, onun əlamətdar spesifik cəhətlərindəndir.

VIII FƏSİL

DİLİN MƏNŞƏYİ

8.01. DİLİN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİ PROBLEMİNİN QOYULUŞU

İnsan düşünən və danışan varlıq kimi formalaşmağa başladığı dövrdən maddi aləmin hər bir ünsürü onu özünə cəlb etmiş, kainatdakı hər şey ona yeni və qərribə görünmüşdür. Buna görə də o, əhatəsində olduğu maddi varlığın əşya və hadisələrini, bunların əlamət və xüsusiyyətlərini öyrənməyə xüsusi səy göstərmişdir. İnsanı yalnız insandan kənardakı hadisələr deyil, onun özü ilə bilavasitə əlaqədar olan hadisələr, bunların yaranma səbəbi və s. də çox maraqlandırmışdır. Lap qədimdən insanların diqqətini cəlb edən məsələlərdən biri dilin necə əmələ gəlməsi olmuşdur.

Əfsanələrdə, bədii və elmi ədəbiyyatlarda dilin mənşəyinə dair çox müxtəlif fikirlər söylənilmişdir. Bu fikir, müləhizə və müddəaların əksəriyyəti mahiyyətə bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir. Bunların bir qismi sadəcə uydurma olub, dilin mənşəyini aydınlaşdırmaq üçün heç bir əsas vermir. Lakin irəli sürülmüş fikirlərin bəziləri məsələnin elmi zəminini təşkil etmək baxımından maraqlı və dəyərlidir.

Yer kürəsinin ayrı-ayrı qitələrində yaşayan xalqların dini fikir tarixinə müraciət edildikdə dilin mənşəyinə dair saysız-hesabsız əfsanələrin yarandığını görmək olur. Bu əfsanələrin çox hissəsində dilin ilahi bir qüvvə tərəfindən

yarandığı fikri irəli sürülür. Məlumdur ki, insanlar qədim tarixi dövrlərdə bir çox hadisələrin əmələgəlmə səbəbini obyektiv izah edə bilməyəndə onu ilahiyyatla bağlayırdılar. Dilin yaranması haqqındakı dini mülahizə də məhz bu səbəbdən irəli gəlmişdir.

Dini mülahizələr dilin yaranmasını necə izah edir? Bizim eradan əvvəl qədim yəhudi dilində yazılmış dini kitabda dünyanın necə yaranmasından, insanların necə təşəkkül tapmasından bəhs olunarkən dilin mənşəyindən, inkişaf etməsindən də danışılır. Bu dini əfsanədə deyilir: Allah işıqlı vaxtı “*gündüz*”, qaranlıq vaxtı “*gecə*”, su çoxluğunu “*dəniz*” adlandırmışdır. Sonra Allah bütün heyvan və quşları torpaqdan yaratmışdır. Allah ilk insan olan Adəmi kainata gətirmiş, Adəm isə bütün yer üzünün heyvanlarına, göyün quşlarına, çöllərin və meşələrin bitkilərinə ad vermişdir. Çox qəribədir ki, əfsanədə Adəmin bütün varlıqlara ad qoyanda hansı dildə danışdığı göstərilmir. Bu məsələ bəzi adamları çox düşündürürdü. Yəhudilər sübut etməyə çalışmışlar ki, guya Adəm yəhudi dilində danışmışdır. Adəmin hansı dildə ünsiyyətdə olmasına dair bir çox başqa fikirlər də söylənilmişdir. Bunların birində deyilir ki, guya Adəm Həvva ilə fars dilində, onları (Adəm və Həvvanı) çaşdıran ilan ərəb dilində, Arxangel Qavriil isə onlarla türk dilində söhbət etmişdir. Bundan əlavə, bəziləri də inandırmağa cəhd etmişlər ki, guya “Allah Adəmə İsveç dilində müraciət etmiş, Adəm isə ona Daniya dilində cavab vermişdir”.

Göründüyü kimi, bu fikirlərin hamısı elmdən, həqiqətdən uzaq olan boş mülahizələrdir. Bunları sübut etməyə çalışanlar ancaq millətçilik ideyaları təsirində hərəkət etmişlər. Onlar öz dillərini ilk və qədim hesab etməklə mənsub olduqları xalqın hamıdan üstün olduğunu göstərməyə çalışmışlar.

Dilin mənşəyinə dair başqa dini bir kitabda deyilir ki, guya hər dilin xüsusi allahı vardır. Bu allah xalqın dilini yaratmış, bununla yanaşı, insanlarda danışığ vərdişi və bacarığı əmələ gəlmişdir. Qədim misirlilər özləri üçün dil allahı Totu, qədim yunanlar isə Prometeyi hesab etmişlər. Bu mülahizədən də göründüyü kimi, dil ilahi qüvvə ilə əlaqələndirilmişdir.

İnsanlar zaman keçdikcə dini görüşlərdən ayrılaraq dilin mənşəyinə dair başqa fikrə gəlmişlər. Qədim misirlilər, onların ardınca qədim yunanlar və başqa bir sıra xalqlar dilin insan təbiətinə daxil olduğunu düşünmüşlər; dilin Allah tərəfindən verilmədiyini, təbii olaraq insana nəsib olduğunu göstərmişlər. Beləliklə, dilin təbiət tərəfindən yaradıldığı haqqında ideya meydana çıxmışdır. Bu ideyanın dini mistikadan fərqlənməsinə baxmayaraq, mahiyyətcə dini kitablarda göstərilənlərdən nisbətən əhəmiyyətli olmasına baxmayaraq, burada da dilin mənşəyinə dair əsaslı və düzgün fikir yürüdülməmişdir. Məlum olduğu kimi, təbiət material verir. Məsələn, ağac və ondan hazırlanan şeylərə fikir verək. Ağacdən tikinti materialı – taxta, şalban, tir və sair alınır. Bunlardan da müxtəlif əşyalar – stol-stul, parta, çarpayı, ş kaf, pəncərə, qapı və sair hazırlanır. Belə olanda deyə bilərikmi ki, stol, stul və başqa şeyləri də təbiət yaratmışdır.

Şübhəsiz ki, bunu demək doğru ola bilməz. Çünki təbiət ağacı yetirmiş, insanlar isə ondan müxtəlif şeyləri düzəltmişlər. Deməli, burada təbiət ancaq hazırlamaq, qurub-yaratmaq üçün material vermişdir.

Beləliklə, aydın olur ki, “dili təbiət yaratmışdır” ideyası da qeyri-elmidir. Çünki dili təbiət yox, insanların özləri yaratmışlar.

Dilin mənşəyi məsələsi qədim fəlsəfi görüşlərdə də özünə yer tapmışdır. Bu məsələ ilə elmi şəkildə hələ antik

dövrün alimləri məşğul olmuşlar. “Dilin mənşəyi məsələsi antik dövr mütəfəkkirlərinin çoxu tərəfindən hələ lap əvvəldən bir qədər başqa məsələ ilə – ad və həmin adla göstərilən əşya arasında olan əlaqənin xarakteri haqqındakı məsələ ilə əvəz edilirdi”¹.

Qədim yunan filosofları əşyaya necə ad verildiyi məsələsinə dair bir-birinin ziddini təşkil edən iki fikir söyləmişlər. Antik dövrün məşhur materialist filosofu Demokrit (eramızdan əvvəl 460–370-ci illər) belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, əşya ilə onun adı arasında heç bir əlaqə yoxdur. Əşyaya adı həmişə insanlar vermişlər. Lakin Platon bu fikrin əksinə olaraq deyirdi ki, əşya ilə onun adı arasında əlaqə mövcuddur və əşyaya ad ilahi qüvvə tərəfindən verilir.

Bizim eradan əvvəl böyük Roma şairi və mütəfəkkiri *Lukretsi* də (eramızdan əvvəl 99-55-ci illər) dilə dair fikir söyləmişdir. O öz mülahizəsini “*Əşyanın təbiəti haqqında*” məşhur fəlsəfi poemasında şeir dili ilə ifadə etmişdir. Lukretsi dilin insandan kənar ilahi bir varlıq tərəfindən yarıldığı fikrinə inanmırdı. Bu alim həqiqi olaraq göstərirdi ki, insan başqasının öyrətməsi əsasında danışmamışdır. Onun fikrincə, əşyaların adlarını zərurət diktə etmiş, hər bir ad müəyyən tələbat əsasında yaranmışdır.

Dilin necə əmələ gəlməsi bütün dövrlərdə eyni dərəcədə diqqət mərkəzində olmamışdır. Məsələn, orta əsrlərdə, dilin mənşəyi məsələsi haqqında, demək olar ki, heç bir yeni elmi fikir meydana çıxmamışdır. Lakin İntibah dövründə (XV–XVI əsrlərdə) bunun əksini görmək olar. Belə ki, həmin dövrdə Avropada elm və incəsənətin yüksəlişi ilə əlaqədar olaraq dilin yaranması, inkişafı məsələlərinə böyük maraq oyanmışdır. XVII–XVIII əsrlərdə isə dilin

¹ R.A.Budaqov. Dilçiliyə dair очерlər. Azərneşr, Bakı, 1956, səh. 232.

mənşəyi məsələsi ilə Avropanın bir sıra ölkələrinin, o cümlədən İngiltərənin, Almanıyanın, Fransanın görkəmli şəxsiyyətləri məşğul olmuşlar.

XIX əsrdə isə bu mühüm məsələ bir çox elm sahələrini özünə cəlb etmişdir. Buna görə də dilin mənşəyi müxtəlif elmlərdə tədqiqat obyektı olmuşdur; tarixçilər, etnoqraflar, psixoloqlar, antropoloqlar və başqaları da müəyyən fikir söyləməyə cəhd göstərmişlər.

Dilin əmələ gəlməsinin tədqiqi məsələsində, əsasən, iki qüsurə yol verilmişdir. Bunlardan biri dilin həmin probleminin dilçiliyə aid edilməməsi, digəri isə dilin mənşəyi məsələsi ilə dillərin yaranması məsələsinin qarışdırılması haqqındakı fikirlərdir.

Birinci fikrin tərəfdarları dilin mənşəyi məsələsinin dilçiliyə aid olduğunu qəti inkar edərək, bunun fəlsəfə, antropologiya və sair elmlərə məxsus olduğunu göstərmişlər. Bu problemi hətta bəzi dilçilər də dilçilikdən kənarda hesab etmişlər. Məsələn, fransız dilçisi *Vandriyes* 1914-cü ildə tamamladığı "*Dil*" adlı əsərində yazırdı: "Deyiləndə ki, dilin mənşəyi problemi dilçiliyə aid deyildi, bu, həmişə təəccüb doğurur. Əslində, bu, bir həqiqətdir"¹. Yaxud Amerika dilçisi *Eduard Sepir* özünün 1921-ci ildə yazdığı "*Dil*" adlı əsərində dilin mənşəyinin qoyuluşunu dilçilik elmi üçün maraqlı hesab etmir; bu məsələnin ancaq filosofların öhdəsinə verilməsini lazım bilir².

Dilin mənşəyi məsələsinin dilçilikdən kənar məsələ olduğunu söyləyənlər, şübhəsiz ki, bu problemin son dərəcə çətin və çoxcəhətli olduğuna əsaslanmışlar. Dilin əmələ gəlməsi nə qədər çətin və mürəkkəb olsa da, bunu dilçiliyin problemləri sırasından xaricdə düşünmək olmaz. Çün-

¹ Ж.Вандриес. Язык (Лингвистическое введение в историю). М., 1937, с. 19.

² Вах: Эдуард Сепир. Язык (Введение в изучение речи) М.-Л., 1934, с. 121.

ki dil dilçilik elminin obyektidir. Buna görə də dilin mənşəyi və inkişafının materialist mövqedən işıqlandırılması müasir dilçiliyin böyük və mühüm problemlərindəndir. Dilçilik bu problem sahəsində çox işlər görmüş, son illərdə yeni-yeni faktlarla daha da zənginləşmişdir. Bununla bərabər, insanın bütün danışiq orqanları və bunların quruluşu, xüsusiyyətləri, səsin yaranmasındakı rolu və vəzifəsi tədqiq edilmişdir. Dilin mənşəyinə, formalaşması və inkişafına onlarca elmi əsər həsr edilmişdir. Buna baxmayaraq, bu problem hələ də tədqiq olunur. Burada bir çox elmlərin köməyinə böyük ehtiyac vardır. Buna görədir ki, tarix, psixologiya, etnoqrafiya, fəlsəfə, coğrafiya və başqa elm sahələri də dilin mənşəyi məsələsi ilə məşğul olur. Şübhəsiz ki, dilin əmələ gəlməsinin tam həqiqi və elmi şərh-i məhz müvafiq elmlərin qarşılıqlı tədqiqatları əsasında mümkün olacaqdır.

Müasir dilçilikdə dilin mənşəyi dillərin əmələ gəlməsi problemi ilə qarışdırılmır. Lakin vaxtilə bəzi alimlər “dilin əmələ gəlməsi” anlayışını müxtəlif mənada başa düşüb, insanın necə danışmasını ayrı-ayrı konkret dillərin əmələ gəlməsinə aid etmişlər. İnsanın necə danışmağa başlamasının tarixi insanın özü qədər qədimdir. Lakin müxtəlif dillərin yaranmasının minillik və ya az tarixi vardır. “Buna görə də bizə məlum olan dillərin heç biri insan danışığının nə vaxt yarandığını bildirmir”¹.

Deməli, dilin və dillərin mənşəyi başqa-başqa məsələlərdir. İndi dilin əmələ gəlməsinə dair çox geniş yayılmış bəzi nəzəriyyələri nəzərdən keçirək.

¹ Б.Косовский. Общее языкознание. Минск, 1968, с. 74.

8.02. DİLİN YARANMASINA DAİR MÜXTƏLİF NƏZƏRİYYƏLƏR

Dilin mənşəyinə dair alimlər ümumi bir nəticəyə gələ bilməmişlər; buna görə də ta qədimdən başlayaraq son zamanlara qədər çoxlu və müxtəlif nəzəriyyələr meydana çıxmışdır. Bizə məlum olan bu nəzəriyyələr mahiyyətlərinə görə iki yerə bölünür: a) fərdi nəzəriyyələr; b) ictimai nəzəriyyələr.

Fərdi nəzəriyyələrdə dilin yalnız bir cəhəti, yəni onun *ekspressivliyi* nəzərə alınır. Buraya səs təqlidi və nidalar nəzəriyyəsi aiddir. Bunlarda dilin başlıca cəhətinə (kommunikativ vəzifəsinə) diqqət yetirilmədiyi üçün məsələyə dair tam inandırıcı fikir irəli sürülməmişdir.

İctimai nəzəriyyələrdə isə dilin *kommunikativliyi* nəzərə alınır, dil ünsiyyət vasitəsi kimi şərh olunur, onun yaranma səbəblərinin aydınlaşdırılmasına cəhd göstərilir. Lakin bu nəzəriyyələrdə dilin kommunikativliyi ətraflı və zəruri faktlarla izah edilmir. Bunlarda bəzən birtərəfliyə, səthiliyə, uydurmaya yol verilir.

Dilin yaranmasına dair fərdi nəzəriyyələr daha çox yayılmışdır. Bunların tarixi də nisbətən qədimdir.

1. Dilin yaranmasına dair səs təqlidi nəzəriyyəsi

Səs təqlidi (səs yamsılama) nəzəriyyəsi dilin mənşəyinə dair ilk fərdi nəzəriyyələrdən biridir. Bu nəzəriyyə bizim eradan əvvəl V-IV əsrlərdə qədim Yunanıstanda yaranmış, onu stoiklər irəli sürmüşlər. Elmi ədəbiyyatda səs təqlidi nəzəriyyəsinə “vau-vau nəzəriyyəsi” də deyilir; bunu XIX əsrdə Maks Müller belə adlandırmışdır.

Səs təqlidi nəzəriyyəsinə görə, dil ilk insanların guya eşitdikləri səsləri təqlid etməsi əsasında əmələ gəlmişdir. Belə ki, insan gördüyünü başqasına xəbər vermək üçün

həmin şeyi əyani təsvir edib, onun səsinə təqlid etmişdir; məsələn, qoyun gördüyünü bildirmək üçün başını aşağı salıb mələmiş, yaxud itlə rastlaşdığını “söyləmək üçün” başını yuxarı tutub “hürmüşdür”... Beləcə də qurd (canavar) görəndə ulamış, öküz görəndə böyürmüş və bu qayda ilə bütün heyvanların, quşların səslərini və get-gedə müxtəlif əşya və təbiət hadisələrinin gurultusunu, vıyılısını, şırıltı və xırıltısını da eşidib təqlid etmişdir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarına görə, təqlid olunan bu səs birləşmələri sonralar sözə çevrilmiş və dilin ilk leksik vahidləri olmuşdur. Guya dilin digər sözləri də buradan və bu yolla yaranmışdır.

Məlumdur ki, insanı əhatə edən təbiət və məişətdəki canlıların, əşya və hadisələrin hamısı səs çıxarmır. Bəs bu səs çıxarmayan “lal” varlıqlar necə ifadə edilə bilərdi? Bu suala cavab üçün səs təqlidi nəzəriyyəsinin tərəfdarları səs təqlidi anlayışının sərhədini süni şəkildə çox-çox genişləndirməyə, həddindən artıq böyütməyə çalışmış və sadəcə olaraq demişlər ki, səs çıxarmayan şeyləri də səs təqlidi ilə ifadə etmək olar... Çox qərribə fikirdir. Görəsən, insan həyatı üçün zəruri olan geymək, yemək, yaşayış şeylərini necə ifadə etmək olarmış? Dilin əmələ gəlməsini insanların təqlid etdikləri səslərlə bağlayan nəzəriyyənin təhlili göstərir ki, burada irəli sürülmüş müddəalar elmi cəhətdən tam əsaslandırılmadığı üçün bir sıra qüsurlara yol verilmişdir. Həmin qüsurlar aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Müasir dillərin leksik tərkibinin etimoloji təhlili müəyyən etmişdir ki, dildə təqlidi sözlər olduqca azdır. Lakin səs təqlidi nəzəriyyəsi belə sözlərin azlığını nəzərə almamış və doğru olmadan bunları dilin yaranmasında əsas hesab etmişdir.
2. Bizi əhatə edən maddi varlıqdakı əşya, cisim, hadisə və digər şeylərin əksəriyyəti səs çıxarmağa və ya səs-

lənməyə, səs törətməyə malik deyildir; məsələn, *torpaq, ev, ay, ulduz, günəş, çörək, at* və sair. Bunları heç cür yamsılamaq olmur. Bu “*lal*” varlıqlara necə ad verildiyini səs təqlidi nəzəriyyəsi düzgün izah edə bilməmişdir.

3. Dildəki təqlidi sözlər insan həyatı üçün zəruri olan məfhumları ifadə etmir, məsələn, *qaqqıltı, qurultu, xırıltı, uğultu, gurultu, böyürtü, şırıltı* və sair. Bu cəhəti nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, təqlidi ünsürlər dilin ilk sözləri olmamış və ola da bilməzdi.
4. Ayrı-ayrı dillərin leksik tədqiqi göstərir ki, təqlidi sözlər dilin inkişafının yaxın dövrünə aiddir¹. Belə ki, ilk insanın orqanları danışiq səslərini çıxarmaq üçün formalaşmadığı bir dövrdə insanlar təbiətin müəyyən hadisə və canlılarının səslərini yamsılayıb ona müvafiq olan səs çıxara bilməzdi. Hətta indi təbiətin elə səsləri var ki, insanın danışiq üzvlərinin çox inkişaf etdiyi müasir dövrdə onları tələffüz etmək olmur. Məsələn, od yananda alovdan çıxan səsi heç cür tələffüz etmək mümkün deyil.

Beləliklə, aydın olur ki, dildəki *qur(ultu), tıs(ıltı), qurbağa, tısbağa* və sair kimi sözlər insanın səs təqlidi bacarığının inkişafı nəticəsində əmələ gəlmişdir. Lakin qeyd etməliyik ki, bu sözlərin yaranma tarixi, təbii olaraq, müxtəlifdir. Məsələn, yuxarıdakı sözlərdən, şübhəsiz ki, *qur(ultu), tıs(ıltı)* sözləri daha qədimdir. Nisbətən yeni söz olan *tısbağa* və *qurbağa* sözləri isə aşağıdakı formada sonradan yaranmışdır:

¹ Bəzi dilçilər dillərdə qədim səs təqlidinə aid sözlər tapmaq mümkün olduğunu və bunların hamısının dilin müasir mərhələsinə aid olmadığını söyləyirlər. Əlbəttə, təqlidi sözlər eyni dövrdə yaranmamışdır. Buna görə də onların bir qisminin qədim olduğuna inanmaq mümkündür.

tıs
 qur
 bağa
 tısbağa
 qurbağa
 tısıldayan bağa
 quruldayan bağa

Deməli, dildə əvvəlcə *qur*(ultu), *tıs*(ıltı), *bağa* sözləri yaranmış, sonra bunların birləşməsindən *qurbağa* və *tısbağa* sözləri əmələ gəlmişdir. Bu canlılardan (bağalardan) biri tısıldadığına görə ona *tısbağa*, digəri isə quruldadığına görə ona *qurbağa* adı verilmişdir.

5. Dilin lüğət tərkibinin müəyyən hissəsini mücərrəd anlayışları bildirən sözlər təşkil edir. Lakin təqlidi sözlərin bunlarla heç bir əlaqəsi yoxdur və bu nəzəriyyə həmin sözlərin yaranmasını da izah edə bilmir.
6. Bütün dünya dillərində mövcud olan təqlidi sözlərin fonetik tərkibi eyni deyildir. Canlıların çıxardığı əşya və hadisələrin törətdiyi eyni səs müxtəlif dillərin özünəməxsus səs və səs kompleksi ilə ifadə olunur; məsələn:

Azərbaycanca

İt hürür
 At kişnəyir
 Toyuq qaqqıldayır
 Külək viyıldayır
 Su şırıldayır

Rusca

Собака гавкает
 Лошадь ржет

Курица кудахчет
Бетер воет
Вода журчит

Səs təqlidi nəzəriyyəsinə əsaslanılsa, bu sözlər hər iki dildə eyni səs tərkibinə malik olmalı idi. Təbiətin eyni səsinin müxtəlif dillərdə başqa-başqa səslərlə ifadə olunması, əsasən, dillərin fonetik xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Məsələn, gürcü dilində (*f*) səsi, yapon dilində (*l*) səsi olmadığı üçün bu dillərdə danışanlar tərkibində həmin səslər olan təbiət səslərini olduğu kimi tələffüz edə bilmirlər. Bundan əlavə, səsi necə eşitmək və necə adlandırmaq da xalqdan asılıdır. Məsələn, suyun şırıltısını biz “*şir*” adlandırırıq, lakin ruslar “*jur*” (çit) adlandırırlar və s.

7. Nəhayət qeyd etməliyik ki, bu nəzəriyyədə dilin yaranmasının ictimai mahiyyəti nəzərə alınmamışdır. Belə bir cəhət isə dilin mexaniki olaraq əmələ gəlməsi fikrinə aparıb çıxarır. Deməli, unudulur ki, dilin əmələ gəlməsi səbəbi onun ictimai mahiyyəti ilə bağlıdır.

Bütün bu qüsurları ilə yanaşı, səs təqlidi nəzəriyyə-sində həqiqətə uyğun cəhətlər də vardır. Həmin nəzəriyyə bəzi sözlərin haradan əmələ gəldiyini düzgün başa düş-məyə istiqamət verir. Həqiqətən, hər bir dildə səs təqlidi əsasında əmələ gəlmiş müəyyən miqdar sözə təsadüf et-mək olur. Belə sözlər aid olduğu dilin obrazlılığında xüsusi rola malikdir. Məsələn, aşağıdakı nümunələrə fikir verək:

“*Cib-cib, cib-cib, cücələrim, mənim əziz cücələrim*” (T.Mütəllibov). “*Tramvayların səsi, maşınların gurultusu, bir-birinə qarışmışdı*” (Ə.Qasımov). Biri var idi, biri yox idi, bir *cik-cik* sərçə xanım var idi. Bir az keçmişdi, bir də gör-dülər bir şey *tappıltı* ilə *quyuya* düşdü. Tülkü özünü saxla-ya bilməyib quyuya tullandı, *guppultu* ilə quyunun dibinə düşdü. Bir az keçmişdi, bir zorba qurd quyudakı daşı quy-

ruq hesab eləyib atıldı, şappıltı ilə quyunun dibinə düşdü (“*Azərbaycan nağılları*”).

Körpə uşaqlar da təqlidi sözə meyil edirlər; məsələn, onlar, adətən, it əvəzinə *hav-hav*, cücə əvəzinə *cib-cib* kimi sözləri işlədirlər.

Dilin əmələ gəlməsinə dair səs təqlidi nəzəriyyəsinin ayrı-ayrı əsrlərdə çoxlu tərəfdarları olmuşdur. Bu nəzəriyyə XVII əsrdən başlayaraq daha da geniş yayılmış və inkişaf etdirilmişdir. Həmin əsrin sonu və XVIII əsrin əvvəllərində alman mütəfəkkirlərindən Q.Leybnits bu nəzəriyyənin prinsiplərini qızgın müdafiə etmişdir. O, müxtəlif dəlillərlə dilin səs təqlidi əsasında əmələ gəldiyini sübut etməyə çalışmışdır. Hazırda bir sıra xarici ölkələrdə bəzi dilçilər və eləcə də dillə maraqlanan bir çox filosof alimlər dilin mənşəyinə dair səs təqlidi nəzəriyyəsini əsas nəzəriyyə hesab edirlər. Bu nəzəriyyənin müasir tərəfdarları antik dövrün səs təqlidi müddəalarından heç cür ayrıla bilmirlər.

2. Dilin yaranmasına dair nidalar nəzəriyyəsi

Dilin əmələ gəlməsinə dair *nidalar* nəzəriyyəsi qədim Yunanıstanda meydana çıxmışdır. Bu nəzəriyyənin baniləri epikürçü-filosoflardır. Nidalar nəzəriyyəsi dilçilikdə “*Fu-fu nəzəriyyəsi*” də adlandırılır. Bu ad ona son tədqiqatçılar tərəfindən rişxəndlə verilmişdir.

Nidalar nəzəriyyəsinə görə, dil ilk insanların şərait və vəziyyətindən asılı olaraq, ağrı və qorxu, təəccüb və sevinc nəticəsində çıxardıqları qeyri-iradi emosional səslərdən əmələ gəlmişdir. Guya ibtidai insanlar öz hiss və həyəcanlarını, əhvali-ruhiyyələrini, müəyyən şey haqqında təsəvvürlərini başqasına bildirmək üçün səslər çıxarmışlar, həmin səslərə get-gedə müxtəlif mənalar vermişlər. Eyni zamanda, bunlardan yeni-yeni sözlər törəmiş və nəticədə dil yaranmışdır. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları belə bir qəri-

bə fikir də söyləmişlər ki, guya incə səsli nidalar xoş əhvali-ruhiyyənin, sevinc və şadlığın, qalın səsli nidalar isə bəd təəssüratların ifadəsinə xidmət edir.

Nidalar nəzəriyyəsi istər əvvəllərdə, istərsə də son dövrlərdə geniş yayılmışdır. Onu dilin mənşəyi üçün yeganə nəzəriyyə hesab edənlərin miqdarı müxtəlif ölkələrdə getdikcə artmışdır.

Dilin əmələ gəlməsinə dair nidalar nəzəriyyəsinin qüsurlarını aşağıdakılarla xülasə etmək olar:

1. Başqa söz təbəqələrinə nisbətən dildə *ay, ax, oho, bəh, vay, biy, aha, uy, paho* və sair kimi sözlər, demək olar ki, təqlidi sözlərdən də azdır, miqdarca bu dərəcədə az olan söz heç vaxt dildəki on minlərlə sözün mənşəyi üçün bünövrə təşkil edə bilməz.
2. Dildə nidalar müstəqil sözlər kimi nə konkret leksik, nə də qrammatik məna ifadə edir. Məsələn: "Ey şahidi-qeyb pərdədarı, fikrin küli-mərifət baharı" (*M.Füzuli*). "Ah, yenə bu fikir beynimi dəlir, məni bir an rahat qoymur" (*S.S.Axundov*). "Uy, bizdən nə istəyirsiniz, niyə gəlmisiniz" (*S.S.Axundov*). Buradakı *ey, ah, uy* sözləri leksik məna yox, ancaq hiss və həyəcan ifadə edir. Nəzəri dilçilik çoxdan sübut etmişdir ki, nidalar dildə əsas sözlər deyildir. Buna görə də nidalar tarixən bu və ya başqa sözlərin yaranmasına əsas verə bilməzdi. Doğrudan da, əgər nidalar belə bir imkana malik olsaydı, şübhəsiz, indi əsas sözlər sırasında durardı.
3. Nəhayət, qeyd etmək lazımdır ki, nidalar nəzəriyyəsinin ən böyük qüsuru dilin kommunikativ vəzifəsinə istinad etməməsində özünü göstərir.

Əlbəttə, dildə nidaların da rolunu tamamilə azaltmaq olmaz. Dil üçün bunlar da xüsusi əhəmiyyətə malik vahidlərdir, hətta, təbii olaraq, nidalar milli dillərdə müxtəlifdir. Məsələn, rus dilində olan "ara", "убы", "фы" nida sözlə-

ri həmin dil, “bəh-bəh”, “paho” nidaları isə bizim dilimiz üçün xarakterikdir. Yaxud rus dilində “aü” ağrı bildirən nidadır, bizim dildə isə həmin hissi “oy” nidası bildirir, “ay” nidası isə Azərbaycan dilində, əsasən, çağırış ifadə edir.

Nidalar nəzəriyyəsi XVIII əsrdə xüsusi olaraq diqqəti cəlb etmişdir. Həmin dövrdə bu nəzəriyyəni daha çox müdafiə edənlərdən *Jan Jak Russo* idi. O deyirdi: “Şiddətli arzu ilk səsləri törətdi”. Daha sonra, XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəllərində rus alimi *D.N.Kudryavski* (1867–1920) də bu nəzəriyyənin müddəalarını doğru hesab etmişdir.

Nidalar nəzəriyyəsini tamamilə qüsurlu hesab edib, əhəmiyyətsiz nəzəriyyə kimi qiymətləndirmək doğru olmaz. Dil haqqındakı elmdə onun da xüsusi rolu və yeri vardır. Hər şeydən əvvəl, bu nəzəriyyə dildəki nida sözlərinin etimologiyasını aydınlaşdırmağa müəyyən qədər kömək göstərir. Məhz bu, onun faydalı cəhətidir.

3. Dilin yaranması haqqında ictimai razılaşma nəzəriyyəsi

Dilin əmələ gəlməsinə dair antik nəzəriyyələrdən biri olan ictimai razılaşma nəzəriyyəsi bizim eradan əvvəl V-IV əsrlərdə Yunanıstanda meydana çıxmışdır. Bu nəzəriyyənin mahiyyətini “ictimai razılaşma” anlayışı təşkil edir. Bu nəzəriyyəyə eyni zamanda təsey nəzəriyyəsi də deyilir.

İctimai razılaşma nəzəriyyəsinə görə, dil insanların öz aralarında müəyyən ad haqqında razılığa gəlmələri əsasında yaranmışdır. Belə ki, guya, ilk insanlar hələ dil olmadığı bir dövrdə bu və ya başqa hadisəni, yaxud da əşyanı adlandıranda bir-birləri ilə razılaşmışlar. Məsələn, deyək ki, qanadlı canlıların bir növünə *quş*, quşların müəyyən qrupuna *durna*, digərlərinə *leylək*, *qaz*, *toyuq*, heyvanların müxtəlif növlərinə *fil*, *dəvə*, *şir*, *pələng*, *dovşan*, *tülkü*, *inək*, *qoyun* və i. ad verəndə adamlar toplaşib bu canlıları həmin

sözlərlə adlandırmaq razılığına gəlmişlər. Bundan əlavə, ictimai razılaşma nəzəriyyəsinin tərəfdarları öz nəzəriyyələri üçün müxtəlif elm sahələrinə dair terminlərin razılaşma əsasında qurulduğunu da əsas götürmüşlər. Onlar sübut etməyə çalışmışlar ki, madam ki, terminlər yaradılarda razılaşma əsas tutulur, deməli, ilk sözlərin yaradılmasında da bu yoldan istifadə edilmişdir.

İctimai razılaşma nəzəriyyəsinin uzun illər qızğın müdafiəçiləri olmuşdur. XVIII əsrdə fransız mütəfəkkirləri dilin ictimai razılaşma əsasında yarandığını möhkəm müdafiə edib, eyni zamanda, dilin şüurlu şəkildə əmələ gəldiyini söyləmişlər. Onların tezisləri belə idi: “dil şüurlu kəşf” və “ictimai razılaşma” əsasında əmələ gəlmişdir.

Bütün deyilənlərə diqqətlə yanaşıldıqda aydın olur ki, dilin mənşəyinə dair təsey nəzəriyyəsində doğru fikir söylənilməmişdir. Bu nəzəriyyənin düzgün olmadığını aşağıdakı cəhətlər göstərir:

1. Əgər ilk insanlar bu və ya başqa bir şeyə ad verərkən bir-biri ilə razılaşsalar, mütləq ünsiyyət vasitəsinə müraciət etməli idilər. Məlumdur ki, əsas ünsiyyət vasitəsi dildir. Bəs hələ dil olmadığı halda insanlar razılaşa bilərdilərmidi? Əlbəttə yox. Deməli, bu fikir əsassız və yanlışdır.
2. İctimai razılaşma nəzəriyyəsinin tərəfdarları ilk adı sözlərin yaranması prosesi ilə terminlərin əmələ gəlməsini səhv olaraq eyni məsələ hesab etmişlər. Halbuki bunlar bir-birindən fərqlənən dil hadisələridir. İlk sözlərin yaranması dillə, terminlərin meydana çıxması isə, əsasən, elmlə bağlıdır. Eyni zamanda, dil olmadan elm yarana bilməzdi. Odur ki, dilin əsasında elm, elmə uyğun isə termin meydana çıxır. Buna görə də ilk sözlərin tarixi qədim, terminlərinki isə nisbətən çox gəncdir. Başqa sözlə desək, termin yaradılması di-

lin inkişafının yaxın dövrünə aiddir. Deməli, ünsiyyət vasitəsi olan dil ictimai razılaşma əsasında meydana çıxmamışdır. Çünki maddi varlıqların mahiyyətini kifayət qədər dərk edə bilməyən ilk adamlar heç vaxt razılaşma yolu ilə yeni-yeni sözlər yaradıb dil əmələ gətirə bilməzdilər¹.

4. Dilin yaranmasına dair jestlər nəzəriyyəsi

Dilin mənşəyinə dair meydana çıxan nəzəriyyələr içərisində geniş yayılmış nəzəriyyələrdən biri də *jestlər nəzəriyyəsidir*.

Jestlər nəzəriyyəsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, guya ilk dil səsli dil şəklində yaranmamışdır. İlk insanlar jestlərlə danışmışlar, səsli dil isə son zamanlarda əmələ gəlmiş və jestlər dilinə köməkçi olmuşdur.

Bu nəzəriyyənin müdafiəçilərindən biri olan alman psixoloqu *V.Vundt* prinsipcə jest və səsləri eyniləşdirmişdir. V.Vundt görə, həm səs, həm də jest hərəkəti ifadə edir. Vəzifələrinə görə bunlardan jest təsəvvürləri, səs isə əvvəllərdə ancaq hisləri ifadə etmişdir².

Jestlər nəzəriyyəsi az vaxtda daha da inkişaf etdirilmiş və bununla əlaqədar bir sıra yeni fikirlər meydana çıxmışdır. İngilis alimi *F.Pencet* səsli dilin birinci olmasını inkar edərək ilk insanların əl-qollarını oynatmaqla və bununla yanaşı, dil və dodaqlarını hərəkət etdirmək vasitəsilə danışdıqlarını göstərmişdir. O deyir ki, insanlar, əsasən, əl ilə danışmış, lakin əl məişət, sənət və digər işlərlə həddindən artıq yükləndikdə, bu vasitə, yəni əl insanların ünsiyyətinə kömək edə bilməmiş, buna görə

¹ Antik nəzəriyyələrdən biri də Fusey nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə eramızdan əvvəl V-IV əsrlərdə yaranmışdır. Onun tərəfdarları sübut etmək istəyirdilər ki, guya hər bir əşyaya onun təbiətinə uyğun ad verilir.

² A.C. Чикобаева. Введение в языкознание. М., 1953, с. 131.

də onlar səs çıxarmaq zərurəti qarşısında qalmış, nəticədə müxtəlif danışq səsləri əmələ gəlmişdir. Amerikalı Trondayk da ilk insanların əl hərəkətindən başqa danışq üzlərini oynatmaqla fikir ifadə etdiklərini söyləmişdir. *Trondayk* sübuta yetirməyə çalışmışdır ki, insanın qədim əcdadı lap əvvəlcədən danışq üzlərini hərəkət etdirmək vərdişinə malik olmuş və bununla ünsiyyət edib bir-birinə fikir söyləyə bilmişdir.

İlk dilin jestlərdən ibarət olduğu fikrini akademik *N.Y.Marr* davam etdirmiş və jestlər adlanan “dili” genetik dil, əl-hərəkət dili adlandıraraq dilin mənşəyinə dair yeni nəzəriyyə yaratmaq istəmişdir. *N.Y.Marr* da ilk dilin səslə olmadığı sübut etməyə səy göstərmişdir.

O, səslə dilin əl-hərəkət dilindən çox-çox gec yaranıldığını söyləmiş¹; həmçinin səslə dilin ünsiyyət üçün deyil, sehrbazlıq üçün, mahnı oxumaq üçün yaranıldığını iddia etmişdir. Bununla da *N.Y.Marr* səhv olaraq dilin ictimai xarakterini inkar etmişdir.

N.Y.Marra görə, dil əvvəlcə jestlər dili formasında yaranmış, sonra səslə dil şəklinə düşmüş, gələcəkdə isə xalis təfəkkür formasını alacaqdır. Alimin bu baxışı da, şübhəsiz, qeyri-elmidir.

Jestlər nəzəriyyəsinin tərəfdarları arasında iki fikir bir-birindən xüsusi olaraq fərqləndirilirdi; belə ki, alimlərin bir qrupu, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ilk insanların həm əl-qol, həm də dil və dodağın hərəkət etdirilməsi ilə danışdıqlarını müdafiə etmişdir. Lakin bəzi alimlər insanların ancaq əl vasitəsilə ünsiyyətdə olduqlarını göstərmişlər. Məsələn, holland alimi *Y.Van Ginegen* demişdir ki, insanlar öz fikirlərini əlin hərəkəti ilə ifadə etmişlər.

¹ *N.Y.Marr* sonralar bu fikrinə düzəliş edərək demişdir ki, insanlar əl-hərəkətlə bərabər, səslərdən də istifadə etmişlər.

Dilin əmələ gəlməsinə dair bu nəzəriyyə də aşağıdakı səbəblərdən məqbul hesab olunmur:

1. Jestlər əyani şəkildə göstəricilik xarakterinə malikdir. Jestləri eşitməklə yox, görməklə dərk etmək olur. Dil isə danışılan və eşidilən bir hadisədir.
2. Jestlərdə söz olmur. Buna görə də jest və ya mimika bu və ya digər əşyanın, yaxud hadisənin adı ola bilmir.
3. Jestlər səsli dildən qabaq mövcud olmamışdır. Bunlar, təxminən, səsli dilin təşəkkül prosesində və ya ondan sonra meydana çıxaraq bəzi hallarda səsli dili müşayiət etmişdir.

Ümumiyyətlə, jestlərin, mimikaların varlığını və rolunu inkar etmək olmaz. Belə ki, indi də danışıda bunlardan istifadə olunur. Lakin jestlər, bəzi nəzəriyyəçilərin təsəvvür etdiyi kimi, dildə əsas rola malik deyildir, ancaq köməkçi vəzifə daşıyır. Əsasən, səhnə ustalarının, natiqlərin nitqində jestlərin “köməkçi emosional əhəmiyyəti” vardır. Bunlar dilin vasitəsilə ifadə olunan məna və məzmunların daha canlı verilməsində xüsusi rol oynayır.

Ayrı-ayrı xalqlarda jestlərin müxtəlif formaları vardır. Bunların müxtəlif xalqlarda fərqli cəhətləri də mövcuddur. Lakin unutmamaq lazımdır ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, jestlər də səsli dilə köməkçi vasitələrdəndir. Bəşəriyyətin yeganə dili həmişə ancaq səsli dil olmuşdur.

5. Dilin yaranmasına dair əmək hıçqırıqları nəzəriyyəsi

Bu nəzəriyyə XIX əsrdə əmələ gəlmişdir. Bunu həmin əsrin 70-ci illərində fransız filosofu *Lüdviq Nuare* (1829–1889) irəli sürmüşdür. L.Nuare XIX əsrdə dilin mənşəyini əsaslı şəkildə aydınlaşdırmağa cəhd edən tədqiqatçılardan biri idi. O, ilk dəfə olaraq, dilin əmələ gəlməsini əməklə bağlamışdır.

Lüdviq Nuarenin əmək hıçqırıqları nəzəriyyəsinə görə, dil əmək prosesində insanların çıxardığı instinktiv

və ya refleksiv hıçqırıqlar əsasında yaranmışdır. Məsələn, odun doğrayan adamın baltanı vurarkən, yaxud matrosların avar çəkərkən çıxardıqları və sair səslər, guya dilin ilk sözləri – feilləri olmuş və digər sözlər də bunlardan əmələ gəlmişdir.

Filosof L.Nuare "...insan nitqinin ən qədim səsləri cığırılardır (nidalar) fikrinə etiraz edirdi. Nuare belə hesab edirdi ki, qədim səslər insanın əmək səyini müşayiət edən artıq parçalanmış sözlər idi"¹.

Lüdviq Nuarenin fikrincə, əməklə dil paralel amillərdir. Bunlardan dil insanın əmək prosesini müşayiət edir. Nuare belə bir fikir də söyləmişdir ki, dil əməyi müşayiət etməyə də bilər, yəni səs çıxarmadan da ağaca balta vurmaq olar:

Dilin əmələ gəlməsini bu nəzəriyyə də açma bilmir. Bunun qeyri-elmi olduğunu aşağıdakı dəlillərdən aydın görmək olur:

1. İş zamanı insanın çıxardığı müxtəlif səslər, hıçqırıqlar dildə xüsusi mənaya malik olmayan ritmik sədalarlardır. Bunlar dilin nə kommunikativ, nə də ekspressivlik vəzifəsini ifadə edir. Dilə xas olan xarakterik cəhətlərin heç biri əmək hıçqırıqlarında yoxdur. Buna görə də əmək hıçqırıqları dilin əsas vahidi olan söz sayıla bilmir.
2. Əməklə dil paralel yaranan (Lüdviq Nuarenin dediyi kimi) hadisələr deyildir. Əmək insanın özünün və onun dilinin yaranmasında başlıca rol oynamışdır.
3. Dil əməyi müşayiət etmək məqsədilə deyil, insanlar arasında ünsiyyət üçün əmələ gəlmişdir.
4. Əmək hıçqırıqları çox azdır. Bundan əlavə, həmin hıçqırıqlara heyvanlarda da təsadüf olunur. Əgər bu

¹ R.A.Budaqov. Dilçiliyə dair öçerklər. Səh. 243.

hıçqırıqlar dilin əsasını təşkil etsəydi, şübhəsiz ki, heyvanlar da danışa bilərdi.

Lüdviq Nuare dilin əmələ gəlməsini insanın əmək fəaliyyəti ilə bağladığı üçün onun nəzəriyyəsini bəzi alimlər F.Engelsin əmək nəzəriyyəsi ilə qarışdır salmışlar. Lakin bunlar mahiyyət etibarını ilə bir-birindən kəskin və müqayisəyəgəlməz dərəcədə fərqlidir. Bu nəzəriyyələrin hər ikisində dil əməklə əlaqələndirilir, lakin izahı tamamilə başqa-başqadır. Bunlardan ancaq F.Engelsin nəzəriyyəsinə dilin əmələ gəlməsinin real izahı verilmişdir.

6. Dilin yaranmasına aid günəş nəzəriyyəsi

Dilin mənşəyinə dair maraqlı nəzəriyyələrdən biri günəş nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyənin tarixi bir o qədər qədim deyildir.

XX əsrin 30-cu illərində (1936) Vyana alimi dilin meydana gəlməsinə dair *günəş nəzəriyyəsinə* irəli sürmüşdür.

Bu nəzəriyyəyə görə dilin yaranmasının əsasını sözlər deyil, səslər təşkil etmişdir. Alimin fikrincə, ilk insanlar gördüklərini, hiss etdiklərini ifadə etmək üçün müxtəlif səslər çıxarmışlar və ilkin ünsiyyət prosesi buradan başlamışdır.

İlk insanlar:

- günün çıxmasını “A”, “A”, “A”, “A”, “A”;
- günün batmasını “O”, “O”, “O”, “O”, “O” deməklə ifadə etmişlər.
- güləndə “İ”, “İ”, “İ”, “İ”, “İ”;
- xəstələyəndə “L”, “L”, “L”, “L”, “L” səsi çıxarmışlar...

Günəş nəzəriyyəsinə görə, ilk insan türk, ilk dil də ulu türk dili olmuşdur.

8.03. DİLİN MƏNŞƏYİNİN HƏQİQİ ŞƏRHİ

Ümumiləşmiş şəkildə göstərməliyik ki, dilin mənşəyinə dair yuxarıdakı nəzəriyyələr, hər şeydən əvvəl, dilin yaranmasını onun sahibi olan cəmiyyətlə əlaqələndirməyi əsas tutmadığına görə yanlış və ya qüsurludur.

Dilin əmələ gəlməsinin real izahı dili cəmiyyətin tarixi ilə bağlamağı tələb edir. Buna görə qısa şəkildə də olsa, insanın yaranma tarixinə səyahət etmək lazım gəlir.

İnsanın yaranması haqqında əsrlər boyu bir çox mülahizə və nəzəriyyələr meydana çıxmışdır. Bunlar iki qismə bölünür: a) insanın ilahi qüvvə tərəfindən yaradılması fikirləri; b) insan əcdadının başqa canlılar aləmindən əmələ gəlməsi nəzəriyyələri.

İnsanın əmələ gəlməsinin ilahiyyatla əlaqələndirilməsinə ən çox əfsanələrdə təsadüf olunur. Bu sahədə ən geniş yayılmış əfsanə babillər tərəfindən yaradılmışdır. Həmin əfsanədə insanın Allah tərəfindən gildən hazırlandığı göstərilir. Bu mülahizəni sonradan misir, yunan və digər qədim xalqlar da qəbul etmişlər. Qədim yunanlar deyirdilər ki, allahlar padşahı Zevs gildən insan fiquru hazırlamış, sonra ona nəfəs vermiş və bununla da ilk insan dünyaya gəlmişdir.

İnsanın gildən yaradılması fikri Afrika xalqları arasında geniş yayılmışdı. Həmin xalqların bəziləri belə güman edirdilər ki, guya Allah insanı gildən yaradanda gilin müxtəlif növ və rəngindən istifadə etmiş, bunun əsasında da insanların dərisinin rəngi bir-birindən fərqlənmişdir, yəni ağ gildən ağ rəngli adamlar, qara gildən zəncilər, qırmızı gildən ərəblər və b. əmələ gəlmişdir.

Polineziyalılar isə belə hesab etmişlər ki, guya Allah insan fiqurunu düzəldərkən gili müxtəlif heyvanların qanı ilə yoğurmuş və nəticədə heyvan qanı insanların xarakte-

rinin fərqlənməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, guya bu canlıların xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, siçovul qanı ilə yoğrulmuş gildən əmələ gələn adam oğru, xoruz qanı qatılmış gildən düzəldilən insanlar isə cəsarətli olmuşlar¹. Bütün bu deyilənlər, şübhəsiz, həqiqətdən uzaq olan əfsanələrdir. Buna görə də insanın yaranmasına dair həmin mülahizələrdən heç bir elmi nəticə çıxarmaq mümkün deyil.

Əfsanələrdəki fikirlərin əksinə olaraq, hələ lap qədimdən insanın yaranmasına dair elmi fərziyyə və mülahizələr də meydana çıxırdı. Xüsusilə antik dövrün alimləri insanın əmələ gəlməsi məsələsini həll etməyə böyük səy göstərirdilər. Uzaq keçmişin görkəmli mütəfəkkirlərindən biri olan *Anaksimandr* (bizim eradan əvvəl 610-547-ci illər) deyirdi ki, canlılar günəş şüalarının təsiri altında su və gildən əmələ gəlmişlər. İnsan da belə bir şəraitdə yarandığı üçün ilk dövrlərdə balığa oxşamışdır². Su dalğaları insanı sahilə atandan sonra balıq oxşarlığı ondan silinib getmişdir. Bu fikrin tərəfdarı təkcə Anaksimandr deyildi. O dövrün bir sıra alimləri insanın yaranmasına aid həmin mülahizənin doğruluğuna şübhə etmirdilər.

Qədim dövrün alimlərindən *Anaksaqor* (bizim eradan əvvəl 500–428-ci illər) insanın balıqdan, yaxud da başqa dəniz heyvanlarından əmələ gəldiyini fərz edirdi. Bu fikrin birinci tərəfini qəbul edənlər az olmadığı kimi, ikinci tərəfinin müdafiəçiləri də yox deyildi. Bu müddəalar, xüsusilə insanın mənşəyinin heyvanla əlaqələndirilməsi antik elmin, bir növ, irəliyə doğru böyük addımı idi.

İnsanın mənşəyinə dair antik elmdə cəsarətli addım qədim yunan filosofu *Aristotel* (bizim eradan əvvəl 385–322-ci illər) tərəfindən atılmışdır. Aristotel insanı “ictimai

¹ И.Аугуста, З.Бурман. Жизнь древнего человека. Прага, 1971, с. 6-7.

² Yəqin ki, rəssamların çəkdikləri yanadam-yarıbalıq qadın rəsmləri də bu ideyanın təsirində meydana çıxmışdır.

heyvan" adlandırırıldı. O deyirdi ki, insan başqa heyvanlardan çox fərqlidir, lakin onlarla qohumdur.

Bələliklə, antik dövrdən başlayaraq insanın heyvanlar aləmindən yaranmasına dair nəzəriyyələr get-gedə çoxalmış və inkişaf etdirilmişdir. Bizim eranın əvvəllərindən XIX əsrin axırlarına qədər Fransada, Almaniyada, Rusiyada, İngiltərədə və b. ölkələrdə insanın mənşəyinə dair daha bir sıra fikirlər söylənilmişdir. Bu məsələdə bütün mübahisələrə görkəmli ingilis alimi Çarlz Darvin son qoydu. O, insanın heyvanlar aləmindən yarandığını elmi və ətraflı şəkildə sübut etdi¹. Darvin insanın başqa heyvanlarla, ilk növbədə meymunla qohum olduğunu göstərdi və insana-bənzər meymunla insanın ümumi bir əcdaddan yarandığını aydınlaşdırdı. İnsanın heyvandan yarandığı fikri F.Engels tərəfindən daha da inkişaf etdirilərək tam materialist nəzəriyyəyə çevrildi. F.Engelsin insanın əmələ gəlməsinə dair nəzəriyyəsində deyilir: "Paleontologiya tarixinin verdiyi bütün məlumata əsasən fərz etməliyik ki, əvvəlcə say-sız-hesabsız hüceyrəsiz və hüceyrəli protist növləri əmələ gəlmişdir; bunlardan bizim zamanəmizə qədər yalnız Eozoon canadense² qalmışdır, həm də bunlardan bəziləri ilk heyvanları əmələ gətirmişdir. İlk heyvanlardan isə, başlıca olaraq, sonrakı diferensiasiya yolu ilə say-sız-hesabsız heyvanat sinifləri, dəstə, fəsilə, cins və növləri inkişaf etmişdir. Nəhayət, əsəb sisteminin tamamilə inkişaf etdiyi bir forma, yenə də bunlardan elə bir onurğalı əmələ gəlmişdir ki, bunda təbiət öz-özünü dərk edir: bu, insandır"³.

¹ Ç.Darvin "Biqi" gəmisində dünyanı beş il səyahət etmiş və çoxlu faktlar toplamışdır. Əldə etdiyi materiallar əsasında təbiətdə hər şeyin dəyişdiyini söyləmişdir. O, indiki bitkilərin və heyvanların qədimdəkinin eyni yox, nəsiləri olduğunu sübut etmişdir.

² Eozoon canadense (*eozoon kanadenze*) – Kanadada qazıntıda tapılan və ən qədim ibtidai orqanizmlərin qalıqları sayılan heyvandır. Alman zooloqu K.Mobnus 1878-ci ildə həmin heyvanın üzvi mənşəyi haqqındakı fikri təkzib etmişdir.

³ F.Engels. "Təbiətin dialektikası". Azərneşr, 1966, səh. 16.

İnsanın heyvanlar aləmindən ayrılıb formalaşmasına dair təlim hazırda bütün dünyada qəbul edilmişdir. Müasir elmdə bu məsələdən bəhs edilərkən insanın əcdadı, mübahisəsiz olaraq, qədim heyvanlar arasında axtarılır.

İnsanın heyvanlar aləmindən ayrılıb inkişaf etdiyini necə başa düşmək lazımdır?

Bizim planetdə həyat əmələ gəlidiyi vaxtdan (alimlərə görə, təqribən 2 milyard 7 yüz milyon il bundan əvvəl) başlayaraq kainatda mövcud olan hər bir canlı sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf yolu keçmişdir. İnsanın inkişaf yolu bütün canlılarınkindən çox-çox mürəkkəb olmuşdur. İndi, qısa da olsa, insanlaşmanın izinə nəzər salaq.

Hələ lap uzaq keçmişdə, yəni antropoloqların qeyd etdikləri kimi, təxminən, 50 milyon il bundan qabaq külli miqdarda mövcud olan canlılardan meymunvarı varlıq əmələ gəlmişdir. Müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında meydana çıxmış həmin varlıq sürətli inkişaf yolu keçmişdir. Xeyli müddətdən sonra onların quruluşlarında fərqlər yaranmış, xüsusi qruplar formalaşmışdır. Onlardan bir qrupunun burnu enli olmuş, digər qrupunun burnu nazik, quruluşları isə müəyyən dərəcədə insana oxşamışdır. Bu ikinci qrup ən qədim insanabənzər meymunlar idi ki, indiyə kimi elm aləminə onların 20-dən çox tipi məlumdur. İnsanın mənşəyi bilavasitə həmin insanabənzər meymunların müəyyən tipi ilə bağlı olmuşdur.

Qədim aləmdə yer üzünün çox hissəsi qalın meşələrlə örtülü olduğu bir dövrdə müxtəlif tip ən qədim insanabənzər meymunlar ağaclarda yaşamışlar.

Get-gedə təbiətin dəyişməsi, xüsusilə iqlimin soyuması nəticəsində meşələr azalıb cənuba tərəf çəkilmiş, böyük səhralar əmələ gəlmişdir. Bu şərait ən qədim insanabənzər meymunların yaşayışında dəyişiklik yaratmışdır. Belə ki, ən qədim insanabənzər meymunların bir qrupu,

əvvəllərdə olduğu kimi, yenə də ağaclarda məskən salmış, digər qrupu isə meşədən kənarda, səhra və düzənlikdə də yaşamağa alışmışdır. Səhrada yaşayan bu qədim meymunlar şəraitin tələbi əsasında özünün bir sıra heyvani xüsusiyyətlərini unudub, yeni cəhətlər əldə etmək zərurəti qarşısında qalmışlar. Beləliklə, “lal” dövrünün qədim insanabənzər meymunları daxili iki təkamül budağına ayrılmışlar. Bu budağın birinə aid olan insanabənzər meymunlar heyvanlar aləmindən ayrılı bilməyib daim heyvan olaraq qalmışdır; bunların müasir nümunələri şimpanze, qorilla, oranqutan¹. Digər budağa aid olan insanabənzər varlıq isə böyük inkişaf yolu keçmiş və bunların əsasında insan əmələ gəlmişdir.

Qədim insanabənzər varlıq “...yerdə gəzərkən əllərin köməyindən istifadə etməyi yadırgamağa və getdikcə daha çox dərəcədə dik yeriməyi öyrənməyə başlamışdır”². İnsanabənzər varlığın dal qıçları üzərində qalxıb müvazinətini saxlaya bilməsi insan əcdadının dünyaya baş qaldırması idi. Dik yeriyə bilmək insanlaşma prosesində xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu dövrdən insanabənzər varlığın əyri qəddi düzəlməyə, ensiz kürəyi enliləşməyə, qısa qıçları uzanmağa, uzun qolları gödəlməyə başlamışdır. Bunlarla yanaşı, yavaş-yavaş əl də təkmilləşmiş, barmaqlar müstəqil hərəkət etməyə alışmışdır... İnsanın əmələ gəlməsində bütün bunlar, yəni insanabənzər canlının dik yeriməsi və əllərin təkmilləşməsi başlıca amil olmuşdur.

Milyon illər bundan qabaq iki ayaq üstə yeriməyə alışmış insanvarı varlığı antropoloq mütəxəssislər avstralopitek³ adlandırırlar. Avstralopitek bir sıra əlamətləri ilə

¹ Oranqutan bəzi xalqlarda “meşə adamı” deməkdir.

² F.Engels. Təbiətin dialektikası. B., 1966, səh. 144.

³ Avstralopitek (australopithecus) iki sözdən ibarətdir. *Australis* “cənub”, *pithecus* “meymun” deməkdir.

insana daha yaxın idi. Bu cəhəti nəzərə alan alimlər onları insanabənzər canlı ilə insan arasında yeni inkişaf mərhələsi hesab etmişlər.

Avstralopitekin qalıqları (skelet ünsürləri nəzərdə tutulur) Cənubi Afrikada tapılmışdır¹. Bunlar forma və quruluşlarına görə başqa varlıqlardan, hətta lap yaxın qohum olduğu insanabənzər meymundan da fərqlənirdilər. Bu fərqlər avstralopitekin kəllə, diş, əl və ayaqlarının quruluşunda özünü göstərmişdir. Belə ki, avstralopitekin kəlləsinin formasında həm meymun, həm də insan başına xas olan cəhətlər olmuşdur. Dişlərinin sistemi dəyişmiş (onun, meymunda olduğu kimi, iri dişləri yox idi), əlləri nisbətən təkmilləşmiş, dal ayaqlarının formasında da dəyişiklik əmələ gəlmişdir. Lakin onlar sürətlə qaça bilmirdilər.

Alimlərin müəyyən etdiklərinə görə, avstralopiteklər yalnız səhralarda – çəmənlik və otlaqda deyil, həm də kolluq yerlərdə və qayalar arasında da yaşamışlar. Onlar təhlükə zamanı özlərini qorumaq üçün mağaralara sığınardılar.

Ehtimal olunur ki, avstralopiteklər yem tapmaqda çox çətinlik çəkirdilər. Belə ki, onları yem üçün əldə etdikləri quş yumurtası, bitki və eşib çıxardıqları bitki kökləri daha təmin etmirdi. Buna görə də onlar heyvan ovlamağa, ət yeməyə başlamışlar. Tək-təkinə heyvan ovlamağı və vəhşilərdən qorunmağı bacarmırdılar.

Odur ki, dəstə təşkil edib birgə ov etməli və çalışmalı olurdular. Ov zamanı ilk dəfə daşdan, ağac qırıntısından, heyvan sümüyü və buynuzundan alət və silah kimi istifadə etməyə başlamışdılar. Bunlar təbii vasitələr idi. Lakin zaman keçdikcə daşı daşa vurub qıraraq onun iti tərəfi olanı seçir, dəyənək hazırlayır, ağac parçasının ucunu daşla yonurdular. Bütün bunlar süni alət qayırmağın ilk qədəm-

¹ Tədqiqatçılar avstralopitek sümüklərini 1925-ci ildə əldə etmişlər.

ləri idi. Bu proses beynin fəaliyyəti nəticəsində olan bəsit əməyin rüşeymi hesab olunur. Bax, bu dövrdə, yəni avstralopitekin təkamülünün son pilləsi və həqiqi insan təşəkkülünün astantasında *dilin də bəsit, hətta lap bəsit rüşeymləri* meydana çıxırdı. Materialist nəzəriyyə öyrədir ki, əmək insanın özünü və dilini yaratmışdır. Deməli, bəsit əmək olan yerdə bəsit də “dil” olmalı idi. Bu “dil”, əlbəttə, bizim indi istifadə etdiyimiz dil kimi olmayıb, üzvlərinə bölünməyən, lakin kommunikasiya məqsədli az miqdar səslərdən ibarət idi. Uzun illər bu formadan istifadə edilmiş və nəhayət, insanlığın müxtəlif mərhələsindəki inkişafı əsasında get-gedə həqiqi səslə dil formalaşmışdır.

Avstralopitek Afrikada tapıldığından bəzi alimlər belə fərz etmişlər ki, Afrika insanlığın beşiyi olmuş və yer üzünə insanlar buradan yayılmışlar. Bu fikrin əksinə olaraq bəzi alimlər isə Asiyalı insanın ilk vətəni hesab etmişlər. Ümumiyyətlə, birinci fikri müdafiə edənlər daha çoxdur. Demək lazımdır ki, insanlaşma üçün Afrika öz təbii şəraiti ilə daha münasib yer olmuşdur. Yenicə formalaşan insan burada hər şey əldə edə bilmiş və yaşamışdır.

Kökləri qədim insanabənzər meymunlardan başlayan “insanlaşma” çox uzun sürən proses olmuşdur. Buna görə də dünya sahəsinə həqiqi insan milyon-milyon illər keçdikdən sonra gəlmişdir. Həqiqi insanın inkişafının üç mərhələsi müəyyənləşdirilmişdir¹: 1) ilk insan mərhələsi; 2) qədim insan mərhələsi; 3) müasir insan mərhələsi.

Bu mərhələlərdə dilin vəziyyəti necə olmuşdur? Bu sualı aydınlaşdırmaq üçün dil məsələsini insanın tarixi ilə müvazi şəkildə nəzərdən keçirmək lazım gəlir.

¹ Antropoloqların bu haqda müxtəlif bölgüləri vardır, hətta belə bir bölgüyə də təsadüf olunur: a) lal insan; b) səfeh insan; c) ağıllı insan. Bu bölgü, əlbəttə, inandırıcı deyildir.

İlk insan və onun dili haqqında

Heyvanlar aləmində avstralopitekin təkamül etməsi nəticəsində ilk həqiqi insan əmələ gəlmişdir. Buna *pitekantrop*¹ da deyilir. Pitekantropun qalıqları ilk dəfə Yava adasında tapılmışdır. Ekspedisiya zamanı alimlər Çində Pekinin yaxınlığında da bu tipli adam sümükləri tapmışlar. Alimlər Çin tapıntısını *sinantrop* adlandırmışlar ki, bu sözün mənası “Çin adamı” deməkdir. İlk insan təkcə bu yerlərdə deyil, Avropa və Afrikada da yaşamışdır. Bunu həmin yerlərdən tapılmış sümüklər sübut edir.

Pitekantropun əvvəllərdə öz əcdadı avstralopitek-dən – insanvarı varlıqdan fərqi az idi. Belə ki, onların bədənini tükə örtülü olmuş, sifətləri heyvana bənzəyirdi. Aqları ensiz və yatıq, boyları balaca görünüşlü idi. Əyilmiş, bükülmüş formada yerimişlər. Lakin get-gedə pitekantrop əcdadından fərqlənməyə başlamışdır. Bu fərq onun kəllə quruluşunda və başqa orqanlarında olmuşdur.

İlk insanlar tək-tək deyil, dəstə halında yaşamışlar. Çünki onlar təbiətlə mübarizədə qüvvəsiz idilər, zamanın yaşayış tərzini qarşılıqlı kömək, birgə əmək tələb edirdi. Məhz buna görə də əmək, tələbat insanları dəstələr halında birləşdirmişdi. Alimlərin mülahizələrinə görə, bu dəstələr böyük olmayıb, hər biri 20-30 nəfərdən ibarət imiş. “Ən qədim insanların dəstələri bir-biri ilə az bağlı idi, onlar hər hansı qruplarda birləşmirdilər”².

Pitekantropların həyat şəraiti çox ağır olmuş, onlar aclığa, susuzluğa, soyuğa məruz qalmışlar. Soyuqdan məhv olmamaq üçün çətinliklə vəhşi heyvan dərisini soyub ona bürünmüşlər. Qidalanmaq üçün həm kiçik, həm də böyük

¹ Pitekantrop (pithecontropus) iki yunan sözünün birləşməsi olub, *pitkos* – “meymun”, *antropos* isə “insan” deməkdir.

² А.А.Формозов. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. М., 1959, с. 30.

heyvan ovlamışlar. Böyük heyvan ovlamaq yeni alət, yeni silah tələb etmişdir. Bu tələbin əsasında ilk adamda düşüncə yaranmış, fikir əmələ gəlmişdir. İlk insanın “ağıllı hərəkəti” nəticəsində əmək alətləri çoxalmış, daş alətlər – daş balta, daş bıçaq və sair meydana çıxmışdır. Qədim insanlar oddan istifadə etməyi öyrənmişlər (odu sinantrop əldə etmişdir). Özlərinə sığınacaq hazırlamışlar. Bu dövrdən əmək bölgüsü başlamışdır. Belə ki, dəstənin bir qrup adamı ova getmiş, başqa bir qrupu yaşayış yerində qalib aramsız olaraq tonqal qalamaqla odu sönməyə qoymamışdır. Bütün bunlar düşüncəli şəkildə edilmişdir. Düşüncəli halda əmək yerinə yetirilməyə başlanıldıqdan sonra dilə ehtiyac daha da artmışdır. Lakin ilk insanda mövcud olan ünsiyyət vasitəsi hələ çox-çox zəif idi. Bəzi fərziyyələrə görə, pitekantropun danışığı 10–15 səsdən ibarət olmuşdur. Pitekantropun danışığı ilə avstralopitekin “nitqi” arasındakı fərq bunların vəzifəsində idi. Belə ki, mövcud mülahizələrə görə, əgər avstralopitekdə meydana gələn səs signal xarakteri daşıyırdısa, pitekantropda bunun vəzifəsi dəyişmişdi¹. Yəni pitekantropun çıxardığı səs ilk dəfə hərəkətin signalı, sonradan isə birgə fəaliyyət üçün hamını hərəkətə gətirən ictimai ünsiyyət vasitəsilə olmuşdur. Miqdarca az olub, üzvlərinə bölünməyən pitekantrop səsləri get-gedə çoxalmış, bu və ya başqa “əşya və hadisə bildirmişdir”.

Qədim insan və onun dilinə dair

Tarixin uzaq keçmişində ilk adamları – pitekantropları qədim insanlar əvəz etmişdir. Elmi dildə qədim insana paleontrop, yaxud *neandertal* adamı da deyilir. Bu insan tipinin adı Neandertal deyilən yerin adı ilə bağlıdır². Neandertal Qərbi Almaniyada mənzərəli vadilərdən biridir. 1856-cı ildə burada in-

¹ А.А.Леонтьев. Возникновение и первоначальное развитие языка. М., 1963, с. 45.

² Neandertal — “*Neander*” xüsusi şəxs adıdır, “*tal*” isə almanca “vadi” deməkdir. Həmin şəxsin şərafinə mənzərəli vadilərdən biri “Neandertal”, yəni “Neander vadisi” adlandırılmışdır.

san sümükləri tapılmışdı. Həmin sümükləri tədqiq edən alimlər müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Bir qrup alim bunların insan tipinə aid olduğunu bildirmişdir. Həqiqətən də sonrakı axtarışlar bu fikri təsdiq etmişdir. Neandertal adamının sümükləri bir çox ölkələrdə, o cümlədən SSRİ-də, Fransada, İngiltərədə, Çexoslovakiyada, İspaniyada və başqa yerlərdə də tapılmışdır.

Azərbaycan da qədim insanın məskəni olmuşdur. Hadrut rayonundakı mağarada qədim insanın yaşadığı müəyyən edilmişdir. 1968-ci ildə mağarada qədim adamın alt çənəsi tapılmışdır. Alimlərimiz mağarada yaşamış qədim insanları *azıxantrop* adlandırmışlar.

Neandertal adamı zahirən müasir adamlardan çox-cox fərqli imiş. İndiki təsəvvürə görə, bu insan tipi də çirkin olmuş, onların alnı enli, üzü uzun formada imiş. Ümumiyyətlə, sir-sifətləri meymunu xatırladırmış.

Qədim insanlar da dəstə halında yaşamışlar. Bu dəstələr minlərlə olub müxtəlif coğrafi əraziyə yayılmışlar. Qədim insanlar mağaralarda, qaya altında məskən salıb yaşayırdılar. Onlar hətta düzənlik yerlərdə də düşərgə, “dayanacaq” salmışlar. Qədim adamın həyat tərzini son dərəcə ağır və işgəncəli idi; yaşamaq üçün həmişə təbiətlə mübarizə aparmalı olmuşlar. Qışın şaxtası, payızın, yazın leysan yağışı, küləyi onları çətinliyə salıb ölümə hədələmiş, daim düşünməyə, yeni-yeni vasitələr axtarmağa məcbur etmişdir. Qədim insanlar soyuqdan qorunmaq üçün mağarada tonqal qalayıb ətrafında qızınmışlar. Əmək onların həyat tərzini dəyişməsində, yeni növ yem əldə etməsində və ümumi inkişaflarında xüsusi rol oynamışdır. Qədim insanların əlləri çox inkişaf etmişdi. Daşdan müxtəlif zəruri alətlər hazırlaya bilirdilər. Neandertal adamları daş alət hazırlamaqda böyük nailiyyətlər qazanmışdılar. Sümükdən və sonra ağacdan da alət və silah düzəltmişdilər. Ov üçün dəyənək hazırlayıb, ucunu odda yandıraraq şiş vəziyyətə salmaq qə-

dim adamın düşüncəsinin nəticəsi idi. Bunlar ovçu cəldliyi və bacarığına malik idilər. Belə adamlar mağara ayısından tutmuş çox müxtəlif vəhşi heyvanları ovlamışlar. Ov zamanı müxtəlif üsullardan istifadə etmişlər. Get-gedə əmək alətlərinin çoxalması və oddan istifadə olunması insanlığın inkişafı tarixində böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Məlum olduğu üzrə, insan öz varlığında üç nailiyyəti ilə: birincisi, əmək aləti hazırlaması, ikincisi, ocaqdan istifadə etməsi, üçüncüsü isə səslili dili yaratması ilə fəxr etmişdir.

Bəs neandertal adamında nitqin – səslili dilin vəziyyəti necə idi? Hər şeydən əvvəl deməliyə ki, təməli hələ insanlaşmanın başlanğıcından qoyulmuş, lakin bəsit olan danışq dil neandertal dövründə də insanın özü ilə birlikdə formalaşma yolu keçmişdir. Qədim insan dəstələrində məişət çox yavaş dəyişirdi. Buna müvafiq olaraq danışq – dil də azacıq inkişaf edirdi. Hər dəstədə danışqın – dilin inkişafı müstəqil idi. Buna görə də şəraitlə əlaqədar dəstələrdə danışqın inkişafı bir-birindən fərqlənirdi. Bu ayrı-ayrı dəstələr zaman keçdikcə birləşib böyük dəstələr və nəhayət, bəsit cəmiyyət yaratmışlar. Belə bəsit cəmiyyətdə dəstə dillərindən biri ümumi olmuş, hamı ondan istifadə etmişdir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə yeni-yeni əmək alətləri, istehsal prosesi yarannmış və bunlar dilin inkişafına öz təsirini göstərmişdir.

Müasir insan və onun dili

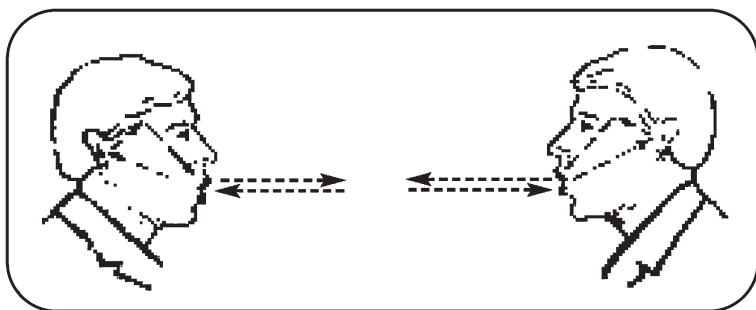
İnsanın inkişaf tarixində üçüncü mərhələ *müasir insan mərhələsi* adlanır. Müasir insana elmi ədəbiyyatda *ağıllı adam* da deyilir. Alimlər müasir insanın yer üzündə təşəkkülünün tarixini 40 000 il bundan əvvələ aid edirlər. Hazırkı insanların hamısı insan inkişafının təkmilləşdiyi mərhələyə – müasir insan mərhələsinə aiddir. İndi yer üzündə qədim insan yoxdur.

Müasir insan qədim insandan, əsasən, bədən quruluşunun formalaşmasına, beynin yüksək səviyyədə inkişafı-

na, geniş dünyagörüşünə, mürəkkəb alətlərdən istifadə bacarığına, dilin inkişafına görə fərqlənir. İnsanlar arasında başlıca ünsiyyət vasitəsi olan dil, həqiqi mənada, müasir insan tərəfindən tərəqqi və inkişaf etdirilmişdir. Müasir insanın kəşfləri, əmək fəaliyyətindəki nailiyyətləri dilin sürətlə inkişafına səbəb olmuşdur. Mövcud müxtəlif dillərin hər biri müasir insan kollektivlərinin məhsuludur. Bu dillər aid olduğu xalqların keçmişi, onların tarixidir.

4. DİLİN YARANMASINDA EŞİTMƏ VƏ DANIŞIQ ORQANLARININ ROLU

İnsanlar arasında başlıca ünsiyyət vasitəsi olan dilin yaranması və tərəqqi etməsində eşitmə orqanı və danışiq üzvlərinin xüsusi rolu olmuşdur. Dil üçün, hər şeydən əvvəl, bunların vəhdəti, birgə fəaliyyətləri vacib idi. Belə ki, əgər insanlar ətraf mühitin səslərini və eləcə də öz çıxıntılarını eşitməsəydilər, gələcəkdə danışa da bilməzdilər.

Şəkil 1. Eşitmə və danışiq prosesi

İnsan lap ilk gündən çoxlu və müxtəlif səslər əhatəsində formalaşırdı. O, səs eşitmə üzvü – qulağı vasitəsilə dərk edirdi. İnsanın qulağı ilə eşidilən hər bir səs ani halda qruplaşır; bunun quş, heyvan və ya təbiət səsi oldu-

ğu müəyyənləşirdi. Lakin ilk insanla müasir adamın səs-eşitmə, səsseçmə və fərqləndirmə qabiliyyəti, şübhəsiz ki, eyni olmamışdır. İnsan bu sahədəki bacarığı get-gedə təkmilləşmiş, eşitmə üzvü o dərəcədə inkişaf etmişdir ki, indi yalnız infra və ultra səsləri qəbul edə bilmir. Məlum olduğu üzrə, səs mühitin dalğasaşəkilli rəqsləridir. Bu səs rəqsləri saniyə ilə ölçülür. Bir saniyədə 16-dan aşağı olan səs rəqsi *infrasəs* adlanır. Lakin bir saniyəlik miqdarı 20 mindən artıq olan səs rəqsi isə *ultrasəs* hesab edilir. İnsan qulağı bir saniyədə 16-dan 20 minə qədər olan səs rəqslərini normal eşidə bilir.

İnsanın eşitmə üzvü tələffüz edilən danışq səsələrinin hər birinə aid xüsusiyyət və əlamətləri digərindən fərqləndirməyə imkan verir. Elə buna əsasən də dildə müxtəlif səslər əmələ gətirilmiş ki, bunlar da dilin fonetik quruluşunda xüsusi sistemlər təşkil edir. İndi insanın eşitmə orqanının quruluşuna nəzər yetirək.

İnsanın eşitmə üzvü – qulaq sağ və sol olmaqla cüt orqandır. Qulağın iki olması səs dalğalarını tez müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Qulaq üç hissədən ibarətdir: a) xarici qulaq, b) orta qulaq, c) daxili qulaq. Bu hissələrin hər birini bir neçə ünsür təşkil edir. Həmin ünsürlər səsin eşidilməsində iştirak edir.

Səs necə eşidilir? Əmələ gələn hər hansı səs dalğaları insanın qulaq seyvanına təsir edir. Bu ünsür səs dalğalarını toplayır. Həmin səs dalğaları xarici eşitmə yolu ilə keçib qulaq pərdəsinə çatır. Çox həssas olan qulaq pərdəsi təzyiq nəticəsində içəriyə doğru əyilir. Bu zaman orta qulaqdakı eşitmə sümükçükləri – çəkcik, zindan, üzəngi işə düşür, səs təzyiqinin artmasına və eyni zamanda qulaq pərdəsinə gələn dalğaların daxili qulağa keçməsinə kömək edir. Daxili qulaqda ilbizvarı membran vardır. Buraya çatan dalğalar membranı hərəkətə gətirir. Bu zaman mem-

bran eşitmə sinirləri ilə əlaqələnilir, bunun nəticəsində də qıcıqlanma əmələ gəlir və bunlar (qıcıqlanmalar) beyindəki eşitmə mərkəzinə ötürülür. Beləliklə, səs eşidilir.

Dil eşidilən və danışılan hadisə olduğu üçün onun əmələ gəlməsi və formalaşmasında bu eşitmə orqanının rolu heç də danışq üzlərininkindən az olmamışdır. İnsan səsinin əmələ gəlməsində iştirak edən orqanlar *danışq üzvü* adlanır. Əmək nəticəsində təşəkkül tapan insanın danışq orqanları da indiki vəziyyətdə deyildi, o, tədricən inkişaf edib formalaşmışdır. Bu barədə F.Engels aydın demişdir: "...Əmələ gələn insanlar o yerə çatmışlar ki, onlarda bir-birinə bir şey söyləmək tələbatı meydana gəlmişdir. Tələbat özünə orqan yaratmışdır: meymunun inkişaf etməmiş olan xirtdəyi yavaş-yavaş, lakin dönmədən, modulyasiya yolu ilə, getdikcə daha artıq inkişaf edən modulyasiyaya keçmək üçün dəyişilmiş, ağır orqanları isə tədricən bir-birinin ardınca aydın səslər tələffüz etməyi öyrənmişdir"¹.

Alimlər ilk dəfə insanların hansı üzlərlə danışmağa başladıkları ilə də çox maraqlanmışlar. Bu haqda bir neçə mülahizəyə təsadüf edilir. Bunlardan birində insanın dil və dodaqla danışdığı göstərilir. Əlbəttə, danışqda bu üzlər çox fəaldır. Lakin yalnız bunları mühüm hesab etmək doğru olmazdı. Çünki danışq səsinin yaranması üçün bir çox üzvin iştirakı gərəkdir. Məsələn, *m* və *t* səslərinin əmələ gəlməsinə fikir verək. *M* səsinin tələffüzündə dodaqlar bir-birinə kiplənir, *t* səsinin deyilişində isə dilin önü üst dişlərin içəri hissəsinə söykənir və s. Bəs bu səslər ancaq adını çəkdiyimiz üzlərləmi yaranır? Əlbəttə yox. Biz bu səslərin yaranmasında zahirən görünən üzlərin adlarını çəkdik. Əslində, *m* səsinin əmələ gəlməsində dodaqlardan

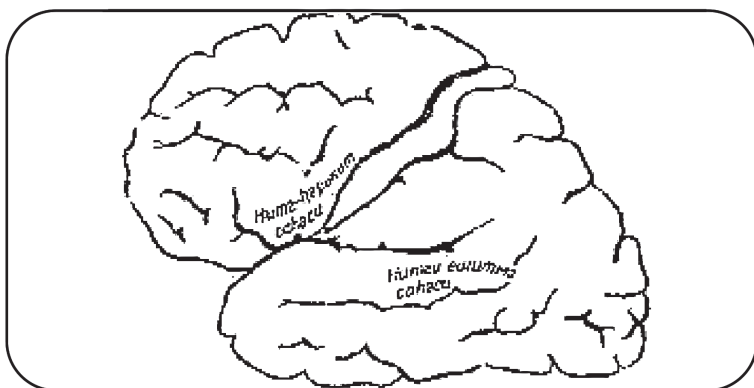
¹ F.Engels. Təbiətin dialektikası. B., 1966, səh. 147.

başqa, damaq pərdəsi, udlaq boşluğu, xirtək, səs telləri, nəfəs borusu və başqa üzvlər də iştirak edir.

Səsin əmələgəlmə və formalaşma mənbələri olan danışq üzvləri rəngarəng səslər yaratmağa qadirdir.

Bunlar həm musiqili ton, həm də küy əmələ gətirir. Dilin səs sistemi hələ çox qədimlərdən başlayaraq insanın danışq üzvlərinin anatomik-fizioloji quruluşunun tədricən təkmilləşməsi nəticəsində inkişaf etmişdir. İndi qısa da olsa, danışq üzvlərinin dəyişilib inkişaf etmələri, quruluş və hərəkətlərinin bəzi ümumi cəhətləri ilə tanış olaq.

Beyin-əsəb sistemi. Beyin insan orqanizminin mürəkkəb və ən mühüm üzvüdür. İnsan təfəkkür orqanı olan beyin vasitəsilə kainatı dərk edir. Eyni zamanda, bu üzv insanın danışmasına da imkan yaradır və onun tərəqqisinə təkan verir.

Şəkil 2. Beynin quruluşu

Beyin – kəllə boşluğunda yerləşir. Müasir insan beyinin çəkisi orta hesabla 1500 qrama qədər olur. Beynin təkamülü göstərir ki, ilk insanda onun həcmi kiçik, çəkisi isə az olmuşdur. Dik yerimək nəticəsində başın formasının dəyişilməsi ilə bərabər beyin sistemi də müəyyən inkişaf

yolu keçmişdir. Beynin təkamülü müasir insana qədər davam etmişdir. Bu prosesdə get-gedə insanın beyin həcmi artmışdır. Mütəxəssislər beynin inkişafını onun xüsusi vəzifəsinin yaranması ilə əlaqələndirirlər.

İnsan beyni mürəkkəb quruluşa¹ malik olub, bir neçə şöbədən ibarətdir. Beynin iki (sağ və sol) yarımkürəsi vardır. Sol yarımkürə sağdan böyükdür. Elm hələ qədim insanlarda (pitekantropda) beynin sol hissəsinin böyük olduğunu müəyyən etmişdir. Mərkəzi xətlər, əsəb sistemi mövcud olan beyin yarımkürələrində görmə, eşitmə... mərkəzləri yerləşdiyi kimi, ayrıca nitq mərkəzi də vardır. Nitqi idarə mərkəzi beynin sol yarımkürəsinin müəyyən hissəsindədir. Bu mərkəz zədələnilib fəaliyyətdən düşəndə insan nitq səslərini, tələffüz etmək vərdişini unudur və danışa bilmir. Alimlər sübut edirdilər ki, belə hallarda insanın danışiq üzvlərinin hamısı adi qaydada olur. İnsan bu üzvləri müxtəlif formada hərəkət etdirir. Deyək ki, dodaqlarını bir-birinə kipləşdirir, dili ön dişlərin arxasına toxundurur, irəli uzadır, geri çəkir və sair. Lakin bu, yaxud başqa üzvlərlə heç bir danışiq səsinə tələffüz edə bilmir.

Bəs danışiq səsi necə əmələ gəlir? Hər şeydən əvvəl deməliyik ki, "səs beyin proseslərində meydana çıxır". Belə ki, bu və ya başqa səsin yaranması üçün beyin mərkəzindən digər danışiq üzvlərinə siqnallar gəlir. Bu siqnallar vasitəsilə nitq cihazının bütün üzvləri arasında əlaqə yaranır və hər bir üzv müəyyən vəzifə yerinə yetirməli olur. Məsələn, tənəffüs orqanlarına müvafiq hava axınının tənzimlənilməsinə, artikulyasiya üzvlərinə yönələn siqnallar isə həmin səsin formalaşmasına xidmət edir. Deməli, hər bir səs ancaq beyin mərkəzinin verdiyi siqnal əsasında əmələ gəlir. Buna görə də danışiq səsinə əmələ gətirməkdə

¹ Вах: Некоторые теоретические вопросы строения и деятельности мозга.

beyin-əsəb sistemi idarəedici, qalan orqanlar isə icraedici üzvlərdir. İcraçı üzvlər 3 hissəyə bölünür. Bu hissələrin və bunlara daxil olan orqanların hər biri səsin yaranmasında müəyyən vəzifə yerinə yetirir.

Adətən, icraçı danışq üzvlərinin təsvirinə tənəffüs orqanlarından başlanır. Çünki səsin materiyası hava axınıdır və bu hava axını tənəffüs üzvləri vasitəsilə əmələ gəlir. Başlıca tənəffüs üzvlərini ağciyərlər, bronxlar və nəfəs borusu təşkil edir¹.

Ağciyərlər. Bunlar insanın döş qəfəsində yerləşir. İki hissədən (sağ və sol) ibarətdir. Bu cüt orqanın quruluşu eyni şəkildə deyil. Belə ki, sağ ağciyər sol ağciyəre nisbətən böyük, həm də enlidir. Sol ağciyər isə sağ ağciyərdən uzundur. Hər iki ağciyər ucu kəsik konus formasındadır.

İlk insanın dik vəziyyətə uyğunlaşması onun daxili orqanlarının, o cümlədən ağciyərlərin də inkişafına səbəb olmuşdur. İnsanabənzər varlıq dik yeriməyə başlayanda müxtəlif səs çıxarmaq üçün geniş imkan əldə etmişdir. Belə ki, bədənənin şaquli forması və ağciyərlərin ona uyğun aldığı vəziyyət hava qəbul olunmasını və onun işlənməsini nisbətən asanlaşdırmışdır.

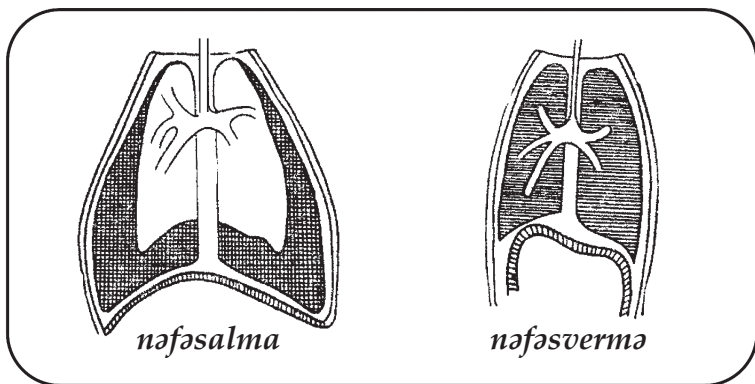
Ağciyərlər insan həyatı üçün çox zəruri olduğu kimi, danışq üzvü kimi də vacib orqanlardandır. Orqanizmdə hava mübadiləsinin təmin edilməsində mühüm rol oynayan bu üzvün işləməsi – hərəkəti körüyə bənzəyir. Nəfəs alanda bunların həcmi genişlənir, nəfəs verəndə isə sıxılıb daralır.

Məlumdur ki, danışq səsləri tənəffüs prosesində əmələ gəlir. İnsan tənəffüsü iki cür olur: adi hava axını maneəyə rast gəlmir. Buna görə də sərbəst nəfəsalma və

¹ Bunlardan başqa, qırtlaq, udlaq, burun və ağız boşluqları da tənəffüsə xidmət edir. Lakin bu üzvlər başqa vəzifələr də yerinə yetirir ki, bunlar haqqında aşağıda bəhs olunur.

nəfəsvermə prosesində səs yox, ancaq xəfif xışıltı yaranır ki, bu da hava axınının sürtünərək çıxmasının nəticəsidir.

Adi tənəffüs prosesində hava axını burun boşluğundan keçir. Bioloji vəzifə yerinə yetirən adi tənəffüsdən fərqli olaraq, nitq tənəffüzü prosesində ictimai əhəmiyyətli səslər yaradılır. Bu, belə olur: ağciyərdən gələn hava axını keçdiyi yolda müəyyən maneələrlə rastlaşır və bunun nəticəsində hava rəqslənir, səs əmələ gəlir. Beləliklə, nitq tənəffüsü prosesində iki vəzifə – həm bioloji, həm də səs yaratmaq vəzifəsi yerinə yetirilir. Dildəki səslərin tələffüzündə istifadə olunan havanın miqdarı eyni olmur. Məsələn, partlayan səslər üçün çox, sürtünən səslər üçün az hava tələb olunur. Buna görə də ağciyərlər özündə ehtiyat üçün saxladığı havanı nitq tənəffüsündə birdən-birə xaricə buraxmayıb, onu səslərin tələffüzü tələblərinə müvafiq bölür və işlədir. Havanın məqsədli işlədilməsində ağciyəre başqa üzvlərin, o cümlədən diafraqmanın da fəal köməyi olur. Tədqiqatçıların mülahizələrinə görə, hecaların miqdarı ilə diafraqma təkanının kəmiyyəti bir-birinə uyğun gəlir.

Şəkil 3. Ağciyərlərin hərəkəti

Tənəffüs nəfəsalma və nəfəsvermədən ibarətdir. Nəfəsalma prosesində səs yaratmaq mümkün deyil. Səs ancaq nəfəsvermə zamanı əmələ gəlir. Elə buna görə də nitq tənəffüsündəki nəfəsalma nəfəsverməyə nisbətən, təxminən, 7 dəfə qısadır. İnsan nitq tənəffüsündə ağızdan nəfəs alır. Bu ona göstərir ki, ağız buruna nisbətən dəfələrlə genişdir və bu, həm dərin, həm də ani tezlikdə nəfəs almağa lazımi imkan verir. İnsan heç vaxt sözüün və ya ifadənin ortasında nəfəs almır. Nitq prosesində nəfəsalma, pauza ifadədən, sintaqmdan sonra olur¹.

Məlumdur ki, dildəki çoxhecalı sözləri, ifadə və cümlələri tələffüz etmək üçün davamlı (uzadılmış) nəfəsvermə tələb olunur. Belə bir keyfiyyət üçün, yəni udulmuş hava həcminin kəmiyyətini artırmaq üçün ağciyərlərin xüsusi inkişafı lazım idi. Məhz ağciyərlərin bu istiqamətdəki inkişafı ilk insandan başlamış və müasir insana qədər davam etmişdir.

Nəhayət deməliyik ki, danışığ səsələrinin yaranmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən ağciyərlərin rolu aşağıdakılardır: a) ikiistiqamətli (daxilə və xaricə) hava axını yaranmasında baza təşkil edir; b) müxtəlif səslərin yaranması üçün hava axınını tələbata uyğun tənzim edir.

Nitq prosesində hava axını ağciyərlərdən bronxlara daxil olur.

Bronxlar. Bronxlar nəfəs borusunun aşağı hissəsində yerləşir. Nəfəs borusunun ağciyəərə birləşən hissəsi sağ və sol budaqlara bölünür ki, bunlara *bronx* deyilir. Bronxlar həcmcə bir-birindən fərqlənir. Belə ki, sol bronx sağ bronxdan bir qədər gendir.

Bronxlar ağciyərlərə daxil olduğu yerdən başlayaraq çoxlu budaqlara – bronxlara ayrılır və bunlar müxtəlif is-

¹ Yeri gəlmişkən deməliyik ki, nəzəri cəhətdən "nitq tənəffüsü"nin xüsusiyyətləri heç də lazımi dərəcədə şərh edilməmişdir. Bu barədə dilçilik elmi öz sözünü deməlidir.

tiqamətdə yayılaraq udulmuş havanı ciyərdə paylayır. Bronxların ağciyərdə şaxələnməsi qol-budaqlı nəhəng ağacı xatırladır. Bu oxşarlığı nəzərə alıb mütəxəssislər onu *bronx ağacı* adlandırırlar.

Səsin yaranmasında əsas bronxların rolu ağciyərdən gələn havanın nəfəs borusuna keçməsinə imkan yaratmasından ibarətdir. Belə ki, ağciyərlər sıxılarkən hava axını bronxı-ollardan bronxlara daxil olur və oradan nəfəs borusuna keçir. Göründüyü kimi, bu üzv hava axını yolunun müəyyən hissəsini, yəni nəfəs borusuna qədərki sahəni təşkil edir.

Nəfəs borusu (trache). Nəfəs borusu bronxların birləşdiyi yerdən qırtlağa qədərki hissəni təşkil edir. Bu, qida borusu ilə həmsərhəd olub onun ön tərəfində yerləşir. Nəfəs borusu üzüybənzər qıgırdaqlar sistemindən ibarətdir. Eyni zamanda, bu boru elastiki xassəyə malikdir.

Nəfəs borusunun eni və uzunluğu insanların bədən quruluşu və cinsi ilə əlaqədardır. İlk və qədim insanlar alçaq boylu olduqları üçün onlarda bu üzv qısa olmuşdur. Müasir insanlardan kişilərin nəfəs borusu qadınlarınkına nisbətən irihəcmli (ümumiyyətlə, müasir insanlarda nəfəs borusunun uzunluğunun 9-dan 15 sm-ə qədər, eninin isə 1,5-dən 2,7 sm-ə qədər olduğu göstərilir).

Nəfəs borusu danışıq zamanı ağciyərdən gələn havanın qırtlağa çatmasına imkan yaradır. Buna görə də bronxlar kimi, nəfəs borusu da *hava axını yolu* adlanır.

Demək, tənəffüs üzvlərinin əsas vəzifəsi istənilən səsin əmələ gətirilməsi üçün lazımi qədər hava axını yaratmaqdan ibarətdir.

Danışıq üzvlərinin ikinci qrupunu səs törədən üzvlər təşkil edir. Bunlara *fonasiya orqanları* da deyilir.

Ağciyərlərdən gələn hava axını ilk dəfə bu üzvlərdə maneəyə rast gəlir və səs yaranır. Fonasiya orqanlarına iki üzv – *qırtlaq* və *səs telləri* daxildir.

Qırtlaq (xirtdək). Qırtlaq nəfəs borusunun yuxarı hissəsində yerləşir. Bu, qısa boru formasında olub bir sıra əzələ və qığırdaqlardan ibarətdir. Səsin əmələ gəlməsində aşağıdakı qığırdaqlar xüsusi rola malikdir. Bunlardan biri üzükvarı, digəri qalxanvarı qığırdaqdır. Qalxanvarı qığırdaq üzükvarı qığırdağın üstündə yerləşir. Həmin qığırdağın arxasında isə çalovvarı iki qığırdaq vardır. Qırtlaqda mövcud olan əzələlərin bir qrupu xarici əzələlər qırtlağı, başqa əzələlər isə hava keçidini idarə edir. Belə ki, bunların bir neçəsi hava keçidinin daralmasına, bəzisi isə genişlənməsinə kömək edir.

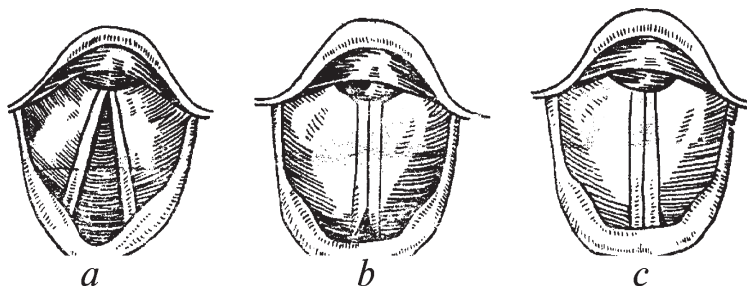
İnsanın nitq tənəffüsü prosesində hava axını qırtlaqdan keçərkən mütləq səs tellərinin müqavimətinə rast gəlir.

Səs telləri. Hava axınının səsə çevrilməsində başlıca rol oynayan səs telləri qırtlaq borusunun içərisində sağdan və soldan üfüqi vəziyyətdə yerləşir. Bunlar səsin ilk mənbəyi olub, quruluşlarına görə əzələvarı dodağa oxşayır. Səs telləri insanlarda müxtəlifdir. Bunlardan qalın və uzun olan pəs, nazik olanı isə zil səs törədir. Eyni zamanda, deməliyik ki, kişilərdə səs telləri uzun və qalın olur. Buna görə də qadın səsinədən kəskin şəkildə fərqlənir.

Səs telləri elastiki və hərəkəti xüsusiyyətə malikdir. Qığırdaqların hərəkəti nəticəsində səs telləri müxtəlif vəziyyətə ala bilər. Belə ki, bir-birinə az və ya çox dərəcədə yaxınlaşır. Yaxud kipləşir və sair.

Adi tənəffüs zamanı səs telləri bir-birindən aralı olur. Belə vəziyyətdə çalovvarı qığırdaqlar yan tərəflərə çevrilir və hava axını səs-küysüz xaricə süzülüb çıxır. Adətən, bəzi tədqiqatçılar adi tənəffüs zamanı səs tellərinin düşdüüyü vəziyyəti yanları bərabər olan üçbucaq adlandırırlar. Pıçılı zamanı səs telləri bütün boyu uzunluğunu gərginləşmir. Buna görə də arxa hissədə kiçik boş yer (səs keçidi) qalır ki, hava

axını oradan bayıra çıxır. Belə halda səs telləri titrəmir, lakin onların bir-birinə yaxınlaşması nəticəsində küy əmələ gəlir. Bu küy eşitmə üzvü ilə pıçıltı kimi qəbul edilir.

Şəkil 4. Səs tellərinin vəziyyəti:

a) adi tənəffüsdə; b) pıçıltıda; c) danışığda

Yuxarıdakı bu iki vəziyyətdən tamamilə fərqli olaraq, danışığ zamanı çalovvarı qığırdaqlar daxili istiqamətə çevrilir, səs telləri bir-birinə möhkəm kipləşərək qırtlaqdan gələcək hava axınının qarşısını kəsir. Bu zaman ağciyərlərin fəaliyyəti nəticəsində hava axını səs tellərinə təsir edir, onu aralayıb xaricə çıxmalı olur. Bunun nəticəsində səs telləri titrəyir, hava rəqslənir, səs əmələ gəlir. Lakin bu hələ bizim nitqimizdə eşidilən rəngarəng səslər deyildir. Belə ki, burada yaranan səs nitq üçün formalaşmamış, bəsit və zəif səsdır. Həmin səs ancaq digər danışığ üzvləri vasitəsilə formalaşır və müxtəlif nitq səslərinə çevrilir.

Səs telləri vasitəsilə yaranan səslər səs keçidindən süzülüb udlaq boşluğuna daxil olur.

Udlaq boşluğu. Bu üzv qırtlaqdan yuxarı hissədə yerləşir. Udlaq üç hissədən ibarətdir: udlağın burun hissəsi burunla, ağız hissəsi ağızla, qırtlaq hissəsi isə qırtlaqla birləşir. Udlaq boşluğu formaca dəyişkəndir. O, genişləndiyi kimi, bir qədər darala da bilir. Onun quruluşunda yarana

bilən bu dəyişiklik əzələlərin gərginləşməsi və zəifləşməsi nəticəsində baş verir.

Udlaq çoxvəzifəli üzvdür. Onun vəzifələrinə həm sorma, udma, həm də tənəffüs, səsi qüvvətləndirmə və sair daxildir. Yuxarıda qeyd etmişdik ki, səs tellərinin titrəməsi çox zəif səs törədə bilər. Bu səs rezonatorlar vasitəsilə gücləndirilir. Udlaq boşluğu da səsi qüvvətləndirən rezonatorlardan biridir. Hava rəqslərinin qüvvəsi bu üzvün daxilində müəyyən miqdar artır. Danışiq səsinin yaranmasında udlaq boşluğunun rezonator vəzifəsi ancaq bu qeyd etdiyimizdən ibarətdir.

Nitq prosesində hava axını udlaq boşluğundan iki istiqamətə – *ağız* və *burun boşluğuna* keçə bilər.

Burun boşluğu. Burun boşluğu ağız boşluğunun üstündə yerləşir. Bunları bir-birindən damaq ayırır. Burun boşluğunun arxa hissəsi oval formalı dəşiklərlə udlaq boşluğu ilə əlaqələnilir. Bəzi səslərin tələffüzündə hava axını həmin dəşiklərdən burun boşluğuna keçir və oradan da xaricə çıxır. Burun boşluğunun divarları qıgırdaq və sümükdən ibarətdir. Buna görə də səsin tələffüzü zamanı burun boşluğunun quruluşunda heç bir dəyişiklik baş vermir. Bu və ya başqa bir səsin yaranmasında burun boşluğunun iştirakı yumşaq damağın hərəkətindən asılı olur. Bu üzv yumşaq damağın vasitəsilə səsin tələffüzündə ya tam iştirak edir, ya da bu prosesdən əsasən təcrid olunur. Burun boşluğunun iştirakı ilə formalaşan danışiq səslərində (məsələn, *m*, *n* səslərində) fərqləndirici burun çalarlığı meydana çıxır. Burun tələffüzü pozulduqda səs tutqun olur və xoşagəlməz tınlıqlıq yaranır. Ümumiyyətlə, aydın və rəvan nitq üçün danışiq üzvü kimi burun boşluğu çox vacibdir.

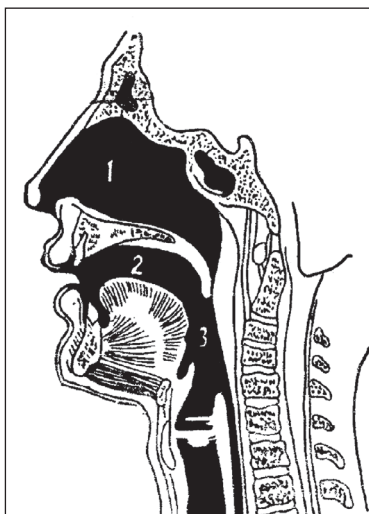
Burun boşluğunun rezonator vəzifəsi ikidir. Bunlardan biri səsi qüvvətləndirməkdən, digəri isə bəzi səslərə burun çalarlığı verməkdən ibarətdir.

Danışiq səslərinin yaranmasında, müxtəlif şəkil almasında ağız olduqca mühüm rol oynayır. Ağız bir neçə üzvdən ibarətdir: *ağız boşluğu, dil, dişlər, yuvaqlar, damaq, dilçək, dodaqlar, çənələr*. Səsin tələffüzündə bu ağız üzvlərinin hər biri müəyyən zəruri vəzifə yerinə yetirir.

Ağız boşluğu. Ağız boşluğu arxadan udlaq boşluğu ilə hüdudlanır. Bu, öz forma və həcmi daha çox dəyişən üzvdür. Ağız boşluğu dilin hərəkəti ilə qeyri-bərabər hissələrə bölünür, alt çənənin aşağı düşməsi ilə daralır, ordun daxili əzələlərinin hərəkəti ilə eninə dəyişilir və s. Ağız boşluğu rezonatorların ən başlıcasıdır. Belə ki, nitq səsləri burada formalaşır. Ağız boşluğu səsin müxtəlif formaya düşməsi üçün, bir növ, laboratoriyadır. Ağız boşluğu udlaq boşluğundan gələn zəif səsləri qəbul edərkən üz vəziyyətini dəyişməklə onları müəyyən qədər qüvvətləndirir və müxtəlif rəngə salır. Dildəki sait və samitlər, onların müxtəlif növləri, əsasən, ağız boşluğunun fəaliyyəti nəticəsində yaranır. Deməli, ağız boşluğunun rezonator vəzifələrindən biri səsin formalaşmasına xidmət etməkdir.

Səsin yaranması və formalaşmasında nitq rezonatorlarının (ağız, burun, udlaq boşluqları) rolu müxtəlif olur, lakin vəhdət halında fəaliyyət göstərirlər.

Dil. Danışiq səslərinin formalaşmasında iştirak edən çox mühüm üzvlərdən biri dildir. Dil mürəkkəb əzələlər sistemindən ibarətdir. Bu əzələlərin bir qrupu ancaq dilin gövdəsi-

Şəkil 5. Nitq rezonatorları

ni əsasa birləşdirir və onun hərəkətini təmin edir. Digəri isə dilin gövdəsinin ayrı-ayrı hissələrinin müxtəlif formaya düşməsinə xidmət edir.

Quruluşuna görə dilin gövdəsi dörd yerə bölünür: dilucu, dilyanları, dildibi və dilüstü. Dilüstü şərti olaraq üç yerə ayrılır: dilönü, dilortası və dilarxası.

Dil elastiki xarakterə malikdir. O, ən çox hərəkət edən, mütəhərrik üzvdür. Onun hərəkətinin istiqaməti şaquli (dil lin ortası yuxarı qalxır, aşağı enir) və üfüqi (dil irəli uzanır, geri çəkilir) olur ki, bunun da nəticəsində rəngarəng səslər yaranır. Lakin demək lazımdır ki, dilin bütün hissələri eyni dərəcədə hərəkət etmir. Dilin önü başqa hissələrə nisbətən daha mütəhərrikdir. Bu, fəaliyyətdə olarkən müxtəlif vəziyyətlər alır. Belə ki, uzanıb ağızdan kənara çıxa bilər, dilucu nazıqlaşır yanlara enlənir; üst dişlərin dibinə toxunub geri əyilir və sair. Dilönünün belə müxtəlif vəziyyətlər ala bilməsi əsasında danışq üçün çox zəruri olan *t, d, l, r, s, z* və s. səslər əmələ gəlir.

Dilin orta hissəsi dilönünə nisbətən zəif hərəkət edir. Lakin müxtəlif səs tələffüzündə bu hissənin də hərəkəti zəruridir. Dilin ortası yuxarıya doğru qabarıq və sərt damağa yaxınlaşır. Belə vəziyyətdə *c, k* kimi səslər meydana çıxır. Dilin ən az hərəkət edən hissəsi dilarxasıdır. Dilarxası bir sıra səslərin tələffüzündə böyük əhəmiyyətə malikdir. Dilin bu hissəsi yuxarı qabarıq, geri udlaq boşluğuna tərəf çəkilir. Ağızda belə vəziyyət alındıqda *q, ğ, x* səsləri yaranır.

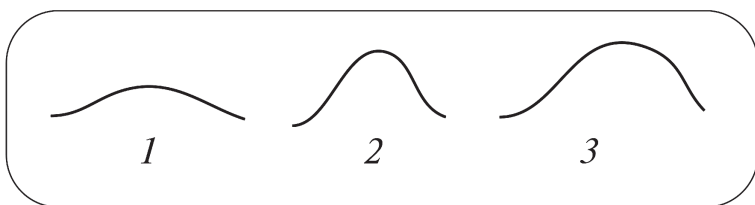
Dişlər. Bu üzv çənələrdə yerləşərək iki cərgə təşkil edir: alt dişlər və üst dişlər. Danışq səslərinin əmələ gəlməsində dişlərin rolu heç də az deyil. Bunlar bir sıra səslərin yaranması və formalaşmasına kömək edir. Məsələn, *d* səsinin tələffüzündə dilin ucu üst dişlərin iç tərəfinə toxunur. Əgər belə olmasa, həmin səs yarana bilməz. Deməli,

dişlər bəzi səslərin əmələ gəlməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, dilin ucu üçün söykənəcək olur.

Yuvaqlar. İçəri tərəfdən dişlərin dibindəki çıxıntıya *yuvaq*, yaxud *alveol* deyilir. Yuvaqlar üst və alt dişlərin dibində olduğundan alt dişlərin dibindəki *alt diş*, üst dişlərin dibindəki *üst diş yuvağı* adlanır. Nitq səslərinin formalaşmasında yuvaqlar da müəyyən vəzifə daşıyır. Dişlər kimi, bunlar da dilin ucu və dilin önü üçün dayaq olur.

Damaq. Bu üzv ağız boşluğunun üst hissəsini təşkil edir. Damaq bir-birindən fərqli olan iki hissəyə bölünür ki, bunlardan ön hissəyə *sərt damaq*, arxa hissəyə isə *yumşaq damaq* deyilir.

Sərt damaq bərk olub, alveollarla yumşaq damaq arasında yerləşir. Bu, həcm etibarilə, demək olar ki, yumşaq damaqdan iki dəfə böyükdür. İlk insanın sərt damağı müasir adamın damaq quruluşundan fərqli idi. İnsanın kəllə quruluşu dəyişildikcə bu hissədə də müəyyən təkmilləşmə, formalaşma prosesi baş vermişdir. Hazırda müasir insanlarda sərt damağın müxtəlif şəkillərinə təsadüf etmək olur.

Şəkil 6. Sərt damaq formaları

Bu şəkildəki damaq formalarından birincisi enli və yastı, ikincisi nazik və uca, üçüncüsü isə enli və uca damaqdır. Mütəxəssislər üçüncünü normal damaq forması hesab edirlər.

Yumşaq damaq damağın əzələlərdən ibarət olan hissəsidir. Bu, ön damağın davamı olub udlaq boşluğuna tərəf olan sahəni tutur.

Dilçək. Yumşaq damağın qurtaracağında yerləşən dilçəyə, həmçinin, *damaq pərdəsi* də deyilir. Dilçək hərəkət edən üzvdür. O, əzələlərin zəifləməsi ilə aşağı enir və gərginləşməsi ilə yuxarı qalxır. Dilçək yuxarı çəkilərək udlağın arxa divarlarına sıxılanda burun rezonatorunun yolu bağlanır. Hava axını ağız boşluğuna istiqamət alır. Lakin dilçək aşağı düşəndə udlaq boşluğu ilə burun boşluğu arasında əlaqə yaranır, hava axınının burundan keçməsinə imkan olur. Nəhayət, burun çalarlıqları səslər (*m* səsində olduğu kimi) əmələ gəlir.

Dodaqlar. Bunlar alt və üst çənələrin ön hissəsində yerləşir. Qoşa üzv olan dodaqlar, obrazlı deyilsə, ağızın qapılarıdır. Bu qapılar müxtəlif vəzifəli əzələlərdən ibarətdir. Dodaqlar əzələlər vasitəsilə bir çox formaya düşə bilər (irəli uzanır, kipləşir, dairəvi şəkil alır, yanlara çəkilir...) və bununla da ayrı-ayrı səslərin formalaşmasında xüsusi rol oynayır. Danışiq zamanı dodaqların küncü, ortası, yanları hərəkət edir. Dodaqlar dairəvi şəklə düşüb irəli uzananda ağız rezonatorunun həcmi genişləndirərək **u, ə** kimi səslərin əmələ gəlməsinə imkan yaradır. Üst dodaq yuxarıdan aşağı hərəkət edə bilər. Ümumiyyətlə, alt dodağa nisbətən bu, passivdir. Səslərin əmələ gəlməsində alt dodaq çox fəaliyyət göstərir. Alt dodaq öz hərəkətlərində daha sərbəstdir. Ona görə də yalnız aşağıdan yuxarı üst dodağa doğru deyil, yuxarı dişlərə tərəf də hərəkət edir və bunun nəticəsində *v, f* kimi diş-dodaq səsləri əmələ gəlir.

Dodaq əzələləri ilk və qədim insanda, şübhəsiz ki, bugünkü qədər inkişaf etməmişdi. İctimai vəzifə ilə əlaqədar bu əzələlər get-gedə dəyişmiş və səs tələffüzünə imkan yaradan vasitəyə çevrilmişdir.

Çənələr. Qoşa üzvlərdən biri də çənələrdir. Çənələr səslərin əmələ gəlməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Lakin bunların ikisinin də hərəkət və vəzifəsi eyni deyil.

Üst çənə hərəkət etməyən hissədir və buna görə passivdir, alt çənə isə mütəhərrik olduğu üçün fəaldır. Alt çənə aşağı, irəli və sola-sağa hərəkət edə bilər.

Alt çənə qırtlaqdan gələn səslərin müxtəlif avazlı nitq səslərinə çevrilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ağız boşluğunun daralması və genişlənməsində bunun rolu böyükdür. Belə ki, aşağı düşəndə ağız rezonatoru açılıb genişlənir, yuxarı qalxanda isə yığılıb daralır. Rezonatorun genişlənməsi səsin formalaşmasına imkan yaradır və səslənməni də artırır.

Elmi müqayisələr göstərmişdir ki, mühüm danışiq üzvlərindən olan çənələrin quruluşu və hərəkəti ilk və qədim insanda fərqli olmuşdur. Xüsusilə alt çənə neandertal adamında bir qədər mütəhərrik deyildi. Neandertal adamının alt çənəsinin əzələləri ictimai vəzifəyə görə bioloji vəzifəni, yəni yem çeynəmək vəzifəsini daha yaxşı yerinə yetirirdi. Lakin nitq cihazını təşkil edən bütün üzvlər kimi, alt çənə də hər iki vəzifəni get-gedə paralel aparmağa alışmışdır.

Bütün bura qədər deyilənlərdən aydın olduğu kimi, səsin əmələ gəlməsində danışiq üzvləri *mexanizm*, udulmuş hava axını isə *materialdır*. Hava axını danışiq üzvlərinin birgə fəaliyyəti nəticəsində ictimai səslərə çevrilib ünsiyyətə xidmət edir. Ünsiyyət vasitəsi kimi meydana çıxmış dil isə tarixən səs bazası üzərində insanın özü ilə bir prosesdə, onunla müvazi yaranmışdır.

IX FƏSİL

DİLİN İŞARƏVİLİYİ

1. DİLİN İŞARƏVİ TƏBİƏTİ

Müasir dilçiliyin ən vacib problemlərindən biri dilin işarəviliyidir. Ümumiyyətlə, cəmiyyətdə işarələrin yaranması, onların ictimai-fəlsəfi, estetik səciyyəsi, simvolik çalarları və s. problemlərə dair elmi ədəbiyyatda müxtəlif ideyalar mövcuddur. İşarələrin bu dərəcədə müasir elmin diqqət mərkəzində durması, şübhəsiz ki, birinci növbədə onun varlığının cəmiyyətin yaşayış tərzini üçün olduqca zəruriliyindən irəli gəlir. İşarələrin əlamətlərindən biri onun rəmziliyidir. Məsələn, “uşağın əlində göyərçin” şəkli sülh rəmzi, azərbaycanlılarda *dəsmal* ayrılıq, *səməni* həyat, yaşayış, *od* paklıq, müqəddəslik rəmzi kimi tanınmışdır.

Bunlar cəmiyyətdə maddi əşyaların müxtəlif hal və hərəkəti özündə əks etdirməsidir. Müasir dövrdə hər bir dövlətin, respublikanın milli bayrağı həmin dövlətin, respublikanın xüsusi işarəsidir. Bundan əlavə, cəmiyyətdə işarənin başqa forması dildə, nitqdə özünü göstərir. *Dil* və *nitq* mücərrəd işarələr sistemi ilə zəngindir.

İşarələr bəşəriyyət tarixinin lap başlanğıcından ibtidai insanlara xidmət etmişdir. İnsanların ibtidai icma quruluşunun tarixi göstərir ki, istər icma daxilində, istərsə də ayır-ayrı icmalar arasında ictimai ünsiyyət ancaq işarələr vasitəsilə saxlanmış və inkişaf etdirilmişdir. Qədim folklor nümunələri olan nağıl və dastanlarda, əfsanə və rəvayətlərdə, lətifələrdə işarələrin müxtəlif ünsürlərinə rast gəlinir.

Dilin işarəviliyi məsələsi dilçi alimlərin nəzərini çoxdan cəlb etmişdir. Bu sahədə V.Humboldt, A.A.Potebnya, F.F.Fortunatov kimi məşhur dilçilərin hər birinin özünəməxsus xüsusi ideyaları olmuşdur. Humboldt öz fəlsəfi görüşlərinə uyğun olaraq sözü əşyaların işarələri kimi götürür. A.Potebnya sözün işarəsiz məna bildirmədiyini göstərərək üç elementi özündə cəmləşdirdiyini qeyd edir: səs, məna və işarə¹.

F.Fortunatov dil işarəsinə insan təfəkkürünün və hislərinin ifadə olunmasının zahiri forması kimi yanaşır². F. de Sössürün dilin işarəviliyi haqqında xüsusi təlimi vardır. O, dili cəmiyyətin həyatında bu və ya digər dərəcədə rol oynayan ümumi işarələr sisteminin bir növü kimi xarakterizə edir³.

Bir cəhət də diqqəti cəlb edir. Dilçiliyin tarixində alimlərin müəyyən qrupu dil işarələrini simvollarla eyniləşdirmiş, digər qrupu isə onlar arasında müəyyən fərq olduğunu göstərmişlər.

Rus dilçilərindən A.İ.Smirnitski, V.A.Zvegintsev və Y.M.Qalkina-Fedoruk başqaları dilin işarəviliyinə dair öz əsərlərində xüsusi söhbət açaraq onu fəlsəfi prinsiplər əsasında şərh etməyə çalışmışlar⁴.

Həmin müəlliflərin gəldiyi ümumi nəticə bundan ibarətdir ki, dil işarəsi mövcud olan bütün dünya dilləri üçün real və obyektivdir və o, insanlar tərəfindən psixi deyil, fikrin maddi forması kimi mənimsənilir.

¹ А.Потебня. «Из записок по русской грамматике». I-II часть, 2-е изд. Харьков, 1888, с. 1-7.

² Ф.Ф.Фортунатов. «Сравнительное языковедение» (общий курс), М., 1901, с. 160-161.

³ Ф. де Соссюр. «Курс общей лингвистики». М., 1933, с. 40.

⁴ Вах: Е.М.Галкина-Федорук. «Знаковость в языке с точки зрения марксистского языкознания». Журнал «Иностранные языки в школе», №2, 1952; А.И.Смирницкий. Сравнительно-исторический метод и определение языкового родства. МГУ, 1955; уenə onun. Объективность существования языка. МГУ, 1954. В.А.Звегинцев. «Проблема знаковости языка». М., 1956.

Dilçilik elmində dil işarələrinin ixtiyari, şərti xarakterə malik olduğu fikri də qəbul olunmuşdur (F. de Sössür). Həmin ideyaya görə, ancaq ixtiyari olduğu üçün dil işarələri sabit şəkildə fəaliyyət göstərir. Lakin məsələyə bir qədər diqqətlə yanaşsaq görərik ki, işarələrin ixtiyariliyi nisbi xarakter daşıyır. Çünki dil faktlarını tarixi-müqayisəli istiqamətdə araşdırdıqda məlum olur ki, hər bir dilin lüğət tərkibi müxtəlif səviyyəli dəyişikliyə məruz qalır. Bu dəyişikliklər, istər-istəməz, dil işarələrinin də sabitliyini pozur.

Dilçilikdə sözün hansı tərkib hissəsinin – ayrı-ayrı səslərin, yoxsa bütövlükdə sözün dil işarəsi hesab edilməsi də mübahisəli olmuşdur¹. Əslində, dil sistemində sözün səslənməsi ilə mənası bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Ona görə də dilin işarəviliyi dedikdə dil vahidlərinin işarələrdən ibarət olduğunu söyləmək daha düzgün olar. Burada səs işarələri (fonem), kök işarələri (leksem), şəkilçi işarələri (morfem) daxildir. Bütün bunlar isə dildə bütövlükdə işarələr sistemini əmələ gətirir.

2. İŞARƏLƏR VƏ ONLARIN NÖVLƏRİ

İnsanlar təbiətdə və cəmiyyətdə olduqca müxtəlif növlü işarələrlə rastlaşırlar. Həmin işarələrin bir qismini görməklə, bir qismini eşitməklə, bir qisminə hiss üzvləri vasitəsilə toxunmaqla onları biz mənimsəyir və başa düşürük. Məsələn, havanın tutqunlaşması yağışa, haradansa tüstü çıxması yanğına, çayların suyunun artması dağlardakı qarın əriməsinə, küçə keçidində yaşıl işıqın yanması keçməyə, qırmızı işıqın yanması dayanmağa, yanğınsöndürən maşının həyəcanlı siqnalla küçədən keçməsi yanğına və s.

¹ Вах: Г.В.Гамкрелидзе. К проблеме “произвольности” языкового знака. ВЯ. 1972, №6; Л.Г.Зубнова. О соотношении звучания и значения слова в системе языка. К проблеме “произвольности” языкового знака. ВЯ. 1985, №5.

işarədir. Demək olar ki, insan başdan-başa həyatı işarələr vasitəsilə dərk edir və ona uyğun hərəkət etməli olur.

Bu işarələri iki qrupa bölmək olar: şərtsiz işarələr, şərti işarələr.

Şərtsiz işarələr təbiətlə bağlıdır. Onlar, əsasən, təbiət hadisələrini özündə əks etdirir. Məsələn, göy qurşağının əmələ gəlməsi, ildırımın çıxması, küləyin əsməsi, yerin titrəməsi, havanın qaralması, havanın işıqlanması, havada temperaturun isinməsi, soyuması və s. Bunların hər birini biz müəyyən təbiət hadisəsinin əlaməti kimi qəbul edirik.

Şərti işarələr cəmiyyət üzvləri arasında şərtləşmə yolu ilə əmələ gəlir. Buraya dil və nitq işarələri, yol-nəqliyyat işarələri, hava nəqliyyat işarələri və s. daxildir. Bunlara ona görə "şərti" deyirik ki, həmin işarələr insanların razılıq və şərtləşmə əsasında qəbul etdikləri işarələrdir. Bu şərti işarələr şüurlu və ya kortəbii şəkildə əmələ gələ bilər. Məsələn, yol nəqliyyat işarələri, *morze əlifbası*, hər hansı bir elmə aid qəbul edilmiş işarələr sistemi şüurlu, insanların çoxillik həyat təcrübəsi nəticəsində müxtəlif əl hərəkət işarələri və s. isə kortəbii yaranır. Bu cür işarələr unudulub yaddan çıxmır, əksinə, o, yaddaşlarda özünə daha möhkəm yer edərək nəsildən-nəslə keçir. Elə işarələr də vardır ki, onlar cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar dəyişikliyə uğrayır. Müəyyən bir xalq tərəfindən qəbul edilmiş və uzun müddət işlənmiş əlifba həmin xalqın ictimai-siyasi həyatında baş verən dəyişiklik nəticəsində yenisi ilə əvəz olunur. Məsələn, Azərbaycan xalqı uzun müddət ərəb əlifbasından istifadə etmiş, XX əsrin əvvəllərində isə iki dəfə əlifbanı dəyişərək əvvəlcə latın, sonra isə rus qrafikası əsasında yeni əlifbaya keçmişdir. XX əsrin axırlarında isə (1990–1992) Azərbaycanda təzədən latın qrafikalı əlifbaya keçilmişdir. Bu kitabın müəllifi o dövrdə Əlifba Komissiyasının sədri və yeni əlifbanın müəllifi olmuşdur.

Cəmiyyətdə əmələ gələn bu cür işarələr sistemini elmdə süni işarələr adlandırırlar. Dil işarələri də bəzən süni xarakter ala bilər. Bu o halda olur ki, müəyyən insan qrupu tərəfindən süni dillər yaradılır. Tarixdə belə dillərdən biri *esperanto* adı ilə məlumdur. 1887-ci ildə polyak həkimi Zemenqof tərəfindən həmin beynəlxalq dil yaradılmış və çap olunmuşdur. Sonralar həmin həkim “doktor Esperanto” adı ilə tanınmışdır.

Ümumiyyətlə, təbiət və cəmiyyətdə mövcud olan işarələri xarakterinə görə aşağıdakı növlərə ayırmaq olar: a) *signal işarələri*; b) *əlamət işarələri*; c) *simvol işarələri*; ç) *qrafik işarələr*; d) *dil işarələri*.

Bunlardan əlamət işarələri təbii, signal, simvol, qrafik və dil işarələri isə süni işarələrdir.

Təbii işarələr təbiət hadisələri, süni işarələr cəmiyyət hadisələri haqqında məlumat verir.

Dil işarələri cəmiyyətdə ən geniş yayılmış və inkişaf etmiş sistemə malikdir. Dil işarələri bütövlükdə ona görə sistem təşkil edir ki, onlar bir-biri ilə zəncirvari surətdə bağlıdır. Çünki dilin hər hansı bir sistemində baş verən dəyişiklik digər sistemə də öz təsirini göstərir. Ona görə də başqa işarə növündən fərqli olaraq, dil işarələrinin özünəməxsus vəzifələri vardır.

3. DİL İŞARƏLƏRİNİN VƏZİFƏLƏRİ

Dil çox mürəkkəb işarələr sisteminə malikdir. Bu sistem öz əksini ədəbi dil və dialektlərdə tapır. Bununla bərabər məlumdur ki, dil öz varlığını nitqdə yaşayır. Dil təhlil yolu ilə, nitq qavrama və anlama yolu ilə dərk olunur¹.

Nitq dildən istifadə vasitəsi olduğuna görə nitqdə dilin bütün tərkib hissələri, o cümlədən dil vahidləri-

¹ Вах: Т.П.Ломтев. Язык и речь. В кн. «Общее и русское языкознание». М, 1976, с. 58.

nin bütün növləri və onların quruluş qaydaları öz əksini tapır¹.

Buna görə də dil işarələrinin ən başlıca vəzifəsi birinci növbədə ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət etməkdir. Dil və cəmiyyət, dil və təfəkkür problemlərinin fəlsəfi təhlili dil işarələrinin bu vəzifəsinin obyektiv xarakter daşdığını göstərir.

Dil işarələrinin ikinci vəzifəsi dərk etmə prosesi ilə bağlıdır. Dilin idraki vəzifəsi yalnız təfəkkürlə deyil, həm də şüurla əlaqədardır. Buna görə də deyə bilərik ki, dil fikrin ifadə vasitəsi kimi çıxış edərək insanın idrak fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır.

Beləliklə, kommunikativ və idraki vəzifələr bir-biri ilə vəhdət təşkil edərək dilin əsas vəzifəsi kimi çıxış edir². Dilin bu başlıca vəzifələrinin əlaqəsi barədə psixoloqların əsərlərində də bəhs olunmuşdur³.

Dilin bu iki vəzifəsi əsasında başqa vəzifələr də inkişaf edir. Məsələn, dilin idraki vəzifəsinin tərkib hissəsi kimi meydana çıxan *nominativ vəzifəyə* görə, əşya və hadisələr adlandırılır, *emotiv vəzifəyə* görə isə insanın hissə və həyəcanları, əhvali-ruhiyyəsi ifadə olunur.

Bütün bunlardan başqa, dil işarələri həm də *requlyativ vəzifə* daşıyır. Bu vəzifə ünsiyyət prosesində insanlar arasında tənzimləyici xarakterə malikdir.

Dil işarələrindən ünsiyyət prosesində həm də *estetik vəzifəni* yerinə yetirmək üçün istifadə olunur. Belə ki, dil işarəsi olan sözdən təkcə fikrin məzmunca ifadəsində deyil, məzmunun hansı formada və tərzdə ifadə olunmasında da istifadə edilir.

Dil işarələrinin qeyd olunan vəzifələri nitq prosesində reallaşır və fəaliyyət göstərir.

¹ Вах: В.М.Солнцев. «Язык как системно-структурное образование». 2-ое изд. М., 1977, с. 147.

² Вах: Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. М., 1970, с. 383.

³ Вах: Л.С.Выготский. «Избранные психологические исследования». М., 1956, с. 51.

X FƏSİL

DİLİN SİSTEMİ

DİL VƏ SİSTEM

Ümumdünya elminə *sistem* termininin daxil olmasının müəyyən tarixi vardır. Sistem sözü yunan mənşəli olub (*sustema*) *bütöv* mənasını bildirir. Sistem problemi ilə müxtəlif elm nümayəndələri, o cümlədən filosoflar, sosioloqlar, iqtisadçılar, bioloqlar, kibernetiklər, riyaziyyatçılar və başqaları məşğul olmuşlar. Sistemin ümumi nəzəriyyəsini yaratmaq üçün hətta bəzi ölkələrdə sistemi tədqiq edən elmi mərkəzlər də yaradılmışdır. Sistem probleminin şərhı prosesində başqa bir çox məsələlərlə bərabər təbii və süni sistemlər və s. də müəyyənləşdirilmişdir¹.

Sistemin ümumelmi anlayışı son zamanlarda da diqqət mərkəzində olmuş, alimləri düşündürmüşdür. XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq elmi ədəbiyyatda sistem nəzəriyyəsinə daha geniş yer verilmiş, bu haqda bir çox ciddi konsepsiyalar, ümumi nəzəriyyələr və onların variantları meydana gəlmişdir². Müasir dünya elmində formalaşmış sistem nəzəriyyəsində isə ümumiyyətlə sistem və

¹ Исследования по общей теории систем. М., 1969, с. 266.

² Проблемы методологии системного исследования. М., 1970, с. 411.

onun növləri haqqında xeyli mülahizə irəli sürülmüşdür¹. Bu elmi görüşlərdə sistemin müxtəlif və çoxsaylı növləri göstərilir. Bunlardan biri də *dil sistemi*dir.

Dil sistemi anlayışı. “Dil sistemi” olduqca mürəkkəb problemdir. Bu mürəkkəbliyə obyektə bağlıdır. Buna görə də dilçilik ədəbiyyatında sistemin müxtəlif şəkildə təsəvvür edildiyinə rast gəlmək olur. Bundan əlavə, bir çox hallarda dil sistemi ilə başqa elm sahələrindəki sistem anlayışları da qarışdırılır. Halbuki dil sistemi təbiət elmlərindəki sistemlə tamamilə uyğun deyildir. İctimai hadisələrin, o cümlədən dil sisteminin özünəməxsus xarakterik cəhətləri mövcuddur.

Dil sistemi haqqında müxtəlif mülahizələr söylənilmişdir. Bunlardan görkəmli İsveçrə alimi Ferdinand de Sössürün təlimi dilçilikdə yeni bir dönüş yaratmışdır. Dil sisteminin elmi-nəzəri əsasını təşkil edən müəyyən məsələlərin həlli bu alimin adı ilə bağlıdır². F. de Sössür deyirdi: “Dil dəqiq sistemdir, onun nəzəriyyəsi də dil qədər dəqiq olmalıdır”.

Dilin sistem kimi təsəvvür olunması tarixində bəzi əks fikir və mülahizələr də olmuşdur³. Dil sistemini inkar edənlər dildə systemsizlik axtarmışlar.

Məlumdur ki, insanların əsas ünsiyyət vasitəsi olan dil müxtəlif və külli miqdarda hadisələrin, qayda və qanunların məcmusudur. İlk baxışda adama elə gəlir ki, dildə systemsizlik hökm sürür və burada heç bir sistemlilik

¹ Вах. Общая теория симтем. М., 1969; Исследования по общей теории систем. М., 1969; Проблемы методологии системного исследования. М., 1970.

² Вах: А.М.Қурбанов. Ономастик лексиканын систем хактери. Азәрбајҹан дилинн онома-логиясы. В., 1988, сәһ. 14-16.

³ М.М.Маковский. Системность и асистемность в языке. М., 1980.

yoxdur. Lakin linqvistik müşahidələr aydın göstərir ki, dilin hər vahidinin öz yeri və rolu olduğu kimi, həm də onlar müəyyən və dəqiq sistem təşkil edir.

Dil sistemini aydın dərk etmək üçün *sistem* sözünün mənasına fikir verək. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə deyilir: 1. Bir şeyin hissələri arasında düzülmüş, müntəzəm düzülmüş və qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanan müəyyən qayda, üsul. 2. Təsnifat, qruplaşdırma. 3. Hər hansı bir nəzəriyyənin, təlimin əsasını təşkil edən prinsiplərin məcmusu. 4. Bir şeyin (təsərrüfat, dövlət, siyasi və s.) vahidlərinin təşkilat, quruluş forması. 5. Bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə bağlı hadisələrdən ibarət struktur, quruluş. 6. Texniki quruluş prinsipi; konstruksiya”¹.

Burada “sistem” sözü *quruluş* sözünün sinonimi kimi göstərilir. Bununla bərabər, sistem sözünün bir neçə mənada və məqamda işləndiyi bildirilir. *Sistem* sözünə şamil edilən bütün bu mənaların hamısı dil sisteminə aid deyil və ola da bilməz.

Dil sistemi dedikdə, “ünsürlərdən ibarət olub münasibətlərə görə birləşmiş vahid bütöv nəzərdə tutulur”. Başqa formada desək, dil sistemi dil ünsürləri, hadisələri, cərgə və ifadə vasitələrinin cəmi kimi götürülür. Ümumiyyətlə, dil sistemi bütün dil kateqoriyalarını, onlara məxsus dil qanunauyğunluqlarını əhatə edir. Buna görə də dil sistemi üçün başlıca cəhət dilin bütün vahidlərinin uyğun şəkildə əhatə olunmasıdır.

Verilmiş sxemdən göründüyü kimi, dil bir yox, bir neçə sistemdən ibarət olduğu üçün onu dilin sistem nəzə-

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild, B., 1987, səh. 82-83.

riyyəində *sistemlər sistemi* adlandırılır. Bu, həqiqətən də, belədir.

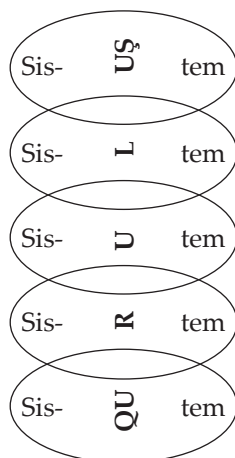
Dil sistemlərinin başlıca əlaməti ilk növbədə əlaqə və münasibət məsələləridir. Müasir elm aləmində bu iki əlamətin xarakter və keyfiyyətləri haqqında müəyyən mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Sistem və əlaqə. Məlumdur ki, hər bir sistem əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərən dil ünsürlərinin məcmusu kimi mövcuddur. Deməli, sistem üçün ünsürlərarası əlaqə zəruridir. Sistemlərdə əlaqə iki formada

özünü göstərir. Bunlardan biri *sistemlərarası əlaqə*, digəri isə *sistem daxili əlaqə*dir. Sistemlərarası əlaqəyə fonetik sistemlə leksik sistemin əlaqəsini, sistem daxili əlaqəyə isə fonetik sistemdəki sait və samitlərin sistem əlaqəsini misal göstərmək olar.

Sistem və münasibət. Dil sisteminin təbiətini və xüsusiyyətlərini düzgün dərk etmək üçün sistemdə münasibətin əhəmiyyətinə fikir verilməlidir. Dildə sistemlərin yaranması üçün dil ünsürləri arasında münasibət və yaxınlıq da zəruridir. Dil ünsürləri arasında münasibətlər iki şəkildə təzahür edir. Böyük sistemlərin təşəkkülündə *sistemlərarası münasibətlər*, digər sistemlərdə isə *sistem daxili münasibətlər* həlledici rol oynayır.

Dilin bütün böyük və kiçik sistemləri arasında ümumi və konkret şəkildə dialektik bağlılıq, möhkəm əlaqə və yaxın münasibət vardır. Bütün bunların əsasında da

5-ci sxem. Dilin sistemi

dil sistemlərdən ibarət olub daim fəaliyyət göstərir. Dil sistemi nəzəriyyəsində mühüm məsələlərdən biri kimi *sistem özəyi* də göstərilir. Hər bir sistemdə *sistem özəyi* çoxışlənən ünsürlər hesab olunur. Məsələn, dilin leksik sisteminin özəyini daha çox işlənən – ümumişlək sözlər layı təşkil edir.

Dilin sistemi öz təbiətinə görə mürəkkəb və rəngarəngdir. Buna görə də dildə sistemlər sadə və mürəkkəb olmaq meyarına görə də fərqlənir.

Sadə dil sistemi eynicinsli ünsürlərin birləşməsindən ibarət olur.

Mürəkkəb dil sistemi müxtəlif birləşmələrin, ünsür qruplarının əsasında meydana çıxır.

Dilin sistemi, qeyd etdiyimiz kimi, dilin vahidlərindən ibarətdir. Dilin hər bir vahidi onun ümumi inkişaf qanununa tabedir. Bu inkişaf dil sisteminə də özünü göstərir. *Dil sisteminin dinamikası* dilin ehtiyat imkanları ilə bağlıdır. Məlumdur ki, hər bir dil ehtiyat imkanlarına malikdir. Bu keyfiyyət olmasa, dil yaşaya və inkişaf edə bilməz. Ehtiyat imkanları əsasında dil inkişaf etdikcə dilin sistemlərinə də öz təsirini göstərir.

Dilin sisteminə bəhs edərkən onun quruluşu məsələsi də diqqət mərkəzində durur. Çünki “*dilin sistemi*” və “*dilin quruluşu*” bir-birinə çox bağlı olan eyni mürəkkəb problemin sahələridir. Dil quruluşu termininin mahiyyətini aydın təsəvvür etmək üçün quruluş sözünün “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə verilmiş mənalarına nəzər yetirək. Lüğətdə deyilir: quruluş – 1. İctimai, dövləti sistem üsulu, idarə üsulu. 2. Üsul, sistem. 3. Bir şeyin qurulma üsulu, təşəkkül forması, düzülüş qaydası, daxili tərtibatı; konstruksiyası (Dilin qram-

matik quruluşu. Cümlə quruluşu). 4. Bir tam təşkil edən hissələrin bir arada birləşməsi, təşəkkülü, düzlülüşi¹.

Bu izahlardakı mənaların hamısı, təbii olaraq, dil quruluşu termininin ifadə etdiyi mənaya uyğun gəlmir. Bunlardan sonuncu – dördüncü mənə dil quruluşuna daha uyğundur.

Yeri gəlmişkən deməliyik ki, istər dil quruluşu nəzəriyyəsində, istərsə də linqvistik elmi ədəbiyyatda “dilin quruluşu” termini ilə “dilin sistemi”nin qarışdırıldığı hallar olmuşdur. Belə ki, bəzi dilçilər bu terminlərdən sinonim kimi istifadə etmişlər. Bundan əlavə, bəzi alimlərin sistem haqqındakı mülahizəsi eynilə quruluş haqqında fikrə uyğun gəlmişdir. Başqa formada desək, bir alimin quruluş haqqında verdiyi tərif digəri tərəfindən sistem haqqında deyilmişdir². Belə hal, şübhəsiz ki, məsələnin dəqiq dərk edilməsinə mane olur. Bilmək lazımdır ki, sistem sistemdir, quruluş da quruluşdur.

Bəs dilin quruluşu nədir? Dilin quruluşu dilin özəyidir. Bütün sistemlər bu özəyin əsasında birləşir və müəyyən münasibətlərlə əlaqələnir. Sistemlərin ünsürləri arasındakı bütün əlaqə və münasibətlər quruluşu təşkil edir. Deməli, quruluşu systemsiz, sistemləri isə quruluşsuz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Həm də bunlar bir-birindən təcrid olunmuş, ayrı-ayrı mövcud ola da bilməz.

Dil sistemlərinin müxtəlif növləri mövcuddur. Təəssüflə deməliyik ki, bəzi nəzəri ədəbiyyatda dil sistemləri əsas və əlavə deyə iki yerə bölünür. Belə fikirlərlə qəti razılaşmaq olmaz. Çünki dildə ikinci dərəcəli, faydasız sistem

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild. B., 1966, səh. 584.

² В.М.Солнцев. «Язык как системно-структурное образование». М., 1971, с. 10.

yoxdur və ola da bilməz. Bunların hamısı, həcm və digər cəhətlərdən asılı olmayaraq, başlıcadır, dilin varlığı və inkişafı üçün vacibdir.

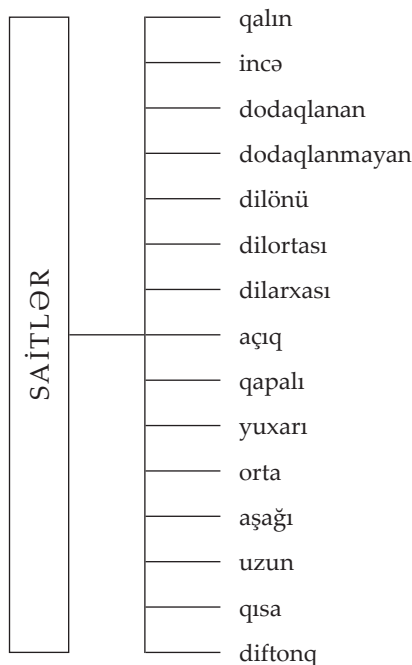
Dil sistemlərini həcminə görə aşağıdakı qruplara ayırmaq olur: makro (böyük), mikro (kiçik) və yarım sistem. Dilin makro (böyük) sistemləri aşağıdakılardır: *fonetik, leksik, semantik, morfoloji, sintaktik*. Bu sistemlərin hər biri digərindən öz əlamət və keyfiyyətlərinə görə fərqlənir.

1. DİLİN FONETİK SİSTEMİ

Fonetik sistemin əsas vahidi fonemdir. Fonem dilin ən kiçik vahidi olub, sözü və onun qrammatik formasını fərqləndirməyə xidmət edir. Dünya dilləri malik olduqları fonemlərin miqdarına görə çox müxtəlifdir. Dilin fonetik sisteminə danışq səslərinin əmələ gəlməsi, miqdarı, quruluşu, tərkibi, keyfiyyəti və s. daxildir. Hər bir dilin özünəməxsus fonem (səs) sistemi vardır. Dillərin tədqiqi və öyrənilməsi birinci növbədə səs sistemindən başlayır. Çünki nitq axınında və morfem tərkibində danışq səslərinin birləşməsi və iştirakına görə dillər bir-birindən fərqli cəhətlərə malikdir. Məsələn, müasir Azərbaycan ədəbi dilində *ı* və *ğ* səsləri ilə başlayan heç bir sözə rast gəlmək mümkün deyil, bundan fərqli olaraq, ərəb dilində *ğ* səsi ilə başlayan, çukçey dilində *ı* səsi ilə başlayan sözlər işlənir. Yaxud Azərbaycan dilində *ö* səsi sözün sonunda işlənir. Göründüyü kimi, danışq səslərinin morfem tərkibində işlənmə xüsusiyyətləri hər bir dilin ilk əlaməti kimi nəzərə çarpır.

Dünyanın bütün dillərində səs sistemi iki əsas kateqoriyaya uyğun qruplaşdırılır: sait fonemlər və samit fonemlər.

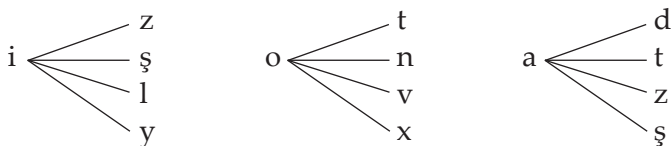
Sait fonemlər sistemini təşkil edən səslər istər artikuliyasiya, istər akustik və istərsə də fonoloji cəhətdən bir-birinə yaxın olur. Bu kateqoriyaya aid səslərin – fonemlərin aşağıdakı səciyyəvi cəhətləri, xarakterik xüsusiyyəti vardır:

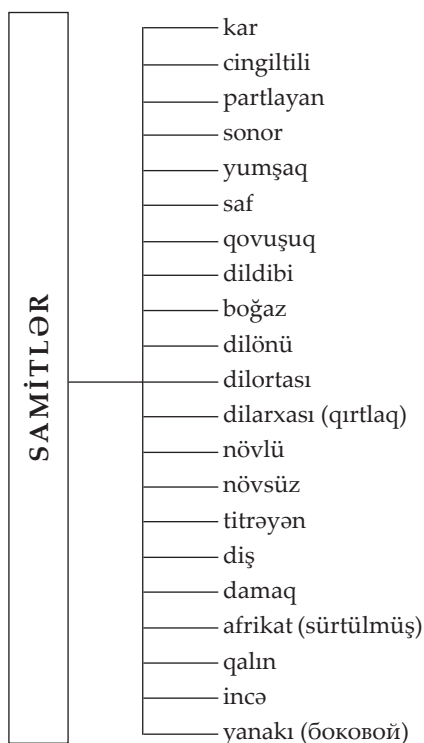
Saitlər heca təşkil edir. Bundan başqa, morfemlər bunlarsız yarana bilmir. Məsələn: *sənət* – sənətkar. Burada *ə-a* olmadan kök və budaq morfem və heca yarana bilməz.

Samit fonemlər sistemini təşkil edən səslərin başlıca fərqlərindən biri onların saitsiz tələffüz edilməməsidir. Bütün samitlərin ayrıca tələffüzündə *ı* səsi də eşidilir.

Samitlər dildə ancaq morfeşfərqləndirici rola malikdir: məsələn, Azərbaycan dilində bu dil hadisəsini aşağıdakı söz cərgələrində izləmək olar:

Dünya dillərində samitlərin aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətlərinə rast gəlinir:

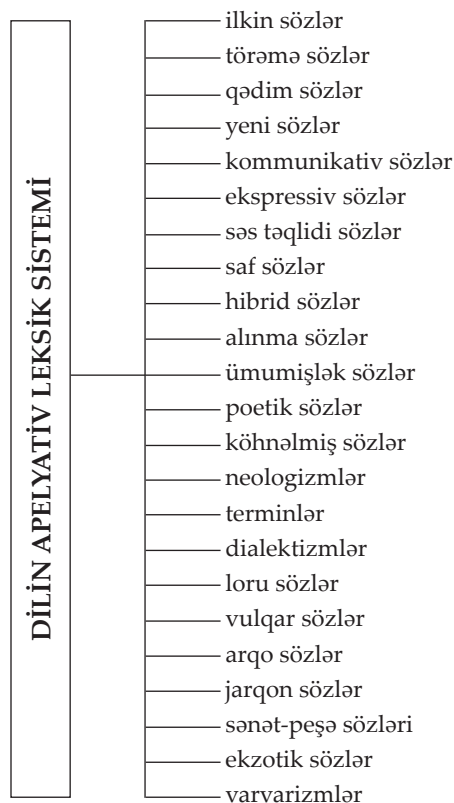
Dilin fonem sistemində sait və samitlərin bu cür xarakterik xüsusiyyətlərə malik olması danışq səslərini təbiətdəki başqa səslərdən kəskin şəkildə fərqləndirir. Bu fərq birinci növbədə özünü onda göstərir ki, danışq səsləri sistem təşkil edir, təbiətdəki digər səslər isə xaotik vəziyyətdə baş verir.

2. DİLİN LEKSİK SİSTEMİ

Dilin leksik sistemində lüğət tərkibinə daxil olan bütün sözlərin mövqeyi, mahiyyəti, mənşəyi, söz qrupları, sözün istifadə edilmə dairəsi və üslubi xüsusiyyətləri, leksik tərkibin həcmi və inkişaf prosesi və s. öz əksini tapır. Dil başdan-başa söz sistemindən ibarətdir. Bu sistem daxilində sözlər leksik dona girərək müstəqil leksem şəklində dildə fəaliyyət göstərir.

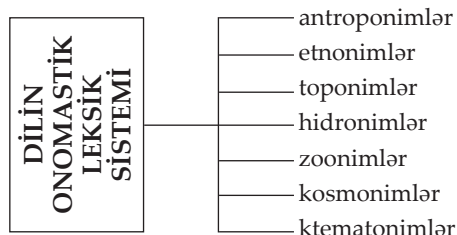
Yer üzündə mövcud olan dillərin leksik sisteminin ümumi mənzərəsini iki böyük tərkib hissəyə ayırmaq olar: a) apelyativ leksika; b) onomastik leksika.

Apelyativ sözlər sistemini təşkil edən dil vahidləri əşya və hadisələr haqqında anlayışları ümumi şəkildə ifadə edən sonsuz işarələrdən ibarətdir. Lakin bu sonsuzluq xaotik deyil, sistem şəklində mövcuddur. Belə ki, əşya və hadisələrin adlarını bildirən sözlər öz zahiri və daxili cəhətlərinə, ilkin və törəmə olmalarına, qohumluqlarına, qədimlik və yenilik etibarilə, mənşə cəhətdən tərkibinə görə, habelə dildə işlənən söz qruplarına görə bir-biri ilə əlaqələnir və zəncirvari halqalar şəklində sistem təşkil edir.

Dildə *onomastik leksikaya* daxil olan xüsusi sözlər sisteminin özünəməxsus qanunauyğunluqları vardır. Bütün dillərdə xüsusi sözlər ümumi sözlər əsasında meydana gəlir. Onomastik leksikanın başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, milli dil çərçivəsindən çıxaraq tərcümə olunmadan beynəlxalq miqyasda işlənə bilər. Ümumi sözlər isə bu xüsusiyyətə malik deyildir.

Dilin onomastik leksikasını təşkil edən sözlər aşağıdakı sistem əsasında lay təşkil edir.

Elmi ədəbiyyatda dilin ümumi leksik sistemi üç müxtəlif səviyyəli yarım sistem əsasında şərh olunur. Sözlün leksik-qrammatik dərəcəsi, leksem və leksik-semantik variantları¹. Müşahidə və təhlillər göstərir ki, sözlün ancaq leksem variantlarının dildə mövcudluğu bütöv obyektiv leksik sistem təşkil edir. Sözlün leksik-qrammatik dərəcəsi və leksik-semantik variantları isə dilin başqa laylarına məxsus sistemə malikdir.

3. DİLİN SEMANTİK SİSTEMİ

Sözlərin leksik-semantik variantlarına dair qanunauyğunluqların məcmusu dilin semantik sistemini təşkil edir. Semantik sistemdən bəhs edən dilçilik şöbəsi *semasiologiya* adlanır.

Dilin semantik sistemi daxilində söz və ifadələr müəyyən məna donuna girərək bu cəhətdən müxtəlif növ və qruplar təşkil edir, habelə onların mənalarında çoxşaxəli inkişaf istiqamətləri baş verir.

Dilin semantik sistemi rəngarəng semantik hadisələrlə zəngindir. Semantik sistemin özəyini *məna* təşkil edir. Sözlün maddi varlıqdakı əşya, hadisə və sairə əks etdirməsinə onun mənası deyilir. Dildə olan sözlərin çox hissəsi müstəqil məna kəsb edir. Sözlərin müəyyən məna bildirməsi təsadü-

¹ Вах: В.Н.Конецкая. О системности лексики. "Вопросы языкознания", 1984, № 1, с. 27.

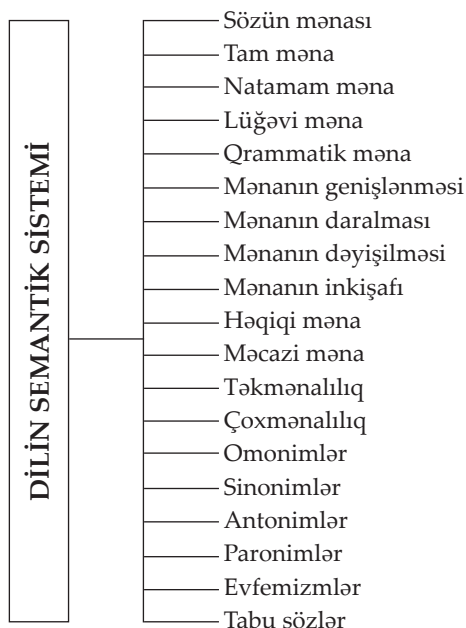
fi xarakter daşıdır. Sözüün mənası müəyyən tarixi inkişaf prosesində insanın yaradıcı təfəkkürünün məhsulu kimi obyektiv şəkildə meydana çıxır. “Dildə sözüün ifadə etdiyi bütün mənalara sözüün *məna quruluşu* deyilir. Sözüün məna quruluşu, eyni zamanda, sözüün *məna həcmi*, *məna sistemi* də adlanır”¹. Bu sistemdə sözlər həqiqi və məcazi məna kəsb edir, omonimlik və sinonimlik cərgəsində düzülür.

Sözlərin *həqiqi və məcazi məna sistemində* sözlər öz əsas mənalardan əlavə başqa mənalarda da işlənir. Məsələn, Azərbaycan dilində *polad* sözüünün əsas mənası metal növlərindən birinin adını bildirməsidir (*polad məftil*, *polad rels* və s.) Həmin metala xas olan bərklik anlayışından metaforik şəkildə *polad iradə* və *polad bilək* ifadələrində də istifadə edilir. Bu ifadələrdə *polad* sözü həqiqi deyil, məcazi mənada işlənmişdir. Dünya dillərində sözlərin bu cür əlavə mənalarda işlənməsi *çoxmənalılıq* deyilən semantik hadisənin yaranmasına səbəb olmuşdur. *Omonimlik* və *sinonimlik* sistemi də ümumi semantik sistemin tərkib hissəsini təşkil edir. *Sinonimiya* sözüün geniş mənasında götürülür. Bu qrup sözlər eyni ekspressiv-kommunikativ məqsəd üçün işlənir. Məsələn, Azərbaycan dilində *ürək*, *qəlb*, *könül* sözləri sinonimik cərgə təşkil edir. Bunlar bir məna kəsb etsələr də, dildə müxtəlif ekspressiv-kommunikativ məqsədlə istifadə edilir. Həç vaxt həkimə müraciət etdikdə “*doktor, qəlbim və ya könüm ağrıyır*” deyilmir; “*ürəyim ağrıyır*” deyilir. Lakin “*ürəyim sözlə doludur*” əvəzinə “*qəlbim, yaxud könüm sözlə doludur*” işlənir. “*Dəli könül*” ifadəsində isə “*könül*” sözüünü nə *ürək*, nə də *qəlb* sözü ilə əvəz etmək (*dəli qəlb*, *dəli ürək*) olar.

¹ A.M.Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild, Bakı, 2003, səh. 277.

Sinonimlik yalnız sözdə yox, hətta bütöv cümlədə də ola bilər. Məsələn, *“Mən anamı sevirəm”, “Mən anama dərin bir məhəbbət bəsləyirəm”, “Anam mənim gözümün işığıdır”, “Anamdan əziz dünyada heç kimim yoxdur”* cümlələri sinonimiya əsasında yaranır.

Omonimlik sistemi sinonimliyin əksinədir. Burada isə eyni bir sözdən müxtəlif mənaların ifadə olunmasında istifadə edilir. Omonimlik semantik hadisəsi dilin bütün laylarında, qatlarında müşahidə olunur. Məsələn, sözlərdə: *yel* (külək) – *yel* (xəstəlik), *qaz* (quş) – *qaz* (maddə), *bel* (alət) – *bel* (bədən üzvü) və s.; cümlələrdə: *əlim-ayağım yerdən üzüldü* (təyyarədə uçmaq mənasında) – *əlim-ayağım yerdən üzüldü* (ümidini itirmək mənasında). Dilin semantik sistemində baş verən qanunauyğunluqlar və hadisələr aşağıdakı mənzərəni əks etdirir:

Bu mənzərə dildə tamamilə spesifik qanunauyğunluqlara və kateqoriyalara məxsus bir sistemin – semantik sistemin mövcudluğunu bir daha əyani şəkildə təsdiq edir. Hər bir dilin semantik sistemində bu qanunauyğunluq və kateqoriyalar obyektiv şəkildə fəaliyyət göstərir. Bunları öyrənmədən, dərk etmədən dilin semantik sistemi haqqında heç bir təsəvvür yaratmaq olmaz.

4. DİLİN MORFOLOJİ SİSTEMİ

Dilin morfoloji sistemi (qatı, layı) morfemləri əhatə edir. Morfem dedikdə şəkilçi, kök və s. nəzərdə tutulur.

Kök morfemlər sistemi dilin özəyini təşkil edir. Çünki dildəki bütün sözlər kök morfemlər əsasında yaranır və çoxalır. Bunun nəticəsidir ki, dildə bəzən bir neçə sözün kökünü vahid morfem təşkil edir. Məsələn, Azərbaycan dilində *aç(maq)* kök morfemi əsasında aşağıdakı sözlər əmələ gəlmişdir: *aç, açar, açarqayıran, açarlı, açarçı, açarçılıq, açdırılma, açdırılmaq, açdırma, açdırtmaq, açdırtma, açdırmaq, açıq, açıq-aydın, açıq-açıqlıq, açıq-bəniz, açıqdan, açıqdan-açıqlıq, açıqgəzən, açıqgöz, açıqgözlü, açıqgözlülük, açıqlıq, açıqraq, açıqrəngli, açıq-saçıq, açıq-saçıqlıq, açıqtəhər, açıqürəkli, açıqfikirli, açıqca, açılıb-yığılma, açılmış, açılışma, açılışmaq, açılma, açılmaq, açılmaz, açım, açıcı, açış, açma, açmaq*¹.

Kök morfemlərin bu cür söz yuvası rolunu oynaması bütün dünya dilləri üçün xarakterikdir. Bu hadisə flektiv dillərdə daha qabarıq nəzərə çarpır. Dilçilikdə belə bir qəti fikir hökm sürür ki, yer üzündə kök morfemsiz dil yoxdur. Dildə kök morfemi çox zaman söz səviyyəsində çıxış edir. Məsələn, Azərbaycan dilində *daş, su, əl, al,*

¹ Bax: Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, 1975, səh. 73-74.

get, gəl, yat, oxu, yaz, bax və s. yüzlərlə, minlərlə belə kök morfemlər müstəqil söz kimi söz birləşməsi və cümlədə işlənir. Deməli, dilin morfoloji sistemində kök morfemlər aparıcı rola malikdir.

Budaq morfemlər sistemi dilin müəyyən inkişaf mərhələsində əmələ gəlmiş və *get-gedə* formalaşmışdır. Dünya dillərində budaq morfemlər öz təbiətinə və xarakterinə, quruluşuna və söz tərkibində işlənmə yerinə görə çox müxtəlifdir. Budaq morfem kök morfemsiz dildə heç bir funksiya daşıya bilmir. Bunlar həm də kök morfemdən fərqli olaraq, ancaq qrammatik mənaya malikdir. Müxtəlif dil materialları göstərir ki, budaq morfemlər söz kökü və ya əsasının əvvəlində, ortasında və sonunda işlənə bilər. Dilçilikdə söz kökünün sonunda işlənən budaq morfem *postfiks, suffiks*, söz kökünün və ya əsasının əvvəlində işlənən budaq morfemlər *pristavka, prefiks*, söz kökünün və ya əsasının daxilində işlənənlər isə *infiks* terminləri ilə adlandırılır. Azərbaycan dilçiliyində bu terminlərin hamısı şəkilçi termini ilə əvəz olunur. Bu ondan irəli gəlir ki, Azərbaycan dilinin morfoloji sistemində şəkilçinin, bir qayda olaraq, söz kökünün və ya əsasının sonunda işlənməsi qanunauyğunluq kimi mövcuddur. Flektiv dillərdə budaq morfemlər fəal yerdəyişmə xüsusiyyətinə malikdir. Dilçilikdə budaq morfemlər sistemindən bəhs olunarkən interfiks termini ilə budaq morfemin bir tipi də göstərilir¹. Azərbaycan dilində buna uyğun dil hadisəsi *əlbəəl, üzbəüz, anbaan, gəlhagəl, vurhavur* və s. sözlərdə özünü göstərir. Görün-

¹ Вах: В.И.Кодухов. «Введение в языкознание». М., 1979, с. 239.

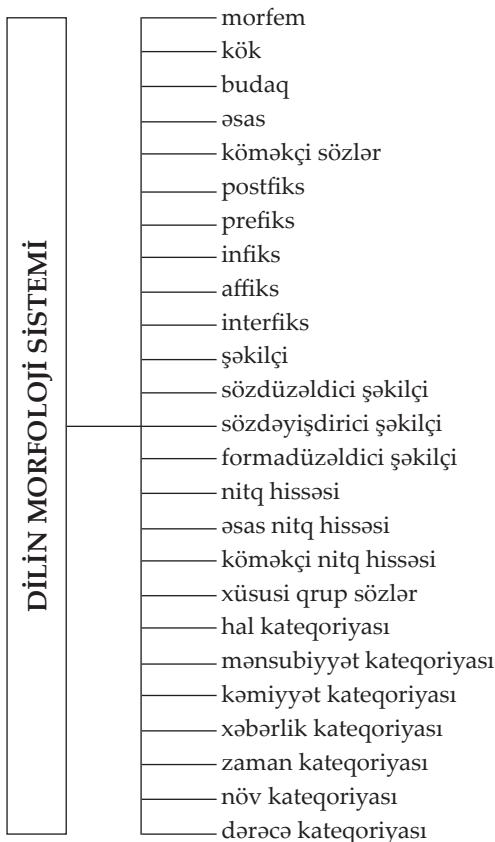
düyü kimi, bu sözlərdə *-ba*, *-bə*, *-ha* interfiks şəkilçiləri eyni söz kökləri ortasında işlənərkən yeni mənalı söz əmələ gətirir.

Dildə budaq morfemlərin hamısı yeni mənalı (leksik) söz əmələ gətirir. Buna görə də dilçilikdə budaq morfemlər iki qola ayrılır: *sözdüzəldici*, *sözdəyişdirici*.

Nitq hissələri sistemində budaq morfemlərin bu tipləri (sözdüzəldici və sözdəyişdirici) daha aydın şəkildə özünü göstərir. Sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə müxtəlif nitq hissələrinə dair yeni sözlər, sözdəyişdirici şəkilçilər vasitəsilə müxtəlif nitq hissələrinə dair yeni qrammatik kateqoriyalar əmələ gəlir.

Dildə sözlərin nitq hissələrinə görə qruplaşması nitq hissələri sisteminin əsasını təşkil edir. Dünya dillərində nitq hissələrinin müxtəlif xüsusiyyətlərinə rast gəlinir. Lakin bütün dillərdə nitq hissələrinə məxsus sözlər üç qrupa bölünür: əsas sözlər, köməkçi sözlər, xüsusi qrup təşkil edən sözlər.

Əsas sözlər əsas nitq hissələrinə, köməkçi sözlər isə köməkçi nitq hissələrinə aid edilir. Azərbaycan dilində *isim*, *sifət*, *say*, *şəxslilik*, *feil*, *zərf* əsas nitq hissələri, *qoşma*, *bağlayıcı*, *ədat* köməkçi nitq hissələri, *nida*, *modal sözlər*, *təqlidi sözlər*, *imperativ sözlər*, *uşaq sözləri*, *ritmik sözlər* xüsusi qrup sözlərdir. Dilin morfoloji sisteminin bir hissəsini kateqoriyalar təşkil edir. Dilçilikdə kateqoriyalar qrammatik əlaqə vasitələri kimi öyrənilir.

Buraya *hal*, *mənsubiyyət*, *şəxs*, *kəmiyyət*, *zaman*, *növ* və s. kateqoriyalar daxildir. Kök və budaq morfemlər bu kateqoriyalar daxilində bir-birindən ayrılaraq xüsusi qruplar təşkil edir. Məsələn, qrammatik şəkilçilər – hal şəkilçiləri, zaman şəkilçiləri, mənsubiyyət şəkilçiləri, kəmiyyət şəkilçiləri və s. qruplara bölünür.

Dilin morfoloji sisteminin ümumi mənzərəsini 413-cü səhifədəki kimi təsəvvür etmək olar.

Dilin morfoloji sistemi qohum dillərin ilk ümumi əlamətlərindən biri kimi özünü göstərir. Bunu türk dillərinə də şamil etmək olur. Türk dillərinin morfoloji strukturunun müqayisəli tədqiqi bir daha bunu sübut edir. Bu cür tədqiqatların aparılması dünya dillərinin morfoloji sisteminin dərinədən öyrənilməsinə daha böyük kömək göstərir.

5. DİLİN SİNTAKTİK SİSTEMİ

Dilin sintaktik sistemi söz birləşməsi və cümlə əsasında formalaşır və inkişaf edir.

Söz birləşməsi – xüsusi sintaktik əlaqələrlə əmələ gəlib dildə müəyyən sistem yaradır. Lakin dildə olan hər cür söz birləşməsi sintaktik sistemə daxil deyildir. Məsələn, *qulaq asmaq, gözdən düşmək, fikrə getmək, dəli könül, ağ gün, qara gün* və s. söz birləşmələrinin tərəfləri sintaktik əlaqə əsasında deyil, məcazlaşma əlaqəsi əsasında birləşmişdir. Buna görə də dildə olan bu cür birləşmələr sintaktik sistemə uyğun gəlmir. Sintaktik söz birləşmələri tabelilik əlaqəsi əsasında yaranır. Dilçilikdə söz birləşməsinin bu əsas əlaməti müxtəlif istiqamətlərdə şərh olunur.

Dilçilikdə sintaktik söz birləşmələrinin *bitmiş* və *bitməmiş*, (F.F.Fortunatov, A.A.Şaxmatov və s.) *predikativ* və *qeyri-predikativ*, *ismi* və *feili* növləri göstərilir. Bütün bu təsniflər ondan irəli gəlir ki, cümlə daxilində sözlər çox mürəkkəb əlaqələrə girir. Bu əlaqəlersiz cümlə öz funksiyasını itirər və ancaq xaosik söz yığımından ibarət nitq vasitəsinə çevrilə bilər. Deməli, dilin ünsiyyət vasitəsi rolunu oynaması üçün birinci növbədə bitmiş bir fikri ifadə

edən cümlə, belə bir nitq vahidinin mövcudluğu üçün isə ilk növbədə sözlərin sintaktik birliyi zəruridir. Bu cür sintaktik söz birləşməsinin ən tipik növləri ismi və feili söz birləşmələridir.

Cümlə sintaktik vahid kimi söz və söz birləşmələrinədən ibarət olur. Ayrı-ayrı sözlər və ya söz birləşmələri ilə insan fikrini tam şəkildə ifadə edə bilməzdi. Bəlkə də ibtidai insanların yaşadığı dövrdə bu, mümkün olardı. Çünki o dövrdə insanların təfəkkürü müasir insanın təfəkkürü ilə müqayisəedilməz dərəcədə primitiv olmuşdur. İlk zamanlar ibtidai insanlar hətta əl işarələri ilə bir-birini anlaya bilmişlər. Müasir dövrdə insanın fərdi həyatı və insanlar-arası münasibətlər o dərəcədə mürəkkəb problemlər və məsələlərlə doludur ki, bu prosesdə ancaq dilin kommunikativ funksiyasını ən yüksək dərəcədə inkişaf etmiş sintaktik vahid olan cümlə yerinə yetirə bilər.

Uzun müddət dilçilər arasında cümlənin mahiyyəti, əlamətləri, cümlə ilə söz birləşməsinin fərqi və s. məsələlər barədə mübahisələr olmuşdur. Cümləyə müxtəlif baxışlar meydana çıxmışdır. Bu fikirlər içərisində cümlənin hökm bildirməsi (F.İ.Buslayev, A.P.Potseluyevski və b.), bitmiş bir fikir ifadə etməsi (N.K.Dmitriyev) və s. geniş yayılmışdır.

Əslində, cümlə bitmiş bir fikri ifadə edən bütöv sintaktik vahiddir. Onun tərkibi isə sintaqmlardan – söz və söz birləşmələrindən ibarətdir. Cümlənin əsas əlamətləri *intonasiya, predikativlik, modallıq* və s. keyfiyyətlərdən ibarətdir.

Dilin sintaktik sisteminin ümumi mənzərəsini aşağıdakı cədvəldən görmək olar:

Dilin sintaktik sistemi dilçilikdə ən geniş işlənmiş sahələrdəndir. Lakin ayrı-ayrı sintaktik kateqoriyaların dillərin müqayisəli təhlili əsasında öyrənilməsini daha da inkişaf etdirmək müasir dilçiliyin aktual problemlərindəndir.

Dilçilikdə dilin sistemi və quruluşu problemi elmi-nəzəri cəhətdən çox az işlənilmişdir. Bu sahədə hələ mübahisəli və qaranlıq görünən məsələlər çoxdur. Məhz buna görə də hazırda dilin sistemi problemi istər Azərbaycan, istərsə də dünya dilçiliyinin qarşısında mühüm məsələ kimi durmaqdadır.

XI FƏSİL

DİLİN İNKİŞAFI

1. DİLİN İNKİŞAF QANUNAUYĞUNLUQLARI

Müasir dilçiliyin ən başlıca məsələlərindən biri dilin inkişafı problemdir. Dilin dəyişməsinin, onun inkişaf qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi, aydınlaşdırılması ilə ayrı-ayrı dövrlərdə bir çox tədqiqatçılar məşğul olmuş və bunun da nəticəsində müxtəlif mülahizələr, görüşlər meydana çıxmışdır. İndi qərribə görünsə də, keçmişdə bəzən dilin dəyişməyən hadisə olduğu fikrini irəli sürmüşlər. Sonralar bu sahədə dərin elmi əsaslar üzrə aparılan tədqiqatlar bu fikrin tamamilə yanlış olduğunu sübut etdi, çünki dil öz təbiətinə görə tarixən dəyişən, cəllalanan, inkişaf edən ictimai hadisədir.

Dilin inkişafı nə deməkdir? Dilin inkişafı dilin tərkib hissəsini təşkil edən səslərin, sözlərin, söz birləşmələrinin, şəkilçilərin və qrammatik əlaqələrin, onun müxtəlif komponentlərinə məxsus ünsürlərin müntəzəm olaraq dəyişməsi və zənginləşməsidir. Dilçilik elmində “dilin inkişafı” termini də məhz bu anlayışı ifadə edir.

Dilin dəyişməsi və inkişafı onun təbii halı və başlıca keyfiyyətidir. Dildə yenidənyaratma, yenidənqurma meyli

güclüdür. Buna görə də dilin inkişafı nəticəsində dil kateqoriyaları kəmiyyət və keyfiyyətə dəyişir, onun tərkibində tədricən yeniləşmə prosesi baş verir.

Dilin inkişafı iki istiqamətdə özünü göstərir: *funksional* və *struktural*. Buna görə də dilin inkişafı öyrənilərkən aşağıdakıları fərqləndirmək lazımdır: a) dilin bütövlükdə inkişafı; b) dilin quruluşunun inkişafı; c) dilin üslublar sisteminin inkişafı; ç) dilin fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən inkişafı; d) dilin ayrı-ayrı ünsürlərinin (fonem, morfem, söz, məna, qrammatik forma və s.) inkişafı.

Dilin göstərilən inkişaf formaları olduqca müxtəlifdir. Elə buna görə də onları eyni əlamətə görə qruplaşdırmaq və ümumiləşdirmək olmur. Belə bir cəhət bütün dillər üçün xarakterikdir.

Dilin inkişafı başqa sahələrdə olduğu kimi, materialist dialektikanın qanunlarına uyğundur. Burada hər bir dəyişiklik müəyyən qanunlar, səbəblər əsasında baş verir.

Dilin inkişafı hər bir xalqın ümumi inkişafı ilə bağlıdır. Buna görə də dilin hər hansı bir sahəsindəki dəyişiklik, inkişaf yaranmış daxili və ya xarici şəraitlə əlaqəli olur.

2. DİLİN DAXİLİ VƏ XARİCİ FAKTORLAR ƏSASINDA İNKİŞAFI

Dilin inkişafı problemi daxili və xarici faktorların öyrənilməsini tələb edir. Dilin inkişafı üçün bunun hər ikisi vacibdir. Buna görə də faktorların hər birinin əhəmiyyətini dəqiq müəyyənəlmək lazımdır. "Dilin inkişafının xarici və daxili faktorlarından ikitərəfli asılılığı haqqındakı te-

zisdən çıxış edərək, bununla bərabər qeyd etmək istəyirik ki, problemin müasir qoyuluşu bir səbəbin öyrənilməsinin başqasının ziyanı hesabına deyil, onların bu və ya digər konkret əlaqələrinin özünü məhz nədə bürüzə verə biləcəyini obyektiv surətdə göstərək.”¹

Dilin inkişafına dair daxili və xarici faktorların bölgüsü şərtidir. Lakin bunların ayrı-ayrı xarakterizə olunması elmi cəhətdən zəruridir.

1. DAXİLİ FAKTORLARIN ROLU

İnkişaf prosesində öz imkanlarından istifadəetmə hadisəsi daxili faktor hesab olunur. Daxili faktorlar daxili inkişaf qanunlarına əsaslanır. Hər bir dil zəngin daxili ehtiyat vasitələrinə və imkanlarına malikdir. O öz inkişafında bunlara əsaslanaraq fəaliyyətini davam etdirir. Dilin daxili inkişaf prosesində aşağıdakı iki cəhət diqqəti daha çox cəlb edir.

a) *Dildə yeni ünsürlərin yaranması.* Bu cəhət bütün dillərdə mövcuddur. Hər bir dil sözyaratma imkanına malikdir. Dildə sözyaratmanın müxtəlif yolları vardır. Məsələn, leksik, morfoloji, sintaktik və s.

Qədim türk dilində, güman ki, sintaktik yolla sözyaratma çox az inkişaf etmişdir. Müasir Azərbaycan dilində isə əksinə, sintaktik yolla sözyaratma prosesi daha geniş inkişaf etmişdir. Bunu müasir alman dili haqqında da demək olar. Son illərdə ictimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklər, elm və texnikanın inkişafı və başqa amillərlə bağlı olaraq sintaktik yolla xeyli yeni söz yaranmışdır.

¹ В.И.Кодухов. «Общее языкознание». М., 1970, с. 218.

Məsələn, *sülhsevər, təbiətsevər, özünütənqid, özünümüəyyənləşdirmə, beynəlxalq, insanabənzər, çoxişlənən, uzaqgörən, nəfəsalma, nəfəsvermə, anadangəlmə, iynəyarpaq, həmişəcavan, tozsoran, telekamera, kinoteatr, əlüzyuyan, üçbucaq, şüşəbənd, topaldıqaç, vintburan* və s.

b) Dildə mövcud olanın dəyişilməsi. Dil inkişaf etdikcə onun tərkibindəki vasitələrin bəzisi dəyişib yeni keyfiyyət kəsb edə bilər. Dillərdə onlarca söz vardır ki, vaxtı ilə başqa məna bildirib, başqa məqsədlər üçün işlənilmişdir. Həmin sözlər indi tamamilə yeni vəzifə daşıyır. Məsələn, vaxtı ilə Azərbaycan dilinin leksikasında ancaq bir mənada (yol yoldaşı) işlənən “yoldaş” sözü hazırda bir sıra yeni məna kəsb etmişdir: 1) yoldaş (müraciət mənasında) – “*Yoldaş, vaxtımızı alma, qısa və konkret danış*”; 2) yoldaş (rəsmiyyət mənasında) – “*Şairlər ordusu səf-səf düzülsün. Yoldaş Mayakovski komandan olsun*” (S.Vurğun); 3) həyat yoldaşı (“ər” və ya “arvad” mənasında) – O, həyat *yoldaşının* ömür-gün *yoldaşı* kimi sonsuz hörmətini saxlayırdı; 4) *yoldaş* (həmkar, iş yoldaşı mənasında) – Aygün, daha yığış, yetişdi zaman. *Yoldaşlarım* kimi, mən də Muğana aqronom gedirəm (S.Vurğun).

Dildə mövcud olan söz əsasında yeni mənalı sözlərin əmələ gəlməsi omonim hadisəsinin mənbəyi kimi diqqəti cəlb edir.

Dilin daxili inkişafı dilin müxtəlif lay və qatlarında baş verən dəyişikliklərdir. Dilçilikdə bu daxili inkişaf qanunları iki yerə bölünür: ümumi və xüsusi¹.

Ümumi bütün dillərə aid olan qanunlara deyilir. Məsələn, sözyaratma prosesi bütün dillərə aiddir. Dilin ümu-

¹ В.И.Кодухов. «Общее языкознание». М., 1970, с. 196.

mi qanunları universallıq təşkil edir. Yəni bütün dünya dillərində olan qanunauyğunluqlar universal hesab olunur.

Xüsusi daxili qanunlar isə müəyyən dil və ya dil qrupuna aid olur. Məsələn, ahəng qanunu, əsasən, aqlütinativ dil qrupuna, o cümlədən türk dilləri qrupuna məxsusdur və buradakı dəyişiklik və inkişaf xüsusi xarakterlidir. Başqa şəkildə desək, bu dil hadisəsi dünya dillərinin çoxuna yaddır və əsasən türk, monqol, tunqus, mancur dillərində mövcuddur.

2. XARİCİ FAKTORLARIN ROLU

Dilin inkişafının xarici faktorları insan fəaliyyətinin, cəmiyyət tarixinin müəyyən məsələləri ilə bağlıdır. Dilin dəyişməsi və inkişafında xarici faktorların rolu az deyildir.

Əgər dilin daxili inkişaf faktorları dilin qatları, layları ilə əlaqədardırsa, xarici faktorlar cəmiyyətin ictimai quruluşu, ideologiyası, xalqların əlaqəsi, əhalinin etnik tərkibi, bədii ədəbiyyat, elm, sənaye, texnika və təfəkkür fəaliyyətinin inkişafı ilə bağlıdır. İnsan şüurunda, onun təfəkkürünün müxtəlif sahələrində baş verən hər bir dəyişiklik dildə də öz lüğəvi və qrammatik əksini tapır.

Dilin inkişafında xüsusi rol oynayan xarici faktorlardan biri dillərin əlaqəsi, kontaktıdır. Bu faktor xalqlar arasında iqtisadi, siyasi, mədəni və digər əlaqələr əsasında meydana çıxır. Dünyada elə bir dilə rast gəlinməz ki, o, ancaq öz daxili vasitələrindən ibarət olsun. Bu faktorun əsasında dünya dillərində *dil əlaqəsi ənənəsi* yaranmışdır. Bu ənənə bütün dünya dillərində mövcuddur.

Dilin inkişaf etməsində xarici faktor kimi *yazı* da az rola malik deyildir. Dilin inkişafında yazının rolu olduqca

böyükdür. Məlumdur ki, yazan hər bir şəxs şifahi danışana nisbətən öz fikrini tələsmədən sərbəst və ətraflı ifadə edə bilər. Yazı zamanı dilin imkanlarından daha geniş istifadə olunur. Buna görə də fikri rəngarəng, təsirli ifadə edərkən sadə cümlə ilə yanaşı, mürəkkəb cümlənin müxtəlif növlərindən geniş istifadə edilir. Bundan əlavə, yazı ədəbi dilin formalaşmasına təsir göstərir, fikrin müxtəlif üslubda ifadə olunmasına imkan yaradır. Dilin üslublar sistemi yazı vasitəsilə sabitləşir.

Dildə baş verən inkişaf prosesi izləri birinci növbədə əyani şəkildə yazıda öz əksini tapır. Buna görə də yazılı ədəbiyyat dilin inkişaf meyarı kimi daha mötəbər mənbə hesab edilir. Çünki ancaq yazı vasitəsilə dilin ən qədim ünsürlərini, onların variantlarını aşkar etmək və onu müasir dillə müqayisə etmək mümkündür. Yazı olmasaydı, dilin keçmişi haqda heç bir təsəvvür əldə etmək mümkün olmazdı.

Dilin digər xarici faktorlarının da hər biri onun ümumi inkişafında xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Dilin hər hansı bir faktor əsasında inkişafı fəaliyyət dairəsini bir az da artırır. Dilin fəaliyyətdə olması onun inkişafı, inkişafda olması isə fəaliyyətdə olması deməkdir.

Dilin inkişafı bütün komponentlərində aydın şəkildə özünü göstərir. Hələ uzaq keçmişdə alimlər dilin fonetik, lüğəvi və qrammatik tərkibini bir-birindən fərqləndirməyə başlamış, orada səs, söz və cümlələrdəki dəyişiklikləri, inkişafı müşahidə etmişlər. Bu ilk müşahidələr böyük tədqiqatların yaranmasına səbəb olmuşdur.

3. DİLİN FONETİK TƏRKİBİNİN İNKİŞAFI

Dilin səs quruluşu çox müxtəlif və mürəkkəb proseslərin məcmusundan ibarətdir. Buna görə də "...dil dəyişdikcə, inkişaf etdikcə dildəki səslərdə də az-çox dəyişiklik ola bilər. Cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olaraq dəyişən dilin maddi vasitəsi olan səslərin dəyişməsi dilin səslərinə məxsus bir sıra qanun və hadisələrin dəyişməsinə və ya yəni-dən yaranmasına səbəb ola bilər"¹.

Dilin fonetik tərkibində baş verən dəyişikliklər, əsasən, dəqiqləşmə və daha da təkmilləşmə xarakteri daşıyır. Ona görə də bu prosesi dilin fonetik sisteminin inkişafı kimi qiymətləndirmək daha düzgündür.

Dilin fonetik tərkibində baş verən dəyişikliklər həm dərinə, həm də üzdən ola bilər. Dərinədən əmələ gələn dəyişikliklər dilin fonoloji quruluşunda, üzdən əmələ gələn dəyişikliklər isə fonetik hadisə və qanunauyğunluqlarda öz əksini tapır. Fonoloji quruluşda özünü göstərən dəyişikliklər dilin fonetik tərkibinin inkişafında aparıcı rola malikdir.

Azərbaycan dilinin fonetik tərkibində tarixən bir neçə istiqamətdə inkişaf prosesi baş vermişdir. Bunlara səs əvəzlənmələrini, qapalı hecalılıqdan açıq hecaya keçilməsini, səs yerdəyişməsi, səsdüşümü və s. fonetik hadisələri göstərmək olar. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının və habelə XIII–XVIII əsrlər Azərbaycan klassik ədəbiyyatının dil materiallarında bu fonetik dəyişiklik və inkişaf prosesini aydın görmək olur.

¹ Ə.M.Dəmirçizadə. "Dil və dilin fonetik vahidləri". Bakı, 1965, səh. 15.

Azərbaycan dili fonetik sisteminin tarixi inkişaf prosesində aşağıdakı səs əvəzlənmələri özünü göstərir: $b \rightarrow m$, $t \rightarrow d$, $i \rightarrow e$, $a \rightarrow o$, $\check{g} \rightarrow q$, $q \rightarrow h$ və s.

XIII əsr

*Necəsən, gəl ey yüzü ağım **bənim**,
Sən ərindən odlara yağım **bənim**.* (İ.Həsənoğlu)

XX əsr

*El bilir ki, sən **mənimsən**.* (S.Vurğun)

Yaxud:

XIV əsr

*Yürəki taş, qaməti ney, kiprügü tiri-xədəng,
Necə bir yürəgümə od ilə **taş** oynadısar.* (Q.Bürhanəddin)

XX əsr

*Yarıyadək yerə batmış o qəbrin **daşı**.* (S.Vurğun)

Azərbaycan dilinin fonetik sistemində ahəng qanununun təkmilləşməsi və inkişafı daha qabarıq nəzərə çarpır. XIII-XVIII əsrlər Azərbaycan klassik poeziyasında, xüsusilə XIV əsrin görkəmli şairi Qazi Bürhanəddinin şeirlərində ahəng qanununun pozulması xarakterik hal kimi diqqəti cəlb edir¹. Bu hadisə, şübhəsiz ki, xarici təsir nəticəsində baş vermişdir. Azərbaycan dilində ahəng qanunu həmişə möhkəm və sabit olmuşdur.

¹ Bax: Qazi Bürhanəddin. Divan. Bakı, 1988.

Dilin fonetik tərkibində baş verən dəyişikliklər ayrı-ayrı fərdlərin nitq səviyyəsindən başlanır. Əgər dəyişiklik fərdi nitqdən kollektiv nitq səviyyəsinə keçirsə, onda həmin dəyişiklik dildə fonetik norma sayılır və bu norma dilin fonetik tərkibinin inkişafı üçün zəmin yaradır.

Dilin fonetik sistemində baş verən dəyişiklik və inkişaf ədəbi dilin inkişafının tərkib hissəsi kimi çox böyük ictimai əhəmiyyət kəsb edir. XIII–XVIII əsrlər Azərbaycan dilinin fonetik sistemi ilə müasir Azərbaycan dilinin fonetik sistemini müqayisə etdikdə bunun bir daha şahidi oluruq. Bunun başlıca səbəblərindən biri həmin dövrdə dialekt və şivə tələffüzünün ədəbi dilin fonetik sisteminə təsiri olmuşdur.

Müşahidələr göstərir ki, dilin fonetik sisteminin normativ səs qanunlarına yad elementlər bir neçə səbəbdən daxil olur. Bunlardan biri *dialekt* və *şivələrdir*. Bəzən müəyyən dialekt və şivə leksikası, eləcə də tələffüzü öz arealından kənara çıxaraq ədəbi dilə də təsir göstərməyə başlayır. Qazi Bürhanəddinin “Divan”ında rast gəlinən “dedüm”, “gərəküdür”, “aşıqünəm”, “artux”, “içum”, “aparun”, “görmədüm”, “edəlüm”, “ölmüşdür”, “qılurlar”, “həyatıdur”, “qərarun” və s. sözlərdə ahəng qanununun pozulması halları sənətkarın dövründə yalnız yazılı ədəbi dildə baş vermişdir. Bu tipli fonetik dəyişmə hadisəsi o dövr canlı danışq dili üçün yad olmuşdur.

Müasir dövrdə ədəbi tələffüzün dialekt və şivə tələffüzünü sıxışdırması Azərbaycan dilinin fonetik sistemində bir sabitlik əmələ gətirmişdir. Digər səbəb qohum dillərin təsiridir. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında rast gəlinən *bən, kibi, şol, böyls, deyəlim, sana, imdi, şu* və s. türk dilinin fonetik sisteminin təsirinə məruz qalır.

Bəzən dilin fonetik tərkibində baş verən dəyişiklik progressiv deyil, aqressiv xarakter daşıyır. Məsələn, Sağır “ı” səsi Azərbaycan dilinin səs sistemi üçün səciyyəvi fonem hesab olunur. Həmin fonetik vahid qədim türk və orta əsr Azərbaycan yazılı abidələrində də öz qrafik əksini tapmışdır. Lakin müasir Azərbaycan əlifbasında bu fonemin öz əksini qrafik şəkildə tapmaması yazıda uyğunsuzluq əmələ gətirir. Məsələn, “qardaşına”, “evinə”, “əməyinə” və s. sözlərin yazılışı bu baxımdan müasir Azərbaycan orfoqrafiyasında düzgün müəyyən olunmamışdır. Əslində, həmin sözlərdə II və III şəxsə aid mənsubiyyət mənası bir yerdədir.

II şəxs

Sənin qardaşına

Sənin evinə

Sənin əməyinə

III şəxs

Onun qardaşına

Onun evinə

Onun əməyinə

Diqqətlə fikir verildikdə məlum olur ki, III şəxsdə “qardaşına” demək mümkün deyildir.

4. DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN İNKİŞAFI

Hər bir dilin ibtidai dövründə onun lüğət tərkibi son dərəcə kasıb olur. Lakin lüğət tərkibindəki bu kasıblıq xalqın hərtərəfli inkişaf tarixi ilə bağlı olaraq get-gedə zənginləşmə prosesi ilə əvəz olunur. Lakin lüğət tərkibi öz inkişafında müəyyən mərhələlər və dövrlər keçirir. Bu mərhələ və dövrlər əsasında lüğət tərkibi dialektik inkişaf prosesinə malikdir. Həmin inkişaf prosesi nəticəsində dilin lüğət tərkibində baş verən dəyişikliklər müxtəlif tipli olur. Xalqın həyatının inkişafında baş verən dəyişikliklər

öz əksini birinci növbədə dilin lüğət tərkibində əks etdirir. Bunun nəticəsində dilə yeni sözlər daxil olur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, həmin yeni sözlər dilin daxili qayda-qanunları əsasında yaranır. Əks təqdirdə o, heç kim tərəfindən başa düşülə bilməz. XX əsrin əvvəllərində yeni ictimai quruluşun meydana gəlməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan dilinə *qardaşlıq, dostluq, nümayişçi, təttilçi, bərabərlik, işçi, komsomolçu* və s. yeni sözlər daxil olmuşdur. Göründüyü kimi, həmin sözlər Azərbaycan dilinin morfoloji sözyaratma modelləri *//-çt⁴/, /-lıq⁴//* əsasında yaranmışdır.

Dildə yeni sözlərin işlənmə dərəcəsi eyni olmur və bunlar dilin zənginləşməsi və inkişafına eyni dərəcədə təsir göstərə bilmir. Buna görə də onların bir qismi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirməyə xidmət edirsə, digər qismi (dilə daxili qayda-qanunlarına uyğun gəlməyənləri) dilin inkişafına əngəl törədir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi və inkişafında ərəb, fars, türk, rus və başqa dillərə məxsus alınmaların müəyyən hissəsi mühüm rol oynamışdır. Bununla bərabər, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuş bir çox alınmalar get-gedə öz işləklilik dərəcəsindən düşmüş və sıradan çıxmaqdadır. Məsələn, *rubəru, ərzi-hal, nöqtəyi-nəzər, tərəfi-müqabil, maddeyi-sübut, hakimi-mütləq, Kürreyi-ərz, kultura, revolyusioner* və s.

Dildə bir qrup sözlərin arxaıkləşməsi də lüğət tərkibinin inkişaf istiqaməti kimi qiymətləndirilir. Çünki lüğət tərkibindəki sözlərin bir qismi hər hansı tarixi inkişafı nəticəsində arxaıkləşib öz işləkliyini itirir. Məsələn, Azərbaycan dilinin XX əsrdən əvvəlki mərhələlərində işlənən *xan, nökar, yüzbaşı, qalxan, qılinc, baqqal, divanxana, mədrəsə,*

mollaxana, xış, cütçü və s. sözlər ifadə etdikləri anlayış və məfhumların sıradan çıxması ilə əlaqədar dildə köhnəlməyə başlamışdır. İndi həmin sözlərdən yazıçı və şairlər öz əsərlərində keçmiş həyat lövhələri yaradarkən istifadə edirlər.

Yer üzündə dünya xalqları bir-biri ilə çoxcəhətli əlaqələrə malik olduğuna görə onların dilləri də qarşılıqlı şəkildə bir-birinə təsir göstərir və bir-birini zənginləşdirir.

Dilin lüğət tərkibinin inkişaf prosesi xalqın tarixi inkişafı ilə vəhdət təşkil edir. Xalqın tarixini izləmədən lüğət tərkibindəki inkişaf meyillərini aşkar etmək mümkün olmaz. Hər bir xalqın tarixi ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni, təsərrüfat hadisələri ilə zəngindir. Bu mürəkkəb və çoxcəhətli xalq tarixi dilin lüğət tərkibində leksik vahidlər şəklində ifadə olunur. Dilin lüğət tərkibinə yeni söz və ifadələrin daxil olması, sözlərin yeni məna kəsb etməsi, sözlərin arxaıkləşməsi, sözün mənasını itirməsi, alınmaların dilə daxil olması və s. dil hadisələri xalqın tarixi izlərini lüğət tərkibində həkk edib möhkəmləndirir. Müasir Azərbaycan dilində arxaıkləşmə, sözlərin yeni məna kəsb etməsi, alınmalar və s. dil materiallarının öyrənilməsi təbii olaraq Azərbaycan xalqının tarixi ilə bağlı aparılır.

Dilin inkişafından bəhs edən əsərlərdə dillərin başlıca inkişaf dövrləri cəmiyyətin inkişaf dövrləri ilə əlaqədar öyrənilir.

5. DİLİN QRAMMATİK TƏRKİBİNİN İNKİŞAFI

Dilin quruluşunun sadə, bəsit qrammatik formalarından mürəkkəb və zəngin qrammatik formalara doğru inki-

şafı obyektiv və qanunauyğun ictimai prosesdir. Bu inkişaf prosesində müstəqil sözün şəkilçiyə, şəkilçinin sözə çevrilməsi, bir qrammatik formada bir neçə qrammatik hadisənin ifadə olunması, sadə cümlələrdən mürəkkəb cümləyə keçid, mürəkkəb cümlələrin budaqlara ayrılması və s. dil hadisələri baş verir.

Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunu nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, istər morfoloji, istərsə də sintaktik modellər müasir səviyyəyə gəlib çıxana qədər çox formalara düşmüşdür. Məsələn: ismin təsirlik hal şəkilçisi (-l, -i, -u, -ü) *y* və *n* samitləri ilə birlikdə işlənmişdir. Nümunələrə nəzər yetirək:

*Səndədir şol gənci-pünhan, gəzmə hər viranəyi,
Dənizə tal, andan istə, ey könül, dürdanəyi
Təndə canı yoxdur ol kim, bulmadı cananəyi*¹. (Nəsimi, XIV əsr)

Bilməz çu vəfayi kəm cəfalar. (Xətai, XVI əsr)

*Kim şad ikən etdi bizni qəmgin
Gah örtər idi yaşı, gözimni.* (Xətai, XVI əsr)

Həmin bədii dil nümunələrində təsirlik halda işlənən sözlər müasir ədəbi dil baxımından fərqlidir.

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan dilinin orta əsrlər dövründə klassik ədəbiyyatın dilində sifətin azalma dərəcəsini əmələ gətirən *-ımtıraq* və *-ımtıl* şəkilçiləri

¹ Misallar H.Mirzəzadənin "Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına aid materiallar (fonetika, morfolojiya)" kitabından götürülmüşdür. Bakı, 1953, səh. 50.

işlənmişdir¹. Demək, həmin şəkilçilər Azərbaycan dilinin daha sonrakı mərhələlərində meydana gəlmişdir.

Azərbaycan dilində feilə məxsus zaman, şəxs, növ kateqoriyaları da tarixi inkişaf prosesində bir sıra qrammatik formalarda əks olunmuşdur. Məsələn, müasir Azərbaycan ədəbi dilində qeyri-qəti gələcək (*-ar, -ər*) zaman şəkilçisi **-az, -əz** formasında işlənmişdir.

Şövkət əhlinə olmazam həmdəm

Çəkməzəm şiddətü məşəqqəti-ğəm. (M.Füzuli, XVI əsr)

Dillərin tarixi sintaksisinin öyrənilməsi aşkar edir ki, tarixən mürəkkəb cümlələr bağlayıcısız işlənmişdir. Həm də mürəkkəb cümlələr arasında tabesizlik əlaqəsi daha çox üstünlük təşkil etmişdir². Dillərin müasir inkişaf mərhələsində isə mürəkkəb cümlələr arasında tabelilik əlaqələri daha çox artmış və bu cümlələr müxtəlif tipli bağlayıcılar vasitəsilə bir-birinə bağlanır.

6. DİLİN İNKİŞAF SÜRƏTİ

Dilin inkişaf sürətini müəyyənləşdirmək ən vacib məsələlərdəndir. Bu məsələ ilə bağlı dilçilik ədəbiyyatında bir çox fikirlər, mülahizələr vardır. Dünya dilçiliyində məsələnin tam həlli öz yerini tapmamışdır.

Dilin inkişaf sürəti problemi olduqca mürəkkəbdir. Burada iki cəhəti bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Bi-

¹ Bax: H.Mirzəzadə. "Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına aid materiallar". Bakı, 1953, səh. 59.

² Bax: M.A.Соколова. «Очерки по исторической грамматике русского языка». Л., 1962, с. 274; Г.А.Абдурахманов. «Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка». Ташкент, 1960, с. 10.

rincisi, bütövlükdə dilin inkişaf sürəti, ikincisi, dilin ayrı-ayrı komponentlərinin inkişaf sürəti.

Bütövlükdə dilin inkişaf sürəti. Dil yavaş-yavaş dəyişib inkişaf edir. Bu onun xarakterik cəhətidir.

Əgər dil belə inkişaf etməsə, nəsillər onu başa düşə bilməzdi. Dilin iti sürətlə dəyişməsi onun fəaliyyətdən düşməsinə gətirib çıxarar. Dünya dillərinin hamısının inkişaf sürəti eyni deyildir. Nisbətlə götürüldükdə dillər bu cəhətdən, təbii olaraq, fərqlənir, birinin az, digərinin çox inkişaf etdiyi müşahidə olunur. Müəyyən bir dilin inkişaf sürəti dövrə, ictimai quruluşuna görə də seçilir. Məsələn, Azərbaycan dilinin keçən əsrdəki inkişafı başqa dövrlərdən əsaslı şəkildə fərqlənir.

Dilin komponentlərinin inkişaf sürəti. Dilin komponentləri qeyri-bərabər inkişaf edir. Bunlardan dilin lüğət tərkibi daha çox dəyişir və zənginləşmə yolu keçir. Lakin burada da qeyri-bərabərlik mövcuddur. Belə ki, dilin lüğət tərkibinin özəyini təşkil edən leksemlər çox yavaş və az dəyişir. Dilin əlavə lüğət tərkibi deyilən hissəsi daha çox dəyişir. Yeni yaranan sözlər, terminlər məhz bu hissəyə aiddir.

Dilin fonetik və qrammatik tərkibi leksemlər sisteminə nisbətən az dəyişir. Lakin bu o demək deyildir ki, hər iki komponentin dəyişilməsi dil üçün az əhəmiyyətlidir. Əksinə, bunların da dəyişilməsi dilin inkişafı və fəaliyyəti üçün zəruridir.

Fonetik tərkibdə əsas fərq ondan ibarətdir ki, fonetik hadisə və qanunlara nisbətən fonemlər sistemi az dəyişikliyə uğrayır.

Dilin qrammatik tərkibində isə morfologiyaya nisbətən sintaksis daha çox dəyişir.

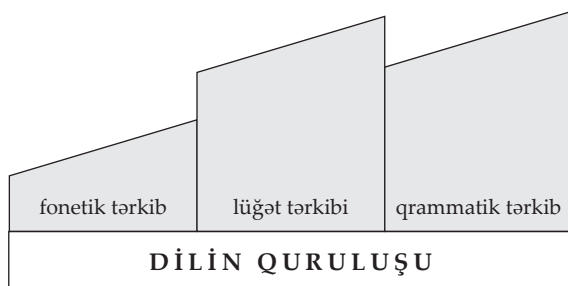
Ədəbi dil tarixinin araşdırılması sübut edir ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin çox müxtəlif tipləri meydana gəlməkdədir.

Bütün deyilənləri ümumiləşdirdikdə belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, dilin komponentləri arasındakı inkişaf səviyyəsi eyni deyildir. Bunların fərqli inkişaf səviyyəsi, təxminən, 6-cı sxemdəki kimi təsəvvür olunur.

Dilin komponentlərinin dəyişmə səbəbləri müxtəlifdir. Yəni hər sahənin özünə aid səbəbi vardır. Məsələn, lüğət tərkibinin dəyişmə səbəbi fərqlidir. Zamanla bağlı müəyyən anlayışın yaranma səbəbi dilin lüğət tərkibinə yeni söz gətirir və s. Lakin sintaksisdə bu belə deyildir.

Sintaktik fiqurların inkişafı insan psixologiyasının inkişafı ilə bağlı dəyişir. Qavramanın həcmindən asılı olaraq nitqdə mürəkkəb cümlələr işlənir.

İnsanda qavramanın həcmi nə qədər artıq olarsa, nitqdə bir o qədər mürəkkəb cümlələr çox işlənir.

6-cı sxem. Dilin inkişaf sürəti

Hər bir dilin dəyişməsinə və inkişaf etməsinə dəqiq *ölçmək* hələlik qeyri-mümkündür. Dilin inkişaf dərəcəsini hesablamaq üçün alimlər bir sıra metodlar irəli sürmüşlər. İngilis alimi Morris Svodeş bu məqsədlə *qlottoxronologiya* metodunu məsləhət bilmişdir¹. Müasir dilçilikdə də bu problem üzərində iş aparılır. Dilin inkişaf sürətini dəqiq ölçmək, mötəbər metod yaratmaq ictimai elmlərin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir.

¹ Вах: Новое в лингвистике. I ч. М., 1960, с. 53.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	5
GİRİŞ	10
0.01. Linqvistik fənlər sistemində “Ümumi dilçilik” fənninin yeri	11
0.02. “Ümumi dilçilik” fənninin məqsəd və vəzifələri	14
0.03. “Ümumi dilçilik” fənninin həcmi və quruluşu	15
 I BÖLMƏ. DİLÇİLİYİN ÜMUMİ PROBLEMLƏRİ	17
 I FƏSİL. DİLÇİLİK ELMİ VƏ ONUN OBYEKTİ	18
1.01. Dilçiliyin mövzusu və nəzəri əsasları	18
1.02. Dilçiliyin elmi və əməli əhəmiyyəti	23
 II FƏSİL. DİLÇİLİK ELMİNİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI	28
2.01. Məsələnin qoyuluşuna dair	28
2.02. Dilçiliyin inkişaf tarixinin dövrləşdirilməsinə dair	29
Ümumi dilçiliyin inkişaf dövrləri	30
2.03. Qədim dövrdə dilçiliyin inkişafı	31
1. Qədim mədəni ölkələrdə dilçilik rüşeymləri	31
2. Qədim Hindistanda dilçilik	33
3. Qədim Çində dilçilik	39
4. Qədim Yunanıstanda dilçilik	43
5. Qədim Romada dilçilik	46
2.04. Orta əsrlərdə dilçiliyin inkişafı	48
Şərq dilçiliyi	48
Qərbdə dilçilik	59
2.05. İntibah dövründə dilçiliyin inkişafı	61
2.06. Yeni dövrdə dilçiliyin inkişafı	69
1. XIX əsrin əvvəllərində dilçilik	70
Ümumi nəzəri dilçiliyin yaranması	78

2. XIX əsrin ortalarında dilçilik	86
Dilçilikdə naturalizm cərəyanı	86
Dilçilikdə məntiqizm cərəyanı	91
Dilçilikdə psixologizm cərəyanı	92
3. XIX əsrin sonlarında dilçilik	94
Dilçilikdə "Gənc qrammatiklər" cərəyanı	95
Moskva dilçilik məktəbi	98
Qazan dilçilik məktəbi	100
2.07. XX əsrdə dilçiliyin inkişafı	103
XX əsrin başlanğıcında "Gənc qrammatik"lərin	
tənqidi və dilçilikdə yeni yollar axtarılması	104
1. "Sözlər və şeylər" dilçilik məktəbi	105
2. Dilçilikdə estetik idealizm məktəbi	108
3. Neolinqvistika cərəyanı	109
XX əsrin əsas dilçilik cərəyanları və	
Ferdinand de Sössür	111
Dilçilikdə sosiologizm cərəyanı	114
1. Cenevrə dilçilik məktəbi	115
2. Paris dilçilik məktəbi	115
Dilçilikdə strukturalizm cərəyanı	117
Strukturalizm cərəyanının məktəbləri	118
Prağa strukturalizm məktəbi	
(Funksional dilçilik)	119
Kopenhagen strukturalizm məktəbi	
(Qlossematika)	120
Amerika strukturalizm məktəbi	
(Deskriptiv dilçilik)	122
Strukturalizmin müxtəlif məktəbləri	
arasında münasibət	126
2.08. Ümumi dilçilik tarixində türkoloji dilçiliyin	
mövqeyi	127
Türkoloji dilçiliyin inkişaf dövrləri	128
 III FƏSİL. DİLÇİLİYİN MÖVQEYİ	130
3.01. Başqa elmlər sistemində dilçiliyin yeri	
problemi	130
3.02. Elmlərin təsnifi məsələsinə dair	131
1. Dəqiq və təsviri elmlər	133

2. Eksperimental və qeyri-eksperimental elmlər	135
3. Fundamental və qeyri-fundamental elmlər	135
4. Nəzəri və tətbiqi elmlər	136
5. İctimai və təbiət elmləri	136
3.03. İctimai elmlər sistemində dilçiliyin mövqeyi	140
3.04. Dilçilik müasir aləmdə və onun başlıca	
vəzifələri	143
 IV FƏSİL. DİLÇİLİYİN ƏLAQƏSİ	 149
DİLÇİLİYİN BAŞQA ELMLƏRLƏ ƏLAQƏSİ	149
 I. DİLÇİLİYİN İCTİMAİ ELMLƏRLƏ ƏLAQƏSİ	 152
1. Dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq	152
2. Dilçilik və mətnşünaslıq	155
3. Dilçilik və fəlsəfə	157
4. Dilçilik və məntiq	159
5. Dilçilik və psixologiya	161
6. Dilçilik və pedaqogika	162
7. Dilçilik və tarix	164
8. Dilçilik və sosiologiya	165
9. Dilçilik və estetika	167
 II. DİLÇİLİYİN QEYRİ-İCTİMAİ ELMLƏRLƏ	
ƏLAQƏSİ	168
1. Dilçilik və antropologiya	168
2. Dilçilik və fiziologiya	169
3. Dilçilik və fizika	171
4. Dilçilik və semiotika	172
5. Dilçilik və coğrafiya	173
6. Dilçilik və astronomiya	175
7. Dilçilik və riyaziyyat	176
8. Dilçilik və kibernetika	177
9. Dilçilik və texnika	178
 V FƏSİL. DİLÇİLİYİN SAHƏLƏRİ	 180
“DİLÇİLİYİN SAHƏLƏRİ” ANLAYIŞI	
HAQQINDA	180
Tətbiqi və nəzəri dilçilik	182

5.01.	Tətbiqi dilçilik və onun problemləri	182
5.02.	Nəzəri dilçilik və onun problemləri	185
	Dilçiliyin nəzəri və tətbiqi sahələrinin	
	qarşılıqlı münasibəti	186
5.03.	Xüsusi və ümumi dilçilik	187
	Ümumi dilçiliklə xüsusi dilçilik arasında	
	qarşılıqlı əlaqə və təsir	188
VI FƏSİL.	DİLÇİLİYİN ŞÖBƏLƏRİ	189
	DİLÇİLİYİN ŞÖBƏLƏRİNİN	
	MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ	189
A.	Nəzəri dilçiliyin başlıca şöbələri	190
6.01.	Fonetika şöbəsi	190
	1. Səs və fonem anlayışı	194
	2. Fonemlər sistemi	195
	3. Fonemin zəif və qüvvətli mövqeyi	196
	4. Fonem variantları	196
	5. Heca	197
	6. Heca tipləri	197
	7. Vurğu	198
	8. Vurğunun növləri	199
6.02.	Leksikologiya şöbəsi	199
	1. Söz leksikanın başlıca vahidi kimi	200
	2. Sözün əsas vəzifələri	202
	3. Sözlərin təsnifi problemi	203
6.03.	Onomalogiya şöbəsi	204
6.04.	Semasiologiya şöbəsi	210
	1. Məna anlayışı	212
	2. Sözün semantik quruluşu	214
	3. Sözün çoxmənalılığı	215
	4. Sözün leksik və qrammatik məna əlaqələri	215
	5. Antonim sözlər	216
	6. Omonim sözlər	218
	7. Sinonim sözlər	220
	8. Paronim sözlər	221
6.05.	Frazeologiya şöbəsi	222
	1. Frazеoloji vahid anlayışı	226
	2. Frazеoloji vahid və söz	228

3. Frazeoloji vahidlərin tipləri	229
1. Frazeoloji (sabit) söz birləşməsi	229
2. Frazeoloji (sabit) ifadə və ibarələr	231
6.06. Etimologiya şöbəsi	232
6.07. Derivatologiya şöbəsi	235
6.08. Morfologiya şöbəsi	237
1. Sözün forması	238
2. Morfem anlayışı	238
3. Morfemlərin tipləri	240
4. Budaq morfemlərinin tipləri	241
5. Nitq hissələri	244
6. Köməkçi nitq hissələri	254
7. Morfoloji kateqoriyalar	255
6.09. Sintaksis şöbəsi	257
1. Söz və söz birləşməsi	259
2. Söz birləşməsinin tipləri	260
3. Cümlə sintaktik vahid kimi	264
4. Cümlənin növləri	265
Müxtəsər və geniş cümlələr	268
5. Cümlə üzvləri	269
 B. Tətbiqi dilçiliyin əsas şöbələri	 273
1. Qrafika şöbəsi	273
2. Orfoqrafiya şöbəsi	280
3. Orfoepiya şöbəsi	284
4. Leksikoqrafiya şöbəsi	285
5. Linqvotərcüməşünaslıq şöbəsi	288
 C. Dilçilik şöbələrinin növləri	 291
1. Tarixi morfologiya	291
2. Müasir morfologiya	292
3. Müqayisəli morfologiya	292
 Ç. Dilçilik şöbələrinin əlaqələri	 293

II BÖLMƏ. DİL VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	295
---	------------

VII FƏSİL. DİLİN MAHİYYƏTİ	296
---	------------

1. Dil və onun əhəmiyyəti	296
Dil və tələbat	297
Dilin əhəmiyyəti	297
2. İctimai hadisə kimi dilin mahiyyəti	308
Dil və irs	309
Vahid uşaq dili nəzəriyyəsi	313
Dil və irq	314
Dil və canlı orqanizm	318
Dil və psixi hadisə	319
Dilin ictimai hadisələr arasında mövqeyi	320
3. Başlıca ünsiyyət vasitəsi kimi dilin mahiyyəti	322
1. Akustik ünsiyyət vasitələri	322
2. Optik ünsiyyət vasitələri	331
3. Dilin vəzifələri	341
Dilin kommunikativ vəzifəsi	341
Dilin ekspressiv vəzifəsi	342
4. Dilin xarakteri	343
Dil və üstqurum	343
Dil və siniflər	345

VIII FƏSİL. DİLİN MƏNŞƏYİ	348
--	------------

8.01. Dilin əmələ gəlməsi probleminin qoyuluşu	348
8.02. Dilin yaranmasına dair müxtəlif nəzəriyyələr	354
1. Dilin yaranmasına dair səs təqlidi nəzəriyyəsi	354
2. Dilin yaranmasına dair nidalar nəzəriyyəsi	359
3. Dilin yaranması haqqında ictimai razılaşma nəzəriyyəsi	361
4. Dilin yaranmasına dair jestlər nəzəriyyəsi	363
5. Dilin yaranmasına dair əmək hıçqırıqları nəzəriyyəsi	365
6. Dilin yaranmasına aid günəş nəzəriyyəsi	367
8.03. Dilin mənşəyinin həqiqi şərhı	368
İlk insan və onun dili haqqında	375
Qədim insan və onun dilinə dair	376
Müasir insan və onun dili	378

4. Dilin yaranmasında eşitmə və danışiq orqanlarının rolu	379
IX FƏSİL. DİLİN İŞARƏVİLİYİ	396
1. Dilin işarəvi təbiəti	396
2. İşarələr və onların növləri	398
3. Dil işarələrinin vəzifələri	400
X FƏSİL. DİLİN SİSTEMİ	402
Dil və sistem	402
1. Dilin fonetik sistemi	408
2. Dilin leksik sistemi	411
3. Dilin semantik sistemi	413
4. Dilin morfoloji sistemi	416
5. Dilin sintaktik sistemi	420
XI FƏSİL. DİLİN İNKİŞAFI	423
1. Dilin inkişaf qanunauyğunluqları	423
2. Dilin daxili və xarici faktorlar əsasında inkişafı	424
1. Daxili faktorların rolu	425
2. Xarici faktorların rolu	427
3. Dilin fonetik tərkibinin inkişafı	429
4. Dilin lüğət tərkibinin inkişafı	432
5. Dilin qrammatik tərkibinin inkişafı	434
6. Dilin inkişaf sürəti	436

Afad Qurbanov
Ümumi dilçilik
I cild

Dizayn: Novruz Novruzov
Texniki tərtibat: Gülnar Səfərova,
Vüsal Qurbanlı, Rüstəm Əliyev
Məsul katib: Jalə Muradova
Korrektor: Kəmalə Cəfərova

Çapa imzalanmış: 10.01.2019.
Kağız biçimi: 84x108 1/32.
Ümumi həcmi: 28 ç.v.
Sayı: 1000 nüsxə.
Ofset çap üsulu.
Sərbəst qiymətlə.

www.afadgurbanov.az

Kitab “İmak” (İstanbul, Türkiyə) mətbəəsində çap edilmişdir.

